O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining 95 yilligiga bag‘ishlanadi

Babayev N., Xolmamatov D.H., Ibragimov I.X., Kalanova M.B., Jiyamuratov R.N. Boyjigitov S.K.

BOZOR VA LOGISTIKA INFRATUZILMASI

O‘QUV QO‘LLANMA

61010400 – Logistika ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun

Samarqand – 2026

UO‘K: 338.439:338.45(075)
B 12
KBK: 65.060ya73

Babayev N., Xolmamatov D.H., Ibragimov I.X., Kalanova M.B., Jiyamuratov R.N. Boyjigitov S.K.

BOZOR VA LOGISTIKA INFRATUZILMASI *[Matn]:* ***o’quv qullanma*** */ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “BUNYODKOR AVLOD MATBUOTI” MCHJ nashriyoti, 2026 - 362 bet.*

Ushbu o‘quv qo‘llanmaning asosiy maqsadi talabalarda bozor va logistika infratuzilmasining asosiy tuzilmalari, ularning vazifalari, elementlari va o‘zaro bog‘liqliklari haqida bilim berish, bozor sub’ektlari uchun zamonaviy infratuzilma vositalarini tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishdan iborat bo‘lib, ushbu o‘quv qo‘llanmada keng bayon qilingan. Mazkur o‘quv qo‘llanma 61010400-Logistika ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

Основная цель настоящего учебника – дать студентам знания об основных структурах рыночной и логистической инфраструктуры, их функциях, элементах и взаимосвязях, а также развить у них умение анализировать современные инфраструктурные инструменты для субъектов рынка, что широко отражено в настоящем учебном пособие. Учебном пособие предназначен для студентов направления подготовки 61010400 «Логистика».

Taqrizchilar:

Nizamov A.N. - SamDU, Inson resurslari va mahalla taraqqiyotini boshqarish instituti, “Tarmoqlar iqtisodiyoti” kafedrasi professori, i.f.n.

Musayev B.Sh. - SamISI, “Marketing” kafedrasi professori v.b., i.f.f.d.

O’quv qullanma institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 321-27/11).

ISBN: 978-9910-5268-7-9

© Babayev N., Xolmamatov D.H. va boshqalar 2026 y.
©“BUNYODKOR AVLOD MATBUOTI” MChJ nashryoti. 2026 y.

MUNDARIJA

KIRISH 7
I BOB. TOVAR BOZORI INFRATUZILMASI: MOHIYATI VA FUNKSIYALARI 10
1.1. Bozor infratuzilmasining tushunchasining mohiyati, uning iqtisodiy tizimdagi o‘rni 10
1.2. Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari va vazifalari..... 24
1.3. Infratuzilma shakllanishining iqtisodiy, texnologik va institutsional asoslari 29
1.4. Moliyaviy infratuzilma: banklar, sug‘urta va investitsiya tizimlari 31
1.5. Axborot infratuzilmasi: kommunikatsiya va raqamli tizimlar..... 34
1.6. Tashkiliy va institutsional infratuzilma..... 37
1.7. Infratuzilma turlarining o‘zaro bog‘liqligi va iqtisodiy ahamiyati 40
1.8. Bozor infratuzilmasining zamonaviy obyektlari va erkin iqtisodiy zonalar..... 44
1.9. Tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirish muammolari 46
Nazorat va muhokama uchun savollar 49
II BOB. ULGURJI SAVDO: MOHIYATI VA VAZIFALARI 51
2.1. Savdo infratuzilmasi tushunchasi, mohiyati, vazifalari va tarkibiy tuzilmasi..... 51
2.2. Marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlarning bozordagi roli..... 54
2.3. Ulgurji savdo infratuzilmasi va universal savdo maydonlarining rivojlanishi 59
Nazorat va muhokama uchun savollar 70
III BOB. CHAKANA SAVDO: TURLARI VA VAZIFALARI 71
3.1. Chakana savdoning mohiyati va iqtisodiy o‘rni..... 71
3.2. Chakana savdoning zamonaviy shakllari: oflayn va onlayn savdo turlari..... 75
3.3. Savdo–ko‘ngilochar markazlar (SEC): zamonaviy chakana savdo infratuzilmasi tendentsiyasi 77
3.4. Chakana savdo tarmoqlari rivojlanishi va logistika bilan integratsiya..... 82
Nazorat va muhokama uchun savollar 87
IV BOB. BIRJALAR: TURLARI VA FUNKSIYALARI. 88
4.1. Birja – standartlashtirilgan tovarlar yoki moliyaviy aktivlar ayirboshlanadigan maxsus bozor infratuzilmasi sifatida. 88

4.2. Birjalarning turlari: tovar birjalari (don, paxta, metall va boshqalar).....99
4.3. Moliyaviy birjalar (fond birjasi, valyuta birjasi) va fyuchers/opsion birjalari.....105
4.4. Birjalar orqali savdo xatarlarini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish va investitsiya imkoniyatlarini oshirish. 110
Nazorat va muhokama uchun savollar 118
V BOB. KO‘RGAZMA VA YARMARKALAR. 119
5.1. Ko‘rgazma va yarmarkalar haqida umumiy tushunchalar. 119
5.2. Ko‘rgazma va yarmarkalarning mahalliy va xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishdagi ahamiyati. 132
5.3. Ko‘rgazma va yarmarkalarning B2B bozorida mahsulotlarga talabni aniqlash va brend tan olinishini oshirishdagi roli. 138
Nazorat savollari.....147
VI BOB. LIZING VA FRANCHAYZING FAOLIYATI.....149
6.1. Lizing va franchayzing xizmatlarining bozor infratuzilmasi sifatida 149
6.2. Lizing munosabatlarining huquqiy va iqtisodiy jihatlari 152
6.3. Lizing operatsiyalarining amalga oshirilish tartibi va lizing shartnomasi 154
6.4. Lizing xizmatlari.....156
6.5. Franchayzing munosabatlari va ularning tadbirkorlik faoliyatidagi ahamiyati.....159
Nazorat va muhokama uchun savollar 163
VII BOB. PROFESSIONAL QO‘LLAB-QUVVATLASH INFRATUZILMASI.....165
7.1. Biznesni rivojlantirishda konsalting xizmatlarining o‘rni. 165
7.2. Audit va huquqiy maslahatlar.....172
7.3. Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlari.....176
Nazorat uchun savollar 185
VIII BOB. MOLIYAVIY INFRATUZILMA.....186
8.1. Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi sifatida.....186
8.2. Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi.....193
8.3. Tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari. 205
Nazorat savollari.....212
IX BOB. SAVDO-SANOAT PALATASINING VAZIFALARI...213

9.1. Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni. 213
9.2. Savdo-sanoat palatasi xorijiy hamkorlar bilan aloqalar o‘rnatish, yuridik va axborot xizmatlari ko‘rsatishda muhim institutsional platforma. 219
9.3. Savdo-sanoat palatasining milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etishga ko‘maklashishi. 222
9.4. Savdo-sanoat palatasining litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlari. 225
Nazorat va muhokama uchun savollar 229
X BOB. AXBOROT-TASHKILIY TIJORAT FAOLIYATI..... 230
10.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyatining ahamiyati. 230
10.2. Bozor axboroti – bu talab va taklif, raqobatchilar, mijozlar haqidagi ma’lumotlar. 234
10.3. Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlari. 239
10.4. CRM, SCM va elektron savdo platformalari orqali tijorat faoliyatini muvofiqlashtirish. 242
Nazorat va muhokama uchun savollar 246
XI BOB. LOGISTIK INFRATUZILMA: TURLARI VA ELEMENTLARI. 247
11.1. Tovar va xizmatlarni yetkazib berish jarayonida logistik infratuzilmaning mohiyati va funksiyalari. 247
11.2. Transport (avtomobil, temir yo‘l, havo, dengiz) infratuzilmasi. 252
11.3. Ombor infratuzilmasi. 270
11.4. Axborot tizimlari va logistik xizmatlar infratuzilmasi. 273
Nazorat va muhokama uchun savollar 275
XII BOB. TARMOQLAR BO‘YICHA LOGISTIK INFRATUZILMA..... 276
12.1. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning mohiyati va zarurati 276
12.2. Sanoat tarmog‘ida logistik infratuzilma 279
12.3. Ishlab chiqarishga yaqin logistik markazlar (In-plant Logistics) 282
12.4. Sanoat transport infratuzilmasi 283
12.5. Agrar sektorda logistik infratuzilma 285
12.7. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmani rejalashtirish va optimallashtirish 293
Nazorat va muhokama uchun savollar 297

XIII BOB. LOGISTIK MARKAZLAR VA TRANSPORT-EKSPEDITSIYA XIZMATLARI.....299
13.1. Logistik markazlar haqida tushuncha.....299
13.2. Multifunksional logistika operatsiyalari.....305
13.3. Multimodal tashish. 308
13.4. Transport-ekspeditsiya tashkilotlari. 311
O‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar:.....315
XIV BOB. SAQLASH, YUKLASH VA QADOQLASH INFRATUZILMASI.....317
14.1. Logistikada omborlar tizimi. 317
14.2. Yuklash-tushirish uskunalari. 326
14.3. Qadoqlash logistikasi.....328
O‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar.....331
XV BOB. AXBOROT TEXNOLOGIYALARI INFRATUZILMASI.....333
15.1. Zamonaviy logistika axborot texnologiyalari. 333
15.2. WMS, TMS va ERP tizimlari va ularning xususiyatlari.....335
15.3. RFID, IoT, GPS, Big Data va boshqa texnologiyalar orqali yuklarni kuzatish, prognoz qilish, real vaqtda boshqarish. 340
15.4. Axborot texnologiyalari logistik jarayonlarni shaffof, aniq va optimal holatga keltirish imkoniyatlari. 343
Nazorat va muhokama uchun savollar 348
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR.....349
ILOVALAR.....356

KIRISH

Bozor iqtisodiyotining rivojlanish bosqichida infratuzilmaning tutgan o‘rni tobora oshib bormoqda. Bozor tizimi nafaqat ishlab chiqarish, savdo va iste’mol subyektlarining o‘zaro munosabatlari orqali, balki ushbu jarayonlarning barqaror va uzluksiz ishlashini ta’minlaydigan institutlar, xizmatlar hamda texnologiyalar majmuasi — bozor infratuzilmasi orqali samarali faoliyat yuritadi. Infratuzilma ishlab chiqaruvchi bilan iste’molchini bog‘laydi, moddiy va axborot oqimlarining muvozanatli harakatini tashkil etadi, tovar va xizmatlar aylanishini tezlashtiradi va iqtisodiy tizimning umumiy barqarorligini mustahkamlaydi.

So‘nggi yillarda iqtisodiyotning raqamlashtirilishi, xalqaro savdo aloqalarining kengayishi, logistika tarmoqlarining globallashuvi hamda transport-kommunikatsiya tizimlarining modernizatsiya qilinishi bozor infratuzilmasining iqtisodiy taraqqiyotdagi rolini yanada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar — tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, tashqi savdoni erkinlashtirish, logistika markazlari va transport infratuzilmasini yangilash, raqamli logistika platformalarini joriy etish — infratuzilmaning samarali rivojlanishini strategik zaruriyatga aylantirmoqda.

Bozor infratuzilmasining tarkibiga savdo, moliya, sug‘urta, axborot-kommunikatsiya xizmatlari, transport tarmoqlari, logistika markazlari, konsalting, auditorlik, baholash, ko‘rgazma-yarmarka faoliyati kabi institutlar kiradi. Ushbu tarmoqlar xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun zarur bo‘lgan xizmatlar majmuini taqdim etadi, iqtisodiy risklarni kamaytiradi, tranzaksion xarajatlarni optimallashtiradi va ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish jarayonlarining samaradorligini oshiradi.

Logistika infratuzilmasi bozor infratuzilmasining eng muhim tarkibiy qismi bo‘lib, moddiy oqimlar, transport tizimlari, omborlar, taqsimlash markazlari, terminal va multimodal tizimlar orqali iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini yagona tizimga bog‘laydi. Zamonaviy logistika tizimi tovarlarning tezkor va ishonchli

harakatlanishini, axborot oqimlarining uzluksiz uzatilishini, transport va ombor quvvatlarining optimal boshqarilishini, yetkazib berish zanjirlarining raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma bozor va logistika infratuzilmasining nazariy asoslari, tizim elementlari, funksiyalari, ularning iqtisodiyotdagi o‘rni, shuningdek, O‘zbekiston amaliyotida amalga oshirilayotgan islohotlar va rivojlanish tamoyillarini yoritishga qaratilgan. Qo‘llanma quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- bozor infratuzilmasining asosiy tushunchalari va ta’riflari;
- savdo, moliyaviy, axborot va professional xizmatlar infratuzilmasining turlari;
- logistika infratuzilmasining nazariy asoslari va amaliy mexanizmlari;
- transport, ombor, terminal va multimodal tizimlarning iqtisodiyotdagi o‘rni;
- raqamlashtirish, innovatsiyalar va zamonaviy logistika texnologiyalarining ta’siri;
- O‘zbekiston amaliyotidan olingan misollar va normativ-huquqiy asoslar.

O‘quv qo‘llanmaning asosiy maqsadi talabalarda bozor va logistika infratuzilmasiga oid fundamental nazariy bilimlarni shakllantirish, ularning amaliy qo‘llash imkoniyatlarini ochib berish, iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdir. Qo‘llanma, shuningdek, iqtisodiyot va boshqaruv sohasi mutaxassislari, tadbirkorlar hamda transport-logistika xizmatlari bilan shug‘ullanuvchi amaliyotchi xodimlar uchun metodik manba vazifasini bajaradi.

Shu tariqa, bozor va logistika infratuzilmasining tizimli o‘rganilishi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonlarini optimallashtirish, tashqi savdo faoliyatining samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, mazkur o‘quv qo‘llanma bozor va logistika infratuzilmasining nazariy hamda amaliy jihatlarini bir butun tizim sifatida o‘rganishga xizmat qiladi. Unda keltirilgan ilmiy mulohazalar, amaliy misollar, tahliliy ko‘rsatkichlar, xaritalar, jadvallar va

topshiriqlar talabalarga infratuzilmaning real jarayonlarini chuqur anglash imkonini beradi. Ushbu o‘quv qo‘llanma 61010400 – Logistika ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

Qo‘llanma bozor iqtisodiyoti sharoitida samarali ishlaydigan logistika tizimini shakllantirish, infratuzilmaviy loyihalarni boshqarish, tashqi iqtisodiy faoliyatni optimallashtirish bo‘yicha zarur kompetensiyalarni rivojlantirishra yo‘naltirilgan bo‘lib, mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar mazmuni bilan hamohangdir. Shu ma’noda qo‘llanma nafaqat talabalarga, balki amaliyotchi mutaxassislar va tadqiqotchilar uchun ham ishonchli ilmiy-metodik manba sifatida xizmat qiladi.

I BOB. TOVAR BOZORI INFRATUZILMASI: MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

1.1. Bozor infratuzilmasining tushunchasining mohiyati, uning iqtisodiy tizimdagi o‘rni

1.2. Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari va vazifalari

1.3. Infratuzilma shakllanishining iqtisodiy, texnologik va institutsional asoslari

1.4. Moliyaviy infratuzilma: banklar, sug‘urta va investitsiya tizimlari

1.5. Axborot infratuzilmasi: kommunikatsiya va raqamli tizimlar

1.6. Tashkiliy va institutsional infratuzilma

1.7. Infratuzilma turlarining o‘zaro bog‘liqligi va iqtisodiy ahamiyati

1.8. Bozor infratuzilmasining zamonaviy obyektlari va erkin iqtisodiy zonalar

1.9. Tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirish muammolari

1.1. Bozor infratuzilmasining tushunchasining mohiyati, uning iqtisodiy tizimdagi o‘rni

Bozor faoliyatining shartlaridan biri — bu bozor rag‘batlari ta’sirida bozor tizimi doirasida harakatlanadigan tovarlar, xizmatlar, pul, qimmatli qog‘ozlar va ishchi kuchi aylanishiga xizmat ko‘rsatuvchi o‘zaro bog‘langan tashkilotlar tizimining mavjudligidir. Bozor qanchalik katta bo‘lsa, unga xizmat ko‘rsatuvchi ixtisoslashgan tashkilotlar shunchalik ko‘p ishlaydi. Iqtisodiy adabiyotlarda bunday tashkilotlar (muassasalar) majmuasi “bozor infratuzilmasi” deb ataladi.

“Infratuzilma” atamasi (lotincha *infra* — asos, poydevor va *structure* — tuzilma) birinchi marta G‘arb iqtisodchilarining tadqiqotlarida qo‘llanilgan. Ushbu atamaning kelib chiqishini tushuntirishning bir nechta variantlari mavjud. Ulardan biriga ko‘ra, infratuzilmaning paydo bo‘lishi qurilish ishlab chiqarishi bilan bog‘liq, ya’ni u strukturani poydevori bilan aniqlangan. Ikkinchisi bu atamaning kelib chiqishini harbiy harakatlar profili, muvaffaqiyatli harbiy

operatsiyalarni ta’minlaydigan tuzilmalar va kommunikatsiyalar majmuasi sifatida bog‘laydi. O‘tgan asrning 40-yillarida infratuzilma deganda moddiy ishlab chiqarishning normal faoliyat ko‘rsatishiga yordam beruvchi tarmoqlar majmui tushunila boshlandi.

Infratuzilmaning mohiyati xronologik, genealogik, tarkibiy-mantiqiy va funksional kabi yondashuvlarni hisobga olgan holda ko‘rib chiqilishi kerak.

Terminlardan foydalanishga birinchi urinishlar xronologiyasi.

Iqtisodiy adabiyotlardagi “infratuzilma” (turli mamlakatlarda nashr etilgan asarlar tahlili asosida) asosan juda noaniq. Ba’zi asarlar urushdan keyingi davr — XX asrning 40-yillari oxiriga to‘g‘ri keladi, boshqalari esa “infratuzilma” atamasi iqtisod faniga 1955 yilda amerikalik iqtisodchi P.Rozensteyn-Rodan tomonidan kiritilganligini ta’kidlaydi[1]. U “infratuzilma” tushunchasini “xususiy sanoat o‘zining birinchi yutug‘ini amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan atrofdagi ijtimoiy muhitning barcha sharoitlariga” tatbiq etdi. Bu atamaning kashfiyotchisi sifatida ingliz iqtisodchisi A.Yangson[2] va X.Singer[3] ham sanab o‘tiladi, u 40-yillarning boshlarida o‘z asarlarida “qo‘shimcha kapital” – “infratuzilma” atamasini qo‘llagan.

Infratuzilmaning mohiyatini ko‘rib chiqishda muhim jihatlardan biri bu infratuzilmaning mamlakat bozor tizimidagi o‘rni va funksiyalarini belgilashdir. Shunday qilib, rossiyalik iqtisodchilar V.R.Fedko va N.S.Fedko “infratuzilma chegaralarini belgilashda va uni ijtimoiy ishlab chiqarish tizimidan ajratib qo‘yishda infratuzilmani iqtisodiyotga xizmat qiluvchi tarmoqlarning arifmetik yig‘indisi sifatida ko‘rib chiqishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Yagona funksional maqsadga ega bo‘lgan va ma’lum xususiyatlarga ega bo‘lgan tarmoqlar va faoliyat turlari majmuasigina infratuzilma hisoblanishi mumkin”[4].

Amerikalik iqtisodchi P.Rozensteyn-Rodan infratuzilmaga “iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari (energetika, transport, aloqa),

[1] Rozensteyn-Rodan P. Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe // Economic Journal, 1943.
[2] Singer H. The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries // American Economic Review, 1950.
[3] Youngson, A. J. Economic Development in the Long Run. — London: Allen & Unwin, 1967
[4] Федько В. Р., Федько Н. С. Инфраструктура и её роль в рыночной экономике. — Киев: Наукова думка, 1998.

ularning rivojlanishi tezroq qoplanishi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri samarali investitsiyalar oldidan” kiritilgan. Buni X.Singer ham “to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqarish kapitali” va “qo‘shimcha kapital” alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, bozor munosabatlari tizimini shakllantirayotgan mamlakatlarda infratuzilmaga investitsiyalar milliy daromadning o‘sishiga yordam berishi kerak, bu esa kelajakda investitsiyalar o‘sishini rag‘batlantirishi lozim.

P.Samuelson ham xuddi shunday nuqtai nazarga ega bo‘lib, davlat infratuzilmaga ongli ravishda sarmoya kiritadi, chunki “ijtimoiy qo‘shimcha kapitalning ko‘payishi — xususiy investorlar uchun pul daromadlarini kutish mumkin bo‘lmagan nomoddiy imtiyozlarni” yaratadi, chunki “ularning ba’zilarining ko‘lami cheklangan xususiy kapital bozorlarida juda katta, boshqalari esa juda uzoq muddat davomida to‘lanadi”, shuning uchun xususiy investorlar ularga katta qiziqish bilan qarashadi[5].

Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning katta qismi infratuzilmaning mohiyatini aniqlab, ushbu toifaning eng muhim xususiyati uning takror ishlab chiqarish jarayoni uchun umumiy shart-sharoitlarni, ijtimoiy ishlab chiqarish va taraqqiyotning o‘sishi uchun umumiy shart-sharoitlarni yaratishdagi roli degan xulosaga kelishadi. Biroq, “umumiy shartlar” noaniq talqin qilinadi. Shunday qilib, ba’zi tadqiqotchilar “umumiy sharoitlar bevosita ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan yaratiladi va ular tarkibiga kiradigan tarmoqlar, birinchi navbatda, transport va kommunikatsiyalar guruhining holati bilan belgilanadi” deb ta’kidlaydilar.

Boshqalar esa tabiat, mehnat, resurslar, texnik madaniyatni “umumiy shartlar” sifatida kiritadilar va buni ishlab chiqarish va yirik mashinasozlik davrida, “ularning takror ishlab chiqarilishini saqlab qolishda” ishlab chiqarishni rivojlantirishda ushbu omillarning cheklanmaganligi bilan asoslaydilar. Ma’lum bir darajada ijtimoiy jihatdan tashkil etilishi va rivojlanishi talab qilinadigan “umumiy holat” sifatida belgilanadi. Biroq, bu talqinlar bir-birini to‘ldiradi.

[5] Samuelson P., Nordhaus W. Economics. – McGraw-Hill, 2010.

Kili universiteti professori R.Joximsen o‘zining “Infratuzilma nazariyasi” nomli ilmiy ishida turli tashqi iqtisodiy maktablar vakillarining infratuzilmaning mohiyati va mazmuni, uning funksiyalari va zamonaviy kapitalistik ishlab chiqarishdagi o‘rni haqidagi asosiy qarashlarini umumlashtirgan. Infratuzilma deganda R.Joximsen moddiy, shaxsiy va institutsional faoliyat va ularning tashkilotlari majmuini tushunadi, ular hududda iqtisodiy birlikni yaratishga va maqsadga muvofiq sarflangan resurslarning bir xil investitsiyalari uchun mukofotlarni tenglashtirishga yordam beradi, ya’ni to‘liq integratsiya va yuqori darajadagi iqtisodiy faollikni ta’minlaydi. Umuman olganda, yuqorida keltirilgan infratuzilma ta’rifining asosiy qismi zamonaviy bozor sharoitida uning mohiyati haqidagi aksariyat tadqiqotchilarning qarashlarini aks ettiradi[6].

Shu ma’noda, bozor infratuzilmasi iqtisodiy faoliyatning “ishchi muhiti”ni yaratadi, u orqali mahsulot ishlab chiqaruvchi, vositachi va iste’molchi o‘rtasidagi munosabatlar tizimli ravishda amalga oshadi.

Infratuzilma tushunchasining rivojlanishi shartli ravishda to‘rt bosqichga bo‘linadi (1.1-jadval):

1.1-jadval

Infratuzilma kategoriyasining rivojlanish bosqichlari

Bosqich	Davr	Asosiy xususiyatlar
I bosqich	XIX asrning oxiri — XX asr boshi	Infratuzilma atamasi qurilish va harbiy sohalarda qo‘llanilgan; iqtisodiy mazmunga ega emas
II bosqich	1940–1960-yillar	Infratuzilma iqtisodiy fanga kiritildi (Rozenshteyn-Rodan, Zinger, Samuelson); moddiy ta’minot bazasi sifatida qaralgan
III bosqich	1970–1990-yillar	Infratuzilma keng ma’noda iqtisodiy tizimning xizmat ko‘rsatuvchi sohalari majmuasi sifatida talqin etildi (transport, aloqa, moliya)
IV bosqich	2000-yillardan buyon	Raqamli va innovatsion infratuzilma tushunchasi rivojlandi; axborot-kommunikatsiya, logistika, intellektual xizmatlar tizimiga aylandi

[6] Jochimsen R. Theorie der Infrastruktur: Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung. — Tübingen: Mohr Siebeck, 1966

Bugungi kunda infratuzilmaga raqamli iqtisodiyot, intellektual xizmatlar, axborot tizimlari va smart-texnologiyalar integratsiya qilinmoqda. Bu esa uning strategik ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Infratuzilmaning mohiyati haqidagi fikrlarning xilma-xilligi, bir nuqtai nazardan, infratuzilma — bu sanoat va xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning yig‘indisi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bu bozorning tashkiliy, ishlab chiqarish va ijtimoiy funksiyalari to‘plamidir, degan xulosaga kelishga imkon beradi.

Infratuzilmaning zamonaviy tushunchasi butun iqtisodiyotning samaradorligini belgilovchi eng muhim bloklarni o‘z ichiga oladi (1.1-rasm).

Ishlab chiqarish infratuzilmasi — asosiy vazifalari ishlab chiqarish xizmatlari va xalq xo‘jaligida iqtisodiy aylanishni ta’minlash bo‘lgan tarmoqlar va kichik tarmoqlar majmuidir. Ular joylashtirish uchun umumiy shart-sharoitlar yaratadi va ijtimoiy ishlab chiqarishning muvaffaqiyatli ishlashini ta’minlaydi. Ishlab chiqarish infratuzilmasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a) ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatuvchi barcha turdagi transport;

b) ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi aloqa vositalari;

c) logistika va mahsulotni ilgari surish tizimi;

d) qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xarid qilish va sotish;

e) elektr energetika obyektlari.

Ijtimoiy infratuzilma. Ijtimoiy infratuzilma — bu odamlarning yashashi va normal faoliyat ko‘rsatishi uchun moddiy, madaniy va maishiy sharoitlarni ta’minlaydigan sanoat va kichik tarmoqlar majmui. Bu shartlarning amalda amalga oshirilishi xizmat ko‘rsatish va ma’naviy ne’matlarda namoyon bo‘lgani uchun ijtimoiy infratuzilmani xizmat ko‘rsatish va ma’naviy ne’matlar ishlab chiqarish sohasi deyish mumkin. Tarmoqlar tasnifida ijtimoiy infratuzilma xalq ta’limi, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, madaniyat va san’at, chakana savdo va umumiy ovqatlanish, uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish, maishiy xizmat ko‘rsatish, yo‘lovchi transporti, aholiga xizmat ko‘rsatish aloqalari bilan ifodalanadi.

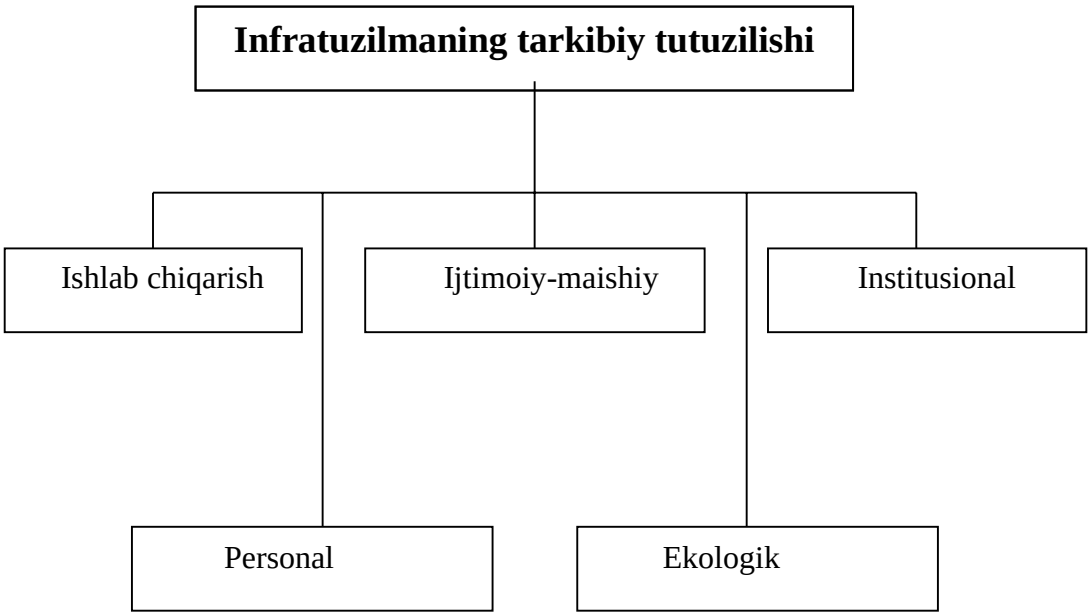

1.1-rasm. Iqtisodiy kompleks infratuzilmasining tarkibiy tuzilishi

Institutsional infratuzilma mustaqil sanoat yoki kichik sanoat sifatida ishlamaydi, balki ularga boshqaruv quyi tizimi sifatida xizmat qiladi. U takror ishlab chiqarish jarayonini bevosita boshqaradigan yoki muomala sohasiga xizmat qiluvchi tashkilotlardan (masalan, moliya, kredit va bank tizimlari muassasalari, hisoblash markazlari va boshqalar) tuziladi. Institutsional infratuzilma xo‘jalik yurituvchi sub’yekt (mintaqa, tarmoq, korxona) chegaralarida iqtisodiy faoliyatning turli darajalarida faoliyat yuritadi, bu yerda turli xo‘jalik rejalar tuziladi va amalga oshiriladi. Institutsional infratuzilmaning vazifalari har qanday iqtisodiy organizm doirasida shunday ichki huquqiy tartibni ishlab chiqishdan iboratki, iqtisodiy faoliyat natijalari unda ishtirok etuvchi sub’yektlarga ular uchun ta’sir tengligini ta’minlashga imkon beradi.

Atrof-muhit infratuzilmasi tabiiy muhitni muhofaza qilish, ko‘paytirish va yaxshilash uchun mo‘ljallangan tuzilmalar va obyektlardan iborat. Atrof-muhit infratuzilmasini shakllantirish ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida dolzarb zaruratga aylandi, bu turli xil tabiiy resurslarni qazib olish va ulardan foydalanish sur’atlarining

oshishi, tashqi muhitning ishlab chiqarish va iste’mol chiqindilari bilan ifloslanishi bilan bog‘liq.

Shaxsiy infratuzilma mehnatga bo‘lingan tovar xo‘jaligida ishtirok etuvchi odamlarning mehnatini hisobga olgan holda miqdori va “sifati” (tayyorlash darajasi)ni qamrab oladi, bu umumiy iqtisodiy faoliyatning integratsiyalashuv darajasini oshirishga yordam beradi.

O‘z navbatida infratuzilma bir qator obyektiv o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

• birinchidan, u jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi mahsulidir;

• ikkinchidan, u moddiy ne’matlarni ishlab chiqarish jarayoni natijasida harakat qiladi;

• uchinchidan, uning mazmuni uni tashkil etuvchi tarmoqlar va faoliyatning ichki iqtisodiy birligi bilan belgilanadi;

• to‘rtinchidan, rivojlanishning ma’lum bosqichida shakllangan yoki muayyan jamiyatga xos bo‘lgan iqtisodiy munosabatlarning aksidir;

• beshinchidan, infratuzilmani tashkil etuvchi tarmoqlar faoliyati turlari jamiyatda rivojlanayotgan funksional maqsadlar yoki ustuvorliklar bilan belgilanadi.

Yaxshilangan infratuzilma iqtisodiyotga foydali ta’sir ko‘rsatadi, uning yo‘qligi yoki yetarli darajada rivojlanmaganligi inflyatsiyaning qayta tiklanishiga yordam beradi.

Infratuzilmani shakllantirish va rivojlantirish natijalariga ko‘ra (moddiy ishlab chiqarish bilan solishtirganda) mamlakatlarning uchta guruhini ajratish mumkin:

- birinchi guruh AQSh tomonidan ifodalanadi, bu yerda milliy iqtisodiyotning infratuzilma tarkibiy qismlarining rivojlanish darajasi infratuzilmani rivojlantirish darajasidan oldinda;
- ikkinchi guruh — G‘arbiy Yevropa mamlakatlari, ular urushdan keyingi yillarda o‘z iqtisodiyotlariga AQSh tomonidan kuchli investitsiyalar kiritildi, bu esa infratuzilma va moddiy ishlab chiqarishning rivojlanish sur’atlarini tenglashtirishga imkon berdi;

- uchinchi guruh — sobiq SSSR mamlakatlari va sobiq sotsialistik lager davlatlari, infratuzilmaning rivojlanish darajasi moddiy ishlab chiqarishning rivojlanish darajasidan sezilarli darajada orqada qolgan. Muammo asosiy infratuzilmaning yo‘qligida emas, balki u markazlashtirilgan rejalashtirilgan iqtisodiyot uchun mo‘ljallangan edi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yomon infratuzilma xarajatlari barcha korxonalar uchun qo‘shimcha 30% soliqqa teng.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasini asosiy bozor jarayonlarini: sotuvchilar va xaridorlarning o‘zaro izlash jarayoni, tovar aylanishi, tovarlarni pulga ayirboshlash, shuningdek, xo‘jalik va moliyaviy faoliyatni tashkiliy va moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi organlar va muassasalar yig‘indisi sifatida ko‘rish mumkin.

Tovar bozori infratuzilmasining asosiy elementlarining tavsifi

Har bir iqtisodiy modelning o‘ziga xos infratuzilma modeli mavjud bo‘lib, u butun iqtisodiyotni boshqarish sifatini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solishning yuqori darajasiga ega bo‘lgan iqtisodiy modeldan, asosan, bozor tartibga soluvchilari bo‘lgan modelga o‘tish iqtisodiy infratuzilmani o‘zgartirishni taqozo etdi. Bu infratuzilma elementlarining ishlash shakllari va usullarini o‘zgartirish, yangilarini shakllantirish va eskirganlarini tugatishda namoyon bo‘ldi.

Iqtisodiy aylanish ishtirokchilari bozorlarning ma’lum bir tizimi: tovar va xizmatlar bozori, moliya bozori va mehnat bozori orqali o‘zaro ta’sir qiladi. Bozor infratuzilmasining blokli tarkibi 1.2-rasmda keltirilgan.

Bozor infratuzilmasini yaratish nuqtai nazaridan eng muhimi — tovar bozorlarining infratuzilmasini shakllantirish va uning elementlari bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish jarayonidir.

Tovar bozorlari infratuzilmasi — bu alohida tarmoqlar va faoliyat turlarining aylanish sohasini zarur xizmatlar to‘plami bilan ta’minlash uchun ruxsat beruvchi imkoniyatlarga kiruvchi iqtisodiyotning tashkiliy, iqtisodiy, texnik, texnologik va tartibga solish salohiyatining yig‘indisi. Tovar birjasi operatsiyalarining samaradorligini oshiruvchi tizimdir.

Tovar bozori infratuzilmasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

• tovar bozori sub’yektlariga ko‘maklashish va ularning iqtisodiy manfaatlarini amalga oshirish;

• biznes hamkorlarning savdo-iqtisodiy munosabatlarini tashkiliy loyihalash;

• yuridik, moliyaviy, sug‘urta, nazorat xizmatlarini ko‘rsatish;

• bozor sharoitlarini, mahsulotlarni, raqobatchilarni, vositachilarni, iste’molchilarni o‘rganish;

• haqiqiy savdo yoki boshqa tijorat va iqtisodiy faoliyatni tashkil etish;

• tovarlarni sotishda vositachilik qilish, tijorat va iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish;

• tovar bozori sub’yektlariga tegishli xizmatlarni ko‘rsatish;

• transport, aloqa, omborxona, yoqilg‘i-energetika kompleksi imkoniyatlaridan foydalanish.

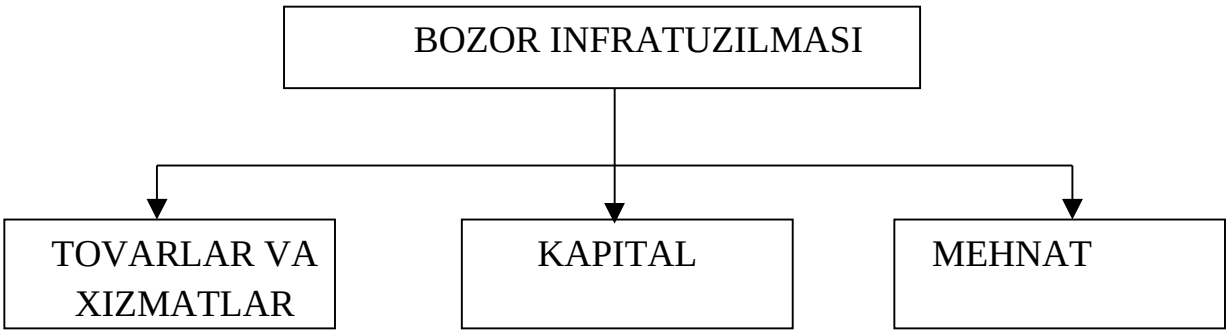

1.2-rasm. Bozor infratuzilmasini kengaytirilgan bloklar bo‘yicha tasniflash

Bu funksiyalarni korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning tegishli tarmoqlangan tuzilmasi — tovar bozori ishtirokchilari bajaradi (**1.3-rasm**).

O‘z navbatida, tovar bozori infratuzilmasi elementlari mamlakat iqtisodiyotining turli tarmoqlarini ifodalovchi turli xil tashkilotlar va tizimlarning keng doirasini o‘z ichiga oladi.

Savdo korxonalari va tashkilotlari tovar bozori subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini amalga oshirish obyekti hisoblanadi. Zamonaviy savdo tizimi talab va taklifni, tovarlar va xizmatlar narxlarini, ishlab chiqarish va aylanish sohalaridagi tarkibiy o‘zgarishlarni, savdo-iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatishga prinsipial jihatdan yangi yondashuvlarni belgilaydi. Savdo korxonalari va tashkilotlariga quyidagilar kiradi:

• ulgurji savdo korxonalari;
• chakana savdo korxonalari;
• ulgurji va kichik ulgurji do‘konlar;
• ulgurji va chakana savdo bozorlari;
• savdo uylari;
• konsignatsiya savdo firmalari;
• komission savdo korxonalari;
• tovar birjalari;
• yarmarkalar;
• auksionlar.

1. Tijorat vositachilik tashkilotlari. Mahsulot taqsimotini shakllantirish va amalga oshirishda tijorat vositachi tashkilotlari faol ishtirok etadilar. Tijorat vositachilik faoliyatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilar:

• xarid hajmlarini rejalashtirish va uni tashkil etish;
• tijorat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilari orasidan eng yaxshi hamkorni izlash va tanlash;
• optimal sotish va sotib olish narxlarini aniqlash;
• tovarlarni taqsimlashni tashkil etish va savdo operatsiyalarini bajarish;
• iste’molchilarga keng turdagi xizmatlarni taqdim etish.

Tovar bozorida tijorat vositachiligi funksiyalarini quyidagi tashkilotlar amalga oshiradilar:

• dilerlik firmalar;
• distribyutorlik firmalar;
• agentlik firmalar;
• brokerlik tashkilotlari;

• savdo-sanoat palatasi.

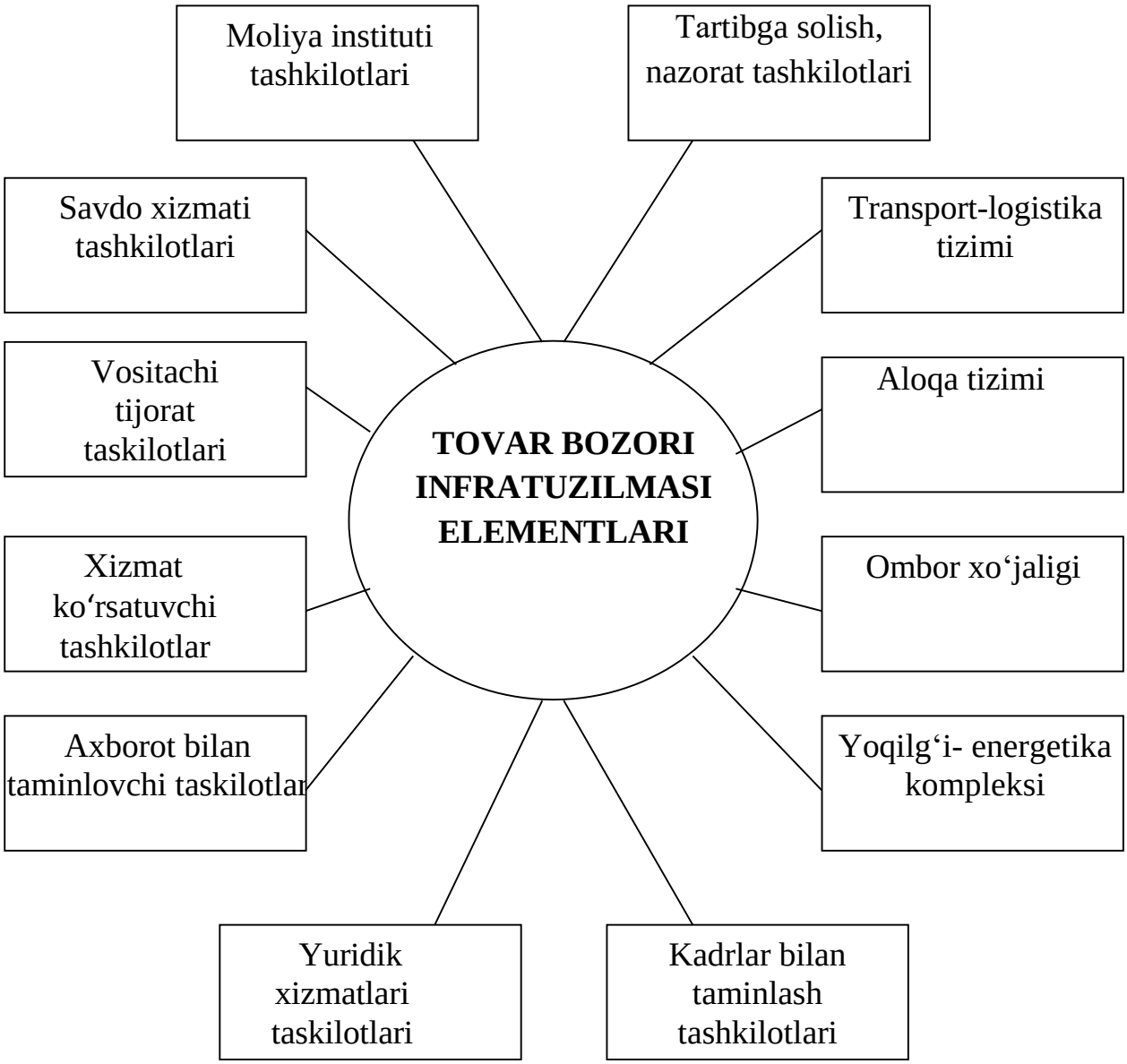

1.3-rasm. Tovar bozori infratuzilmasining asosiy elementlari

2. Vositachi tashkilotlar. Xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar ratsionalizatsiyaga ta’sir qiladi. Tovar taqsimoti, tovar bozorining moddiy-texnikaviy, muhandislik-texnologik bazasini takomillashtirish, resurslarni tejash, tovar bozori subyektlarining tijorat-xo‘jalik faoliyatini boshqarish, rejalashtirish va tashkil etish muammolarini hal qilish.

Xizmat turlari juda xilma-xil bo‘lib, ularning ro‘yxati doimiy ravishda yangilanadi. Iqtisodiy foydalilik xizmatni savdo obyektiga

aylantiradi, chunki u tovar belgilari ega bo‘ladi — u mehnat bilan yaratiladi, moddiy, mehnat, moliyaviy xarajatlar bilan birga keladi, boshqalar uchun ishlab chiqariladi, ijtimoiy foydalanish qiymatiga ega va shular tomonidan foydalaniladi, bunga muhtoj. Tovar bozori infratuzilmasi tarkibida quyidagi xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar aniqlangan va faol faoliyat yuritmoqda:

• ijara tashkilotlari;
• lizing tashkilotlari;
• muhandislik firmalari;
• konsalting (konsalting) firmalari.

3. Axborot tashkilotlari tovar bozorining rivojlanishiga hissa qo‘shadilar, chunki uning subyektlari zamonaviy sharoitlarda tegishli ma’lumotlarga ega bo‘lmasa, muvaffaqiyatli raqobatlasha olmaydi. Axborot ta’minotining yo‘qligi korxona va tashkilotlarning mahsulot bozoriga yo‘naltirilganligini murakkablashtiradi va biznes sheriklarini, zarur tovarlarni, tovarlarni taqsimlash usullarini tanlashga salbiy ta’sir qiladi. Tovar bozori subyektlarini tijorat va xo‘jalik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun obyektiv, tezkor ma’lumot bilan ta’minlaydigan tashkilotlar orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

• marketing va axborot-tijorat markazlari;
• ko‘rgazmalar;
• reklama tashkilotlari.

4. Moliyaviy tashkilotlar tovar bozorining ishlashiga hissa qo‘shadi va uning subyektlari tegishli moliyaviy imkoniyatlarga ega. Tovar bozoriga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi tashkilotlarga quyidagilar kiradi:

• bank tizimi;
• ixtisoslashgan moliya institutlari;
• kliring muassasalari;
• fond va valyuta birjalari;
• sug‘urta tashkilotlari.

5. Nazorat qiluvchi tashkilotlar barcha darajadagi tovar bozorining oqilona ishlashiga yordam beradi. Zero, tovar bozori

faoliyati ustidan tegishli nazoratning yo‘qligi moliyaviy, huquqiy, soliq va boshqa huquqbuzarliklarga, tovarlarning noratsional taqsimlanishiga, sifatsiz, ekologik xavfli tovarlarning mavjudligiga, ...shuningdek, raqobat muhitining buzilishiga, monopoliyaviy holatlarning kuchayishiga va iste’molchilar manfaatlariga zarar yetkazilishiga olib keladi. Shu boisdan nazorat qiluvchi organlar faoliyati bozor munosabatlarining shaffofligi, adolatli raqobatni ta’minlash va barqaror iqtisodiy muhitni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

6. Raqobatni rivojlantirish funksiyalari. Tovar bozorini tartibga solish va nazorat qilish funksiyalari quyidagi tashkilotlarga yuklangan:

- bojxona xizmatlari;
- auditorlik firmalari;
- xazina;
- soliq ma’muriyati organlari;
- savdo nazorati organlari.

7. Huquqiy ko‘mak tashkilotlari. Yuridik tashkilotlar tovar bozorining ishlashini, shuningdek, uning aniq subyekti tomonidan tijorat va xo‘jalik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishni belgilaydi. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi deganda ular ishtirokchilarining teng huquqliligi, tanlash erkinligi, mulk daxlsizligi, fuqarolik huquqlarini to‘siqsiz amalga oshirish imkoniyati va ularni himoya qilish, iqtisodiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish tushuniladi. Huquqiy yordam quyidagi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi:

- yuridik firmalar;
- notarial idoralar;
- advokatik;
- sud tizimi.

8. Kadrlar bilan ta’minlash tashkilotlari. Tovar bozorida kadrlar siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Tovar bozori mehnat bozori bilan yaqin aloqada, chunki tovar mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilardan iste’molchilarga ilgari

surish tegishli ishchilarning mehnatini talab qiladi. Tovar bozori subyektlarini kadrlar bilan ta’minlash bo‘yicha vazifalarni tayyorlash va amalga oshirishda bir qator tashkilotlar ishtirok etadi:

• bandlik xizmatlari;

• korxona va tashkilotlarning kadrlar xizmati;

• kasb-hunar ta’limi bo‘yicha ta’lim muassasalari;

• qayta tayyorlash va malaka oshirish xizmatlari.

9. Transport tizimi tovar bozorida savdo-iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish va tovarlar harakatini tashkil etish jarayonining muhim bo‘g‘inidir. Transportning iqtisodiyot tarmog‘i sifatidagi o‘ziga xosligi shundaki, u tovar mahsuloti ishlab chiqarmaydi, faqat uni yaratishda, xomashyo, materiallar, asbob-uskunalar bilan ta’minlash va iste’molchiga tovar mahsulotlarini yetkazib berishda ishtirok etadi. Transport xarajatlari tijorat mahsulotlari tannarxiga kiritiladi. Tovar bozorining transport tizimi quyidagilarga imkon beradi:

• avtotransport vositalarining ixtisoslashuvini aniqlash;

• yuk tashishning ixtisoslashuvi, konsentratsiyasi, marshruti;

• tovar bozori uchun transport xizmatlari ko‘rsatish muammolarini hal qilish;

• tovar bozorining yuk va yo‘lovchilarni tashishga bo‘lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini aniqlash, transportning alohida turlari o‘rtasida tashishni oqilona taqsimlash;

• transportning barcha turlarini har tomonlama rivojlantirish va ularni doimiy ravishda takomillashtirish;

• har bir transport turidan eng samarali foydalanish sohalarini aniqlash va aniqlashtirish;

• intermodal yuk tashishni kengaytirish va ratsionalizatsiya qilish;

• ichki va tashqi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish ehtiyojlaridan kelib chiqib, mamlakat hududida transportning ayrim turlarini oqilona joylashtirish.

10. Tovar bozorida yuklarni tashish turli transport turlari: temir yo‘l, avtomobil, suv, havo, quvur liniyasi orqali amalga oshiriladi.

11. Aloqa tizimi xizmatlari tovar bozori subyektlari o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarni ratsionalizatsiya qilishga, mahsulot assortimentini yaxshilashga, bozorda tovar massasining zarur hajmlarini shakllantirishga, narx belgilashga, reklamaga yordam beradi.

Aloqa sohasining o‘zi ma’lumot yaratmaydi, balki uni saqlaydi va manbadan ma’lum bir qabul qiluvchiga uzatadi. Mahsulot bozorida aloqa ning quyidagi turlari mavjud: pochta, elektrotexnika, radio va televidenie, kosmik.

12. Ombor va qadoqlash obyektlari tovarlarning harakatlanishini, tarqatish joyini, saralash, qadoqlash, saqlash va inventarlarni jo‘natishini ta’minlaydigan muhim bo‘g‘in bo‘lib xizmat qiladi. Tovar bozori infratuzilmasi elementi sifatida omborxona quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- omborlar;
- materiallar va mahsulotlarni joylashtirish uchun uskunalar;
- ko‘taruvchi va tashish mashinalari va mexanizmlari;
- konteyner.

13. Yoqilgi-energetika kompleksi tovar bozorining barcha subyektlarining muvaffaqiyatli faoliyatiga xizmat qilmoqda. Yoqilgi-energetika kompleksi ikki tomonlama rol o‘ynaydi: birinchidan, u tovar bozori infratuzilmasi barcha elementlarining ishlashini to‘liq ta’minlaydi, ikkinchidan, uning tarkibiy qismlari ham ichki, ham tashqi bozor uchun tovarlardir. Yoqilgi-energetika kompleksi tarkibiga subkomplekslar kiradi: neft; gaz; karbonli; elektr quvvati.

1.2. Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari va vazifalari

Bozor infratuzilmasi iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning asosiy vazifasi — iqtisodiy subyektlar faoliyati uchun qulay muhit yaratish, tovarlar va xizmatlar aylanishi, kapital harakati, mehnat va axborot oqimlarini ta’minlashdir. Iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan, infratuzilmaning funksiyasi — bu uning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy rolini ifoda etuvchi amaliy yo‘nalishidir. Infratuzilmaning har bir elementi muayyan bozor segmentini qo‘llab-

quvvatlab, umumiy bozor tizimining barqaror ishlashiga hissa qo‘shadi. Infratuzilmaning funksiyalari ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Iqtisodiy funksiyalar – tovar, kapital, axborot va mehnat oqimlarini ta’minlash orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish.

2. Ijtimoiy funksiyalar – aholi bandligini ta’minlash, xizmat ko‘rsatish madaniyatini rivojlantirish, iste’molchilar manfaatlarini himoya qilish.

Bozor infratuzilmasining samarali ishlashi iqtisodiy tizimdagi barcha aloqalarning uyg‘unligini ta’minlaydi: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste’mol jarayonlari o‘zaro bog‘lanib, yagona iqtisodiy mexanizmga aylanadi.

Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari

Quyida bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari tizimli ravishda bayon etilgan (1.2-jadval).

1.2-jadval

Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari va ularning mazmuni

№	Funksiya nomi	Mazmuni	Amaliy ahamiyati
1	Ta’minlovchi funksiya	Ishlab chiqarish va iste’mol sohalari o‘rtasida moddiy, moliyaviy va axborot oqimlarini ta’minlaydi.	Tovarlar harakatini ta’minlaydi, aylanish tezligini oshiradi.
2	Tashkiliy funksiya	Bozor subyektlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi.	Xizmat ko‘rsatish tizimini barqarorlashtiradi.
3	Axborot funksiyasi	Bozor holati, narxlar, talab va taklif haqida ma’lumotlarni yig‘ish va tarqatish.	Shaffoflikni ta’minlaydi, raqobat muhitini kuchaytiradi.
4	Moliyaviy funksiya	Kapital aylanishini ta’minlash, bank, sug‘urta va kredit tizimlari orqali moliyalashtirish.	Investitsiya muhitini yaxshilaydi, o‘sishni tezlashtiradi.
5	Innovatsion funksiya	Yangi texnologiyalar, raqamli yechimlar va ilmiy yangiliklarni joriy etish.	Raqobatbardoshlik va samaradorlikni oshiradi.
6	Ijtimoiy funksiya	Mehnat bozorida ish o‘rinlari yaratish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish.	Ijtimoiy barqarorlik va bandlikni ta’minlaydi.
7	Regulyativ funksiya	Bozor faoliyatini huquqiy va iqtisodiy jihatdan tartibga solish.	Davlat va xususiy sektor o‘rtasida muvozanat.

Bu funksiyalar o‘zaro bog‘liq holda amal qiladi. Masalan, axborot funksiyasi moliyaviy qarorlar qabul qilishda yordam beradi, tashkiliy funksiya esa ta’minot zanjirini samarali boshqarishni ta’minlaydi.

Bozor infratuzilmasi funksiyalarini amalga oshirishda quyidagi beshta asosiy yo‘nalish ajratib ko‘rsatiladi:

1. **Moddiy-texnika yo‘nalishi.** Ishlab chiqarish va tovar aylanishini ta’minlaydigan tarmoqlar: transport, ombor xo‘jaligi, aloqa tizimi, savdo va logistika markazlari. Bu elementlar bozor harakatini “fizik infratuzilma” sifatida ta’minlaydi.
2. **Moliyaviy yo‘nalish.** Bozor ishtirokchilari uchun mablag‘lar oqimini ta’minlaydi: banklar, sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari, mikromoliya institutlari. Ular orqali kapital shakllanadi va aylanadi.
3. **Axborot-kommunikatsiya yo‘nalishi.** Bozor ma’lumotlarini yig‘ish, qayta ishlash va yetkazish: marketing markazlari, IT-platformalar, elektron savdo tizimlari.
4. **Institutsional yo‘nalish.** Bozor faoliyatini huquqiy va tashkiliy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi: sudlar, auditorlik va yuridik firmalar, davlat agentliklari, litsenziyalash organlari.
5. **Ijtimoiy yo‘nalish.** Mehnat bozori, ta’lim muassasalari, kasb tayyorlash va qayta malaka markazlari infratuzilmaning ijtimoiy blokini tashkil etadi; inson kapitalini rivojlantiradi.

Infratuzilmaning har bir elementi umumiy bozor tizimining muayyan vazifalarini bajaradi. Bu vazifalar quyidagi to‘rt guruhda jamlanadi:

1. **Ta’minot vazifasi** – ishlab chiqarishdan iste’molchigacha bo‘lgan tovar harakatini ta’minlaydi.
2. **Muvofiqlashtiruvchi vazifa** – iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni tizimli muvofiqlashtiradi.
3. **Qo‘llab-quvvatlovchi vazifa** – moliyaviy, axborotli va tashkiliy resurslar bilan ta’minlaydi.
4. **Nazorat va tartibga solish vazifasi** – bozor faoliyatini davlat siyosati va bozor qonunlari asosida nazorat qiladi.

Ularning birgalikda amal qilishi iqtisodiy tizimning barqaror rivojlanishiga olib keladi.

Bozor infratuzilmasi funksiyalari amalda turli iqtisodiy subyektlar faoliyati orqali namoyon bo‘ladi. Misollar:

1. **Savdo infratuzilmasi orqali ta’minlovchi funksiya.** Ulgurji va chakana savdo tarmoqlari, logistika markazlari va elektron savdo platformalari tovar aylanishini tezlashtirib, bozorda taklif va narxlar barqarorligini ta’minlaydi.

2. **Moliyaviy infratuzilma orqali investitsion funksiya.** Banklar, sug‘urta kompaniyalari va investitsiya fondlari ishlab chiqarishni moliyalashtirib, resurslarni samarali taqsimlaydi. Masalan, O‘zbekistonda “Ipoteka-bank”, “Asia Alliance Bank” kabi muassasalar logistika va savdo sohasi loyihalarini qo‘llab-quvvatlamoqda.

3. **Axborot-kommunikatsiya infratuzilmasi orqali axborot funksiyasi.** Marketing markazlari, axborot portallari va elektron savdo tizimlari bozor subyektlariga tezkor ma’lumot yetkazadi; raqobat muhitini kuchaytiradi va biznes qarorlarining sifatini oshiradi.

4. **Institutsional infratuzilma orqali regulyativ funksiya.** Davlat agentliklari, litsenziyalash organlari va Antimonopoliya qo‘mitasi bozor faoliyatini tartibga solib, sog‘lom raqobat muhitini saqlaydi.

5. **Ijtimoiy infratuzilma orqali kadrlar tayyorlash funksiyasi.** Kasb-hunar kollejlari, universitetlar va malaka oshirish markazlari bozor subyektlari uchun malakali mutaxassislar tayyorlaydi.

1.3-jadval

Bozor infratuzilmasi funksiyalarining amalda ifodalanishi

Yo‘nalish	Ijro etuvchi subyektlar	Aniq misollar	Natija
Savdo infratuzilmasi	“Korzinka.uz”, “Makro”	Elektron savdo va logistika markazlarini rivojlantirish	Tovar aylanishi 30–40% ga oshdi
Moliyaviy infratuzilma	“Asakabank”, “UzAgroExportBank”	Savdo va eksport loyihalarini moliyalashtirish	Kichik biznes uchun kredit imkoniyatlari kengaydi
Axborot infratuzilmasi	“UzEx”, “UzTrade”, “Digital Uzbekistan – 2030”	Elektron platforma va raqamli xizmatlar	Axborot tezkorligi va shaffoflik oshdi
Institutsional	Antimonopoliya	Raqobatni	Bozorda

infratuzilma	qo‘mitasi, Savdo-sanoat palatasi	muhofaza qilish, litsenziyalash	qonuniylik va ishonch kuchaydi
Ijtimoiy infratuzilma	SamISI, TDIU, TDTU	Marketing va logistika bo‘yicha kadrlar tayyorlash	Inson kapitali salohiyati oshdi

Bozor infratuzilmasi iqtisodiy tizimning “qon tomiri tizimi” vazifasini bajaradi: u ma’lumot, moliya va moddiy resurslar aylanishini ta’minlab, ishlab chiqarish bilan iste’molni bog‘laydi. Infratuzilmani iqtisodiy tizimning tarkibiy elementi sifatida quyidagicha tavsiflash mumkin:

• ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlaydi (xomashyo yetkazib berish va mahsulot tarqatish jarayonlari);

• aylanish kapitali tezligini oshiradi, tovar va pul oqimini barqarorlashtiradi;

• resurslarni qayta taqsimlash orqali barqarorlikni ta’minlaydi;

• innovatsiya va raqamlashtirish muhitini yaratadi, bu esa raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.

1.4-jadval

Infratuzilmaning iqtisodiy tizimdagi o‘rni va ta’sir kanallari

Kanal nomi	Ta’sir tavsifi	Iqtisodiy natija
Moddiy kanal	Tovar aylanishi va logistika tizimini ta’minlash	Ishlab chiqarish barqarorligi
Moliyaviy kanal	Kredit, sug‘urta va sarmoya oqimini ta’minlash	Kapital aylanishi tezlashadi
Axborot kanali	Bozor ma’lumotlarini yig‘ish va yetkazish	Tranzaksiya xarajatlari kamayadi
Institutsional kanal	Huquqiy va tashkiliy qo‘llab-quvvatlash	Raqobat muhiti yaratiladi
Ijtimoiy kanal	Mehnat resurslari va ta’lim tizimi	Inson kapitali rivojlanadi

Shu bilan birga, infratuzilma iqtisodiy o‘sishning indikator tizimi sifatida ham namoyon bo‘ladi: infratuzilmaning rivojlanganligi mamlakat iqtisodiyoti samaradorligini belgilaydi.

Bozor infratuzilmasi — iqtisodiy tizimning organik qismi bo‘lib, moddiy, moliyaviy, axborot va institutsional elementlarning uyg‘un faoliyatini ta’minlaydi. Uning asosiy vazifasi — bozor subyektlari o‘rtasida barqaror aloqalarni shakllantirish va ularning faoliyatini muvofiqlashtirishdir. Infratuzilmaning yaxshi rivojlangan tizimi:

• tovar va xizmatlar aylanishini tezlashtiradi;

• raqobat muhitini sog‘lomlashtiradi;

• ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartiradi;

• innovatsiya va raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtiradi.

O‘zbekiston sharoitida bozor infratuzilmasining rivojlanishi “Raqamli Uzbekistan – 2030” strategiyasi, davlat-xususiy sheriklik dasturlari va transport-kommunikatsiya loyihalari orqali amalga oshirilmoqda. Bu yo‘nalish logistika va savdo tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirib, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirmoqda.

1.3. Infratuzilma shakllanishining iqtisodiy, texnologik va institutsional asoslari

Bozor infratuzilmasining shakllanishi iqtisodiy tizimning uzviy tarkibiy qismi sifatida jamiyatning ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuv va iste’mol jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Infratuzilma jamiyat iqtisodiy tizimining “asosiy quvurlari”ni tashkil etar ekan, uning rivojlanish darajasi iqtisodiyotning samaradorligi, raqobatbardoshligi va ijtimoiy barqarorligini belgilab beradi.

Iqtisodiy asoslar. Iqtisodiy jihatdan infratuzilma — bu bozor munosabatlarining amal qilishini ta’minlovchi moddiy va nomoddiy elementlar majmuasidir. U ishlab chiqarish sohasi bilan iste’mol bozori o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida faoliyat yuritadi. Infratuzilma shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy iqtisodiy omillar quyidagilar hisoblanadi:

1. **Iqtisodiy faoliyatning hajmi va tarkibi** — ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi o‘sish infratuzilmaga bo‘lgan talabni oshiradi.

2. **Investitsiya faolligi darajasi** — infratuzilmaviy loyihalarning moliyalashtirilishi davlat va xususiy kapital hissasiga bog‘liq.

3. **Bozor mexanizmlarining rivojlanish darajasi** — erkin raqobat, resurslar taqsimoti va xo‘jalik yurituvchilar faoliyatining iqtisodiy motivatsiyasi infratuzilmani samarali faoliyatga undaydi.

4. **Moddiy va mehnat resurslarining joylashuvi** — ishlab chiqarish markazlari, aholi zichligi va transport yo‘llarining geografik tartibi infratuzilma shaklini belgilaydi.

Infratuzilmaning iqtisodiy asoslari, ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, O‘zbekistonda 1990-yillar boshida tovar bozorlari uchun zaruriy xizmatlar tizimi (moliya, axborot, logistika) yetarli darajada shakllanmagan edi. Keyingi bosqichlarda infratuzilmani tarmoq va hududiy darajada rivojlantirish iqtisodiy o‘sish drayveriga aylandi.

Texnologik asoslar. Infratuzilmaning texnologik rivojlanishi — uning moddiy bazasi va ishlab chiqarish imkoniyatlarini belgilaydigan omillar yig‘indisidir. Ushbu asoslar quyidagicha namoyon bo‘ladi:

1. **Transport texnologiyalari** — avtomobil, temir yo‘l, havo va suv transporti infratuzilmaning harakatlanuvchi quvurlari hisoblanadi; ular tovar va xizmatlarni jismoniy yetkazib berishni ta’minlaydi.

2. **Energetika va kommunikatsiya tizimlari** — ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishning barcha sohalarini elektr energiyasi, yoqilg‘i va axborot aloqasi bilan ta’minlaydi.

3. **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)** — raqamli iqtisodiyot sharoitida bozor infratuzilmasining texnologik asosini tashkil etadi. Internet, ERP, CRM, blokcheyn va IoT kabi tizimlar orqali bozor faoliyatining shaffofligi va tezkorligi ta’minlanmoqda.

4. **Innovatsiya va avtomatlashtirish** — yangi texnologiyalar joriy qilinishi natijasida infratuzilmaning samaradorligi oshadi, inson mehnatiga bo‘lgan ehtiyoj qisqaradi, xizmat ko‘rsatish tezligi ortadi.

1.4. Moliyaviy infratuzilma: banklar, sug‘urta va investitsiya tizimlari

Texnologik rivojlanish darajasi mamlakat infratuzilmasining xalqaro raqobatbardoshligini belgilaydi. Masalan, Janubiy Koreya yoki Singapurda yuqori texnologiyali logistika va axborot tarmoqlari iqtisodiyotning eksport salohiyatini oshirishda hal qiluvchi omil bo‘lmoqda.

Institutsional asoslar. Infratuzilmaning institutsional asoslari — uning huquqiy, tashkiliy va boshqaruv tizimini belgilaydigan qoidalar majmuasidir. Institutsional muhit infratuzilmaviy tarmoqlarning samarali faoliyati uchun zarur bo‘lgan “qonun ustuvorligi” va “bir xil qoidalar tizimi”ni ta’minlaydi. Institutsional asoslar quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- **Davlat boshqaruvi va siyosatini muvofiqlashtirish** (infratuzilmani rivojlantirish strategiyalari, litsenziya va standartlar tizimi);
- **Xususiy sektor faoliyati uchun huquqiy kafolatlar** (investitsiya, mulk huquqi, sud himoyasi);
- **Davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarining rivojlanishi** (infratuzilmaviy loyihalarni birgalikda amalga oshirish);
- **Tashkiliy institutlar** (banklar, sug‘urta kompaniyalari, axborot agentliklari, bozor nazorati organlari).

Institutsional muhit qanchalik barqaror bo‘lsa, infratuzilmaning ishonchliligi va investitsiyaviy jozibadorligi shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda “Infratuzilmani modernizatsiya qilish va rivojlantirish dasturi (2022–2030)” davlat dasturi bu sohadagi islohotlarning huquqiy poydevorini yaratdi.

Moddiy infratuzilma bozor iqtisodiyotining “tanasi”ni tashkil etadi — u ishlab chiqarish, taqsimot va iste’mol jarayonlarini moddiy jihatdan ta’minlaydigan barcha obyektlar, vositalar va xizmatlar majmuasidir. Moddiy infratuzilma jamiyatning iqtisodiy quvvati, resurs aylanishi va ishlab chiqarish salohiyatini belgilab beradi.

1) Transport infratuzilmasi. Transport tizimi — moddiy infratuzilmaning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, tovarlar, xomashyo va aholi

harakatini ta’minlaydi. U ishlab chiqarish va bozorni bog‘lovchi “logistika arteriyasi” vazifasini bajaradi.

Transport infratuzilmasi tarkibi:

• temir yo‘l, avtomobil, havo, suv va quvur transporti tarmoqlari;

• logistika markazlari va terminallar;

• transport ekspeditorlik kompaniyalari va xizmatlari.

Asosiy vazifalar:

1. homashyo va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish nuqtasidan iste’molchiga yetkazish;
2. tovar aylanishi sur’atini oshirish;
3. logistika jarayonlarini optimallashtirish;
4. transport xarajatlarini qisqartirish va ishonchlilikni ta’minlash.

O‘zbekistonda 2020–2024 yillarda transport infratuzilmasini rivojlantirish “Yo‘llar va logistika” milliy dasturi orqali amalga oshirildi: 700 km yangi avtomobil yo‘llari, 200 km temir yo‘l liniyalari va 30 dan ortiq logistika markazlari barpo etildi. Bu tadbirlar eksport hajmining o‘sishiga va ichki bozorlar o‘rtasidagi savdo aloqalarining kuchayishiga xizmat qildi.

2) Energetik infratuzilma. Energetik infratuzilma barcha ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini energiya resurslari bilan ta’minlaydi — bu tizim iqtisodiy faoliyat barqarorligini belgilaydigan strategik sohadir. Asosiy elementlar:

• elektr stansiyalari (gidro, issiqlik va atom);

• gaz va neft quvurlari;

• energiya uzatish tarmoqlari;

• yoqilg‘i taqsimlash va qayta ishlash korxonalari.

Ishlab chiqarishda uzluksiz energiya ta’minotini kafolatlash va barqaror iqtisodiy o‘sish uchun resurs bazasini yaratish.

O‘zbekistonda energetik infratuzilmani modernizatsiya qilish “Yangilangan energiya manbalari dasturi” doirasida amalga oshirilmoqda. Quyosh va shamol elektr stansiyalari barpo etilishi nafaqat ichki bozorni ta’minlash, balki “yashil energiya” eksport imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.

3) Logistika infratuzilmasi. Logistika infratuzilmasi — tovar harakatining barcha bosqichlarini qo‘llab-quvvatlovchi moddiy va axborot tarmoqlaridan iborat tizim. U transport, ombor, taqsimot, bojxona va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini birlashtiruvchi integratsion maydon vazifasini bajaradi. Asosiy komponentlar:

• ombor xo‘jaligi tizimlari (WMS — Warehouse Management System);

• transport boshqaruv tizimlari (TMS — Transportation Management System);

• logistika markazlari, terminallar va “freight village”lar;

• avtomatlashtirilgan taqsimot markazlari;

• axborot-kommunikatsiya platformalari.

Ahamiyati:

1. mahsulot aylanishini tezlashtiradi;
2. zaxiralarni optimallashtiradi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi;
3. eksport va import operatsiyalarini samarali tashkil etish imkonini beradi;
4. davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytiradi.

O‘zbekistonda “Digital Logistics Uzbekistan 2030” dasturi doirasida Sergeli, Navoiy va Angren logistika markazlari faoliyati to‘liq avtomatlashtirildi. Shuningdek, RFID (radiochastotali identifikatsiya) texnologiyasi asosida yuklarni real vaqt rejimida kuzatish tizimi joriy qilinmoqda.

4) Infratuzilma elementlari o‘zaro bog‘liqligi. Moddiy infratuzilmaning barcha bo‘g‘inlari — transport, energiya va logistika — o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Bir tizimdagi uzilish butun iqtisodiy zanjirni izdan chiqarishi mumkin. Shu bois “infratuzilma integratsiyasi” tushunchasi strategik ahamiyat kasb etadi. Masalan, transport va energiya tizimlari integratsiyasi sanoat zonalarida ishlab chiqarish faoliyati uzluksizligini ta’minlaydi; logistika va axborot tizimlari birlashuvi esa eksportni tezlashtiradi.

Moddiy infratuzilma — iqtisodiy taraqqiyotning poydevori bo‘lib, uning samarali rivojlanishi mamlakatning ishlab chiqarish quvvatini, tashqi savdo salohiyatini va aholi turmush darajasini belgilaydi.

1.5. Axborot infratuzilmasi: kommunikatsiya va raqamli tizimlar

Axborot infratuzilmasi — bu iqtisodiyotdagi barcha subyektlar faoliyatini ma’lumot, signal, xabar va raqamli oqimlar orqali bog‘lab turuvchi tizimlar majmuasidir. U zamonaviy bozorning “asab tizimi” bo‘lib, moddiy va moliyaviy jarayonlarning uzviy muvofiqligini ta’minlaydi.

Axborot infratuzilmasi raqamli iqtisodiyotning asosiy ustuni bo‘lib, tovar bozori, xizmatlar, moliya, transport va logistika sohalaridagi ma’lumot aylanasini tez, aniq va xavfsiz shaklda amalga oshirish imkonini yaratadi.

Axborot infratuzilmasi — bu ma’lumotni to‘plash, qayta ishlash, saqlash va yetkazishni ta’minlovchi texnik, dasturiy va kommunikatsion vositalarning birlashgan tizimidir. Uning asosiy vazifasi — iqtisodiy jarayonlar haqidagi ma’lumotlarni real vaqtda subyektlar o‘rtasida almashishni ta’minlashdir. Axborot infratuzilmasining asosiy yo‘nalishlari:

1. Ma’lumotni uzatish va qayta ishlash texnologiyalari (internet, optik tarmoqlar, server markazlari);
2. Raqamli identifikatsiya va elektron hujjat aylanishi;
3. Axborot xavfsizligi va kiberhimoya;
4. Davlat va biznes sektorlar o‘rtasida elektron integratsiya (e-Government, e-Commerce);
5. Ijtimoiy-kommunikatsiya platformalari va raqamli ma’lumotlar bazasi.

Axborot infratuzilmasi rivojlanmagan iqtisodiyotda ma’lumot oqimlarining sekinligi, ma’lumot yetishmasligi va qaror qabul qilishda kechikish iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi. Shu bois axborot infratuzilmasini yangilash — iqtisodiy modernizatsiyaning uzviy qismidir.

Kommunikatsiya tizimlari — axborot infratuzilmasining texnik asosidir. Ular ma’lumotlarni tez va xavfsiz uzatish imkonini beradi. Kommunikatsiya infratuzilmasining asosiy elementlari:

• telekommunikatsiya tarmoqlari (optik-tol kabelar, 5G, sun’iy yo‘ldosh aloqalari);

• pochta va kuryerlik xizmatlari;

• radio, televideniye va media tarmoqlari;

• internet-provayderlar va data-markazlar.

Bugungi kunda bozor subyektlari faoliyati internet platformalari, elektron to‘lov tizimlari va raqamli integratsiya orqali amalga oshiriladi. Shu ma’noda kommunikatsiya infratuzilmasi ishlab chiqaruvchi, ta’minotchi, vositachi va iste’molchi o‘rtasidagi axborot oqimini uzviy bog‘laydi.

Masalan, Uztelecom**,** Beeline Uzbekistan va Ucell kompaniyalari orqali raqamli xizmatlar qamrovi 98% aholi punktlariga yetib borgan. Bu mamlakat miqyosidagi elektron savdo, raqamli xizmatlar va davlat platformalarining rivojiga zamin yaratmoqda.

Raqamli tizimlar va platformalar. Raqamli tizimlar axborot infratuzilmasining ilg‘or shakli bo‘lib, ma’lumotni raqamli muhitda yig‘ish va qayta ishlashni ta’minlaydi. Ular nafaqat ma’lumot almashinuvi, balki qaror qabul qilish jarayonida ham faol ishtirok etadi.

1.6-jadval

Asosiy raqamli tizimlar

№	Tizim nomi	Asosiy vazifasi	Qo‘llanish sohasi
1	ERP (Enterprise Resource Planning)	Korxona resurslarini boshqarish	Ishlab chiqarish, savdo, logistika
2	CRM (Customer Relationship Management)	Mijozlar bilan munosabatni boshqarish	Marketing va xizmat ko‘rsatish
3	SCM (Supply Chain Management)	Ta’minot zanjirini avtomatlashtirish	Logistika va distribusiya
4	IoT (Internet of Things)	Qurilmalarni internet orqali bog‘lash	Transport, energiya, ishlab chiqarish
5	Blockchain	Ma’lumot xavfsizligini ta’minlash	Moliya, logistika, davlat xizmatlari

Raqamli tizimlar orqali ma’lumotlar oqimi tezlashadi, xatoliklar kamayadi, ish jarayonlari avtomatlashtiriladi va iqtisodiy shaffoflik ta’minlanadi.

Axborot xavfsizligi va kiberhimoya. Axborot infratuzilmasi rivoji bilan birga xavfsizlik muammosi ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy ma’lumotlarning noqonuniy o‘zgartirilishi yoki yo‘qotilishi butun tizim samaradorligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Axborot xavfsizligining asosiy yo‘nalishlari:

• ma’lumotni shifrlash va autentifikatsiya;

• server xavfsizligi va tarmoq monitoringi;

• foydalanuvchi huquqlarini boshqarish;

• raqamli imzo va elektron hujjat aylanishi;

• kiberhimoya markazlari (CERT Uzbekistan) faoliyati.

O‘zbekistonda “Kiberxavfsizlik konsepsiyasi (2022–2025)” doirasida davlat axborot tizimlarining muhofazasi va shaxsiy ma’lumotlarning xavfsizligi ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Axborot infratuzilmasining iqtisodiy samarasi. Axborot infratuzilmasi iqtisodiy o‘sish va raqobatbardoshlik uchun quyidagi samaralarni yaratadi:

1. Ma’lumot tezligi — qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi;
2. Iqtisodiy shaffoflik — soliq, moliya va savdo jarayonlarida ochiqlikni ta’minlaydi;
3. Innovatsion muhit — yangi mahsulot va xizmatlar yaratishni rag‘batlantiradi;
4. Xizmat sifatining oshishi — mijozlarga interaktiv xizmat ko‘rsatish imkonini beradi;
5. Xalqaro integratsiya — global iqtisodiy maydonda faol ishtirokni ta’minlaydi.

Mahalliy amaliyotdan misollar. O‘zbekistonda axborot infratuzilmasini rivojlantirish “Digital Uzbekistan – 2030” milliy strategiyasi doirasida amalga oshirilmoqda. Bu dastur quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

• davlat xizmatlarini to‘liq raqamli formatga o‘tkazish (E-gov);

• elektron tijorat (E-commerce) platformalarini rivojlantirish;

• axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’lim va logistika sohalarida joriy etish;

• **“**UZINFOCOM**”** va **“**UZDIGITAL**”** orqali milliy ma’lumot markazlarini yaratish.

Masalan, E-Auction**,** My.gov.uz va Yagona billing tizimi orqali iqtisodiy jarayonlarda axborot oqimi tezligi va shaffoflik sezilarli darajada oshdi.

Axborot infratuzilmasi — zamonaviy iqtisodiyotning asosiy “asab tizimi” bo‘lib, ma’lumotlar oqimini tez, xavfsiz va samarali tashkil etish orqali barcha infratuzilma elementlarini integratsiyalaydi. Kommunikatsiya va raqamli tizimlar moddiy, moliyaviy va tashkiliy infratuzilmalarni birlashtirib, “aqlli iqtisodiyot” (Smart Economy) konsepsiyasini amalga oshirishga zamin yaratadi. Shu bois axborot infratuzilmasini rivojlantirish nafaqat texnik masala, balki milliy iqtisodiy siyosatning strateg

1.6. Tashkiliy va institutsional infratuzilma

Tashkiliy va institutsional infratuzilma — bu bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan qonunlar, me’yoriy institutlar, boshqaruv tuzilmalari va tashkilotlarning tizimidir. Uning asosiy vazifasi — bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni huquqiy, tashkiliy va axborot jihatdan tartibga solishdir.

Bu infratuzilma davlat, biznes va jamoat institutlari o‘rtasidagi ishonchli hamkorlik muhitini yaratadi, raqobatni adolatli sharoitda ta’minlaydi va iqtisodiy faoliyat uchun barqaror maydonni shakllantiradi.

“Institut” atamasi bu yerda faqat tashkilot yoki muassasa ma’nosini anglatmay, balki iqtisodiy faoliyat qoidalarini belgilaydigan tizim sifatida qaraladi. Institutsional infratuzilma iqtisodiy munosabatlarning barqaror va shaffof shaklda amalga oshishini ta’minlaydigan qonunlar, qoidalar va nazorat mexanizmlarini qamrab oladi. Institutsional muhitning asosiy komponentlari quyidagilar:

• davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshiruvchi vazirlik va idoralar;

• bozor faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy baza;

• litsenziya, standartlashtirish, sertifikatsiya va akkreditatsiya tizimlari;

• antimonopoliya va raqobatni rivojlantirish organlari;

• sud-huquq va arbitraj institutlari.

Shu jihatdan, institutsional infratuzilma iqtisodiy faoliyatning “qonun asosidagi me’moriy karkasi” sifatida namoyon bo‘ladi.

Tashkiliy infratuzilma iqtisodiy jarayonlarni amalga oshiruvchi va muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar, agentliklar va markazlar tizimidan iborat. U bozor faoliyatini nazorat qilish, xizmatlar ko‘rsatish va korxonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash vazifasini bajaradi. Tashkiliy infratuzilmaning asosiy elementlari:

1. Iqtisodiy boshqaruv organlari — Vazirlar Mahkamasi, Iqtisodiy taraqqiyot va savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Bozor infratuzilmasi agentliklari.

2. Biznes-assotsiatsiyalar va savdo-sanoat palatalari — tadbirkorlar manfaatlarini himoya qiladi, davlat bilan muloqotda vositachilik qiladi.

3. Sertifikatsiya va standartlashtirish markazlari — mahsulot va xizmatlar sifatini xalqaro me’yorlarga moslashtiradi.

4. Konsalting va ekspertiza markazlari — loyihalar samaradorligini baholash va investitsiya muhitini yaxshilashga xizmat qiladi.

5. Tamojnya va soliq tizimlari — tashqi savdo operatsiyalarining qonuniyligi va moliyaviy intizomni ta’minlaydi.

Bu tuzilmalar iqtisodiy jarayonlarning samaradorligini oshirish, bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi axborot oqimini muvofiqlashtirish va strategik qarorlar qabul qilish uchun amaliy baza yaratadi.

Zamonaviy iqtisodiyotda infratuzilma loyihalarining katta qismi davlat va xususiy sektor hamkorligi orqali amalga oshiriladi. Bu mexanizm iqtisodiy rivojlanishni tezlashtiradi, sarmoyaviy xavfni teng

taqsimlaydi va xizmatlar sifatini oshiradi. PPP loyihalarining asosiy yo‘nalishlari:

• transport va logistika markazlarini qurish (avto/temir yo‘l terminallari);

• energetika va kommunal xizmatlar;

• sog‘liqni saqlash va ta’lim obyektlari;

• raqamli xizmatlar va axborot tizimlarini yaratish.

O‘zbekistonda, davlat-xususiy sheriklik sohasini rivojlantirish maqsadida 2019 yilda “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi va maxsus agentlik tashkil etildi. Bu orqali 2024 yilgacha umumiy qiymati 4 mlrd AQSh dollaridan ortiq 40 dan ziyod infratuzilma loyihasi amalga oshirildi.

Institutsional infratuzilmani samarali tashkil etishda innovatsion boshqaruv, raqamli nazorat tizimlari va hisobdorlik tamoyillari muhim ahamiyat kasb etadi. Asosiy islohot yo‘nalishlari:

1. Davlat xizmatlarini raqamlashtirish va “bir darcha” tizimi orqali soddalashtirish;

2. Korxonalarni ro‘yxatdan o‘tkazish va litsenziyalash jarayonlarini avtomatlashtirish;

3. Soliq va bojxona ma’muriyatida “E-accounting” va “e-Customs” tizimlarini joriy etish;

4. Davlat statistikasi va monitoring tizimlarini integratsiyalash;

5. Korrupsiyaga qarshi institutsional mexanizmlarni kuchaytirish.

Bu jarayonlar institutsional muhitning ochiqligini va ishonch darajasini oshiradi, iqtisodiy subyektlar faoliyati uchun qulay sharoit yaratadi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda institutsional infratuzilma islohotlari faol amalga oshirilmoqda. Masalan:

• “Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali” (my.gov.uz) orqali 300 dan ortiq xizmat raqamli formatda ko‘rsatiladi;

• “UzAccreditation” agentligi xalqaro standartlar asosida mahsulot va xizmatlar akkreditatsiyasini amalga oshiradi;

• Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlar uchun huquqiy va axborot qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirgan;

• Raqobatni rivojlantirish qo‘mitasi bozorda monopoliyalar holatini bartaraf etish bo‘yicha tizimli nazoratni amalga oshiradi.

Bu islohotlar natijasida O‘zbekiston Jahon bankining “Doing Business” indeksida 2024 yilda “biznesni boshlash osonligi” yo‘nalishi bo‘yicha 20 pog‘ona yuqori ko‘tarildi.

Tashkiliy va institutsional infratuzilma — bu bozor iqtisodiyotining “qonun va boshqaruv poydevori” bo‘lib, uning samarali faoliyati barqaror iqtisodiy o‘sish, shaffof raqobat muhiti va ishonchli biznes klimati uchun asos yaratadi. Davlat boshqaruvining raqamlashtirilishi, xususiy sektor bilan sheriklik va institutlar o‘rtasidagi integratsiya bozor infratuzilmasining zamonaviy modelini shakllantirmoqda.

1.7. Infratuzilma turlarining o‘zaro bog‘liqligi va iqtisodiy ahamiyati

Infratuzilma — iqtisodiy tizimning barcha tarmoqlari faoliyatini birlashtiruvchi asosiy integratsion mexanizm hisoblanadi. Uning tarkibiy qismlari — moliyaviy, axborotli, tashkiliy, moddiy va ijtimoiy infratuzilmalar — birgalikda ishlagandagina bozor tizimi muvozanatli va barqaror rivojlanishi mumkin. Shu jihatdan, infratuzilmani faqat elementlar yig‘indisi sifatida emas, balki bir-biriga bog‘langan funksional tizimlar majmuasi sifatida tahlil qilish lozim.

Har bir infratuzilma turi boshqasi bilan funksional jihatdan bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy jarayonlarda bir-birini to‘ldiruvchi vazifani bajaradi.

1.7-jadval

Infratuzilma turlari o‘rtasidagi funksional bog‘lanishlar

Infratuzilma turi	Asosiy vazifasi	Bog‘liq infratuzilma elementlari
Moddiy (ishlab chiqarish, transport, logistika)	Tovarlar, xomashyo va xizmatlarning jismoniy harakati uchun moddiy baza yaratadi	Moliyaviy, axborotli, tashkiliy
Moliyaviy	Iqtisodiy aylanma vositalarini ta’minlaydi, sarmoya oqimini boshqaradi	Moddiy, institutsional
Axborot-	Iqtisodiy jarayonlar haqidagi	Moddiy, tashkiliy,

kommunikatsiya	ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tarqatishni ta’minlaydi	moliyaviy
Tashkiliy va institutsional	Qonunchilik, boshqaruv va nazoratni amalga oshiradi	Barcha turlar bilan integratsiyada
Ijtimoiy (kadrlar, xizmat ko‘rsatish)	Iqtisodiy jarayonlarni inson kapitali va xizmatlar bilan ta’minlaydi	Axborotli, tashkiliy

Bu bog‘lanishlar shunday tizimni yaratadiki, u iqtisodiy faoliyatning barcha bosqichlarida — ishlab chiqarish, taqsimot, almashinuv va iste’mol — funksional uzluksizlikni ta’minlaydi.

Infratuzilma — bu iqtisodiyotning “qon tomirlari tizimi” bo‘lib, unga sarmoya kiritish milliy iqtisodiyot samaradorligiga ko‘p barobar ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy ahamiyatini quyidagi yo‘nalishlar orqali tavsiflash mumkin:

1.8-jadval

Infratuzilmaning iqtisodiy ahamiyati

Yo‘nalish	Mazmuni	Iqtisodiy natijasi
Raqobatbardoshlikni oshirish	Yaxshi rivojlangan infratuzilma korxonalarga tez, arzon va samarali ishlash imkonini beradi	Mahsulot tannarxi pasayadi, raqobat ustunligi ortadi
Investitsiya jozibadorligini kuchaytirish	Transport, kommunikatsiya va moliyaviy tizimlarning rivoji xorijiy investorlar uchun qulay muhit yaratadi	To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy sarmoyalar hajmi ortadi
Iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlash	Infratuzilma investitsiyalari multiplikativ samara beradi — har 1 dollar 3–5 dollar qiymat yaratadi	YAIM hajmi va iqtisodiy faollik oshadi
Hududiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash	Yangi ish o‘rinlari yaratadi, iqtisodiy faollikni markazlashuvdan chiqaradi	Hududlar o‘rtasidagi tafovut kamayadi
Innovatsiyalar va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish	Axborot infratuzilmasi orqali avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari shakllanadi	Samaradorlik, tezkorlik va shaffoflik oshadi

Infratuzilma samaradorligi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologiyaviy ko‘rsatkichlar asosida baholanadi.

1.9-jadval

Infratuzilma samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari

Samaradorlik turi	Baholash ko‘rsatkichlari	Izoh
Iqtisodiy	Infratuzilmaga sarflangan investitsiyaning qaytimi (ROI), qiymat zanjiridagi qo‘shilgan qiymat, logistika xarajatlarining ulushi	Qiymat zanjiri tahlili asosida
Ijtimoiy	Yaratilgan ish o‘rinlari, aholi daromadlari o‘sishi, xizmatlardan foydalanish darajasi	“Inclusive Growth” ko‘rsatkichlari bilan
Ekologiyaviy	Energiya tejamkorlik, chiqindilarni qayta ishlash darajasi, yashil texnologiyalar hissasi	ESG (Environmental, Social, Governance) indikatorlari asosida

Infratuzilmani rivojlantirish jarayonida bu ko‘rsatkichlarni tizimli nazorat qilish iqtisodiy siyosat samaradorligini oshiradi. Zamonaviy bozor tizimlarida infratuzilma integratsiyasi quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘lmoqda:

1. Logistika va raqamli infratuzilma uyg‘unligi. IoT, GPS va ERP tizimlari asosida “aqlli logistika” (Smart Logistics) tizimlari shakllanmoqda.

2. Fintex va moliyaviy integratsiya. Blokcheyn texnologiyasi va raqamli to‘lov tizimlari orqali moliyaviy infratuzilma xatarsiz va tezkor bo‘lmoqda.

3. Institutsional raqamlashtirish. Davlat boshqaruvida e-Government, Digital Economy, MyGov kabi platformalar orqali institutsional tizimlar raqamli infratuzilma bilan bog‘lanmoqda.

4. Innovatsion ekotizimlar. Texnologik parklar, biznes-inkubatorlar va klasterlar orqali moddiy, axborot va kadrlar infratuzilmasi birlashtirilmoqda.

O‘zbekistonda 2020–2025 yillarda infratuzilmani rivojlantirish bo‘yicha “Yangi O‘zbekiston – infratuzilma taraqqiyoti” dasturi qabul qilindi. Uning doirasida:

• 13 ta logistika markazi qurildi;

• “UzDigital Logistics”, “E-Transport”, “Smart Customs” platformalari ishga tushirildi;

• “Yashil energiya” infratuzilmasini kengaytirish orqali 3 GVt quyosh va shamol stansiyalari ishga tushirildi;

• 500 km yangi avtomobil va temir yo‘llar qurildi;

• 2024 yil oxirigacha elektron savdo infratuzilmasi 1,5 barobar oshishi rejalashtirilgan.

Bu natijalar infratuzilmaning integratsiyasi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini va barqaror o‘sishini ta’minlayotganini ko‘rsatadi.

Infratuzilmaning turli ko‘rinishlari — moddiy, moliyaviy, axborotli, institutsional va ijtimoiy tarmoqlar — o‘zaro bog‘liq tizim sifatida harakat qilgandagina iqtisodiy rivojlanishni barqaror ta’minlay oladi.

Infratuzilmani kompleks rivojlantirish iqtisodiyotning barcha sohalarida samaradorlik, raqobatbardoshlik va innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi.

1.10-jadval

Infratuzilma turlari o‘rtasidagi funksional bog‘lanishlar

Infratuzilma turi	**Asosiy vazifasi**	**Bog‘liq infratuzilma elementlari**
Moddiy (ishlab chiqarish, transport, logistika)	Tovarlar, xomashyo va xizmatlarning jismoniy harakati uchun moddiy baza yaratadi	Moliyaviy, axborotli, tashkiliy
Moliyaviy	Iqtisodiy aylanish vositalarini ta’minlaydi, sarmoya oqimini boshqaradi	Moddiy, institutsional
Axborot-kommunikatsiya	Iqtisodiy jarayonlar haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tarqatishni ta’minlaydi	Moddiy, tashkiliy, moliyaviy
Tashkiliy va institutsional	Qonunchilik, boshqaruv va nazoratni amalga oshiradi	Barcha turlar bilan integratsiyada
Ijtimoiy (kadrlar, xizmat ko‘rsatish)	Iqtisodiy jarayonlarni inson kapitali va xizmatlar bilan ta’minlaydi	

1.8. Bozor infratuzilmasining zamonaviy obyektlari va erkin iqtisodiy zonalar

Bozor iqtisodiyotining samarali faoliyati ko‘p jihatdan yuqori malakali mutaxassislarga bog‘liq. Sobiq markazlashgan iqtisodiyot davrida tadbirkorlik, menejment va marketing sohalarida kadrlar tayyorlanmagan, chunki xususiy biznes va raqobat tizimi mavjud emas edi.Bugungi kunda esa bu sohada ta’lim tizimi faol rivojlanmoqda. Respublikada biznes, marketing, logistika va boshqaruv bo‘yicha o‘quv kurslari va markazlar tashkil etilgan. Biroq ularning aksariyati qisqa muddatli (2–3 hafta yoki 1 oy) bo‘lib, malaka darajasi yetarli emasligi seziladi.

Shunga qaramay, ushbu infratuzilma elementi tobora rivojlanib, ilmiy-amaliy asosini mustahkamlab bormoqda. O‘zbekiston iqtisodiyot va servis, tadbirkorlik, moliya, marketing hamda logistika yo‘nalishlarida ixtisoslashgan oliy ta’lim muassasalari ushbu yo‘nalishda ilmiy baza vazifasini bajarmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalar — bu bozor infratuzilmasining alohida strategik elementi bo‘lib, ular xorijiy kapitalni jalb etish, innovatsiyalarni joriy qilish va hududiy iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish vositasidir.

Dastlabki EIZ 1959-yilda Irlandiyada tashkil etilgan bo‘lib, XX asrning 1970-yillarida bu tajriba butun dunyoga keng yoyildi. Bugungi kunda bunday zonalarda bandlik yillik o‘rtacha 20 % dan ortiq sur’atda oshmoqda. Erkin iqtisodiy zonalar turlari:

- Erkin tadbirkorlik zonalari (ETZ);
- Erkin savdo zonalari;
- Eksport-ishlab chiqarish zonalari (EIChZ);
- Regional ishlab chiqarish zonalari;
- Erkin portlar;
- Erkin bank zonalari.

Bunday zonalar xorijiy sarmoyani jalb etish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi. Ularda quyidagi imtiyozlar qo‘llaniladi:

- soliq to‘lovlaridan 10 yilgacha ozod etish;
- davlat subsidiyalari ajratish;

- tovarlarni bojxonasiz kiritish va chiqarish;
- yer uchastkalarini arzon ijaraga berish.

Bugungi kunda dunyo bo‘yicha 400 dan ortiq EIZ faoliyat yuritmoqda. Ularning aksariyati rivojlangan davlatlarda joylashgan bo‘lib, ko‘pini Yaponiya, AQSh va G‘arbiy Yevropa transmilliy kompaniyalari boshqaradi.O‘zbekistonda ham EIZlar iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishiga aylangan. “Navoiy”, “Angren”, “Jizzax”, “Hazorasp”, “Turkiston”, “Qo‘qon” kabi zonalarda mahalliy va xorijiy investitsiyalar ishtirokida yangi ishlab chiqarish korxonalari tashkil etilmoqda.Zamonaviy bozor infratuzilmasi — bu ishlab chiqarish, moliya, savdo, logistika va axborot tizimlarini birlashtiruvchi murakkab tarmoqdir. Uning barqaror rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, investitsiya muhiti va aholi farovonligi bilan bevosita bog‘liqdir.

1.11-jadval

Bozor infratuzilmasining asosiy elementlari

№	Infratuzilma elementi	Ahamiyati
1	Birjalar (tovar, xomashyo, fond, valyuta)	Savdo jarayonlarini tartibga solish va vositachilik faoliyatini amalga oshirish.
2	Auktsionlar va yarmarkalar	Tovar va xizmatlar aylanishini tezlashtiruvchi tashkiliy vositalar.
3	Kredit va bank tizimi	Ishlab chiqarish va savdo subyektlarini moliyalashtirish, aylanma mablag‘larni ta’minlash.
4	Sug‘urta va investitsiya kompaniyalari	Xo‘jalik xavf-xatarlarini boshqarish, investitsiya faoliyatini rag‘batlantirish.
5	Soliq va bojxona tizimlari	Davlatning bozor jarayonlaridagi iqtisodiy nazorat va tartibga solish vositasi.
6	Savdo-sanoat palatalari va tadbirkorlar uyushmalari	Biznes faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, maslahat va axborot xizmatlari ko‘rsatish.
7	Axborot va kommunikatsiya markazlari	Bozor ma’lumotlari va reklamani tarqatish, raqamli platformalar orqali aloqa ta’minlash.
8	Konsalting va auditorlik kompaniyalari	Biznes strategiyasi, moliyaviy hisobot va huquqiy masalalar bo‘yicha mutaxassis xizmatlari.
9	Savdo yarmarkalari, ko‘rgazmalar va erkin iqtisodiy zonalar	Mahsulotlarni ilgari surish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

1.9. Tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirish muammolari

Tashqi bozor nazariyotchilari ta’kidlashicha, pul, moliyaviy, kredit, tovar, narx siyosati va boshqa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning to‘g‘ri belgilangan parametrlari mamlakat iqtisodiyoti rivojlangan infratuzilmaga ega bo‘lgan taqdirdagina barcha boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlarni avtomatik ravishda muvofiqlashtirishi mumkin.

Ma’lumki, O‘zbekiston iqtisodiyotida ham umumiy infratuzilma, ham xususan, tovar bozorlariga oid infratuzilma hali to‘liq shakllanmagan. Markazlashgan rejalashtirilgan iqtisodiyot davrida infratuzilma tizimi sun’iy tarzda tashkil etilgan bo‘lib, u asosan davlat manfaatlarini ta’minlashga xizmat qilgan. Bozorgacha bo‘lgan iqtisodiy sharoitlarda mahsulot yoki xizmatning real ehtiyojga ega ekanligidan qat’i nazar, uning “foydaliligi” majburiy tarzda tan olingan. Natijada tovar harakatini boshqarish tizimi qat’iy ierarxik zanjirlar asosida, logistik infratuzilma elementlarini qamrab olgan holda shakllantirilgan edi.

Ma’muriy-buyruqbozlik tizimi tovar bozorlari infratuzilmasining rivojlanishini keskin izdan chiqardi. Bu, bir tomondan, ushbu sohani rivojlantirish va takomillashtirishga investitsiyalarni qoldiq tamoyil asosida yo‘naltirish bilan, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalar rivojlanish darajalaridagi tafovutning ortib borishi bilan bog‘liq edi.

Ushbu tarixiy merosning salbiy oqibatlari bugungi kunda quyidagicha namoyon bo‘lmoqda:

• birinchidan, infratuzilma sohasidagi orqada qolishni bartaraf etish uchun katta hajmdagi investitsiyalar zarur;

• ikkinchidan, tovar bozori infratuzilmasining bir qismi iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar natijasida ma’nan eskirgan va foydalanish uchun yaroqsiz holga kelgan;

• uchinchidan, mavjud infratuzilma obyektlarini rekonstruksiya qilish o‘rniga ularni demontaj qilish yoki yangidan qurish uchun qo‘shimcha resurslar talab etiladi.

Shunday qilib, tovar bozorining tegishli infratuzilmasini yaratmasdan turib, iqtisodiyotda bozor islohotlarini samarali amalga

oshirishning iloji yo‘q. Ushbu jarayon nazariy jihatdan asoslanishi, strategik tamoyillarga tayanishi zarur. Asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

1. Tovar bozori infratuzilmasining sifat jihatdan farqlanuvchi elementlarini ajratish. Har bir tarkibiy element muhim bo‘lishiga qaramay, tovar oqimlarining harakatida hal qiluvchi rol o‘ynaydigan segmentlarni alohida ko‘rsatish kerak. Bu yondashuv struktura bo‘g‘inlarida o‘zgarishlarni real baholash imkonini beradi. Masalan, avtotransport tizimini bozor talablariga nisbatan tez va samarali moslashtirish mumkin (xususan, xususiylashtirish mexanizmidan foydalangan holda). Ammo mavjud aeroportlarni tubdan rekonstruksiya qilmasdan turib, samolyotlar parkini xususiylashtirish bilan cheklanish soha samaradorligini oshira olmaydi.

2. Moddiy va ijtimoiy-iqtisodiy shakllarni farqlash. Tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirishda asosiy muammo — investitsiyalar yetishmasligidir. Ammo muammoning ildizi investitsiyalar hajmida emas, balki ularning samarali ishlatilishidadir. Ko‘pincha investitsiyalar manbalari aniqlanadi, biroq ularni maqsadli yo‘naltirish va natijadorlikni ta’minlash mexanizmi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shunday ekan, islohotlarning asosiy vazifasi — moliyaviy resurslardan oqilona va shaffof foydalanishdir.

3. Ichki va tashqi omillarni aniqlash. Tovar bozori infratuzilmasining rivojlanishiga ta’sir etuvchi ichki (mahalliy boshqaruv, logistika, transport imkoniyatlari) va tashqi (xalqaro integratsiya, eksport-import siyosati, xorijiy investitsiyalar) omillarni aniq tahlil qilish zarur. O‘zbekiston sharoitida so‘nggi yillarda xalqaro transport yo‘laklarining (masalan, “Toshkent–Andijon–O‘sh”, “Toshkent–Turkmanboshi”) faoliyati infratuzilmaning tashqi omillar bilan uyg‘unlashayotganini ko‘rsatadi.

4. Davlatning rolini hisobga olish. Tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirishda davlatning o‘rni muhim. Hozirgi kunda bu sohada ayrim tabiiy monopoliyalar mavjud bo‘lib, ular infratuzilma tarmoqlarining raqobat muhitiga kirishiga to‘siq bo‘lmoqda. O‘zbekiston iqtisodiyotida energetika, transport va aloqa tizimlari kabi

yirik sohalarda davlatning ishtiroki yuqori. Shu bilan birga, xususiy kapitalni jalb qilish orqali samaradorlikni oshirish, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini kengaytirish zarur. Taqqoslash uchun, rivojlangan mamlakatlarda infratuzilma investitsiyalarida xususiy kapital ulushi 20–25% dan oshadi.

O‘zbekistonda esa so‘nggi yillarda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida transport-logistika tizimini raqamlashtirish, bojxona xizmatlarini avtomatlashtirish, “yagona oyna” tamoyili asosida eksport-import operatsiyalarini soddalashtirish kabi islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu o‘z navbatida tovar bozori infratuzilmasining samaradorligini oshirishga zamin yaratmoqda.

Qisqacha xulosa

Bozor infratuzilmasi — bu bozor iqtisodiyotining moddiy, tashkiliy va institutsional asosi bo‘lib, tovar, xizmat, pul, axborot va mehnat oqimlarining barqaror harakatini ta’minlaydigan tizimdir. Uning asosiy vazifasi — iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni yengillashtirish, tijorat aylanasini tezlashtirish va iqtisodiyotning samaradorligini oshirishdan iborat. Infratuzilma ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Moddiy (ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatuvchi) — transport, aloqa, ombor, energetika va savdo tarmoqlari.

2. Nomoddiy (institutsional va axborotli) — moliyaviy, huquqiy, axborot-kommunikatsiya va kadrlar infratuzilmalari.

Bozor infratuzilmasi tizimi iqtisodiyotda “qon aylanish” vazifasini bajaradi. Uning samarali faoliyati ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiradi, bozor mexanizmlarining shaffof va barqaror ishlashini ta’minlaydi.

Rivojlangan infratuzilma iqtisodiy o‘sishni tezlashtiradi, raqobatbardoshlikni kuchaytiradi va investitsiya muhitini yaxshilaydi. Shu bois, milliy strategiyalar (“Yangi O‘zbekiston — 2030”**,** “Digital Uzbekistan — 2030”) infratuzilmani kompleks rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilagan.

Tayanch so‘z va iboralar. Tovar bozori infratuzilmasi – tovarlar ayirboshlash jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan institutlar, tashkilotlar va xizmatlar majmuasi. bozor aylanmasida infratuzilma ob’ektlarning turlari ularning bozor funksiyalari. Birjalar, savdo uylari, ulgurji va chakana savdo korxonalari, omborlar, logistika markazlari, axborot va moliya tashkilotlari. Sub’yektlar –ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar, vositachilar va iste’molchilar, ob’ektlar esa tovar va xizmatlardir. Infratuzilma bozor mexanizmining samarali ishlashi, narxlar shakllanishi, taklif va talab muvozanatida muhim roli.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Infratuzilma” atamasining mohiyatini tushuntiring.
2. Infratuzilmaning iqtisodiy tizimdagi o‘rni va ahamiyati nimada?
3. Ayrim bozor infratuzilmasi institutlari qaysi masalalarga e’tibor qaratadi?
4. “Infratuzilma” toifasiga oid turli akademik tadqiqotchilar qarashlarini tushuntiring.
5. Bozor infratuzilmasi turlarini sanab bering.
6. Tovar bozori infratuzilmasining asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
7. Tovar bozori infratuzilmasi qanday elementlardan iborat?
8. Zamonaviy sharoitda tovar bozori infratuzilmasini rivojlantirish muammolarini O‘zbekiston iqtisodiyoti misolida tahlil qiling.
9. O‘zbekiston tajribasida mavjud monopol tashkilotlarning mavqei va ularning xorijiy amaliyot bilan taqqoslanishini izohlang.
10. Bozor infratuzilmasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
11. Institutsional va ijtimoiy infratuzilma o‘rtasida qanday farq mavjud?
12. Axborot-kommunikatsiya infratuzilmasining iqtisodiy ahamiyatini izohlang.
13. Moliyaviy infratuzilma qanday funksiyalarni bajaradi?
14. Infratuzilmani rivojlantirish iqtisodiy o‘sishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

15. O‘zbekistonda infratuzilmani modernizatsiya qilish bo‘yicha qaysi dasturlar amalga oshirilmoqda?

16. Infratuzilma samaradorligini baholash uchun qaysi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi?

17. Mahalliy amaliyotdan infratuzilma rivojiga doir ikki misol keltiring.

II BOB. ULGURJI SAVDO: MOHIYATI VA VAZIFALARI

2.1. Savdo infratuzilmasi tushunchasi, mohiyati, vazifalari va tarkibiy tuzilmasi.

2.2. Marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlarning bozordagi roli.

2.3. Ulgurji savdo infratuzilmasi va universal savdo maydonlarining rivojlanishi.

2.1. Savdo infratuzilmasi tushunchasi, mohiyati, vazifalari va tarkibiy tuzilmasi

Savdo infratuzilmasi — bozor iqtisodiyotida tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga etkazish bilan bog‘liq barcha jarayonlarni ta’minlab beruvchi moddiy-texnik, tashkiliy, logistik, iqtisodiy va axborot resurslari majmuasidir. U iqtisodiyotning real sektori va xizmatlar sohasi o‘rtasida “bog‘lovchi halqa” vazifasini bajaradi. Hozirgi zamon sharoitida savdo infratuzilmasi nafaqat tovar aylanmasi, balki raqobatbardoshlik, xizmat ko‘rsatish madaniyati, logistik samaradorlik va makon–zamon optimalligini ta’minlovchi strategik tuzilma sifatida ham shakllanmoqda.

Savdo infratuzilmasi tushunchasiga faqat do‘konlar va bozorlar emas, balki ulgurji omborlar, distributsiya markazlari, logistik operatorlar, transport zanjiri, elektron tijorat platformalari, standartlashtirish va sertifikatlashtirish organlari, savdo moliyalashtirish tizimi, raqamli to‘lov infratuzilmasi kabi keng qamrovli elementlar kiradi.

Savdo infratuzilmasi iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagi tarkibiy xususiyatlarga ega:

1. **Muqobillik va tarmoqlararo bog‘liqlik.** Infratuzilma ishlab chiqarish, logistika, marketing, moliya, axborot texnologiyalari bilan uzviy integratsiya holatida faoliyat yuritadi.

2. **Tovar harakatining takrorlanish tabiati.** Tovar harakati ishlab chiqaruvchidan iste’molchigacha bir necha bosqichdan o‘tadi. Har bir bosqichda infratuzilma elementlari tovarni qayta ishlash, qadoqlash, saralash, saqlash va etkazish funktsiyalarini bajaradi.

3. **Servis va logistika o‘rtasidagi uzluksiz birlik.** Infratuzilma faqat jismoniy harakat emas, balki iste’molchiga qulaylik yaratish, tezkorlik, sifat va kafolat xizmatlarini ham o‘z ichiga oladi.

4. **Texnologik jarayonlarning raqamlashuvi.** POS-terminallar, QR to‘lovlar, RFID, omnikanal savdo, elektron ombor boshqaruvi — zamonaviy infratuzilmaning ajralmas qismidir.

Zamonaviy bozor iqtisodiyotida savdo infratuzilmasi quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

1. Tovar harakatini tashkil etish

- moddiy-tovar resurslarini ishlab chiqarishdan iste’molgacha etkazish;
- transport, ekspeditsiya, omborlashni ta’minlash;
- distribyutor va chakana savdo zanjirlarini birlashtirish.

2. Xizmat ko‘rsatish sifati va xarid tajribasini ta’minlash

- iste’molchi uchun qulay sharoitlar;
- mahsulotga doir axborotni etkazish;
- savdo-servis tizimini rivojlantirish.

3. Logistik xarajatlarni optimallashtirish

- etkazib berish zanjirini qisqartirish;
- ombor va transport xarajatlarini kamaytirish;
- mikrologistika va makrologistika integratsiyasi.

4. Bozordagi raqobatni shakllantirish

- chakana tarmoqlar sonining o‘sishi;
- onlayn savdo ko‘lamini kengaytirish;
- tarmoqlar o‘rtasida tanlov imkoniyati.

5. Iqtisodiy o‘sish va bandlikni ta’minlash

- yangi logistik markazlar, savdo xablari, omborlar barpo etilishi;
- savdo sohasida ish o‘rinlarining ko‘payishi;
- eksport-import jarayonlarining tezlashishi.

Savdo infratuzilmasining tuzilmaviy elementlari

Quyidagi 2.1-jadval savdo infratuzilmasi elementlari va ularning funktsiyalarini tizimli taqqoslash imkonini beradi.

2.1-jadval

Savdo infratuzilmasi tarkibi va asosiy funktsiyalari

Infratuzilma elementi	Asosiy vazifalari	Mahalliy amaliyotdagi misollar
Ulgurji omborlar	qabul qilish, saralash, saqlash, qayta qadoqlash	Angren Logistics, Toshkent Agro Hub
Distributsiya markazlari	tovarlarni hududlar bo‘yicha taqsimlash	Makro Distribution Center
Chakana savdo tarmoqlari	iste’molchiga xizmat ko‘rsatish	Havas, Carrefour
Distribyutorlar	ishlab chiqaruvchi va chakana savdogarni bog‘lash	Coca-Cola Uzbekistan distribyutorlari
Logistik operatorlar (3PLG‘4PL)	transport, ombor, bojxona logistikasi	AsstrA, Global Logistic
Elektron tijorat platformalari	onlayn savdo, raqamli to‘lov, etkazib berish	Uzum Market, Asaxiy
Axborot infratuzilmasi	CRM, ERP, monitoring, elektron ombor	Korzinka ERP System
Sertifikatlashtirish va standartlar	sifat nazorati, xavfsizlik, sertifikat	O‘zstandart, GlobalG.A.P.

Savdo infratuzilmasi bozor iqtisodiyotining ham moddiy, ham funktsional asosini tashkil etadi. Uning samarali faoliyati mamlakatning:

- ichki bozor barqarorligi,
- axolining tovarlarga etishuvi,
- tashqi savdo imkoniyatlari,
- logistik strategiyasi,
- regional iqtisodiy rivojlanishi kabi yo‘nalishlar bilan bevosita bog‘liq.

2.2-jadval

Savdo infratuzilmasi rivojlanishining iqtisodiy ta’sirlari

Ta’sir yo‘nalishi	Ahamiyati	Izoh
Makroiqtisodiy ta’sir	YaIM o‘sishi, logistik xarajatlarni kamaytirish	Tovar aylanmasi tezlashadi
Mikroiqtisodiy ta’sir	Korxonalar samaradorligi oshadi	Masalan, ombor avtomatizatsiyasi xarajatni 12–18%ga kamaytiradi
Ijtimoiy ta’sir	Ish o‘rinlari yaratiladi, servis madaniyati oshadi	Chakana tarmoq rivoji ishchi kuchini jalb qiladi
Xalqaro ta’sir	Eksport logistikasi yaxshilanadi	Bozorda milliy brendlar raqobatbardoshligi oshadi

Savdo infratuzilmasi logistik tizimning tarkibiy qismi sifatida tovar harakatini makon (joylashuv), zamon (tezkorlik), narx (optimal xarajat), sifat (yetkazib berish aniqligi) tamoyillari asosida tashkil qiladi.

Integratsiya mexanizmlari:

1. 3PL operatorlari orqali ombor va transportni birlashtirish
2. Distributsiya markazlari orqali savdo–logistika zanjirini qisqartirish
3. ERP va WMS tizimlari orqali nazoratni avtomatlashtirish
4. POS ma’lumotlari asosida real-vaqt inventar boshqaruvi
5. Elektron tijorat bilan chakana savdoni birlashtirish (omnikanal)

Toshkent viloyatidagi “Toshkent Agro Hub” faoliyati misolida savdo infratuzilmasi funktsiyalari to‘liq namoyon bo‘ladi. Ushbu markaz:

- 30 ming tonnadan ortiq qishloq xo‘jaligi mahsulotini bir vaqtning o‘zida saqlaydi;
- 15 ga yaqin hududiy distribyutorni birlashtiradi;
- muzlatkichli omborlar, saralash liniyalari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri chakana tarmoqlarga etkazib berish xizmatlarini ko‘rsatadi;
- logistik xarajatlarni 22–25%ga kamaytirgan.

Bu misol savdo infratuzilmasining iqtisodiy natijadorlikka to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sirini ko‘rsatadi.

Savdo infratuzilmasining mohiyati, strukturasi, vazifalari, iqtisodiy ahamiyati va logistika bilan integratsiya masalalari atroflicha yoritildi. Ushbu infratuzilma mamlakatning savdo-sotiq tizimi, logistik samaradorligi, raqobatbardosh iqtisodiyoti va servis madaniyati rivoji uchun asosiy baza hisoblanadi.

2.2. Marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlarning bozordagi roli

Tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga etkazish jarayoni oddiy yo‘l emas, balki ko‘p bosqichli, tarmoqlararo integratsiya, marketing, logistika, axborot va servis elementlari birligini talab

etuvchi murakkab tizimdir. Bu zanjirda marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlar markaziy o‘rin tutadi. Ular bozorda tovar harakatini tezlashtiradi, logistik xarajatlarni kamaytiradi, savdo jarayonlarini takomillashtiradi hamda iste’molchiga xizmat ko‘rsatish sifatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi.

Marketing vositachilari — savdo infratuzilmasi tarkibidagi muhim bog‘in bo‘lib, ularning ta’siri mahsulotni bozorga kiritishdan tortib, uning iste’molchi ongidagi o‘rnini mustahkamlashgacha etadi.

1. Marketing vositachilari: tushuncha va vazifalar. Marketing vositachilari — ishlab chiqaruvchi bilan iste’molchi o‘rtasida muloqot, savdo va axborot almashinuvini ta’minlaydigan, tovar harakatining takroriy (qayta-qayta) bosqichlarida ishtirok etuvchi sub’ektlardir. Ular savdo infratuzilmasining eng faol va samarali qismlaridan biri bo‘lib, bozorda tovarni to‘g‘ri pozitsiyalash, reklama qilish, sotuvni rag‘batlantirish, logistik va servis xizmatlarini tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. **Marketing vositachilarining asosiy vazifalari:**

1. **Bozor to‘g‘risida axborot yig‘ish va tahlil qilish**
   - talab dinamikasi
   - raqobatchilar faoliyati
   - iste’molchilar ehtiyoji
2. **Bozor infratuzilmasini tashkil etish**
   - logistik zanjirni tanlash
   - savdo kanallarini loyihalash
   - distribyutorlar bilan ishlash
3. **Sotuvni rag‘batlantirish**
   - reklama
   - promoaktsiyalar
   - chakana savdo bilan hamkorlik
4. **Tovar harakatini samarali tashkil etish**
   - omborlash
   - transport
   - qadoqlash
   - qayta ishlash
5. **Iste’molchiga xizmat ko‘rsatish sifati**

- kafolat xizmati
- doimiy mijozlar uchun dasturlar
- marketing kommunikatsiyalari

2. Marketing vositachilarining turlari. Marketing vositachilari bir necha turlarga ajratiladi. Quyidagi jadval ularni solishtirma tahlil qilish imkonini beradi.

2.3-jadval

Marketing vositachilari turlari va funktsiyalari

Vositachi turi	Asosiy funktsiyalari	Qo‘llaniladigan sohalar
Dilerlar	Ulgurji xarid, retail etkazish, servis	Avto bozor, maishiy texnika
Agentlar	ishlab chiqaruvchi nomidan savdo	Eksport-import, B2B savdo
Brokerlar	savdo bitimlarini tashkil etish	Birjalar, agrar bozor
Distribyutorlar	logistika, marketing, savdo qoplamasi	FMCG, napitki, dorixona tarmoqlari
Franchayzi	brendni ommalashtirish, chakana faoliyat	Oziq-ovqat, moda, servis
Komissionerlar	komissiya asosida sotuv	Texnika, antikvariat

Distribyutor — ishlab chiqaruvchidan tovarlarni qabul qilib, ularni ulgurji va chakana savdo tarmoqlariga etkazib beruvchi professional marketing–logistika tuzilmasidir. Ular tovar harakati zanjirida strategik pozitsiyani egallaydi. Distribyutorlarning asosiy vazifalari:

1. Tovarlarni qabul qilish va logistik qayta ishlash
2. Hududiy savdo tarmoqlarini qamrab olish
3. Sotuvni rag‘batlantirish (merchendayzing, reklama)
4. Ombor va transport logistikasi
5. Servis va kafolat xizmatlari
6. Savdo statistikasi va tahlil

2.4-jadval

Distribyutor modeli va ishlab chiqaruvchi–chaqana zanjiri o‘rtasidagi farqlar

Funksiya	Ishlab chiqaruvchi	Distribyutor	Chakana savdo
Ishlab chiqarish	✔	—	—
Sotuvni rag‘batlantirish	✔	✔	✔
Logistika	chastichno	✔	✔

Omborlash	chastichno	✔	✔
Iste’molchiga xizmat	—	qisman	✔

Distribyutorlar bozorda qanday strategik afzalliktar beradi?

- tovar aylanmasini tezlashtiradi;
- ishlab chiqaruvchining bozorga chiqish xarajatlarini kamaytiradi;
- tovar qoplamasi kengayadi;
- marketing xarajatlari optimallashadi.

“Coca-Cola Uzbekistan” distribyutorlik modeli mamlakat bo‘ylab 1300 dan ortiq chakana savdo nuqtalarini qamrab olgan, tovar etkazib berish tezligini 42% ga oshirgan.

Logistik operatorlar — tovarlarni saqlash, tashish, qadoqlash, bojxona rasmiylashtiruvi, inventar boshqaruvi kabi jarayonlarni professional asosda amalga oshiruvchi infratuzilma elementlaridir.

Logistik operatorlar turlari

1) 3PL – avtonom logistik operatorlar

- omborlash
- transport
- qadoqlash
- sug‘urtalash

2) 4PL – integratsiyalashgan logistika operatorlari

- logistik jarayonlarni to‘liq boshqarish
- strategik loyihalash
- supply chain konsalting

3) 5PL – elektron logistika operatorlari

- e-commerce fulfillment
- omnikanal etkazib berish
- avtomatlashtirilgan ombor tizimlari

2.5-jadval

3PL, 4PL va 5PL operatorlarining solishtirma tahlili

Ko‘rsatkich	3PL	4PL	5PL
Omborlash	✔	✔	✔ (robotlashtirilgan)
Transport	✔	✔	✔
Logistika strategiyasi	—	✔	✔

E-commerce fulfilment (Fulfilment q buyurtmani qabul qilish → saralash → rasmiylashtirish → joylash → jo‘natish → etkazish → qaytarishni boshqarish**.)**	—	qisman	✔
Avtomatlashtirish	past	o‘rta	yuqori
Xizmat narxi	arzon	o‘rta	baland
Samaradorlik	o‘rta	yaxshi	juda yuqori

Marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlar o‘rtasidagi integratsiya

Tovar harakati zanjirida ushbu uch subekt bir-biriga bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Integratsiya modelining asosiy elementlari:

1. **Marketing – logistika – savdo birligi**
   - ma’lumot almashinuvi
   - talab prognozlash
   - POS ma’lumotlari
2. **Inventarni real-vaqt rejimida boshqarish**
   - WMS
   - SCM
   - CRM
3. **Savdo kanallarini optimallashtirish**
   - chakana tarmoqlar bilan kelishuvlar
   - distribyutorlik hududlari
4. **Logistik xarajatlarni qisqartirish**
   - arzon logistika yo‘nalishlari
   - transport optimizatsiyasi

2.6-jadval

Tovar harakatini tashkil etishda vositachilarning roli

Bosqich	**Marketing vositachilari**	**Distribyutorlar**	**Logistik operatorlar**
Tovarni qabul qilish	—	✔	✔
Omborlash	chastichno	✔	✔
Transport	—	✔	✔
Bozor tahlili	✔	✔	—

Marketing	✔	✔	—
Servis	✔	✔	chastichno

O‘zbekistonda marketing vositachilari va distribyutorlarning faol rivoji quyidagi sohalarda kuzatilmoqda:

- FMCG (Coca-Cola, Pepsi, Rozmetov Group)
- elektr maishiy texnika (Artel, Samsung distributorship)
- onlayn tijorat (Uzum Logistics, Slick Express)
- qishloq xo‘jaligi logistikasi (Toshkent Agro Hub)

Marketing vositachilari, distribyutorlar va logistik operatorlar savdo infratuzilmasining eng muhim tuzilmalari hisoblanadi. Ular tovar harakatini tezlashtiradi, logistik xarajatlarni kamaytiradi, bozorni to‘g‘ri segmentlashga yordam beradi, chakana savdo tarmoqlarini rivojlantiradi va iste’molchilarning xarid tajribasini yaxshilaydi.

2.3. Ulgurji savdo infratuzilmasi va universal savdo maydonlarining rivojlanishi

Ulgurji savdo infratuzilmasi bozor iqtisodiyotining strategik “o‘tkazgich tizimi” bo‘lib, tovarlarni yirik hajmda qabul qilish, saqlash, saralash, qadoqlash, partiyalarga ajratish, transport logistikasi orqali savdo tarmoqlariga etkazib berish vazifalarini bajaradi. Ulgurji infratuzilmasiz tovar aylanish zanjiri uzluksiz bo‘lmaydi, distribyutorlar samarali ishlamaydi va chakana savdo tarmoqlarida tovar etishmovchiligi yuzaga keladi. Shu bois, ulgurji savdo infratuzilmasi — milliy bozor infratuzilmasining asosiy ustunlaridan biridir.

Ulgurji infratuzilma — tovarlarni ishlab chiqaruvchidan chakana tarmoqlarga (yoki eksport bozorlariga) etkazib berish jarayonini tashkil etuvchi moddiy-texnik va logistik ob’ektlar majmuasidir. Ulgurji infratuzilmaning asosiy xususiyatlari:

1. Katta hajmli tovar oqimi;
2. Logistika va ombor tizimlarining yuqori talabliligi;
3. Mahsulotni qayta ishlash va qadoqlash imkoniyati;
4. Transport yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liqlik;
5. Eksport-import operatsiyalariga mos infratuzilma.

Ulgurji infratuzilmaning milliy iqtisodiyotdagi strategik roli:

- tovar aylanishini tezlashtiradi;
- logistik xarajatlarni kamaytiradi;
- chakana savdo tarmoqlariga barqaror ta’minotni ta’minlaydi;
- eksport qilish imkoniyatlarini kengaytiradi;
- agrar, sanoat va iste’mol tovarlari bozorini barqarorlashtiradi.

Ulgurji infratuzilma ko‘p tarmoqli va kompleks tizim bo‘lib, quyidagi elementlardan tashkil topadi: Omborlar ulgurji infratuzilmaning markaziy bo‘g‘inidir. Funksiyalari:

- qabul qilish
- saralash
- saqlash
- qayta qadoqlash
- partiyalarga ajratish
- WMS orqali nazorat

Distributsiya markazlari (Distribution Centers – DC). DC — ulgurji savdoning “logistika yuragi”. Funksiyalari:

- hududlar bo‘yicha tovar taqsimlash
- cross-docking
- transport va ombor logistikasi shu erda birlashadi
- SKUlarni optimallashtirilgan joylashuv

Logistik xablar (Logistics Hubs). Bu xablar mamlakat logistik xaritasida strategik nuqtalar hisoblanadi. Vazifalari:

- eksport va import operatsiyalarini bir joydan amalga oshirish
- terminal xizmatlari
- konteyner operatsiyalari
- customs clearance

Agrosanoat logistika markazlari (Agro Hubs). Agrar mahsulotlarni qayta ishlash va saqlash uchun maxsus infratuzilma:

- sovitkichli saqlash (cold chain)
- kalibrovka (sorting)
- qadoqlash (packing)
- laboratoriya nazorati
- eksportga tayyorlash

O‘zbekistonda: Toshkent Agro Hub, “Qo‘yliq Agro Logistika Markazi”.

Savdo–logistika komplekslari (Wholesale Trading Complex). Ular odatda ulgurji bozor, ombor, logistika markazi, savdo pavilonlari, bojxona terminali kabi elementlarini birlashtirgan universal hududlar bo‘ladi. “Karavan-Sergeli”, “Urgut logistik markazi”, “Qo‘yliq ulgurji maydoni”.

2.7-jadval

Ulgurji savdo infratuzilmasi elementlari va ularning funktsional vazifalari

Infratuzilma elementi	Asosiy vazifalar	Samaradorlik natijalari
Omborlar	Qabul, saqlash, saralash	Tovar yo‘qotishlari 10–12% kamayadi
Distributsiya markazlari (DC)	Tovar taqsimlash, cross-docking	Etkazib berish tezligi 30–40%ga oshadi
Logistik xablar	Transport–customs integratsiyasi	Eksport vaqti 2–3 kunga qisqaradi
Agro-xablar	Cold chain, upakovka	Mahsulot sifati saqlanadi, eksport 2 barobar oshadi
Savdo–logistika komplekslari	SavdoQlogistika birlashuvi	Barqaror ta’minot, arzon narxlar

Universal savdo maydonlari — ulgurji va chakana savdo, logistika, servis va transport infratuzilmalarini bir hududda jamlagan savdo markazlaridir. Belgilar:

- yuzlab pavilonlar
- omborlar
- logistika xizmatlari
- kichik va yirik tadbirkorlar uchun pavilonlar
- transport oqimining kattaligi

Ularning ustunliklari:

- savdo ishtirokchilari bir joyda yig‘iladi
- tovar narxi arzonlashadi
- hududiy savdoga ijobiy ta’sir
- agrar va sanoat mahsulotlari uchun bir xil maydon

Masalan:

- “Ko‘yliq ulgurji bozori”
- “Karavan-Sergeli”
- “Urgut” savdo kompleksi

Ulgurji savdo infratuzilmasi rivojiga ta’sir etuvchi omillar:

1. Transport infratuzilmasi (temir yo‘l, avtomobil, avialiniya)
2. Cold chain texnologiyalari (agrar sektor)
3. Ta’minot zanjirining raqamlashishi
4. Bojxona jarayonlarining soddalashishi
5. Eksport bozorlariga chiqish imkoniyatlari
6. Logistik operatorlar faoliyati (3PL, 4PL)

Xalqaro ulgurji savdo infratuzilmasining rivojlanish tajribasi. Dunyoda ulgurji savdo infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha bir qator yetakchi modellar mavjud. Ular O‘zbekiston uchun o‘rganishga arziydigan muhim amaliyotlardir.

Rotterdam Logistics Hub (Niderlandiya). Rotterdam — Evropaning eng yirik port-logistika uzeli. Asosiy xususiyatlar:

- 42 km uzunlikdagi port
- 450 mln tonna yuk aylanmasi
- 5 000Q logistika kompaniyalari
- Avtomatlashgan terminallar (driverless cranes)
- Cold-chain infratuzilmasi

Rotterdam modelining afzalliklari:

- Yevropaga va xorijga eksport logistikasining markazi
- Cross-border trade juda rivojlangan
- Konteyner logistikasida yuqori samaradorlik

Dubai Jebel Ali Port (BAA). Dubai Jebel Ali — dunyoning 10 ta eng yirik logistika xablaridan biri. Asosiy xususiyatlar:

- Erkin iqtisodiy zona
- 7 000 dan ortiq kompaniyalar
- To‘liq avtomatlashgan bojxona nazorati
- Cross-docking Q re-export modeli

Afzalliklar:

- Yaqin Sharq, Afrika va Osiyo o‘rtasidagi strategik logistika nuqtasi
- Savdo hajmini oshiruvchi "One Window" tamoyili

Singapore Logistics Hub. Singapore — Osiyodagi interaktiv logistika markazining ilg‘ori. Asosiy xususiyatlar:

- Multimodal logistics (port-air-road)
- Algoritmlashgan transport rejalashtirish
- “Smart Warehouse 4.0” — robotlashgan omborlar
- Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun advanced cold-chain

Afzalliklar:

- Logistika tezligi dunyodagi eng yuqori
- Mijozga yetkazib berish vaqti minimal
- Tovar yo‘qotishlari 3%dan kam

Ulgurji savdo formatlari mamlakatning iqtisodiy modellariga qarab rivojlanadi. Quyidagi jadval ularning asosiy turlarini solishtirib ko‘rsatadi.

2.8-jadval

Ulgurji savdo formatlarining solishtirma tahlili

Format	Asosiy xususiyatlar	Afzalliklar	Kamchiliklar
An’anaviy ulgurji bozor	Pavilonlar, savdo qatori, omborlar	Qulay, arzon ijara	Tartibsiz logistika, soliq nazorati kam
Distributsiya markazi (DC)	Tovar qabul–taqsim	Logistika tezligi yuqori	Katta sarmoya talab qiladi
Logistik xab	Intermodal tashish	Eksport uchun juda qulay	Baland operatsion xarajat
Agro-xab	Cold chain, sortirovka	Eksport uchun sifat kafolati	Sarmoya yuqori
Universal savdo kompleksi	Savdo Q logistika Q servis	Turli tarmoqlar birlashadi	Tashqi infratuzilmaga bog‘liq

Distributsiya markazlari va logistik xablar: farqi va o‘xshashliklari

Bu ikki tushuncha ko‘p xolatda aralashtiriladi, lekin ular funktsional jihatdan farq qiladi.

2.9-jadval

Distributsiya markazi (DC) va Logistik xabning farqi

Ko‘rsatkich	Distributsiya markazi (DC)	Logistik xab
Asosiy vazifa	Tovar qabul–taqsim	Xalqaro transport uzeli
Miqyosi	Milliy–hududiy	Xalqaro
Funktsiya	Saralash, qadoqlash, cross-docking	Re-export, multimodal transport
Quvvat	o‘rtacha	juda katta
Texnologiya	WMS, ERP, FIFOG‘FEFO	Terminal management, customs IT
Mas’uliyat	chakana–ulgurji zanjiri	eksport–import zanjiri

Agrar ulgurji logistika va AgroHub modeli. O‘zbekistonda agrar sohada ulgurji savdo infratuzilmasi ayniqsa muhim, chunki meva–sabzavot mahsulotlari tez buziladi va ular uchun maxsus “cold chain” kerak.

Cold chain — quyidagi zanjir bo‘yicha sovuq muhitda saqlash texnologiyasi: **Fermer → Agro-xab → Cold Warehouse → Transport → Eksport**

Afzalliklari:

- mahsulotning sifatini 3 barobar uzoq saqlash
- eksport narxini 40–60%ga yuqori qilish
- yo‘qotishlarni 20–30% kamaytirish

AgroHub tuzilmasi.

- Saralash (sortirovka)
- Kalibrovka
- Qadoqlash
- Laboratoriya
- Sovutkichli omborlar
- Eksport terminali

O‘zbekistonda Toshkent AgroHub, “Qo‘yliq Agro Markazi” kabi obyektlar muvaffaqiyatli ishlamoqda.

Mahalliy ulgurji savdo infratuzilmasi: Angren Logistics Center va Toshkent AgroHub misoli

Angren Logistics Center (Angren logistika markazi). Angren logistika markazi respublikadagi eng yirik intermodal xablardan biri. Infratuzilma elementlari:

- Temir yo‘l terminali;
- Konteyner maydonlari;
- Xalqaro yuk tashish ofislari;
- 20 000 m² ombor.

Samaradorlik:

- Yillik yuk aylanmasi 200 ming tonna;
- Eksport jarayonlari 2 kunga tezlashgan.

Toshkent AgroHub. Infratuzilma:

- 15 000 tonna cold storage;
- Sortirovka va qadoqlash liniyalari;
- Laboratoriya va fitosanitar nazorat;
- Eksport terminali.

Samaradorlik:

- Meva–sabzavot eksport hajmi 2 baravar oshgan
- Yo‘qotishlar 25%dan 7–8%ga tushgan

Ulgurji infratuzilmaning samaradorligi uning xarajatlarini optimal boshqarishga bog‘liq. Asosiy xarajatlar quyidagi toifalarga bo‘linadi:

- ombor xarajatlari;
- transport xarajatlari;
- logistika aloqa va IT infratuzilmasi;
- inventar yo‘qotishlari;
- energetika xarajatlari;
- bojxona va tarif to‘lovlari;
- mehnat resurslari.

Bu xarajatlarning tarkibi ulgurji infratuzilmasini modernizatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega.

2.10-jadval

Ulgurji savdo infratuzilmasi xarajatlari tarkibi

Xarajat turi	O‘rtacha ulush (%)	Izoh
Transport xarajatlari	40–45%	Asosiy xarajat – uzoq masofaga tashish
Omborlash va saqlash	20–25%	Haroratli omborlarda yuqoriroq
Inventar yo‘qotishlari (shrinkage)	10–15%	Nomuvofiq saqlash, yo‘qolishlar
Cold chain xarajatlari	8–12%	Agrar mahsulotlarda yuqori ulush
Kadrlar (ombor ishchilari, operatorlar)	5–8%	Mehnat xarajatlari
Bojxona va tariflar	3–6%	ImportG‘eksport jarayonida
IT va raqamlashtirish xarajatlari	3–5%	WMS, TMS, ERP o‘rnatish

Tahlildan ko‘rinadiki, transport va omborlash xarajatlari umumiy xarajatlarning 60–70%ini tashkil qiladi. Shu sababli ulgurji infratuzilmani modernizatsiya qilish negizida transport optimizatsiyasi va WMS avtomatlashtirish turadi.

O‘zbekiston ulgurji savdo infratuzilmasi: SWOT tahlili

O‘zbekistonda ulgurji savdo infratuzilmasi dinamik rivojlanmoqda, biroq u hali potentsialini to‘liq namoyon etmagan. Quyidagi SWOT tahlili bu holatni to‘liq aks ettiradi.

2.11-jadval

O‘zbekiston ulgurji savdo infratuzilmasi SWOT tahlili

Yo‘nalish	Tavsif
S — kuchli tomonlar	• Geostrategik joylashuv (tranzit nuqta) • Agrar salohiyat yuqori • Angren Logistics, Toshkent AgroHub kabi xablar mavjud • Logistika sohasi davlat dasturlari bilan qo‘llab-quvvatlanmoqda
W — kuchsiz tomonlar	• Cold chain infratuzilmasi etarli emas • Logistika omborlari etarlicha avtomatlashmagan • Transport xarajatlari yuqori

	• Kadrlar malakasi past
O — imkoniyatlar	• Yevroosiyo bozoriga eksportni oshirish • Xalqaro logistik koridorlarning rivojlanishi • E-commerce ulgurji logistikasining o‘sishi • Agrar eksport uchun AgroHub modellarini ko‘paytirish
T — tahdidlar	• Xorijiy operatorlar bilan raqobat • Xalqaro logistik tariflar qimmatligi • Yonilg‘i narxlarining o‘sishi • Qurilish materiallari va inventar narxining oshib borishi

Ulgurji bozorlarda raqobat va davlat tomonidan tartibga solinishi

Ulgurji savdo bozorlari barqaror faoliyat yuritishi uchun davlat tomonidan quyidagi yo‘nalishlarda tartibga solish amalga oshiriladi:

Raqobat muhitini ta’minlash

- monopol ulgurji maydonlarini cheklash
- savdo maydonlari uchun tender orqali taqsimlash
- savdo va logistika xizmatlari uchun standartlar

Monopoliyaga qarshi qonunchilik o‘rnatgan talablar — ulgurji bozorlarda erkin raqobatni ta’minlashga xizmat qiladi.

Savdo maydonlarini sertifikatlashtirish

- sanitariya va sifat standartlari
- agrar mahsulot uchun fitosanitar talablar
- savdo-logistika markazlarining texnik reglamenti

Logistika operatorlarini litsenziyalash

- WMS–TMS tizimlari bilan ta’minlanganlik talablari
- transport xavfsizligi standartlari
- ombor ishchilari uchun malaka talablari

Eksport-import jarayonlarida “yagona darcha”

- bojxona hujjatlarini qisqartirish
- elektron sertifikatlashtirish
- fitosanitar elektron reestrlar

Bu jarayon eksport bo‘yicha vaqtni 3–4 kunga qisqartiradi.

2030-yilgacha ulgurji savdo infratuzilmasining rivoji: prognoz

2030-yilgacha quyidagi asosiy tendentsiyalar kuzatilishi kutiladi:

1. Ulgurji logistika modernizatsiyasi

- WMS, TMS, ERP to‘liq avtomatlashuvi

- Cross-docking markazlari soni 3 barobarga oshadi
- Cold-chain infratuzilmasi har bir viloyatida tashkil etiladi

2. Logistika xablarining zamonaviylashuvi

- Angren Logistics International Hub’ning kengayishi
- Termiz, Qo‘ng‘irot va Samarqand logistika xablarining takomillashishi
- Aerologistika markazlari (ferm mahsulot eksporti uchun)

3. Agrar ulgurji infratuzilmasining o‘sishi

- AgroHub tarmog‘i 15 tadan 40 tagacha
- Har bir AgroHub uchun cold-chain liniyasi
- Agrar eksport 2,5 barobarga oshishi

4. E-commerce ulgurji logistikasi

- elektron ulgurji platformalarining paydo bo‘lishi
- B2B marketplace (distribyutor–chakana–ishlab chiqaruvchi)
- Fulfilment va dark warehouse modellari ulgurji darajasiga chiqadi

Ushbu bo‘limda ulgurji savdo infratuzilmasi va universal savdo maydonlari nazariy jihatdan, xalqaro amaliyot asosida, mahalliy misollar bilan jadvallar, tahlillar, prognozlar bilan, atroflicha yoritildi.

Asosiy xulosa shundan iboratki: **Ulgurji infratuzilmasini modernizatsiya qilish – O‘zbekiston bozor infratuzilmasi rivojining eng muhim drayveridir.** Ulgurji markazlar qanchalik rivojlansa:

- distribyutorlar tizimi shunchalik barqaror ishlaydi;
- logistik xarajatlar kamayadi;
- chakana savdo barqaror bo‘ladi;
- eksport imkoniyatlari kengayadi;
- agrar mahsulotlar yo‘qotishlari kamayadi;
- bozor mexanizmi to‘liq ishlaydi.

Qisqacha xulosa

Ulgurji savdo ishlab chiqaruvchi va chakana savdo o‘rtasida vositachilik qiluvchi asosiy bo‘g‘in bo‘lib, tovar harakati tizimida markaziy o‘rinni egallaydi. Savdo infratuzilmasi ulgurji savdo samaradorligini oshiruvchi omborlar, logistika markazlari, distribyutorlik tarmoqlari va xizmat ko‘rsatish tizimlaridan iborat

murakkab tuzilmadir. Ulgurji savdoning asosiy vazifalari — tovarni yirik partiyalarda xarid qilish, qayta saralash, saqlash, tovar oqimini boshqarish va chakana savdoga yetkazib berishdan iborat.

Marketing vositachilari (agentlar, brokerlar, dilerlar) tovarning bozorga kirishini tezlashtiradi va ishlab chiqaruvchining xarajatlarini kamaytiradi. Distribyutorlar bozor segmentlarini qamrab olish, tovar yetkazish, monitoring va servis xizmatlarini taklif qilgan holda ishlab chiqaruvchi bilan bozor o‘rtasida mustahkam tizim yaratadi.

Logistik operatorlar (3PL, 4PL) ulgurji savdoning asosiy infratuzilma elementiga aylanib, transport, omborxona, qadoqlash va yetkazib berish jarayonlarini boshqaradi. Ulgurji savdo infratuzilmasining rivojlanishi tovar aylanishini tezlashtiradi va iqtisodiy tizimda mahsulot qiymat zanjirining barqarorligini ta’minlaydi.

Universal savdo maydonlari — katta hajmdagi ulgurji savdo hududlari bo‘lib, turli mahsulot toifalarini bir joyda konsentratsiya qiladi va ishlab chiqaruvchi–sotuvchi o‘rtasidagi muloqotni optimallashtiradi.

Zamonaviy ulgurji savdo raqamlashtirish, ombor avtomatlashtirilishi, elektron birjalar va logistika texnologiyalari orqali samaradorlikni oshirishga intilmoqda.

Umuman, ulgurji savdo ishlab chiqarish va chakana tarmoqni bog‘lovchi strategik bo‘g‘in sifatida milliy bozor barqarorligini hamda ta’minot zanjirlarining uzluksiz ishlashini ta’minlab beradi.

Tayanch so‘z va iboralar. Ulgurji savdo – tovarlarni katta hajmda ishlab chiqaruvchilardan chakana savdoga yoki sanoat korxonalariga yetkazib berish. Ulgurji savdo tovar harakatining markaziy bo‘g‘ini hisoblanishi. Ulgurji savdo shakllariga distribyutorlik, agentlik, brokerlik va dilerlik kiradi. Vositachilar turli xizmatlar (saqlash, tashish, moliyalashtirish, ma’lumot taqdim etish) orqali bozor operatsiyalarini yengillashtiradi. Logistika bilan bog‘liq vazifalar – omborlash, transport, qadoqlash va yetkazib berishni o‘z ichiga oladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ulgurji savdoning mohiyati va savdo tizimidagi o‘rnini tushuntiring.
2. Savdo infratuzilmasining tarkibiy elementlarini sanab bering.
3. Ulgurji savdoning asosiy funksiyalarini izohlang.
4. Marketing vositachilarining bozordagi rolini tushuntiring.
5. Distribyutorlarning ulgurji savdodagi vazifalarini tahlil qiling.
6. Logistik operatorlarning (3PL, 4PL) ulgurji bozordagi ahamiyatini bayon qiling.
7. Ulgurji savdo markazlarining (universal savdo maydonlari) vazifalarini ko‘rsating.
8. Ulgurji savdo infratuzilmasining zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlarini izohlang.
9. Raqamli texnologiyalar ulgurji savdo jarayonlariga qanday ta’sir ko‘rsatishini tushuntiring.
10. Ulgurji savdo va chakana savdo o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qiling.

III BOB. CHAKANA SAVDO: TURLARI VA VAZIFALARI

3.1. Chakana savdoning mohiyati va iqtisodiy o‘rni.

3.2. Chakana savdoning zamonaviy shakllari: oflayn va onlayn savdo turlari.

3.3. Savdo–ko‘ngilochar markazlar (SEC): zamonaviy chakana savdo infratuzilmasi tendentsiyasi.

3.4. Chakana savdo tarmoqlari rivojlanishi va logistika bilan integratsiya.

3.1. Chakana savdoning mohiyati va iqtisodiy o‘rni

Chakana savdo — bu tovarлар va xizmatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yakuniy iste’molchilarga sotish bilan bog‘liq iqtisodiy faoliyat bo‘lib, bozor infratuzilmasining eng muhim bo‘g‘inidir. U mamlakat iqtisodiyotida nafaqat savdo aylanmasining shakllanishi, balki aholi turmush darajasi, bandlik, iste’mol bozori barqarorligi ва tadbirkorlik rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy chakana savdo tizimi sanoat, agrar tarmoqlar, ulgurji savdo, logistika ва xizmat ko‘rsatish sektorlarini o‘zaro bog‘laydigan murakkab ta’minot zanjirining yakuniy bosqichidir. Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti, texnologiyalar, urbanizatsiya darajasi ва aholining iste’mol odatlari chakana savdo faoliyatiga bevosita ta’sir qiladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida chakana savdo yalpi ichki mahsulot (YAIM) tarkibida barqaror o‘sish sur’atlariga ega bo‘lib, aholi farovonlik darajasining oshishi, shahar infratuzilmasining kengayishi va raqamli savdoning tez rivojlanishi ushbu sektorning faol modernizatsiyalanishiga olib kelmoqda.

Chakana savdo iqtisodiyotning eng dinamik va iste’molchining kundalik hayoti bilan eng yaqin bog‘liq bo‘lgan tarmoqlaridan biridir. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida chakana savdo tarmoqlari tez sur’atlarda rivojlanmoqda: omnikanal modellar, onlayn savdo, fulfilment markazlari, mobil to‘lovlar, “oxirgi chaqirim” (last-mile) logistikasi, intellektual omborlar kabi innovatsiyalar chakana bozorda yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda.

Chakana savdo tarmoqlarining rivojlanishi nafaqat savdo hajmini ko‘paytirib beradi, balki butun savdo infratuzilmasi, ayniqsa logistik zanjirlar samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, chakana savdo va logistika integratsiyasi zamonaviy bozor iqtisodiyotining strategik yo‘nalishi sifatida qaraladi.

Chakana savdo — yakuniy iste’molchiga tovar ва xizmatlarni kichik partiyada, iste’mol uchun realizatsiya qilinadigan savdo faoliyatidir. Chakana savdoda tovar qayta sotish uchun emas, ishlab chiqarishda qayta ishlash uchun emas, balki yakuniy foydalanish uchun sotib olinadi. Shu bilan u ulgurji savdodan tubdan farq qiladi.

Chakana savdo quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

a) Tovarlarni aholiga yetkazish funksiyasi. Iste’molchi ishlab chiqaruvchidan uzoqda bo‘lishi mumkin. Chakana savdo esa tovarni “oxirgi bosqich”ga yetkazish vazifasini bajaradi.

b) Assortiment shakllantirish funksiyasi. Chakana korxonalar turli ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarini yagona savdo maydoniga jamlaydi, tanlov imkonini kengaytiradi.

c) Bozor axboroti yaratish funksiyasi. Chakana savdo orqali ishlab chiqaruvchi iste’molchi talabi, xohishi, bioritm va xarid xatti-harakati haqida aniq ma’lumot oladi.

d) Logistika ва servis funksiyasi. Chakana savdo saqlash, saralash, qadoqlash, transport, yetkazib berish kabi logistika xizmatlarini ham bajaradi.

e) Ijtimoiy funksiyalar. Chakana savdo yangi ish o‘rinlarini yaratadi, tadbirkorlikni rag‘batlantiradi, aholining turmush sharoitini yaxshilaydi.

Chakana savdo — tovarlarni bevosita iste’molchiga etkazish, savdo-servis xizmatlari ko‘rsatish, xarid tajribasini yaxshilash va bozor talabini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy jarayondir. Chakana savdoning asosiy xususiyatlari:

1. **Iste’molchiga yaqinlik** — chakana savdo to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridor ehtiyojiga xizmat qiladi.
2. **Makon va zamon sezgirligi** — xaridorga qulay vaqtda, qulay joyda xizmat ko‘rsatish.

3. Assortiment kengligi — iste’molchi tanlovining maksimal darajada ta’minlanishi.

4. Xizmat ko‘rsatish madaniyati — chakana savdo tarmoqlarining asosiy raqobat ustunligi.

5. Innovatsiyalarga tez moslashish — POS, QR, RFID, omnikanal, onlayn–oflayn integratsiya.

Chakana savdo infratuzilmasining elementlari:

- savdo do‘konlari (magazinlar);
- supermarketlar va gipermarketlar;
- diskaunterlar;
- onlayn-chakana savdo platformalari;
- chakana logistika (last-mile, fulfilment);
- servis va kafolat xizmatlari;
- POS, ERP va CRM tizimlari;
- marketing kommunikatsiyalari.

Chakana bozorda turli formatlar mavjud. Quyidagi jadval orqali ular solishtirilgan.

3.1-jadval

Chakana savdo formatlarining taqqoslanishi

Format turi	Asosiy xususiyatlari	Afzalliklari	Cheklovlari
An’anaviy oflayn do‘konlar (Brick-and-mortar)	Fizik savdo nuqtasi, xaridor bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa, vitrina, xizmat ko‘rsatish.	Ishonchlilik, atmosfera, darhol sotib olish imkoniyati, servis sifati.	Ijara, kommunal va xizmat xarajatlari yuqori; geografik cheklanish.
Supermarketlar	Keng assortiment, o‘z-o‘ziga xizmat, bir nuqtada ko‘p turdagi mahsulot.	Tez xarid jarayoni, qulay narx siyosati, barqaror oqim.	Katta investitsiya talab qiladi, raqobat kuchli.
Giperdo‘konlar (Hypermarket)	Juda katta maydon, oziq-ovqat + nooziq-ovqat kombinatsiyasi.	Past narx, katta hajmli savdo, bir joyda hamma narsa.	Shahar tashqarisida joylashishi mumkin, xaridor oqimi uzoqdan kelishi kerak.
Convenience stores (Qulay do‘konlar, 24/7)	Kichik maydon, cheklangan assortiment, yuqori tezlikdagi xizmat.	Uyga yaqin, tez xarid, 24/7 rejim.	Narxlar balandroq, assortiment tor.

Diskonterlar	Eng kam xizmat, past xarajat, minimalistik vitrina.	Arzon narxlar, tez-tez xarid qilinadigan mahsulotlar.	Brend tanlovi cheklangan, servis oddiy.
Onlayn do‘konlar	Internet orqali sotuv, virtual vitrina, yetkazib berish xizmatlari.	Geografik chegarasiz savdo, past operatsion xarajatlar.	Yetkazib berish va qaytma jarayoni vaqt oladi; ishonch masalalari.
Marketpleyslar (Ozon, Amazon, Uzum)	Ko‘p sotuvchilar bitta platformada, commission asosida.	Keng assortiment, past narx, tez qidiruv.	Raqobat juda kuchli, platforma qoidalariga b

1. Raqamlashtirish va omnichannel savdo

- Xaridor bir vaqtda onlayn va oflayn kanallardan foydalanadi.
- Do‘konlar QR-kodli vitrinalar, smart to‘lovlar, self-checkout tizimlariga o‘tmoqda.

2. Tezkor yetkazib berish (Q-commerce)

- 15–30 daqiqalik express-delivery xizmatlari jadal rivojlanmoqda.
- Mahsulotlar mikro-omborlardan yetkaziladi.

3. Kichik formatlar o‘sishi

- Convenience-do‘konlar dunyo bo‘yicha eng tez o‘sayotgan segment.
- Sabab: aholining bandligi va vaqt tanqisligi.

4. Tajriba markazlashtirilgan savdo (Experience retail)

- Oflayn do‘konlarning asosiy ustuni — atmosfera, demo-zonalar, degustatsiya, interaktiv xizmat.
- “Ko‘rib ko‘rib sotib olish” tamoyili kuchaymoqda.

5. Barqarorlik (Sustainability) va yashil savdo

- Qayta ishlanadigan qadoqlar, energiya tejamkor do‘konlar.
- Xaridorlar ekologik jihatdan “toza” brendlarni afzal ko‘rib bormoqda.

6. Sun’iy intellekt va personalizatsiya

- Tavsiya algoritmlari, dinamik narxlash, shaxsiy takliflar.
- Savdo tarmog‘i talabi bo‘yicha AI asosida prognoz qilish.

3.2. Chakana savdoning zamonaviy shakllari: oflayn va onlayn savdo turlari

Chakana savdo tizimi bugungi kunda ikki asosiy yo‘nalishda rivojlanmoqda: an’anaviy (oflayn) savdo nuqtalari **va** raqamli (onlayn) savdo platformalari**.** Ikkala segment ham iste’mol bozorining muhim qatlamini tashkil etadi, biroq ularning funksional imkoniyatlari, xarajat tuzilmasi ва iste’molchi bilan o‘zaro muloqot shakli sezilarli farq qiladi.

An’anaviy savdo nuqtalari — chakana savdoning eng qadimiy shakli bo‘lib, ular iste’molchi bilan bevosita muloqot**,** xizmat ko‘rsatish sifati**,** tovarni shaxsan ko‘rib baholash imkoniyati bilan ajralib turadi. Mazkur do‘konlar xaridning emotsional omillariga tayanadi, bu esa ko‘plab tovar guruhlari uchun asosiy raqobat ustunligidir.

3.2-jadval

Oflayn chakana do‘konlarning asosiy turlari va ularning iqtisodiy xususiyatlari

Format	Xususiyatlari	Afzalliklari
Butik	Yirik bo‘lmagan maydon, tor assortiment, eksklyuziv tovarlar	Yuqori o‘rtacha chek, brend identifikatsiyasi
Supermarket	O‘z-o‘ziga xizmat, keng assortiment, kundalik ehtiyoj tovarlari	Quvlaylik, tezkorlik, narx-barqarorlik
Savdo markazlari (mall)	Ko‘p kategoriyali do‘konlar to‘plami	Yuqori mijoz oqimi, xizmatlar integratsiyasi
Mini-market / Convenience store	Mahalla yaqinida joylashgan, kichik assortiment	Impulsiv xaridlar, uzluksiz ishlash (24/7)

Oflayn savdoning iqtisodiy ustunliklari

1. **Sensor tajriba (ko‘rish, ushlash, sinab ko‘rish)** — iste’mol qarorining shakllanishida kuchli psixologik omil.
2. **Savdo joyida maslahat va servis** — qimmatbaho tovarlar uchun (elektronika, mebel) muhim ustunlik.
3. **Brendga sodiqlikni oshiradi** — do‘kon muhiti va xizmat sifati iste’molchi tajribasini kuchaytiradi.
4. **Logistik jihatdan soddaroq** — mijoz tovarni darhol qabul qiladi, yetkazib berish xarajatlari yo‘q.

Shu boisdan oflayn savdo hali ҳам chakana savdoning asosiy bo‘g‘inidagi o‘z o‘rnini yo‘qotgani yo‘q.

Onlayn savdo: tezlik, tanlov va moslashuvchanlik

Raqamli savdo (e-commerce) chakana savdoning eng tez o‘sayotgan bo‘limidir. Iste’molchilar xaridni vaqt tejalishi, qulaylik, keng assortiment, narxni solishtirish imkoniyati tufayli onlayn formatni tobora ko‘proq tanlamoqda. Onlayn savdoda quyidagi asosiy ko‘rinishlar mavjud:

- Onlayn-vitrinalar va kataloglar — elektron do‘konlar;
- Marketplace platformalari — Uzum Market, Zoodmall;
- Ijtimoiy tarmoqlar orqali savdo — Instagram Shop, Telegram-botlar;
- Brendga tegishli onlayn-butika — individual dizayn ва mijozga moslashtirilgan kontent.

Onlayn savdoning iqtisodiy afzalliklari

1. Kam xarajatli operatsion model — ijaraga bino olmaydi yoki minimal bo‘ladi.
2. Analitika va real vaqt monitoringi — tovar aylanmasi, talab dinamikasi, reklama samaradorligi tez aniqlanadi.
3. Moslashuvchanlik va masshtablash — assortimentni kengaytirish oson.
4. Personalizatsiya — mijoz tarixi asosida taklif shakllantiriladi.
5. Hududiy cheklov yo‘q — xaridor butun mamlakat bo‘yicha.

Onlayn savdoning cheklovlari

- ishonch omili (foto va izohlarga tayanadi),
- logistika xarajatlari,
- qaytish jarayonining murakkabligi,
- “last-mile” muammolari.

Zamonaviy chakana savdoda oflayn va onlayn shakllari bir-birini to‘ldiradi. Shuning учун eng samarali model — omnichannel strategiyasi, ya’ni xaridor istasa do‘konga boradi, istasa onlayn buyurtma qiladi, bir xil narx siyosatidan foydalanadi va yagona servis sifатига ega bo‘ladi.

3.3-jadval

Oflayn va onlayn savdoning taqqoslamali tahlili

Mezon	Oflayn savdo	Online savdo
Muloqot	Jonli servis	Masofaviy muloqot
Xarid qarori	Emotsional	Raqamli taqqoslashga asoslangan
Xarajatlar	Ijara, kommunal	Logistika, saqlash, IT
Assortiment	Cheklangan maydon	Cheklanmagan virtual assortiment
Yetkazib berish	Darhol	Last-mile talab etadi
Sodiqlik	Muhit va servisga asoslanadi	Personalizatsiya orqali shakllanadi

3.3. Savdo–ko‘ngilochar markazlar (SEC): zamonaviy chakana savdo infratuzilmasi tendentsiyasi

Hozirgi kunlarda chakana savdo tizimida keskin transformatsiya kuzatilmoqda: klassik do‘kon–savdo formatlarining o‘rnini ko‘p funktsiyali, ko‘ngilochar servislar bilan boyitilgan savdo markazlari egalladi. Ushbu format xalqaro terminologiyada Shopping & Entertainment Centers (SEC), Retail–Entertainment Centers (REC) va ilmiy adabiyotlarda Retailtainment (Retail + Entertainment) deb yuritiladi.

Bugungi iste’molchi faqat xarid qilish uchun do‘konga bormaydi — u vaqt o‘tkazish, dam olish, ovqatlanish, ko‘ngilochish, bolalar bilan vaqt o‘tkazish, turli servislardan foydalanishni ham istaydi. Shu sababli savdo markazlari endi nafaqat savdo infratuzilmasi, balki madaniy, servis, rekreatsion va ijtimoiy infratuzilmaning ajralmas qismiga aylangan.

Samarqanddagi “Family Park”, “Festival”, Toshkentdagi “NEXT”, “Samarqand Darvoza”, “Mega Planet”, jahon amaliyotidagi “Dubai Mall”, “Mall of Istanbul”, “Singapore Jewel” kabi markazlar ana shu tendentsiyaning yaqqol isbotidir. SEC – bu savdo, ko‘ngilochar, servis, restoran, axborot va rekreatsion xizmatlarni birlashtirgan yirik infratuzilma majmuasidir. Asosiy funksiyalari:

1. Chakana savdo funktsiyasi: supermarketlar, brend do‘konlari, kiyim-kechak, maishiy texnika.

2. Ko‘ngilochar funktsiya: kinoteatr, bouling, attraktsion, game zone, akvapark.

3. Ovqatlanish va rekreatsiya: food court, qahvaxona, restoranlar.

4. Servis funktsiyalar: bank xizmatlari, to‘lov markazlari, ochiq Wi-Fi, parkovka.

5. Ijtimoiy funktsiya: tadbirlar, kontsertlar, festivallar.

6. Logistik funktsiya: tovar qabul markazlari, ichki omborlar, harakatni boshqarish.

3.4-jadval

Savdo–ko‘ngilochar markazlarining funksional tuzilishi

Zona	Ahamiyati	Infratuzilmaviy tarkib
Retail zona	Asosiy savdo jarayoni	brend do‘konlar, supermarket
Entertainment zona	Mijozni jalb qilish	kinoteatr, attraktsion, game zone
Food court	Ovqatlanish va dam olish	restoranlar, kafeler
Event zona	Madaniy tadbirlar	saxna, open-air maydon
Service zona	Qo‘shimcha xizmatlar	bank, to‘lov, xizmat
Logistics zona	Ichki harakat	tovar qabul, ombor, “back office”

“Retailtainment” – chakana savdo va ko‘ngilochar xizmatlarni birlashtiruvchi kontseptsiya. U iste’molchi psixologiyasiga asoslanadi, chunki xarid qilish – bu faqat iqtisodiy emas, balki emotsional jarayon hamdir. Retailtainment’ning asosiy nazariy tamoyillari:

1. Experience-based retail – savdo tajribasini hissiy jarayonga aylantirish

2. Dwell time extension – mijozning markazda qolish vaqtni uzaytirish

3. Impulse buying sayqalli – emotsiya asosida qo‘shimcha xaridlar

4. Mixed-use concept – savdo Q ko‘ngilochar Q servis

5. Family-friendly environment – oilaviy dam olish formati

Bu model “qadriyat asosida sotish” (value-driven retail) tamoyillarini kuchaytiradi.

SEC infratuzilmasining asosiy arxitekturasi. SEC infratuzilmasi alohida injener va logistik echimlarni talab qiladi.

1. Arxitektura va joylashuv

- Aholi zichligi yuqori joyda
- Transport qatnovi qulay
- Parkovka infratuzilmasi (200–2000 o‘rin)
- Yashirin logistika kirish yo‘llari (delivery roads)

2. Ichki infratuzilma

- Ventilyatsiya, konditsioner, xavfsizlik kameralari
- Pojar xavfsizligi
- Energiya samaradorligi (green building standartlari)
- Vertical mobility (liftar, eskalatorlar)

3. Logistika

- Back office omborlar
- Supply corridor (tovar etkazib berish koridorlari)
- Avtomobil va piyoda harakatini ajratish
- WMS-mini tizimlar

3.5-jadval

SEC infratuzilmasi va klassik savdo markazi solishtirmasi

Ko‘rsatkich	Klassik savdo markazi	Savdo–ko‘ngilochar markazi (SKM-SEC)
Asosiy vazifa	Savdo	Savdo + ko‘ngilochar + servis
Mijoz vaqti	30–60 daqiqa	2–5 soat
Assortiment	Savdo do‘konlari	Savdo + food court + oila zone
Logistika	Sodda	Kuchli back-office va WMS
Iste’molchi guruhi	Xaridchilar	Oilaviy va yoshlar guruhi
Tushum manbai	Savdo	Savdo + servis + konsessiyalar

O‘zbekistondagi SEC rivojlanishi: Family Park misoli

Family Park Samarkand – yangilangan chakana–ko‘ngilochar ekotizimi. Family Park Samarqanddagi zamonaviy formatdagi eng muvaffaqiyatli markazlardan biri. Infratuzilmaviy tarkibi:

- Savdo pavilonlar (brendlar, maishiy texnika)
- Food court va restoranlar
- Akvapark, attraktsionlar
- Bolalar o‘yin maydonchalari
- Event zona
- Kuzatuv va xavfsizlik tizimi

- Keng parkovka

Samaradorlik:

- Turistlarni jalb qilish (Samarkand tourism ring‘ining bir qismi)
- Ichki savdo aylanmasini oshirish
- Oilaviy demografiyaga xizmat
- Shahar infratuzilmasida markaziy rekreatsion ob’ektga aylanish

Jahon tajribasi: Shopping & Entertainment Centers

1) Dubai Mall

- 1,200 do‘kon
- okeanarium, ko‘ngilochar park
- 120+ restorani
- turistlarning asosiy markazi

2) Mall of Istanbul

- 4 ta tematikadagi attraktsionlar
- kinoteatrlar, kontsert maydonlari
- 350+ retail do‘kon

3) Singapore Jewel

- botanik bog‘
- havo sharsharasi (HSBC Rain Vortex)
- omnikanal retail
- aeroport bilan tutashgan (intermodal retail)

6. SECning iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri

Iqtisodiy ta’siri:

- chakana savdo hajmini 20–40%ga oshiradi
- turistik oqimni jalb qiladi
- kichik biznes uchun maydon yaratadi
- shahar iqtisodiyotida multiplikator ta’siri

Ijtimoiy ta’sir:

- dam olish madaniyati rivojlanadi
- oilaviy ko‘ngilochar imkoniyatlar
- xizmat sohasida ish o‘rinlari ko‘payadi
- shahar qiyofasini (infratuzilma brending) yangilaydi

7. SEC formatining kelajak tendentsiyalari (2025–2035)

1. Edutainment – ta’lim + ko‘ngilochar xizmatlar

2. Green mall – energiya samarador SEC’lar
3. Digital mall – ARG‘VR savdo tajribalari
4. Open-air mall – ochiq osmon ostidagi savdo zonasilar
5. Hybrid SEC – ofis, mehmonxona, savdo markazi birlashgan majmualar

Savdo–ko‘ngilochar markazlar (SECG‘REC) — zamonaviy chakana savdo infratuzilmasining strategik yo‘nalishi hisoblanadi. Ular savdo, servis, ko‘ngilochar va ijtimoiy infratuzilmani birlashtirib, iste’molchining do‘stona, madaniy va servis ehtiyojlarini to‘liq qondiruvchi kompleks ekotizimni yaratadi.

Family Park kabi markazlar O‘zbekistondagi shahar infratuzilmasining yangi modellarini shakllantirmoqda.

HSBC Rain Vortex — bu Singapurdagi **Jewel Changi Airport** majmuasida joylashgan, dunyodagi *eng baland yopiq sharshara* sifatida tanilgan noyob arxitektura va gidrotexnika inshootidir. HSBC Rain Vortex haqida qisqacha:

- Joylashuvi: Jewel Changi Airport, Singapore
- Balandligi: 40 metr
- Rekord: Dunyoning eng baland “indoor waterfall”i
- Vazifalari:
  - aeroportning markaziy diqqatga sazovor joyi
  - tomdan yig‘ilgan yomg‘ir suvini sharsharaga aylantiruvchi zamonaviy filtrlash va aylanish tizimi
  - kechqurun yorug‘lik va musiqa shoularini namoyish etadi
- Muhit: Sharshara atrofida 5 qavat bo‘ylab ko‘tarilgan tropik bog‘ — Forest Valley

HSBC Rain Vortex — aeroport arxitekturasida yuksak innovatsion yechim bo‘lib, Singapurning “garden city” konsepsiyasining jonli timsoli hisoblanadi. Sharshara yopiq binoda tabiiy muhit yaratadi, suv oqimi esa yorug‘lik effektlari bilan uyg‘unlashib, noyob vizual manzarani hosil qiladi. Suv tomdan yig‘iladi va qayta ishlanadi, bu tizim ekologik barqarorlikni ham ta’minlaydi.

3.4. Chakana savdo tarmoqlari rivojlanishi va logistika bilan integratsiya

Chakana savdo iqtisodiyotning eng dinamik va iste’molchining kundalik hayoti bilan eng yaqin bog‘liq bo‘lgan tarmoqlaridan biridir. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida chakana savdo tarmoqlari tez sur’atlarda rivojlanmoqda: omnikanal modellar, onlayn savdo, fulfilment markazlari, mobil to‘lovlar, “oxirgi chaqirim” (last-mile) logistikasi, intellektual omborlar kabi innovatsiyalar chakana bozorda yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda.

Chakana savdo tarmoqlarining rivojlanishi nafaqat savdo hajmini ko‘paytirib beradi, balki butun savdo infratuzilmasi, ayniqsa logistik zanjirlar samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, chakana savdo va logistika integratsiyasi zamonaviy bozor iqtisodiyotining strategik yo‘nalishi sifatida qaraladi.

Chakana savdo — tovarlarni bevosita iste’molchiga etkazish, savdo-servis xizmatlari ko‘rsatish, xarid tajribasini yaxshilash va bozor talabini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy jarayondir. Chakana savdoning asosiy xususiyatlari:

1. **Iste’molchiga yaqinlik** — chakana savdo to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridor ehtiyojiga xizmat qiladi.
2. **Makon va zamon sezgirligi** — xaridorga qulay vaqtda, qulay joyda xizmat ko‘rsatish.
3. **Assortiment kengligi** — iste’molchi tanlovining maksimal darajada ta’minlanishi.
4. **Xizmat ko‘rsatish madaniyati** — chakana savdo tarmoqlarining asosiy raqobat ustunligi.
5. **Innovatsiyalarga tez moslashish** — POS, QR, RFID, omnikanal, onlayn–oflayn integratsiya.

Chakana savdo infratuzilmasining elementlari:

- savdo do‘konlari (magazinlar);
- supermarketlar va gipermarketlar;
- diskaunterlar;
- onlayn-chakana savdo platformalari;
- chakana logistika (last-mile, fulfilment);

- servis va kafolat xizmatlari;
- POS, ERP va CRM tizimlari;
- marketing kommunikatsiyalari.

Chakana bozorda turli formatlar mavjud. Quyidagi jadval orqali ular solishtirilgan.

3.6-dadval

Chakana savdo formatlarining solishtirma tahlili

Format	Asosiy xususiyatlar	Afzalliklari	Kamchiliklari
An’anaviy do‘kon	mahalliy joylashuv, kam assortiment	yaqinlik, shaxsiy munosabat	assortiment cheklangan
Supermarket	o‘rta hajm, keng assortiment	qulaylik, servis	logistika xarajatlari yuqori
Gipermarket	yirik maydon, arzon narx	tejamkorlik, katta tanlov	shahar chetida joylashadi
Diskaunter	past narx, tez aylanish	arzon narxlar	assortiment cheklangan
Onlayn reteyl	e-commerce, kurer	qulay, tezkor	qaytarish jarayoni
Omnikanal chakana savdo	onlaynQoflayn integratsiya	moslashuvchanlik, qulaylik	katta IT sarmoya

Chakana savdo va logistika bir-biriga juda bog‘liq. Chakana savdo taraqqiyotsiz logistika samarador bo‘lmaydi, logistikasiz esa chakana savdo raqobatga dosh bera olmaydi. Integratsiyaning asosiy yo‘nalishlari:

1) Inventarni boshqarishda logistika bilan integratsiya

- WMS (Warehouse Management Sistem)
- ERP logistika modullari
- avtomatlashtirilgan hisob tizimlari
- real-time monitoring

2) Etkazib berish zanjiri integratsiyasi

- “uzoq masofa” logistika (long-haul)
- “oxirgi chaqirim” — last mile delivery
- distribyutorlik markazlarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri etkazib berish modellari (D2C)

3) POS ma’lumotlari orqali talab prognozlash

- savdo nuqtalarida real-vaqt ma’lumotlar

- iste’molchi xulqini tahlil qilish
- assortimentni optimallashtirish

4) Savdo va logistikada raqamli integratsiya

- QR to‘lovlar
- RFID raqamli tegi
- elektron invoyslar
- onlayn ombor ma’lumotlari

3.7-jadval

Chakana savdo va logistika integratsiyasida asosiy texnologik yechimlar

Texnologiya	Qo‘llanilishi	Natija
POS-terminallar	savdo ma’lumotlari yig‘ish	talab prognozlash
QRG‘PaymeG‘Click	to‘lov tizimi	tezkorlik, qulaylik
RFID	raf logistikasi	yo‘qotishlar 20–25%ga kamayadi
WMS	ombor nazorati	xarajat 15–20%ga qisqaradi
GPS-treking	etkazib berish	logistika tezligi oshadi
Robotlashgan omborlar	avtomatlashtirish	samaradorlik 1.5–2 barobar oshadi

Omnikanal savdo — onlayn va oflayn xizmatlarni bir butun ekotizim sifatida boshqaradigan zamonaviy chakana savdo modeli. Bu integratsiyaning eng ilg‘or ko‘rinishi hisoblanadi. Omnikanal modelning afzalliklari xaridor uchun eng yuqori qulaylik, savdo tarmoqlarining qamrovi kengayadi, logistik zanjir yaxlit tizim sifatida faoliyat yuritadi va omborchilar, kurerlar va do‘konlar o‘rtasida hamkorlik kuchayadi. Omnikanal echimlarning misollari:

- onlayn xarid → do‘kondan olish;
- do‘konda ko‘rib → onlayn buyurtma;
- ombordan to‘g‘ridan-to‘g‘ri kurer orqali etkazib berish;
- real-time tovar qoldiqlarini ko‘rish imkoniyati.

Chakana savdo logistikasi — iste’molchiga tovarni quyidagi tarzda etkazish tizimi:

1. **Fulfilment markazlari**
   - onlayn buyurtma qabul qilish
   - tezkor saralash
   - kurerlarga tarqatish
2. **Raf logistikasi**
   - tovarlarni raflarda optimal joylashtirish
   - FIFOG‘FEFO tamoyillari
3. **Kurer xizmatlari va last-mile logistika**
   - tezkor etkazib berish
   - dron va robot kurerlar (sinov bosqichida)
4. **Raqamli inventar boshqaruvi**
   - WMS, SCM, CRM integratsiyasi

3.8-jadval

Chakana logistikaning asosiy qismi va natijalari

Logistika elementi	Ahamiyati	Samaradorlik natijasi
Fulfilment markazi	onlayn savdo	etkazib berish 35–40%ga tezlashadi
Last-mile	kurer xizmati	vaqt tejaladi
Raf logistikasi	do‘kon samaradorligi	sotuv 10–18%ga oshadi
Inventar nazorati	tovar qoldig‘i	yo‘qotishlar 20%ga kamayadi

“Korzinka” chakana savdo tarmog‘ining logistika integratsiyasi modeli

Korzinka O‘zbekistondagi eng yirik chakana tarmoq bo‘lib, so‘nggi yillarda yangi fulfilment markazlarini ishga tushirgan, RFID texnologiyalarini sinovdan o‘tkazgan, POS ma’lumotlari asosida talab prognozlashning intellektual modelini yo‘lga qo‘ygan va onlayn va oflayn savdoni birlashtirgan omnikanal modelini joriy qilgan. Natija:

- logistika tezligi 33%ga oshdi;
- tovar yo‘qotishlari 17%ga kamaydi;
- iste’molchi qoniqish indeksi 4.5G‘5 darajasiga etdi.

Chakana savdo tarmoqlarining rivojlanishi, ularning logistika bilan integratsiyasi, texnologiyalar, omnikanal model va fulfilment tizimlari keng qamrovda yoritildi. Chakana–logistika integratsiyasisiz zamonaviy bozorda raqobatbardosh bo‘lish mumkin emas.

Qisqacha xulosa

Chakana savdo iqtisodiyotning iste’molchilar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqani ta’minlovchi eng muhim bo‘g‘ini sifatida barqaror iqtisodiy faollikni shakllantiradi. Chakana savdo bozori qiymat yaratish zanjirida ishlab chiqaruvchi mahsulotining yakuniy iste’molchiga yetib borishini ta’minlaydigan hal qiluvchi vazifani bajaradi.

Oflayn chakana savdo formatlari (do‘konlar, supermarket, giperdo‘kon, convenience) iste’molchilarga fizik tajriba, servis va darhol xarid qilish imkoniyatlarini beradi. Onlayn savdo esa geografik chegarasiz savdo muhiti, past operatsion xarajatlar va texnologik interaktivlik bilan ajralib turadi.

Zamonaviy chakana bozorida onlayn va oflayn savdoning integratsiyasi — “omnichannel” modeli — raqobat ustunligi yaratadigan asosiy omilga aylanmoqda. Savdo–ko‘ngilochar markazlar (SEC) savdo, hordiq, ovqatlanish va xizmatlarni birlashtirgan kompleks infratuzilma bo‘lib, shahar iqtisodiy va madaniy hayotining muhim markaziga aylangan. SEClar xaridor oqimini jamlash, vaqtni samarali tashkil etish va brendlar uchun marketing maydon yaratish orqali chakana bozorni yangi bosqichga ko‘taradi.

Chakana savdo tarmoqlarining rivojlanishi logistika tizimlarining samaradorligiga bevosita bog‘liq bo‘lib, zamonaviy WMS, ERP va express-delivery kabi texnologiyalar jarayonlarni optimallashtiradi. Q-commerce modeli (15–30 daqiqalik yetkazib berish) tezkor xaridlar bozorini shakllantirib, chakana savdoda xizmat tezligi bo‘yicha yangi standartlar belgilamoqda. Umuman olganda, chakana savdo sektori raqamlashtirish, logistika integratsiyasi, xaridor tajribasi va ko‘pkanalli savdo tamoyillari asosida modernlashib, bozorning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab bermoqda.

Zamonaviy bozor infratuzilmasi oddiy savdo jarayoni bilan cheklanib qolmaydi. U marketing, logistika, raqamli texnologiyalar, servis, ko‘ngilochar xizmatlar va ijtimoiy infratuzilmalarning o‘zaro uyg‘un birlashgan ekotizimidan tashkil topadi.

Tayanch so‘z va iboralar. Chakana savdo – tovarlarni yakuniy iste’molchilarga sotish faoliyati. Bu bozor infratuzilmasining bozor

infratuzilmasi bo‘g‘ini sifatida asosiy vazifasi. Turlari: an’anaviy do‘konlar, supermarketlar, internet-do‘konlar, mobil savdo va boshqalar. Chakana savdo logistika tizimi orqali mahsulotlarni vaqtinida yetkazish, xizmat ko‘rsatish va mijozlarga qulaylik yaratish, Ko‘ngilochar ob’ektlar. Bozor talabini aniqlash va marketing strategiyasini shakllantirishdagi vazifalari.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Chakana savdoning mohiyati va uning iqtisodiyotdagi o‘rnini izohlang.
2. Chakana savdoning asosiy funksiyalarini sanab bering.
3. Zamonaviy chakana savdoda qo‘llaniladigan asosiy oflayn formatlarni tavsiflab bering.
4. Onlayn savdoning ustunliklari va cheklovlarini tahlil qiling.
5. “Omnichannel” savdo modeli nimani anglatishini tushuntiring.
6. Savdo–ko‘ngilochar markazlarning (SEC) tarkibiy tuzilmasini va ular bajaradigan vazifalarni bayon qiling.
7. SEClarning shahar infratuzilmasi va iste’molchi madaniyatiga ta’sirini izohlang.
8. Chakana savdo tarmoqlarida logistikaning o‘rni va ahamiyatini tahlil qiling.
9. Q-commerce modelining ishlash tamoyillari va afzalliklarini tushuntiring.
10. Zamonaviy chakana savdoning rivojlanish tendentsiyalarini sanab bering.

IV BOB. BIRJALAR: TURLARI VA FUNKSIYALARI.

4.1. Birja – standartlashtirilgan tovarlar yoki moliyaviy aktivlar ayirboshlanadigan maxsus bozor infratuzilmasi sifatida.

4.2. Birjalarning turlari: tovar birjalari (don, paxta, metall va boshqalar).

4.3. Moliyaviy birjalar (fond birjasi, valyuta birjasi) va fyuchers/opsion birjalari.

4.4. Birjalar orqali savdo xatarlarini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish va investitsiya imkoniyatlarini oshirish.

4.1. Birja – standartlashtirilgan tovarlar yoki moliyaviy aktivlar ayirboshlanadigan maxsus bozor infratuzilmasi sifatida.

Birja eng qadimiy savdo instituti bo‘lib, hozirgi birja tashkilotlarini yaratilishi, savdoning rivojlanishi, yirik savdo markazlarining tarkib topishi, savdogarlar guruhlarini ko‘plab yuzaga kelishi bilan bog‘liqdir. Demak, hozirgi birjalarning avlodi bo‘lib, bozor va yarmarkalar hisoblanadi. Bozorda savdo muttasil olib borilar edi, ammo birjadan farq qilgan holda bozorda tovarning asli sotilib, odatda harid qiluvchilar bo‘lib tovarni iste’mol qiluvchilar hisoblanar edi. Yarmarkalarda tovarni o‘zi bo‘may uning namunasi, ulgurji partiyalari bo‘yicha savdo qilinar edi va uni savdo vositachilari harid qilar edilar. Yarmarkalarda eng kamyob va chaqqon tovar bo‘lib, mablag‘ hisoblanar edi. Yarmarkalar bir yilda bir necha marta o‘tkazilar edi. Odatda, yarmarkalar halqaro savdoni rivojlantirishga xizmat qilar, bozor esa cheklangan rayonlarda savdo oborotini taxminlar edi.

Sanoatning rivojlana borishi bilan doimiy ulgurji bozorga muhtojlik, zaruriyat tug‘iladi. Bunday bozor rivojlanayotgan xo‘jalik soxalari o‘rtasidagi aloqani bog‘lash imkonini berar edi. Bunday bozor birja shaklida XVI asrda Ispaniya bilan Gollandiya o‘rtasidagi savdoni rivojlanishi bilan tarkib topdi. Demak, birja qimmatbaho qog‘ozlar fondiga ega bo‘lgan, standart talablarga javob beradigan tovarlar yoki ularni namunalarni, talab va takliflarga binoan qonuniy ravishda narxi belgilangan valyutalar asosida savdo amalga oshiriladigan, tashkil etilgan doimo amal qilib turadigan bozordir.

Birja operatsiyalarini bajarish ob’ekti bo‘yicha quyidagi birjalar turi ajratiladi: tovar birjalari shu jumladan kompensatsiya qiluvchi, ya’ni o‘rnini to‘ldiruvchi yoki barterli fond qo‘yilgan holda valyuta birjalari, frakta birjalari va shunga o‘xshashlar bo‘lib, unda savdo buyumi bo‘lib turli xil xizmatlar, masalan “g‘oya birjasi” deb ataluvchi birjalar ilmiy-texnik ishlovchilar va injenerlar xizmatlarini bajaradilar. Mehnat birjasi va boshqalar.

Birjalar aniq tarkib topgan ixtisoslashuvga ega bo‘lishi lozim. Masalan, avtomobillar, don mahsulotlari, metall, qimmatbaho qog‘ozlar indeksi bilan savdo qiluvchi birjalar.

Shuni aytish kerakki, birja savdo qilishning dastlabki shakli uni tovar shakli bo‘lmay, balki valyuta-veksel birjasi shakli bo‘lgan. Birjada qimmatbaho buyumlar ob’ekti bo‘lib hisoblangan, ular va veksellar ayirboshlashning talablariga eng ko‘p darajada javob bergan. Tovarlar bilan bitim tuzish o‘sha davrlarda faqat yarmarkalarda bo‘lar edi. Transport vositalarni rivojlanish bilan bunday shaklda savdo qilish susayib bordi va birjani rivojlanishini keyingi bosqichi hisoblangan tovar birjalari tarkib topdi.

Birja – bozor mexanizmining tarkibiy qismi; u talab va taklif real nisbatini aniqlaydi, muvozanatli narxlarni shakllantiradi va ulgurji bozorni ularga yo‘naltiradi, tovar massasini tovar muomalasi sohasiga jalb etishga xizmat qiladi. “Birja” atamasi ostida birja jarayonining o‘zi ham, birja bitimlarini amalga oshirish, ularning natijalarini hisobga olish, sug‘urta operatsiyalari, belgilangan qoidalarga rioya qilinishini ta’minlovchi mos keluvchi infratuzilma ham tushuniladi.

Birja jarayonini tartibga solish va nazorat qilish, birja savdosi qonuniyatlarini aniqlash, birja kon’yunkturasini baholash, talab va taklifni bashorat qilish ehtiyojlari birja faoliyatini statistik tadqiq etish zaruratini asoslab beradi.

Birja statistikasini o‘rganish predmeti quyidagilar hisoblanadi: birja kon’yunkturasi, tovar massasi harakati, birja narx shakllanishi, birjada narx darajasi va tendensiyalari, investitsion jarayonlar, sotuvchi va haridorlarning daromad va yo‘qotishlari, birjaning tovarlar bozoriga ta’siri, birja infratuzilmasi.

Birja savdosining bosh funksiyasi bozorni narx haqidagi axborot bilan ta’minlash, riskni sug‘urtalash va bozorda raqobat uchun sharoitlar yaratish hisoblanadi[7].

Alohida tovar birjasi doimiy ish vaqti va joyiga ega bo‘lgan, ma’lum bir tovar yoki tovarlar majmui bilan savdo qiladigan bozorni ifodalaydi.

Jahon amaliyotida tovar birjalari faoliyati asosan xomashyo va qishloq xo‘jalik mahsulotlari oldi-sotdisi bilan cheklanadi. Qoidaga ko‘ra, birja tovarlari bu - xomashyo, mahsulot ishlab chiqarishning tex-nologik jarayoni boshlanishiga mansub. Shu sababli ular ko‘p jihatdan chiqariladigan boshqa tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari – sifati va hajmi bo‘yicha bir xillashtirilgan, qat’iy belgilangan, oson muayyanlashtirilgan, barqaror xususiyatlarga ega bo‘lgan ommaviy mahsulot. U urfdan chiqib qolmasligi yoki ma’naviy eskirmasligi lozim. Bu shuni anglatadiki, birja tovari birjaga yetkazib berilmasligi mumkin. Haridorga farqi yo‘q bo‘lishi lozim: sotuvchi kim, tovar qaysi partiyadan olingan. Eng mashhur birja tovarlari: neft va neft mahsulotlari, rangli va qimmatbaho metall, o‘rmon, paxta, kauchuk, kofe, shakar, don. Bir xil tovar bir mamlakatda birja tovari bo‘lishi, boshqasida bo‘lmasligi mumkin.

Birja iqtisodiy tizimning muhim bo‘g‘ini bo‘lib, u narxlarning bozor mexanizmi orqali shakllanishi**,** kapitalning samarasiz sohalardan samarali sohalarga qayta taqsimlanishi**,** risklarning diversifikatsiya qilinishi va bozor axborotining shaffof uzatilishi kabi jarayonlarni ta’minlaydi. Birjaning asosiy elementlari quyidagilar orqali izohlanadi:

1. **Tashkil etilgan bozor tizimi:** savdo qat’iy reglamentlangan qoidalar asosida amalga oshadi.
2. **Standart shartnomalar bilan ishlash:** tovar, moliyaviy instrument yoki derivativlar bir xil formatda savdoga qo‘yiladi.
3. **Bozor ishtirokchilari uchun teng sharoit:** barcha savdo subyektlari bir xil axborot va imkoniyatga ega.
4. **Narxlarning bozor mexanizmi asosida shakllanishi:** talab va taklifning real ko‘rinishi birja kotirovkalarida aks etadi.

[7] «Рынок, деньги и кредит», № 9, 2006 г.

5. Axborot muhitining shaffofligi: birja bozor to‘g‘risidagi ma’lumotlarni muntazam e’lon qilib boradi.

Birjalar iqtisodiy mazmuni, tashkiliy-huquqiy tuzilishi va savdo jarayonlarining texnologik xususiyatlariga ko‘ra bir nechta mezonlar asosida tasniflanadi. Eng ko‘p qo‘llaniladigan tasnif quyidagi uch asosiy guruhga bo‘linadi (4.1-rasm).

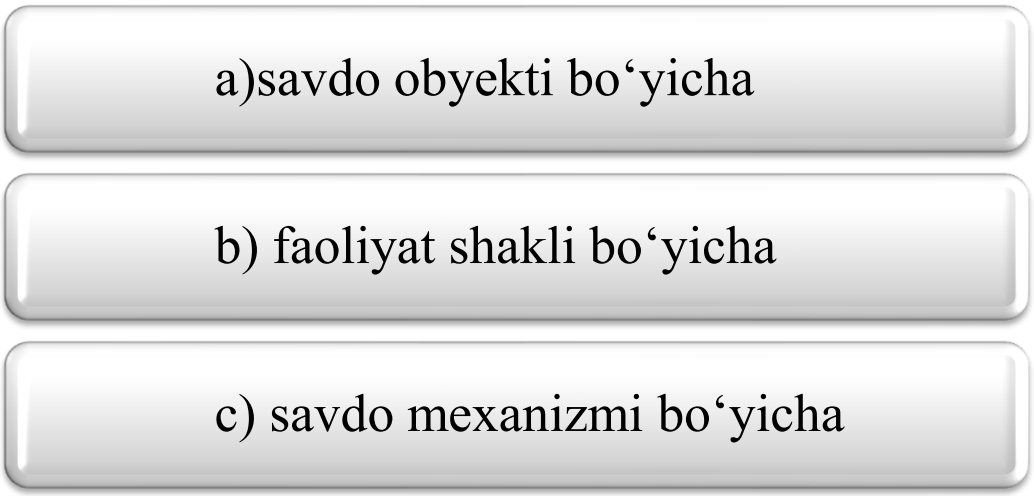

4.1-rasm. Birjalar tasnifi

Savdo obyekti bo‘yicha birjalarda oldi-sotdi qilinadigan aktivlarning iqtisodiy tabiatiga asoslanadi. Har bir birja muayyan turdagi tovar yoki moliyaviy instrumentning standartlashtirilgan shaklda savdosini tashkil qiladi.

Faoliyat shakli bo‘yicha birjalarning tashkiliy-huquqiy muhiti va savdoda ishtirok etish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Savdo mexanizmi bo‘yicha birjalarda tasnif bitimlar qanday texnologik jarayonlar orqali bajarilishini aks ettiradi. Zamonaviy rivojlanish darajasi bo‘yicha eng muhim mezon hisoblanadi.

2004 yilning 5 fevralida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 57-sonli “Yuqori likvidli mahsulot turlarini sotishning bozor mexanizmlarini joriy qilish haqida”gi Qarori qabul qilindi. Shu bilan tovar bozorlarini liberalizitsiya qilishga asosiy qadam tashlandi, ularning qaysi hududda joylashganligi, kattaligi, qaysi tarmoqqa va idoraga mansubligidan qat’iy nazar xo‘jalik yurituvchi yoki faoliyat yurituvchi xo‘jalik sub’ektlarini qo‘lidagi resurslarga kira olishni bir xil sharoitligi ta’minlandi.

Qabul qilingan qarorning siyosiy va iqtisodiy mohiyati quyidagicha:

Birinchidan, yuqori likvidli mahsulotlarni mahalliy yetishtirib chiqaruvchi korxonalarga xalaqit beruvchi to‘siqlarni olib tashlash lozim, chunki ular resurslarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri olish imkoniyatiga egadirlar. Zamonaviy boshqaruvchi bozorga (ya’ni iste’molchilarga) yo‘naltirilgan bo‘ladi, chunki mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona mahsulot ishlab chiqaruvchi kengaytirishi imkonini olishga muyassar bo‘ladi (va shunga muvofiq foyda olishi) qaysisi oldindan har xil ko‘rinishidagi limit va fondlardan o‘zini tutib turadi.

Ikkinchidan, korxona va bozor o‘rtasida turli vositachilar ko‘rinishidagi bozorning rivojlanishini to‘xtatib turadigan sun’iy to‘siqlar bartaraf etiladi.

Uchinchidan, tadbirkorlarning taqsimotchi amaldorlarga bog‘lanib qolganligi yo‘k qilinadi. Korxona egasi endi faqat bozorga, iste’molchilarga bog‘liq bo‘ladi.

To‘rtinchidan, bahoni oshishi hisobiga mahsulotni sotishdan keladigan daromad va foyda ishlab chiqaruvchi oladi, o‘rtada turgan vositachi emas. Qo‘shimcha olingan daromadni katta qismini ishlab chiqaruvchi korxonani texnik jihatdan qayta jihozlashga yo‘naltiradi, yangi texnologiyani joriy qilish, yangi liniyalarni va ko‘plab soliqlarni to‘lashga yo‘naltiradi.

Beshinchidan, oldindan qolib yoki saqlanib kelingan to‘lanmagan qarzlarni yoki to‘lovlarni bartaraf qilish birja va kimoshdi savdosi orqali faqat 100% oldindan to‘langan bo‘lsagina, mahsulotni chiqarish mumkin bo‘ladi, bo‘lmasa yo‘q. Insofsiz haridorlardan ishlab chiqaruvchi qafolatlanadi, qaysiki undan qoida bo‘yicha yuqorilikvidli resurslarni shoshilmasdan sotib oladi, to‘lab boradi, o‘zini ichki moliyaviy muammolarini ishlab chiqaruvchi hisobidan hal qiladi, qaysiki talabni topolmagan mahsulotni ishlab chiqarishdan olib tashlanadi.

Oltinchidan, texnik qayta qurish ishlab chiqaruvchilarga mahsulotni sifati va assortimentini kengaytirishga, ish joyni

ko‘payishiga, shu bilan bir qatorda malakali xodimlarni bo‘lishiga imkon yaratib beradi.

Va nihoyat, bozor mexanizmini tadbiq etish ishlab chiqaruvchilarni qo‘shishga daromadidan byudjetga qo‘shimcha tushumga olib keladi. Bu degani, ya’ni davlat proyektini sotsial-moxiyatini qo‘shimcha moliyalashtirishga imkoniyat yaratilishi, kam ta’minlangan axoli qatlamini qo‘llab quvvatlashni vujudga kelishiga imkon yaratib beradi yoki berishi demakdir.

“Birja faoliyati birja tovarlari bozorini tashkil etish va tartibga solishga hamda talab va taklif asosida birja tovarlarining narxlarini ushbu bozorda shakllantirishga qaratilgan faoliyatdir.” [8] O‘zbekiston Respublikasining 12.09.2014 yildagi O‘RQ-375-son qonunining 7-moddasi. “Tovar-xom ashyo va fond birjalarining faoliyatini tartibga solish vakolatli organ tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan tartibda amalga oshiriladi. *(9-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 17-apreldagi O‘RQ-1057-sonli Qonuni tahririda – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 17.04.2025-y., 03/25/1057/0351-son).*

Fond birjalarining faoliyatini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi tomonidan amalga oshiriladi. *(9-modda O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 17-apreldagi O‘RQ-1057-sonli Qonuniga asosan ikkinchi qism bilan to‘ldirilgan – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 17.04.2025-y., 03/25/1057/0351-son)*

Valyuta birjasi faoliyatini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi.” [9] O‘zbekiston Respublikasining “Birjalar va birja faoliyati to‘g‘risida”gi 12.09.2014 yildagi O‘RQ-375-son qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi O‘zbekiston Respublikasining 17.04.2025 yildagi O‘RQ-1057 sonli qonunida belgilab qo‘yilgan.

Birja yoki fond bozori iqtisodiy tizimda muhim o‘rin tutadigan maxsus bozor infratuzilmasidir. Birja – bu maxsus tashkil etilgan bozor

[8] https://lex.uz/ru/docs/-2462666
[9] https://lex.uz/uz/docs/-7481162.

bo‘lib, unda turli tovarlar, qimmatli qog‘ozlar, valyuta yoki moliyaviy instrumentlar oldi-sotdi qilinadi. Birja savdosi qat’iy qoidalarga asoslanadi va uning asosiy maqsadi – bozor ishtirokchilari uchun adolatli, shaffof va raqobatbardosh savdo muhitini yaratishdir.

Birja standartlashtirilgan tovarlar va moliyaviy aktivlar ayirboshlanadigan joy bo‘lib, bu jarayonlarni tartibga solish, nazorat qilish va xavfsizligini ta’minlash uchun mo‘ljallangan. Birjalar tarixan iqtisodiy rivojlanish bilan birga rivojlanib kelgan bo‘lib, ular moliyaviy resurslarni samarali taqsimlashda va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Birja asosiy tushunchasi – bu standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar uchun ochiq va tartibga solingan ayirboshlash muhitini yaratishdir. Bu yerda aktivlar, masalan, qimmatbaho metallar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, valyutalar yoki aktsiyalar, standart shartlar asosida sotiladi va xarid qilinadi. Bu jarayonlarning asosiy afzalliklari – likvidlikning oshishi, narxlarning aniqligi, shaffoflik va xavfsizlikning ta’minlanishi. Birjalar rivojlanishi bilan birga, ularning funksiyalari va infratuzilmasi ham murakkablashib, texnologik yutuqlar, jumladan, elektron birjalar va onlayn trading platformalarining paydo bo‘lishiga olib kelgan. Hozirgi kunda birja bozorlarining asosiy vazifasi – iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlash, investorlar va ishlab chiqaruvchilarning ehtiyojlarini qondirish hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdan iborat. Biroq, birja faoliyatida muhim muammolar ham mavjud bo‘lib, ular orasida spekulyativ harakatlar, narx buzilishlari va ruxsat etilmagan operatsiyalar kiradi. Shuning uchun, birjaning faoliyatini yanada rivojlantirish va xavfsizligini ta’minlash uchun zamonaviy texnologiyalar va qonunchilik bazalarini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar tushunchasi bozor infratuzilmasining asosiy elementlaridan biri bo‘lib, ular bozor qatnashchilari o‘rtasida o‘zaro muomala qilish uchun yaratilgan, keng qamrovli va tartibga solingan tizimni tashkil etadi. Bu tushuncha, birja va bozorlarning samarali ishlashini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi, chunki standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar orqali savdo jarayonlari soddalashtiriladi, shaffoflik va likvidlik oshadi. Bu yerda asosiy

maqsad – aktivlar va tovarlarni bir xil shartlar asosida, aniq va o‘zgartirilmaydigan standartlar bilan belgilashdir, bu esa bozor qatnashchilari uchun xavfsizlik va ishonchlilikni ta’minlaydi.

Standartlashtirish jarayoni birja faoliyatining asosiy tamoyillaridan biridir. U aktivlar va tovarlarning sifat, miqdor, shakl va boshqa muhim parametrlari bo‘yicha yagona va aniqlangan standartlarni belgilashni nazarda tutadi. Misol uchun, qimmatbaho metallar uchun o‘lchov va sertifikatlash standartlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun esa sifat mezonlari ishlab chiqiladi. Bu standartlar, aktivlar va tovarlarni xarid qilish va sotishda shartnoma shartlariga muvofiq bo‘lishini ta’minlaydi va narxlarning aniqligini oshiradi. Standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar bozor ishtirokchilari uchun risklarni kamaytiradi, chunki ular uchun xarid qilish va sotish jarayonlari aniq va oldindan belgilangan shartlar asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, standartlashtirish jarayonida aktivlar va tovarlarning standart shakli va belgilanishi ishlab chiqiladi. Masalan, aktsiyalar uchun ularning nomi, miqdori, narxi va kompaniya haqidagi ma’lumotlar standart shaklda ro‘yxatga olinadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, masalan, bug‘doy yoki paxta, sifat sertifikatlari va og‘irlik o‘lchovlariga asoslangan standartlar bilan belgilanishi mumkin. Bu, bozor qatnashchilari uchun aktivlarning haqiqiy qiymatini va sifatini aniqlashda yordam beradi, hamda ruxsat etilmagan yoki soxta aktivlar bilan savdoning oldini oladi.

Standartlashtirilgan aktivlar va tovarlarning asosiy afzalliklaridan biri – bu likvidlikning oshishi. Standartlar asosida xarid va sotish jarayonlari tez va oson amalga oshiriladi, bu esa bozorning umumiy faoliyatini samarali qiladi. Narxlarning shaffofligi ham muhim omil bo‘lib, standartlashtirilgan aktivlar uchun ochiq bozor narxlari mavjud bo‘lib, ular bozor sharoitlariga mos ravishda doimiy ravishda yangilanadi. Bu esa investorlar va ishlab chiqaruvchilar uchun narxlar bo‘yicha ishonch va aniqlikni ta’minlaydi.

Xavfsizlik va ishonchlilik nuqtai nazaridan, standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar bozorida qatnashchilar uchun muhim bo‘lgan muhit yaratiladi. Bu jarayonda, standartlar va sertifikatlar bilan ta’minlangan aktivlar va tovarlar, ruxsat etilmagan operatsiyalar va soxta

mahsulotlardan himoyalangan bo‘ladi. Elektron platformalar va onlayn tizimlar yordamida bu standartlar yanada kuchaytiriladi va jarayonlar avtomatlashtiriladi, bu bozor qatnashchilari uchun qulaylik va xavfsizlikni oshiradi. Har bir aktiv yoki tovar uchun ishlab chiqilgan standartlar, ularning kelajakdagi savdo hajmi va narxlarining barqarorligini ta’minlaydi. Bu standartlar, shuningdek, bozorning rivojlanishi uchun muhim asos bo‘lib, yangi mahsulotlar va aktivlar uchun ham standartlar ishlab chiqilishini talab qiladi. Shu bilan birga, standartlashtirish jarayonida, bozorning rivojlanishi va yangi texnologiyalar bilan hamohang bo‘lishi uchun doimiy yangilanishlar va takomillashtirishlar amalga oshiriladi.Elektron birjalar va onlayn trading platformalarining roli zamonaviy bozor infratuzilmasida muhim o‘rin tutadi. Bu platformalar yordamida aktivlar va moliyaviy instrumentlar savdosi an’anaviy, jismoniy joylarda amalga oshiriladigan birjalar bilan taqqoslaganda, ancha kengroq va qulayroq shaklda olib boriladi. Elektron birjalar va onlayn platformalar savdo jarayonini avtomatlashtirish, likvidlikni oshirish va shaffoflikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Birinchidan, elektron birjalar va onlayn trading platformalarining asosiy afzalliklaridan biri – ularning global miqyosda kengayishi va foydalanish qulayligi. An’anaviy birjalar odatda jismoniy joyda, ma’lum bir geografik hududda faoliyat yuritadi, bu esa cheklovlar va geografik chegaralar yuzaga kelishiga olib keladi. Elektron platformalar esa dunyo bo‘ylab turli mamlakatlardan investorlar va ishlab chiqaruvchilarni bir joyga to‘playdi. Bu esa moliyaviy resurslar va tovarlar bozorining global rivojlanishiga xizmat qiladi. Masalan, NYSE (New York Stock Exchange) va NASDAQ kabi yirik elektron platformalar dunyo bo‘ylab investorlarning ishtirokini ta’minlab, likvidlikni oshiradi va narxlar aniqligini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, elektron platformalar savdo jarayonining tezligini va samaradorligini oshiradi. An’anaviy birjalar bilan solishtirganda, elektron platformalarda buyurtma berish, qabul qilish va bajarish jarayoni bir necha soniya ichida amalga oshiriladi. Bu esa spekulyativ harakatlar va narx buzilishlarining oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Yana bir muhim nuqta, bu platformalar xavfsizlik va shaffoflikni ta’minlash uchun zamonaviy texnologiyalar, masalan, blokcheyn va shifrlash texnologiyalaridan foydalanadi. Bu texnologiyalar savdo jarayonlarining to‘g‘riligi va ruxsat etilmagan operatsiyalarning oldini olish imkonini beradi.Elektron birjalar va onlayn trading platformalarining rivojlanishi bilan birga, ular turli texnologik yutuqlarga asoslangan. Masalan, algoritmik savdo – bu kompyuter dasturlari yordamida avtonom asosda bajariladigan savdo jarayonidir. Bu usul savdoning tezligini, aniqligini va samaradorligini oshiradi, shuningdek, inson xatoliklarini kamaytiradi. Yana bir muhim innovatsiya – mobil ilovalar yordamida savdo qilish imkoniyatidir. Bu investorlarga istalgan vaqtda va istalgan joyda bozorlarni nazorat qilish va aktivlar bilan ishlash imkonini beradi. Shu sababli, elektron platformalar yordamida moliyaviy bozorlarning shaffofligi va nazoratini kuchaytirish mumkin. Savdo ma’lumotlari real vaqtda ochiq tarzda taqdim etiladi, bu esa narx buzilishlarini kamaytiradi va bozor ishtirokchilarining ishonchini oshiradi. Bu platformalar yordamida savdo qilish uchun ruxsat etilgan va qonuniy bo‘lgan tartibda amalga oshiriladi, bu esa muqobil va ruxsatsiz operatsiyalarni kamaytiradi.

Ammo, elektron birjalar va onlayn trading platformalarining ham muhim muammolari mavjud. Masalan, texnologik xatoliklar yoki kiberxavfsizlik tahdidlari bozor ishonchini pasaytirishi mumkin. Shuningdek, spekulyativ harakatlar va narx buzilishlari ehtimoli ham mavjud, ayniqsa, algoritmik savdo va ruxsat etilmagan operatsiyalar keng tarqalgan bo‘lsa. Bu muammolarni hal qilish uchun qat’iy nazorat va qonunchilik, shuningdek, texnologik xavfsizlik choralari talab etiladi.Birja faoliyatida yuzaga keladigan muammolar va xavfsizlik muammolari iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy barqarorlik uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu muammolar birjaning samarali ishlashiga to‘sqinlik qilishi, investorlarning ishonchini pasaytirishi va umumiy bozor muhitining noaniqligiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, xavfsizlik muammolari moliyaviy aktivlar va tovarlarning xavfsizligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu muammolarni yaxshilash va oldini olish uchun keng qamrovli tahlil qilish zarur.

Birinchidan, birjalar faoliyatidagi asosiy muammolardan biri – spekulyativ harakatlar va narx buzilishlari. Bozorni manipulyatsiya qilish yoki spekulyativ harakatlar natijasida narxlar odatiy qiymatdan chetga chiqib, bozor muvozanatini buzishi mumkin. Bu holatda investorlar zarar ko‘rishi, bozor ishonchi susayishi va iqtisodiy resurslarning adolatli taqsimlanishi qiyinlashadi. Ayniqsa, katta hajmdagi spekulyatsiya va qonunbuzarliklar bo‘lib o‘tishi, bozorning shaffofligi va adolatini buzadi. Shuningdek, narx buzilishlari, masalan, manipulyatsiya yoki ruxsat etilmagan operatsiyalar, bozor ishonchini pasaytiradi va iqtisodiy xavfsizlikni tahdid qiladi.

Ikkinchidan, texnologik muammolar va xavfsizlik kamchiliklari ham muhim muammo sifatida yuzaga keladi. Elektron birjalar va onlayn trading platformalari rivojlangan sari, kiberhujumlar va texnologik xatoliklar xavfi ortmoqda. Kiberhujumlar natijasida moliyaviy ma’lumotlar, aktivlar va operatsiyalar xavfsizligi buzilishi mumkin. Bu holatda, investorlar va bozor ishtirokchilari uchun katta xavf tug‘iladi, chunki ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi yoki tizimlarning buzilishi iqtisodiy zararlar va ishonchsizlikka olib keladi. Ayniqsa, shaxsiy va moliyaviy ma’lumotlarning himoyasi, xavfsizlik protokollarining yuqori darajada bo‘lishi muhimdir.

Uchinchidan, qonunchilik va nazorat tizimining zaifligi va kamchiliklari muhim muammo bo‘lib qolmoqda. Birja faoliyatining samarali va xavfsiz bo‘lishi uchun qat’iy qonunlar, tartibga soluvchi organlarning nazorati va shaffoflik talab qilinadi. Ammo, ayrim hollarda, qonunchilikdagi bo‘shliqlar, nazorat organlarining zaifligi yoki ruxsat etilmagan harakatlar bo‘lib o‘tishi mumkin. Bu esa, firibgarlik, ruxsat etilmagan operatsiyalar va bozor manipulyatsiyasiga olib keladi. Natijada, investorlarning huquqlari buziladi, bozorning adolatli ishlashiga xalaqit beriladi va iqtisodiy xavfsizlik tahdid ostida qoladi.

Bundan tashqari, birjalar faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun raqamli texnologiyalar va xavfsizlik standartlarini takomillashtirish muhimdir. Elektron platformalarda xavfsizlikni ta’minlash uchun zamonaviy shifrlash texnologiyalari,

autentifikatsiya va kirish nazorati tizimlari joriy etilishi lozim. Shu bilan birga, qonunchilik va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish, firibgarlik va manipulyatsiyalarni oldini olish uchun qat’iy choralar ko‘rish zarur. Bu muammolar bilan kurashda xalqaro tajribalar va standartlarni ham hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki dunyo bozorlarining integratsiyasi va raqamli texnologiyalar bilan bog‘liqligi ortib bormoqda.

4.2. Birjalarning turlari: tovar birjalari (don, paxta, metall va boshqalar).

Birja bozor iqtisodiyotining muhim instituti bo‘lib, u tartibga solingan shartlar asosida turli iqtisodiy aktivlarning sotib olinish va sotilishiga xizmat qiladigan tashkiliy tuzilma sanaladi. Birjalarning faoliyat mexanizmi narxning talab va taklif asosida erkin shakllanishini, bitimlar xavfsizligini hamda bozorning shaffofligini ta’minlaydi. Nazariy jihatdan birjalar bir nechta asosiy mezonlar asosida tasniflanadi: savdo obyekti, faoliyat shakli, savdo mexanizmi va ba’zan boshqaruv modeli. Savdo obyektiga ko‘ra birjalar quyidagi turlarga bo ‘linadi (4.1-jadval).

4.1-jadval

Savdo obyektiga ko ‘ra birja turlari

T/r	Birja turi	Savdo obyektlari	Tavsifi
1.	Tovar birjasi	Xomashyo, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, metallar, energiya resurslari	Real tovarlar bo‘yicha bitimlar tuziladi; global tovar bozorlarining asosiy qismi
2.	Fond (qimmatli qog‘ozlar) birjasi	Aksiyalar, obligatsiyalar, derivativlar	Kapital bozorining asosiy instituti, investitsiya jarayonlarini boshqaradi
3.	Valyuta birjasi	Milliy va xorijiy valyutalar	Valyuta kursi erkin bozor asosida shakllanadi
4.	Mehnat birjasi	Ishchi kuchi	Ish beruvchi va ish qidiruvchilar o‘rtasida moslashuvni ta’minlaydi
5.	Kripto birjalar	Raqamli aktivlar (Bitcoin, Ethereum va boshqalar)	Raqamli aktivlar bozorini shakllantiradi; CEX va DEX ko‘rinishlari mavjud

Birjalar turli iqtisodiy resurslar va moliyaviy instrumentlarning tartiblangan savdo maydonchasi bo‘lib, ularning turlari bozor iqtisodiyotining murakkab tuzilmasini aks ettiradi. Har bir birja turi o‘zining iqtisodiy vazifalari, savdo mexanizmlari va boshqaruv modeli bilan ajralib turadi. Tovar birjalari real sektor bilan bog‘liq bo‘lsa, fond va valyuta birjalari moliyaviy bozorlarning markaziy o‘qini tashkil etadi. Zamonaviy davrda esa elektron va kripto birjalari bozorlarning raqamlashtirilgan shakliga o‘tmoqda.

Tovar birjalari bozor iqtisodiyotining muhim elementlari bo‘lib, ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va xaridorlar o‘rtasida tovar almashinuvi uchun muhim platforma hisoblanadi. Bu birjalarning asosiy vazifasi – narxlarning ochiq va adolatli shakllanishini ta’minlash, bozor shaffofligini oshirish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashdir. Tovar birjalari, ayniqsa, don, paxta, metall va boshqa turlarga ajralib, har birining o‘ziga xos faoliyat mexanizmlari va bozor tartib-qoidalari mavjud. Bu turlar bozor infratuzilmasining ajralmas qismi bo‘lib, ular iqtisodiy jarayonlar va xalqaro savdoning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Tarixiy nuqtai nazardan, tovar birjalari XVII asrda Yevropada rivojlanib, zamonaviy global bozorga o‘tish jarayonida muhim o‘rin egalladi. Bugungi kunda ular texnologik innovatsiyalar va raqamli platformalar orqali yanada shaffof va samarali faoliyat yuritmoqda. Tovar birjalari narx shakllanishining asosiy mexanizmlari va bozor ishtirokchilari huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, bu esa iqtisodiy barqarorlik va ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, don birjalari qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini, paxta birjalari esa paxta va unga aloqador mahsulotlarni savdo qilish uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, metall birjalari mis, temir, alyuminiy kabi metallarni savdo qiladi.

Tovar birjalari – bu bozor iqtisodiyotining muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lib, ular tovarlarning narxlarini aniqlash, bozor sharoitlarini shakllantirish va iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda muhim rol o‘ynaydi. Tovar birjalarining turlari keng va xilma-xil bo‘lib, ular tovar turlariga, faoliyat yuritish usuliga, geografik joylashuviga va boshqa

atributlarga qarab ajraladi. Ushbu bo‘limda tovar birjalari asosiy turlari va ularning xususiyatlari keng yoritiladi.

Birlamchi bo‘lib, tovar birjalari turlarining eng keng tarqalgan va muhimlaridan biri – don birjalari. Don birjalari qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini, xususan, bug‘doy, makkajo‘xori, arpa va boshqa don turlarini savdo qilish uchun mo‘ljallangan. Bu birjalarda narxlar asosan ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar o‘rtasida erkin va ochiq bozor mexanizmlari orqali shakllanadi. Don birjalari orqali qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxlari global bozor sharoitlariga mos ravishda o‘zgarib turadi. Bu birjalar ishlab chiqaruvchilarga narxlar haqida aniq ma’lumotlar beradi, shuningdek, bozor talab va taklifining o‘zgarishlariga mos keladigan narxlarni aniqlash imkonini yaratadi. Don birjalari, odatda, davlat yoki xususiy tashkilotlar tomonidan tartibga solinadi va monitoring qilinadi, bu bozorning shaffofligini ta’minlashga yordam beradi.

Paxta birjalari ham o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, ular paxta va unga aloqador mahsulotlarning savdosini amalga oshiradi. Bu birjalarda paxta narxlari, asosan, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari va sanoat korxonalari o‘rtasida kelishilgan holda shakllanadi. Paxta birjalari, ayniqsa, O‘zbekiston kabi paxta ishlab chiqaruvchilar uchun muhim bo‘lib, u iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, ishlab chiqarishni rejalashtirish va eksport strategiyalarini ishlab chiqishda muhim vositadir. Bu birjalar orqali narxlar aniqligi va bozor shaffofligi oshadi, shuningdek, paxta ishlab chiqaruvchilari uchun adolatli narxlar ta’minlanadi.

Metall birjalari esa mis, temir, alyuminiy, volfram va boshqa metallarni savdo qilish uchun mo‘ljallangan. Ular global metall bozorining muhim elementlaridan biri bo‘lib, metall birjalari narxlarni ochiq va adolatli shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu birjalarda narxlar dunyo bo‘ylab iqtisodiy va siyosiy omillar, ishlab chiqarish va talab darajasi bilan bog‘liq ravishda o‘zgaradi. Metall birjalari, odatda, katta xalqaro shartnomalar va savdo operatsiyalarini qabul qiladi, bu esa ularning global bozorga integratsiyasini ta’minlaydi. Bu birjalarda narxlarni aniqlash jarayoni raqamli platformalar va an’anaviy bozor

mexanizmlari yordamida amalga oshiriladi. Shuningdek, boshqa tovar birjalari ham mavjud bo‘lib, ular turli xil tovarlar uchun mo‘ljallangan. Masalan, energetika tovarlari (neft, gaz), kimyo mahsulotlari va boshqalar. Har bir tovar birjasi o‘zining faoliyat mexanizmlari, tartib-qoidalari va bozor sharoitlariga ega, bu esa ularning iqtisodiy roli va ahamiyatini belgilaydi. Bunday birjalarda narxlar bozor talabi, taklif va iqtisodiy siyosat omillari bilan bog‘liq ravishda shakllanadi. Shu bois, texnologik innovatsiyalar va raqamli platformalar yordamida bu birjalar faoliyati yanada shaffof va samarali bo‘lib bormoqda, bu esa bozor ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilish va xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Birja faoliyatida narx shakllanishi va bozor shaffofligi bozor iqtisodiyotining muhim asoslaridan biri hisoblanadi. Narxlarning adolatli va ochiq shakllanishi bozor ishtirokchilari uchun birdek imkoniyatlar yaratadi, shuningdek, bozorning barqarorligini ta’minlaydi. Bu jarayonning samarali amalga oshishi uchun bozor shaffofligi va axborot oqimining oshirilishi muhim ahamiyatga ega. Birja faoliyatida narx shakllanishining asosiy mexanizmlari, shuningdek, bozor shaffofligini ta’minlovchi omillar keng qamrovda o‘rganiladi. Birjada narxlar asosan taklif va talab qonunlari asosida shakllanadi. Taklif, ya’ni ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilarning tovarni taklif qilish istagi, talab bilan muvofiqlashganda narxlar o‘z o‘rnini topadi. Narxlar mos kelganda, bozor muvozanati yuzaga keladi. Bu jarayonda narxlar ochiq bozor sharoitida aniqlanadi va barcha ishtirokchilarga ochiq bo‘lishi shart. Narxlarning ochiqligi bozor ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilish va bozor shaffofligini ta’minlash uchun asosiy omil hisoblanadi. Agar ma’lumotlar yopiq yoki noto‘g‘ri bo‘lsa, narxlar manipulyatsiya qilinishi yoki bozor ishonchsiz bo‘lishi mumkin, bu esa iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bozor shaffofligini ta’minlashda birjalarda axborot oqimining samarali tashkil etilishi muhim o‘rin tutadi. Bu, birinchidan, narxlar haqida tezkor va to‘g‘ri ma’lumotlarni tarqatishni anglatadi. Birjalarda narxlar, savdo hajmlari, tovar sifatlari va boshqa muhim indikatorlar haqida ma’lumotlar ochiq va tarqatilishi shart. Bu ma’lumotlar asosan

elektron platformalar, e’lonlar, va statistik hisobotlar orqali tarqatiladi. Raqamli texnologiyalar va raqamli platformalar bu jarayonni yanada shaffof va tezkor qildi. Masalan, blockchain texnologiyasi yordamida narxlar va savdo operatsiyalari haqiqiy va o‘zgarmas yozuvlar shaklida saqlanadi, bu esa manipulyatsiya imkoniyatlarini kamaytiradi va bozor ishonchini oshiradi. Birja faoliyatining shaffofligini ta’minlashda davlat va nazorat organlarining roli katta. Ular bozor qoidalarini ishlab chiqadi, nazoratni amalga oshiradi va bozor talablari buzilishini oldini oladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar va standartlar asosida bozor shartlari va tartib-qoidalarini ishlab chiqish, hamda ularni qat’iy amalga oshirish muhimdir. Bu nafaqat ichki bozor uchun, balki xalqaro savdo uchun ham muhimdir, chunki shaffoflik va ochiqlik global iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Narx shakllanishining shaffofligi va bozorning ochiqligi, shuningdek, bozor ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilish iqtisodiy barqarorlik va rivojlanish uchun asosiy shartlardir. Bu jarayonlar orqali ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar o‘rtasida adolatli raqobat muhitini yaratish, narxlarning adolatli shakllanishini ta’minlash va bozorning shaffofligini oshirish mumkin. Natijada, bozor ishtirokchilari o‘z huquqlariga ega bo‘lib, raqobat muhitida samarali faoliyat yuritadi, iqtisodiy barqarorlik kuchayadi va xalqaro savdo imkoniyatlari kengayadi. Hozirgi zamonda texnologik innovatsiyalar va raqamli platformalar yordamida narx shakllanishi jarayonlari yanada shaffof va ishonchli bo‘lib bormoqda, bu esa bozor rivojlanishining muhim omilidir.

Tovar birjalari rivojlanishi va logistika infratuzilmasi bo‘yicha chuqur tahlil qilish uchun, avvalo, ularning iqtisodiyotdagi muhim o‘rinini va rivojlanish bosqichlarini tushunish zarur. Tovar birjalari – bu bozor ishtirokchilari, ya’ni ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va xaridorlar uchun muhim savdo platformasi bo‘lib, ular narxlarning ochiq va shaffof shakllanishini ta’minlaydi. Ularning rivojlanishi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va logistika infratuzilmasining sifatiga bevosita bog‘liq bo‘lib, bu jarayonning muvaffaqiyati tovarlarni xavfsiz, tez va samarali yetkazib berish imkoniyatini yaratadi.

Tarixan, “tovar birjalari XVII asrda Yevropada rivojlanishni boshlagan va keyinchalik butun dunyo bo‘ylab kengaygan. Ularning dastlabki shakllari mahalliy savdo majmualari bo‘lib, zamonaviy tizimga aylanishi transport va kommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanishi bilan bog‘liq.”[10] Masalan, temir yo‘l va dengiz yo‘llarining kengayishi, shuningdek, kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi birjalarning geografik kengayishiga va ular faoliyatining global miqyosda amalga oshishiga imkon yaratdi. Bu jarayonlar natijasida, bozor sharoitlari va narx shakllanishi uchun muhim bo‘lgan shart-sharoitlar shakllandi.

Logistika infratuzilmasi tovar birjalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Bu infratuzilma tovarlarni xavfsiz, tez va arzon yetkazib berishga imkon beradigan transport tarmoqlari, omborlar, transport va yuklarni boshqarish tizimlari, shuningdek, axborot texnologiyalarini o‘z ichiga oladi. Zamonaviy logistika infratuzilmasi raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida tovar oqimini optimallashtirishga qaratilgan bo‘lib, bu esa bozor ishtirokchilarining xarajatlarini kamaytiradi va xizmat sifatini oshiradi hamda logistika va infratuzilma rivojlanishi tovar birjalarining shaffofligini va ishonchliligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, tovarlarning xavfsizligini ta’minlash uchun zamonaviy xavfsizlik tizimlari, shifrlash texnologiyalari va kuzatuv vositalaridan foydalaniladi. Bu, o‘z navbatida, tovarlarning noqonuniy aylanishi yoki buzilishining oldini olishga yordam beradi va bozor ishtirokchilari o‘rtasida ishonchni mustahkamlaydi.

Rivojlanayotgan texnologiyalar, ayniqsa raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt yordamida, logistika infratuzilmasining samaradorligini yanada oshirish imkonini bermoqda. Masalan, sun’iy intellekt yordamida yuklarni boshqarish, marshrutlarni optimallashtirish va ehtimoliy muammolarni oldindan aniqlash mumkin bo‘lmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, tovarlarni yetkazib berish vaqtini qisqartirish va xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

[10] https://en.wikipedia.org/wiki/Bourse_at_Antwerp

4.3. Moliyaviy birjalar (fond birjasi, valyuta birjasi) va fyuchers/opsion birjalari.

Moliyaviy birjalar iqtisodiyotda muhim o‘rin tutuvchi bozorlar bo‘lib, ular orqali aksiyalar, obligatsiyalar, valyutalar va boshqa moliyaviy instrumentlar tijorat qilinadi. Bu bozorlardagi faoliyat global iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, kapitalni safarbar etish va risklarni boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Moliyaviy birjalar, xususan fond birjalari, kompaniyalar va davlatlar uchun kapital jalb qilishda muhim vositadir. Valyuta birjasi esa xalqaro savdo va investitsiyalar uchun muhim bozor hisoblanadi, bu yerda xorijiy valyutalar savdosi amalga oshiriladi. Fyuchersopsion birjalari esa risklarni boshqarish va spekulyatsiya qilish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularda narxlarning kelajakdagi holatini prognoz qilish imkoniyatlari taqdim etiladi. Bu birjalar o‘zining texnik qoidalari, tartib-qoidalari va texnologik infratuzilmalari bilan ajralib turadi. Zamonaviy texnologiyalar va globalizatsiya jarayonlari natijasida moliyaviy birjalar yanada kengayib, murakkablashmoqda va ular iqtisodiy barqarorlik, pul oqimlari va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu sohada olib borilayotgan ilmiy izlanishlar va tahlillar, ayniqsa, moliyaviy bozorlarning infratuzilmasi va ularning iqtisodiyotdagi o‘rnini chuqurroq tushunishga qaratilgan bo‘lib, ular iqtisodiy o‘sish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Birjalar iqtisodiy tizimning muhim bo‘linmasi bo‘lib, ular moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi va iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi uchun asosiy platformalarni taqdim etadi. Birjalar orqali kapital yig‘ish, risklarni boshqarish va narxlarni aniqlash jarayonlari amalga oshiriladi. Ular iqtisodiyotda muhim rol o‘ynash bilan birga, milliy va xalqaro darajada moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Birjalar asosan fond birjalari, valyuta birjalari va fyuchers/opsion birjalaridan iborat bo‘lib, har biri o‘zining muayyan maqsadlari va faoliyat turlariga ega. ***Fond birjalari*** – aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlarni tijorat qilish uchun mo‘ljallangan

platformalar bo‘lib, ular kompaniyalar va davlatlar uchun kapital jalb qilish imkoniyatini yaratadi. Bu birjalar orqali kompaniyalar o‘zlarining moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun aktsiyalar chiqaradi, investorlar esa ularni sotib olish orqali daromad olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Fond birjalari iqtisodiy rivojlanish uchun muhim bo‘lib, ularning faoliyati mamlakat iqtisodiyotining umumiy barqarorligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Valyuta birjalari xalqaro savdo va investitsiyalar uchun muhim bozor hisoblanadi. Bu platformalarda xorijiy valyutalar savdosi amalga oshiriladi, bu esa xalqaro iqtisodiyotdagi valyuta kurslari va valyuta risklarini boshqarishni ta’minlaydi. Valyuta birjalarining rivojlanishi, ayniqsa, globalizatsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular xalqaro savdoda muhim rol o‘ynaydi. Bu platformalarda narxlar dinamikasi iqtisodiy ko‘rsatkichlar, siyosiy voqealar va moliyaviy siyosatga bog‘liq bo‘lib, investorlar uchun muhim ma’lumot manbai hisoblanadi.

Fyuchers/opsion birjalari risklarni boshqarish va spekulyatsiya qilish uchun ishlatiladi. ***Fyucherslar*** – kelajakda belgilangan vaqtda ma’lum narxda moliyaviy yoki jismoniy mahsulotlarni sotib olish yoki sotish shartnomalaridir. Bu shartnomalar narxlarning kelajakdagi o‘zgarishini prognoz qilish va xavfni kamaytirish uchun mo‘ljallangan. ***Opsionlar*** esa o‘zining huquqini, lekin majburiyatini bermaydi, bu esa investorlar uchun risklarni cheklash imkonini beradi. Bu instrumentlar yordamida bozor ishtirokchilari narx o‘zgarishiga qarshi himoyalanish yoki spekulyatsiya qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Fyuchers va opsionlar bozorining rivojlanishi global iqtisodiy o‘zgarishlar va texnologik rivojlanishlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular moliyaviy xavflarni boshqarish usullarini kengaytirmoqda.

Har bir bozor turlarining o‘ziga xos qoidalari, tartib-qoidalari va texnik asoslari mavjud bo‘lib, ular bozorlardagi adolatli va shaffof faoliyatni ta’minlaydi. Zamonaviy texnologiyalar, raqamli platformalar va global tarmoq orqali birjalar faoliyati kengayib, murakkablashib bormoqda. Bu jarayonlar moliyaviy bozorlarning likvidligini oshirish, transaksiya xarajatlarini kamaytirish va ma’lumotlarni tez va aniq olish imkonini yaratadi.

Birjalarning iqtisodiy rolini baholashda, ularning iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda, pul oqimlarini shakllantirishda va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashda muhim ahamiyati bor. Ular investitsiya va moliyaviy strategiyalar uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Birjalarning rivojlanishi va ularning muammolari, ayniqsa, global iqtisodiy sharoitlar va texnologik o‘zgarishlar bilan bog‘liq muammolarni tushunish uchun ularning infratuzilmasi va faoliyat mexanizmlari muhimdir. Bu sohadagi rivojlanishlar iqtisodiy o‘sish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib qolmoqda.

Moliyaviy instrumentlarning texnik asoslari va ishlatilishi moliyaviy bozorlarning asosiy elementlaridan biri bo‘lib, ularning samarali faoliyat yuritishi uchun turli xil texnik va nazariy asoslarning yaxshi tushunilishi talab etiladi. Bu instrumentlar – aksiyalar, obligatsiyalar, fyucherslar, opsionlar va valyuta kurslari bo‘yicha kelishuvlar – ularning mexanizmlari, ishlash prinsiplari va ishlatilish usullari bilan chuqur tanishishni talab qiladi.

Birinchidan, moliyaviy instrumentlarning texnik asoslarini tushunish uchun ularning qiymatini belgilash metodlariga e’tibor qaratish lozim. Masalan, aksiyalar va obligatsiyalar qiymati bozor talab va taklifiga, kompaniyaning moliyaviy holatiga, rentabelligiga va iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lib, ularni qiymatlash uchun diskontlash metodlari, dividendlar va kupon stavkalarining hisob-kitoblari qo‘llaniladi. Fyucherslar va opsionlar esa, asosan, narxlarning kelajakdagi harakatlariga prognoz qilish va risklarni boshqarish uchun ishlatiladi. Bu instrumentlarning qiymatini aniqlashda, asosan, “model sifatida Black-Scholes formulasi yoki boshqa matematik metodlari”[11] keng qo‘llaniladi. Bu modellarda asosiy parametrlar – asosiy aktivning hozirgi narxi, stavkalar, vaqt, va volatility (volatilite) – muhim rol o‘ynaydi.

Ikkinchidan, moliyaviy instrumentlarning texnik asoslaridan biri – ularning ishlash mexanizmlaridir. Masalan, fyucherslar – bu kelajakda belgilangan narxda aktivni sotib olish yoki sotish uchun kelishuv bo‘lib, ular risklarni boshqarishda muhim vositadir. Opsionlar esa, bu

[11] https://doi.org/10.1086/260062

aktivni belgilangan narxda, lekin zarur bo‘lsa, sotib yoki sotish imkonini beradigan hujjatlardir. Ularning ishlash prinsipi – shartnoma shartlariga muvofiq, aktivning narxi o‘zgarishiga qarab, foyda yoki zarar olish imkoniyatini yaratadi. Valyuta birjalarida ishlashda esa, valyuta kurslarining o‘zgarishlariga asoslangan operatsiyalar keng tarqalgan bo‘lib, ular xalqaro savdo va investitsiyalar uchun muhim bozor vazifasini bajaradi.

Uchinchidan, moliyaviy instrumentlarning ishlatilishi bo‘yicha texnik usullarni tushunish uchun ularning risklarni boshqarishdagi roli muhimdir. Masalan, fyucherslar va opsionlar yordamida kompaniyalar va investorlar narxlarning o‘zgarishlaridan kelib chiqadigan risklarni kamaytirishga harakat qilishadi. Bu instrumentlar yordamida, ular narxlar o‘zgarishini oldindan prognoz qilish va bozor sharoitlariga moslashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, ularning ishlatilishi ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki noto‘g‘ri foydalanish yoki bozor sharoitlarini noto‘g‘ri baholash zararli natijalarga olib kelishi mumkin.

Moliyaviy instrumentlarning texnik asoslarini tushunish uchun, shuningdek, ularning texnologik rivojlanishi ham muhimdir. Zamonaviy bozorlar raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida faoliyat yuritadi, bu esa instrumentlarning ishlash samaradorligini oshiradi va shaffoflikni ta’minlaydi. Masalan, elektron birjalar va dasturiy ta’minotlar yordamida real vaqt rejimida narxlar va operatsiyalarni nazorat qilish mumkin bo‘lib, bu esa investorlar va brokerlar uchun qulaylik yaratadi.

Moliyaviy bozorlar, ayniqsa, fond birjasi, valyuta birjasi va fyuchersopsion birjalari, iqtisodiy faoliyatda muhim rol o‘ynab, investitsiya qiluvchilar va kompaniyalar uchun turli xil risklarni boshqarish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu birjalar orqali amalga oshiriladigan risklarni boshqarish jarayoni, iqtisodiy muhitning o‘zgaruvchanligiga qarshi turish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon nafaqat risklarni minimallashtirish, balki ularni to‘g‘ri strategiyalar bilan boshqarish orqali maksimal darajada foyda olish imkonini ham beradi.

Birja bozorlaridagi risklarni boshqarishning asosiy usullari orasida diversifikatsiya, hedjing, va imkon qadar ma’lumotga asoslangan qarorlar qabul qilish bor. Diversifikatsiya – bu investitsiyalarni turli aktivlar, sektorlar va geografik hududlarga tarqatish orqali risklarni kamaytirish usulidir. Masalan, aksiyalar va obligatsiyalar portfeli yaratish, yoki valyuta va fyuchers opsionlar bilan birgalikda ishlatish, risklarni tarqatish va kamaytirishga yordam beradi. Hedjing esa, ayniqsa, valyuta va tovar bozorlarida, kelajakdagi narx o‘zgarishlariga qarshi sug‘urta qilish uchun qo‘llaniladi. Bu strategiya, moliyaviy instrumentlar yordamida, kutilmagan narx o‘zgarishlariga nisbatan himoya yaratadi. Masalan, valyuta birjasida valyuta riskini kamaytirish uchun valyuta opsionlaridan foydalanish keng tarqalgan.

Moliyaviy risklarni boshqarish uchun zamonaviy texnologiyalar va modellardan foydalanish ham muhimdir. Kompaniyalar va investorlar, statistik va matematik modellardan foydalanib, bozorlarning kelajakdagi harakatlarini prognoz qilishga harakat qilishadi. Masalan, VaR (Value at Risk) modeli, portfelning maximal zarar miqdorini va ehtimolini aniqlash uchun keng qo‘llaniladi. Bu model yordamida risklarni baholash va ularga mos strategiyalar ishlab chiqish mumkin. Bundan tashqari, real vaqt rejimida monitoring qilish va avtomatlashtirilgan savdo tizimlari, risklarni boshqarishni yanada samarali va tezkor qilish imkonini beradi. Birjalar bilan bog‘liq strategiyalar, shuningdek, risklarni kamaytirish uchun mos keladigan instrumentlarni tanlashga asoslangan. Fyuchers va opsionlar kabi derivativlar, narxlar o‘zgarishiga qarshi himoya qilish uchun keng qo‘llaniladi. Fyuchers shartnomalari, kelajakda ma’lum narxda aktivlarni sotish yoki sotib olishni ta’minlab, narx o‘zgarishidan kelib chiqadigan zararlarni cheklash imkonini beradi. Opsionlar esa, egalarga, muayyan narxda aktivni sotib olish yoki sotish huquqini, lekin majburiyatini yo‘qotish imkoniyatini beradi, bu esa risklarni cheklashda juda qulay vositadir. Shuningdek, risklarni boshqarishda raqamli platformalar va axborot texnologiyalarining roli katta. Zamonaviy birjalar, onlayn platformalar, sun’iy intellekt va ma’lumot tahlili yordamida bozorlarni kuzatib borish, ehtimoliy xavf-xatarlarni

avvaldan aniqlash va ularga qarshi choralar ko‘rish imkonini beradi. Bu esa, risklarni nazorat qilish va boshqarish jarayonini soddalashtiradi, shuningdek, investitsiya qilishda ishonchlilikni oshiradi.

4.4. Birjalar orqali savdo xatarlarini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish va investitsiya imkoniyatlarini oshirish.

Hozirgi zamonda bozor va logistika infratuzilmasi iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Xususan, birjalar orqali savdo jarayonlarini boshqarish va rivojlantirish iqtisodiy muhitda muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Birja sotuvchilar va xaridorlarni bir joyga jamlab, moliyaviy instrumentlar savdosini amalga oshiradigan muhim platforma hisoblanib, ushbu platformalar yordamida savdo xatarlarini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish, shuningdek, investitsiya imkoniyatlarini kengaytirish mumkin bo‘lib, ular iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy rivojlanish uchun asosiy vositalardir. Birja bozorlarining rivojlanishi tarixan iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa, hozirgi kunda texnologik yutuqlar, xususan, raqamli platformalar, blokcheyn texnologiyasi va sun’iy intellekt kabi innovatsiyalar orqali savdo xavfini kamaytirish va kelishuvlarni tezlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu bilan birga, bu jarayonlar bilan bog‘liq ba’zi muammolar ham mavjud bo‘lib, masalan, texnologik xavfsizlik, ma’lumotlarning maxfiyligi va regulyatorlik muammolari ularni hal qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Birja xavflarini boshqarish va xavfsizlik texnologiyalarini o‘rganish bo‘yicha soha bo‘yicha eng muhim va dolzarb masalalardan biri, birja faoliyatida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni aniqlash, baholash va boshqarish jarayonlarini rivojlantirishdir. Birja moliyaviy instrumentlar va aktivlarning savdosi uchun mo‘ljallangan muhim platforma bo‘lib, uning xavfsizligini ta’minlash, investorlarni himoya qilish va moliyaviy barqarorlikni saqlash uchun xavfsizlik texnologiyalari va boshqaruv usullari muhim ahamiyatga ega.

Mamlakat birja faoliyatida xavf-xatar (risk)larni muammolari yangilik deb bo‘maydi. Bozor tizimining rivojlanish tajribalari

ko‘rsatishicha, risklarni noto‘g‘ri baholash yoki ularga e’tibor qaratmaslik ayniqsa, birja faoliyatida katta foyda yo‘qotishlariga, ba’zida esa bankrotga ham olib keladi.

Bozor iqtisodiyoti beqarorligi va zaiflik sharoitlarida ko‘plab brokerlik firmalari va birjalar birja ishida riskning oldini olish borasida turli yechimlarni izlab tomoqdalar, risklar, birjachilarning hisoblashicha, professional boshqarilishi mumkin. Bu holat ko‘pchilikni birja savdosida risklarning o‘rni va roliga boshqacha qarashga majbur qiladi.

Deyarli butun birja faolligi bozorda vujudga kelgan sharoitga, birjachilarning profemmionalligi va faoliyatiga qarab bitta riskka emas, butun bir risklar to‘plamiga uchrashi mumkin.

Birjalar zamonaviy bozor iqtisodiyotining asosiy institutlaridan biri bo‘lib, ular nafaqat aktivlar va tovarlar savdosi uchun maydon yaratadi, balki iqtisodiy subyektlar uchun quyidagi (4.2-jadval) funksiyalarni ham bajaradi.

4.2-jadval

Birjalar funksiyalari va ularning iqtisodiy ahamiyati

t/r	Funksiya	Asosiy mexanizmlar / vositalar	Iqtisodiy ahamiyati
1.	Savdo xatarlarini kamaytirish (Risk management)	- Derivativ instrumentlar: fyuchers, opsion, svop- Likvidlik va shaffoflik- Narxlarni bozor mexanizmi orqali shakllantirish	- Aktiv narxi o‘zgarishidan kelib chiqadigan risklarni kamaytiradi- Investor va korxona uchun moliyaviy xavfsizlikni ta’minlaydi
2.	Kelishuvlarni tezlashtirish	- Standartlashtirilgan shartnomalar- Elektron savdo tizimlari- Kliring va depozitariya mexanizmlari	- Bitimlar tezroq tuziladi- Huquqiy nizolar kamayadi- Masofadan qatnashish va real vaqt rejimi orqali samarali savdo
3.	Investitsiya imkoniyatlarini oshirish	- Kapital jalb qilish (aksiyalar, obligatsiyalar chiqarish)- Diversifikatsiya (portfel yaratish)- Ochiq va shaffof axborot (narx, hajm, tahlil)	- Yangi investitsiyalar jalb qilinadi- Xatarlar kamayadi va daromad barqarorlashadi- Investorlar samarali qaror qabul qiladi

Ushbu funksiyalar birjalarni zamonaviy bozor iqtisodiyotida strategik ahamiyatga ega. Birja risklarini kuchaytiruvchi omillar kamdan-kam hollarda ularning funksiyalariga ta’sir etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda birja savdosida ularning mohiyatini eng to‘liq aks ettiradigan risk funksiyalariga innovatsion, tartibga solish va himoya qilish funksiyalari kiritiladi. Risk funksiyalari qatoriga yana tahliliy funksiyani kiritish mumkin bo‘lib, u riskning mavjudligi bir nechta yechim variantidan birini tanlash zarurati ko‘zda tutilishi bilan bog‘liq. Shuning uchun birjachilar qaror qabul qilish jarayonida barcha variantlarni tahlil qilib, eng rentabelli va kam riskli variantni tanlaydi.

Tahlil davomida to‘g‘ri keladigan variantlar, qaysi risklar ma’qul kelishi, ma’qul kemaydigan yoki birja faoliyati va bozor tizimida birjadan tashqari hayot bilan bog‘liq har bir qatnashchi risk yoki mukofot olish bilan bog‘liq hohish-istaklariga ega va uchraydigan risklarni tanib oladigan sharoitlarda boshqa risklar bilan nima qilish kerakligi aniqlanadi.

Birja strukturalari eng to‘g‘ri keladigan riskni ishlab chiqishi va unga amal qilishi lozim. Buning uchun ular risklar tasnifiga murojaat qilishi lozim. risklarni tasniflashning qiyinligi shu bilan bog‘liqki, risklar rang-barangligi juda katta, zamonaviy jamiyatning siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi ularni aniqlash va to‘g‘ri baholash qiyin bo‘lgan yangi risklarni vujudga keltiradi. Vujudga kelayotgan risklarga murakkab moliyaviy va ishlab chiqarish vaziyatlarining paydo bo‘lishi hamrohlik qiladi. Oxirgi yillarda siyosiy omillar bilan bog‘liq risklar alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki ular ayniqsa, birja faoliyatida katta yo‘qotishlarga olib keladi.

Xavf-xatarlarni boshqarishning asosiy maqsadi – birja faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlash va ularga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqishdir. Bunday muammolar orasida texnologik xavfsizlik muammolari, ma’lumotlarning maxfiyligi va ruxsatsiz kirishlarni oldini olish, shuningdek, tizimlarning uzluksiz ishlashini ta’minlash muhimdir. Bu borada, xavfsizlik texnologiyalari va boshqaruv mexanizmlari yangi innovatsiyalarni joriy etish orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan.

Hozirgi kunda, birjalar xavfsizligini ta’minlash uchun keng qo‘llaniladigan texnologiyalar orasida blokcheyn texnologiyasi, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahlili muhim o‘rin tutadi. Blokcheyn texnologiyasi, uning muhim xususiyati sifatida, ma’lumotlarning shaffofligi va o‘zgartirilmasligini ta’minlab, xavfsizlikni oshiradi. Bu texnologiya yordamida, savdo jarayonlarining har bir bosqichi yozib olinadi, bu esa kelishuvlarning qonuniyligini va haqiqiyligini mustahkamlashda muhimdir. Sun’iy intellekt va mashina o‘rganish algoritmlari esa, xavf-xatarlarni oldindan aniqlash va ularni baholashda foydalaniladi. Masalan, algoritmlar yordamida, g‘alati yoki shubhali tranzaktsiyalarni avtomatik tarzda aniqlash mumkin, bu esa moliyaviy jinoyatlarni oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Xavfsizlik texnologiyalarining yana bir muhim jihati – ma’lumotlarning shifrlash texnologiyalari va kirish nazorati tizimlaridir. Ma’lumotlarni shifrlash orqali, faqat ruxsat etilgan shaxslar ma’lumotlarga kirish huquqiga ega bo‘ladi. Bu esa, ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash va noqonuniy kirishlarni oldini olishda muhimdir. Bunday texnologiyalar, shuningdek, tizimlarning buzilishiga qarshi himoya choralarini kuchaytiradi va ma’lumotlar bazalarining xavfsizligini ta’minlaydi. Xavfsizlikni ta’minlashda regulyatorlik muhit va standartlarning muhimligi katta. Birja faoliyatining xavfsizligini ta’minlash uchun, hukumat va regulyator organlari xavfsizlik standartlarini ishlab chiqib, uni bajarilishini nazorat qilishi lozim. Bu standartlar, texnologik xavfsizlik talablarini, ma’lumotlar maxfiyligini va jinoyatlarni oldini olish bo‘yicha qoidalarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, xavfsizlik bo‘yicha treninglar va xodimlarni tayyorlash ham muhimdir, chunki inson omili ham xavfsizlikning muhim elementidir.

Moliyaviy instrumentlar va raqamli platformalarni joriy etish, bozor infratuzilmasining rivojlanishi uchun asosiy omillardan biridir. Bu jarayon iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi, chunki u savdo xavfini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish va investitsiya imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar va moliyaviy instrumentlarning integratsiyasi, ayniqsa, bugungi kunda global iqtisodiy muhitda,

bozorlarning shiddatli rivojlanishini ta’minlash uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Birja bozorlari uchun moliyaviy instrumentlar – bu investorlar va savdogarlar uchun mo‘ljallangan turli xil moliyaviy vositalar bo‘lib, ular bozor riski va daromadlarini boshqarish imkonini beradi. Bu instrumentlar orasida aktsiyalar, obligatsiyalar, derivativlar va yangi innovatsion moliyaviy mahsulotlar mavjud. Derivativlar, ayniqsa, risklarni boshqarishda keng qo‘llaniladi. Ular bozor narxlarining o‘zgarishlariga qarshi sug‘urta sifatida ishlatiladi va xavfni kamaytirishga yordam beradi. Bu bilan birga, yangi moliyaviy instrumentlar, masalan, kripto-valyutalar va blokcheyn asosidagi tokenlar, investorlarga yangi imkoniyatlar ochadi va bozorlarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Raqamli platformalar esa, moliyaviy instrumentlarning savdosini avtomatlashtirish va raqamli shaklda amalga oshirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu platformalar yordamida savdo jarayonlari tezroq, shaffaf va xavfsiz bo‘ladi. Masalan, elektron birja platformalari, onlayn trading tizimlari va mobil ilovalar orqali investorlar o‘z operatsiyalarini istalgan vaqtda, istalgan joyda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa, kelishuvlarni tezlashtirishga va bozor ishtirokchilarining ehtiyojlariga moslashuvchanlikni oshirishga yordam beradi. Shuningdek, texnologik yutuqlar, xususan, blokcheyn texnologiyasi va sun’iy intellekt, moliyaviy instrumentlar va raqamli platformalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Blokcheyn texnologiyasi, uning shaffofligi va ma’lumotlarning o‘zgartirilmasligi bilan, savdo xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Bu texnologiya yordamida, savdolarni avtomatlashtirilgan va xavfsiz tarzda amalga oshirish mumkin bo‘ladi, bu esa, kelishuvlarni tezlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Sun’iy intellekt esa, bozor tendensiyalarini tahlil qilish, risklarni baholash va investitsiyalarni optimallashtirish uchun keng qo‘llaniladi. Bu texnologiyalar orqali, bozor ishtirokchilari, bozor sharoitlarini aniqroq tushunib, ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Lekin, moliyaviy texnologiyalarni joriy etishda muammolar ham mavjud. Bularga texnologik xavfsizlik, ma’lumotlarning maxfiyligi va regulyatorlik muammolari kiradi. Xavfsizlik masalalari, ayniqsa, kiberhujumlar va ma’lumotlar buzilishining oldini olish uchun muhimdir. Bu bilan birga, moliyaviy instrumentlarning yangi turlarini regulyatsiya qilish va ularga mos keladigan qonunchilik bazasini yaratish, bozorlarning barqarorligini ta’minlash uchun zarurdir. Shu bilan birga, texnologik rivojlanish va innovatsiyalarni keng qo‘llash uchun, muvofiqlashtirilgan siyosatlar va xalqaro hamkorlik muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Innovatsiyalar va texnologik rivojlanishning investitsiyalar uchun ta’siri bozor infratuzilmasining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonlar ayniqsa, birjalarda savdo qilishning samaradorligini oshirish, xavflarni kamaytirish va investitsiya imkoniyatlarini kengaytirishda o‘zining ta’sirini ko‘rsatadi. Innovatsiyalar va texnologik rivojlanishlar, asosan, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, blokcheyn texnologiyasi va avtomatlashtirilgan tizimlar orqali amalga oshirilmoqda. Bu yutuqlar, bozor ishtirokchilariga xavfsiz, tez va shaffaf savdo qilish imkonini beradi. Birja bozorlarida innovatsiyalar xavfni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (big data) yordamida bozor tendentsiyalarini oldindan aniqlash va xatarlarni baholash imkoniyati kengayadi. Bu texnologiyalar, xaridorlar va sotuvchilarga real vaqtda bozor holatini kuzatish, shuningdek, ehtimoliy xavf-xatarlarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa, bozor ishtirokchilarining qarorlarini asosli va xavfsiz qabul qilishiga yordam beradi. Shuningdek, avtomatlashtirilgan savdo platformalari, kelishuvlarni tezlashtirish va inson xatoliklarini kamaytirish bilan birga, xavfni kamaytirishga xizmat qiladi. Misol uchun, algoritmik savdo tizimlari, muayyan strategiyalar asosida, inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni minimallashtiradi.

Blokcheyn texnologiyasi, o‘zining xavfsizlik va shaffaflik xususiyatlari bilan, birja savdolarining ishonchliligini oshiradi. Bu texnologiya yordamida, savdo jarayonlarining barcha bosqichlari yozib boriladi va o‘zgartirilishi qiyin bo‘ladi, bu esa, manipulyatsiya va

firibgarlik xavfini kamaytiradi. Bundan tashqari, blokcheyn yordamida, kelishuvlar avtomatlashtirilgan holda amalga oshiriladi, bu esa, kelishuvlarni tezlashtiradi va xarajatlarni kamaytiradi. Sun’iy intellekt va mashina o‘qish texnologiyalari esa, bozorni yanada chuqurroq tahlil qilish va prognoz qilish imkonini beradi, bu esa investitsiyalarni samaraliroq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Texnologik rivojlanishlar, shuningdek, risklarni boshqarishda ham innovatsion yondashuvlarni taqdim etadi. Masalan, avtomatlashtirilgan xavfsizlik tizimlari, kiberhujumlarga qarshi kurashishda muhim rol o‘ynaydi. Bu tizimlar, bozor infratuzilmasining xavfsizligini ta’minlash uchun, doimiy monitoring va tezkor javob choralarini amalga oshiradi. Bundan tashqari, xavfsizlik protokollari va ma’lumotlarni shifrlash texnologiyalari, ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlaydi va regulyatorlik talablariga muvofiqlikni oshiradi. Shuningdek, innovatsiyalar va texnologik rivojlanishlar, investitsiya imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Raqamli platformalar va yangi moliyaviy instrumentlar, global bozorlar bilan integratsiyani ta’minlaydi va, shuningdek, kichik va o‘rta bizneslar uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, tokenizatsiya orqali, aktivlar bozoriga kirish osonlashadi va investitsiya portfellarini diversifikatsiya qilish imkoniyati oshadi. Bu texnologiyalar, shuningdek, yangi moliyaviy instrumentlar va strategiyalarni ishlab chiqish uchun keng imkoniyatlar yaratadi, bu esa, investorlarning ehtiyojlari va xavf darajasiga moslashgan bo‘lishi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Birja bozorlarining rivojlanishi va infratuzilmasining takomillashtirilishi, nafaqat iqtisodiy o‘sishga xizmat qiladi, balki jamiyatda moliyaviy bilim va xavfsizlikni mustahkamlashga ham yordam beradi. Bu jarayonlar, raqamli texnologiyalar va xalqaro tajribalarni hisobga olgan holda, yanada samarali va ishonchli bo‘lishi uchun keng ko‘lamli izlanishlar va siyosatlarni talab etadi. Shu bilan birlikga, kelajakda birja faoliyatining xavfsizligini ta’minlash, yangi

texnologiyalarni joriy etish va qonuniy asoslarni mustahkamlash orqali, uning iqtisodiyotdagi o‘rnini yanada mustahkamlash mumkin bo‘ladi.

Texnologik rivojlanish va muvofiqlashtirilgan siyosatlar birjalar orqali savdo xavfini kamaytirish, kelishuvlarni tezlashtirish va investitsiya imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy rol o‘ynaydi. Bu jarayonlar iqtisodiy barqarorlik, moliyaviy xavfsizlik va rivojlanishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib, kelajakda ham texnologik innovatsiyalarni keng qo‘llash va xavfsizlik muammolarini hal qilish uchun yangi yo‘llar izlash zarur bo‘ladi. Shu sabab, texnologik xavfsizlik, ma’lumotlarning maxfiyligi va regulyatorlik muammolariga e’tibor qaratish muhim ahamiyatga ega. U bozor infratuzilmasini rivojlantirishda innovatsiyalar va texnologik yutuqlarni to‘g‘ri qo‘llash orqali iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va moliyaviy rivojlanishni tezlashtirish uchun muhim hisoblanadi. Kelajakda, bu sohada yangi texnologiyalarni amaliyotga joriy etish orqali bozorlarning samaradorligini oshirish mumkin bo‘ladi. Bu esa, umumiy iqtisodiy rivojlanish va xalqaro moliyaviy tizimlar uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tovar birjalari bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo‘lib, ular iqtisodiy barqarorlik, raqobatbardoshlik va xalqaro savdoni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ularning faoliyatini yanada rivojlantirish uchun infratuzilma va logistika sohasidagi innovatsiyalarni joriy etish hamda raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Bu esa nafaqat iqtisodiy rivojlanishga, balki jamiyatning umumiy farovonligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kelajakda ushbu sohada olib boriladigan izlanishlar, texnologik yangiliklar va xalqaro hamkorliklar orqali tovar birjalarining samaradorligini va shaffofligini yanada oshirish mumkin.

Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi birgalikda iqtisodiy rivojlanish va bozor infratuzilmasini mustahkamlash uchun asosiy shartlardir. Ularning samarali amalga oshirilishi uchun davlat va xususiy sektor o‘rtasida hamkorlik va innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bu sohalarda strategiyalarni takomillashtirish va yangi texnologiyalarni

joriy etish, mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Kelajakda, bu sohalarda yangi texnologiyalar va xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, moliyaviy va yuridik muammolarni hal etish bo‘yicha izlanishlar davom ettirilishi zarur. Investitsiyalarning sifatini va xavfsizligini oshirish uchun yangi sug‘urta mahsulotlari ishlab chiqilishi, raqamli platformalar va sun’iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanilishi iqtisodiy rivojlanishga salmoqli hissa qo‘shadi. Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi sohalarining rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi va bozor infratuzilmasining mustahkamlanishiga xizmat qiladi va ularning kelajakdagi rivojlanish strategiyalarida muhim o‘rin tutadi.

Tayanch iboralar: birja, standartlashtirilgan tovarlar, tovar birjalari, moliyaviy aktivlar, elektron birjalar, onlayn trading, tovar birjalari, moliyaviy birjalar, fond birjasi, valyuta birjasi, risk, likvidlik, moliyaviy xavfsizlik, moliyaviy rivojlanish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Birja tushunchasi va uning iqtisodiy tizimdagi o‘rni nima?
2. Birja ishtirokchilari uchun teng sharoitlar nima ma’noni anglatadi va nega bu muhim?
3. Birjalar qanday mezonlar bo‘yicha tasniflanadi?
4. Savdo obyekti bo‘yicha birjalar turlarini keltiring va ularning qisqacha tavsifini yozing.
5. Standartlashtirish jarayoni nima va u birja faoliyatida qanday rol o‘ynaydi?
6. Standartlashtirilgan tovarlar bozor qatnashchilari uchun qanday afzalliklarni beradi?
7. Elektron birjalar va onlayn platformalar an’anaviy birjalarga nisbatan qanday afzalliklarni beradi?
8. Moliyaviy institutlar deganda nimani tushunasiz?
9. Birjada narxlarning ochiqligi nega muhim?
10. Fond birjasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
11. Black-Scholes modeli qaysi moliyaviy instrumentlarni baholashda qo‘llaniladi va nima uchun?

V BOB. KO‘RGAZMA VA YARMARKALAR.

5.1. Ko‘rgazma va yarmarkalar haqida umumiy tushunchalar.

5.2. Ko‘rgazma va yarmarkalarning mahalliy va xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishdagi ahamiyati.

5.3. Ko‘rgazma va yarmarkalarning B2B bozorida mahsulotlarga talabni aniqlash va brend tan olinishini oshirishdagi roli.

5.1. Ko‘rgazma va yarmarkalar haqida umumiy tushunchalar.

Ko‘rgazma va yarmarkalar iqtisodiy va savdo faoliyatining muhim shakllaridan biri bo‘lib, ular yordamida kompaniyalar va tashkilotlar o‘z mahsulotlari, xizmatlari hamda innovatsiyalarini keng ommaga taqdim etadi, shuningdek, yangi hamkorlar va bozorlarni qidiradi. Tarixan, bu tadbirlar savdo, sanoat rivojlanishi va madaniyatni keng targ‘ib qilishda muhim rol o‘ynagan bo‘lib, qadim zamonlardan boshlab mavjud bo‘lib kelmoqda. Ko‘rgazma muayyan mavzu yoki soha bo‘yicha tashkil etiladigan taqdimot yoki namoyish bo‘lib, odatda keng jamoatchilik yoki maxsus mutaxassislar uchun mo‘ljallangan; yarmarka esa, odatda, vaqtinchalik bo‘lib, savdo va shartnoma tuzish uchun mo‘ljallangan tadbi hisoblanadi. Ushbu ikki shakl mahsulot va xizmatlarni ommaga tanishtirish, sotishni oshirish va biznes aloqalarini kengaytirish uchun muhim platforma hisoblanadi. Ularning asosiy maqsadi – iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish, bozor talablari va ehtiyojlarini aniqlash, yangi imkoniyatlar ochishdir.

Ko‘rgazma va yarmarkalar yordamida ishlab chiqaruvchilar o‘z mahsulotlarining raqobatbardoshligini baholash, mijozlar bilan bevosita muloqot qilish va bozor trendlarini o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. So‘nggi yillarda texnologik rivojlanish, onlayn platformalar va global tarmoqlar orqali bu tadbirlar kengayib, xalqaro miqyosda o‘tkazilmoqda, bu esa dunyo bo‘ylab iqtisodiy hamkorlik va savdo aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, logistika infratuzilmasi, ya’ni transport, kommunikatsiya va bozor infratuzilmasining ahamiyati katta, chunki ularning muvaffaqiyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma va savdo hajmiga bog‘liqdir.

Ko‘rgazma va yarmarkalar iqtisodiy faoliyatning muhim shakllaridan biri bo‘lib, ular mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi va bozorning dinamikasini belgilashda katta ahamiyat kasb etadi. Bu tadbirlar orqali kompaniyalar va tashkilotlar o‘z mahsulotlari, xizmatlari va innovatsiyalarini keng ommaga taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘lib, yangi bozorlar va hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirishda muhim platforma bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘rgazma va yarmarkalar iqtisodiy faoliyatning rivojlanishiga, savdo hajmining oshishiga va texnologik yangiliklarning keng joriy etilishiga xizmat qiladi.

Ko‘rgazma – bu muayyan mavzu yoki soha bo‘yicha tashkil etiladigan keng ko‘lamli namoyish va taqdimotlar majmuasidir. U odatda, sanoat, texnologiya, madaniyat yoki ilm-fan sohalarida o‘tkaziladi va keng jamoatchilik hamda mutaxassislar uchun mo‘ljallangan. Ko‘rgazmalar yordamida ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchilar o‘z mahsulotlarini namoyish etish, mijozlar bilan bevosita muloqot qilish, bozor talablarini aniqlash va raqobatbardoshligini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu jarayonlar esa, o‘z navbatida, iqtisodiy o‘sishni tezlashtiradi va innovatsiyalarni kengaytirishga xizmat qiladi. Ko‘rgazma tashkil etishda logistika infratuzilmasi – transport, kommunikatsiya va bozor infratuzilmasi muhim rol o‘ynaydi, chunki ularning muvaffaqiyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma va savdo hajmiga ta’sir qiladi.

“Ko‘rgazma – insonning moddiy va ma’naviy faoliyati sohalaridagi yutuqlarni ommaviy namoyish etish. Hozirgi zamon ko‘rgazmalari maqsadlariga ko‘ra, savdo ko‘rgazmalari (asosan, tijorat maqsadida uyushtiriladi), ma’rifiy-targ‘ibiy (informatsion) ko‘rgazmalar (badiiy, ilmiy-texnika, sanoat, transport va boshqa sohalardagi yutuqlarni targ‘ib qilish); davriyligiga ko‘ra, muntazam o‘tkaziluvchi (har yili, bir, ikki, uch yilda bir marta va hokazo), nomuntazam o‘tkaziluvchi (yubileylar, kongresslar, qurultoylar yoki biror boshqa munosabat bilan), doimiy ishlaydigan ko‘rgazmalar; namoyish etiladigan ekspovatlar mazmuniga ko‘ra, iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, fan, texnika va madaniyat sohalaridagi yutuqlar va mahsulotlar namoyish qilinadigan universal ko‘rgazma, sanoat, qishloq

xo‘jaligi, san’at va boshqalarning bir yoki bir necha yondosh tarmoqlarini qamrab oluvchi ixtisoslashgan ko‘rgazmalar; qatnashchilari tarkibiga ko‘ra, jahon, xalqaro, milliy, mintaqaviy va boshqalarga bo‘linadi.

Dastlabki sodda shakldagi ko‘rgazmalar miloddan avvalgi 2-1-asrlarda bobil, finikiya, misr, yunoniston, rim kabi davlatlarda ayrim liniy xalq, bairamlarida o‘tkazilgan. hozirgi mazmundagi ko‘rgazma yevropada 16-asr oxirida paydo bo‘ldi. yirik korxona (manufaktura)larning vujudga kelishi bilan mahalliy savdo ko‘rgazmalari paydo bo‘ldi. bunday ko‘rgazmalar parij (1763-yil), Drezden (1765-yil), Berlin (1786-yil), Myunxen (1818-yil) va Manchesterda (1843-yil) tashkil qilingan edi. Manufaktura tizimidan mashinalashgan ishlab chiqarish tizimiga hamda umumilliy bozor muno-sabatlariga o‘tish davrlarida ko‘rgazmalarning ahamiyati, ayniqsa, katta bo‘ldi. Ularda texnika sohasidagi yangiliklar ham namoyish etila boshladi. 18-asrning 60-yillaridan boshlab yirik umummilliy savdo-sanoat ko‘rgazmalari vujudga keldi. Shunday ko‘rgazmalar London (1761-1767y.), Myunxen (1788-yil), Peterburg (1829-yil)da uyushtiriddi. ko‘rgazmalarda savdo bitimlari tuzilar, iqtisodiy aloqalar yo‘lga qo‘yilar edi.

Umummilliy ko‘rgazmalar hozirgi paytda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va jahondagi ko‘pgina mamlakatlarda muntazam o‘tkaziladi. Milliy ko‘rgazmalar chet ellarda mamlakatlar o‘rtasida kelishuvga ko‘ra tashkil etiladi. Ayrim milliy ko‘rgazmalar savdo ko‘rgazmalari ko‘rinishida (mas, AQShning London, Milan, Parij, Tokio va boshqa shaharlardagi savdo markazlari); namoyish zallari ko‘rinishida tashkil etiladi.

19-asr 2-yarmidan boshlab xalqaro sanoat ko‘rgazmalari munosabati bilan maxsus pavilon va inshootlar qurila boshladi. Ularning o‘zi ham ko‘rgazmalar o‘tkazish jarayonida ekspovat vazifasini o‘taydigan bo‘ldi (Londondagi Billur saroy, Parijdagi “Mashinalar galereyasi”, 1889-yil) va boshqa Keyinchalik pavilon, ekspovatlar joylashtirilgan maydonlar suv havzalari, favvora, gulzor, ko‘kalamzorashtirilgan atrof muhit bilan uyg‘unlashgan me’morlik

majmuasiga aylantirildi. Xalqaro ko‘rgazmalar pavilonlari me’morligi har bir mamlakat ekspozitsiyasining g‘oyaviy mazmunini ochishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdo erkinligini targ‘ib etish maqsadlarida birinchi xalqaro sanoat ko‘rgazmasi (birinchi Umumjahon ko‘rgazma) Londonda 1851-yildatashkil etildi. 1851-yildan 1958-yilga qadar mamlakatlarning iqtisodiyot, fan, texnika, madaniyat, san’at sohalaridagi yutuqlari namoyish etilgan 36 universal jahon ko‘rgazmalari o‘tkazildi: Nyu-York (1853, 1939), Parij (1855, 1867, 1878, 1889, 1890, 1900, 1937), London (1862, 1886, 1908), Vena (1883), Filadelfiya (1876, 1926), Sidney (1879), Melburn (1880), Chikago (1893. 1933,1934), Bryussel (1897, 1910, 1935, 1958), Buffalo (1901), Glazgo (1901), Sent-Luis (1907), Lyej (1915), Gyoteborg (1923), Uembli (1924/ 25), Barselova (1926), Antverpen (1930), Port-oPrens (1948).

1958-yildan boshlab Umumjahon ko‘rgazmalari “EKSPO” nomini oldi. Bryusselda o‘tkazilgan “EKSPO-58”da 52 mamlakat qatnashib, eng yangi markadagi avtomobillar, elektron uskunalar, avtomatik liniyalar maketlari, rangli televizorlar, xotira mashinasi kabi ixtirolar namoyish etildi.

1970-yilda birinchi bor “EKSPO” ko‘rgazma Osiyoda – Osaka (Yaponiya) shahrida “Insoniyat uchun taraqqiyot va uyg‘unlik” shiori ostida o‘tkazildi. Unda 76 ta mamlakat qatnashib, tashrif etuvchilar soni 64,2 mln. kishiga yetdi.

70-yillardan ixtisoslashtirilgan “EKSPO”lar ham uyushtirila boshlandi. “EKSPO-74” Spokana shahrida (AQSH) atrof muhit muammolariga, “EKSPO-75” Okivana shahrida (Yaponiya) Jahon okeani muammolariga bag‘ishlandi. Oxirgi “EKSPO-2000” umumjahon ko‘rgazmasi 2000-yil Gannoverda “Inson-Tabiat-Texnika” shiori ostida o‘tdi. Mazkur ko‘rgazmada 173 ta mamlakat, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi ham qatnashdi.

Fan va texnikaning yanada rivojlanishi, ishlab chiqarishning kengayishi va ixtisoslashib borishi sharoitida xalqaro ixtisoslashgan

savdo ko‘rgazmalarining ahamiyati ham ortib bordi va ular 20-asr da umumtarmoq ko‘rgazmalari o‘rnini egallay boshladi.

Hozirgi xalqaro savdo ko‘rgazmaning ko‘pchiligi ixtisoslashgan ko‘rgazma hisoblanadi. O‘z maqsadlari, ishtirok shartlari va eksponentlarga beriladigan huquklariga ko‘ra, ular xalqaro yarmarkalarga yaqin turadi. Bunday ko‘rgazmalar turlicha nomlanadi (mas, Fransiyada – salonlar va yarmarkalar; Italiyada – salonlar, ko‘rgazma, yarmarkalar; GFRda yarmarkalar va ko‘rgazma). Xalqaro savdo ko‘rgazmalari xalqaro savdoning rivojdanishiga yordam beradi.

Turkiston o‘lkasida tashkil etilgan ko‘rgazmalarning ham o‘z tarixi bor. Bu o‘lkadagi dastlabki ko‘rgazmalarda hunarmandchilik va dehqonchilik mahsulotlari namoyish etilgan. Amir Temur davrida o‘ziga xos savdo ko‘rgazmalari tashkil etilgan. Samarqandning Konigil maydonida 400 tacha savdo paviloni (do‘koni) bo‘lib, ularda hunarmandlarning turli mahsulotlari, ro‘zg‘or buyumlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sotilgan. Turkiston Rossiyaga qo‘shib olingach, hunarmandchilik va dehqonchilik ko‘rgazmalari bir necha marta tashkil etilgan. Toshkent shahrida birinchi marta maxsus sanoat va qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmasi 1870-yilning yozida uyushtirilgan. Shu yili kosiblar san’ati bilan tanishtirish maqsadida Turkiston o‘lka manufaktura ko‘rgazmasi ochildi. Toshkent qishloq xo‘jaligi va mahalliy sanoat ko‘rgazmasi (1878), Turkiston o‘lka qunarmandlik va sanoat ko‘rgazmasi (1886), Turkiston o‘lka qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlari ko‘rgazmasi (1890) ayrim mahalliy yutuqlarni ommalashtirish ma’lum darajada rol o‘ynaydi. Samarqand (1893), Toshkent (1894) ko‘rgazmalari eksponatlari jihatdan universal bo‘lgan. 1900-yilgi Samarqand ko‘rgazmasi ipakchilik va asalarichilikka bag‘ishlangan edi. Keyin o‘tkazilgan yirik ko‘rgazmalarning so‘ngisi 1909-yil 10-sentabrdan 15 oktabrgacha davom etgan Turkiston o‘lka ko‘rgazmasi bo‘ldi. U Toshkent shahrining hozirgi Amir Temur xiyobonida tashkil qilinib, unda q.h. va mahalliy sanoat maqsulotlari namoyish etildi, maxsus yo‘l ko‘rsatkich bosib chiqarildi, “ko‘rgazma axborotnomasi” gaz. nashr qilindi (gaz.ning jami 17 ta soni chiqqan).

20-asrning 20-yillaridan boshlab respublikada mahalliy ko‘rgazmalar o‘tkazildi. 1964-yil oktabrda Toshkent shahrida 60 gektar maydonni egallagan, doimiy ishlaydigan O‘zbekiston SSR xalq xo‘jaligi yutuqlari ko‘rgazmasi ochildi. O‘zbekiston sobiq Ittifoq qatnashgan Parij (1939), Nyu-York (1939), Bryussel (1958), Monreal (1967), Osaka (1970) shaharlaridagi jahon ko‘rgazmalarida Ittifoq tarkibidagi respublika sifatida qatnashgan. Shunda ham O‘zbekistonda chiqarilgan tovarlar, mahsulotlar o‘zbek xalqining an’anaviy kasbkorlari yuqori baho olgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ko‘rgazmalar tashkil qilishga alohida e’tibor berila boshladi. Ularning eng yiriklari “O‘zekspomarkaz” (Respublika savdo-ko‘rgazma markazi), Rassomlar uyushmasiga qarashli “Hamar” ko‘rgazmalar zali, “O‘zko‘rgazmasavdo” (Respublika yarmarka savdosi markazi) hisoblanadi. O‘zbekistonning bosh ko‘rgazmasi - “O‘zekspomarkaz” O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining qaroriga binoan, sobiq O‘zbekiston SSR xalq xo‘jaligigi yutuqlari ko‘rgazmasi asosida 1992-yilda tashkil etildi.”[12]

Yarmarka – bu odatda, vaqtinchalik bo‘lib, savdo, shartnoma tuzish va hamkorlik qilish uchun mo‘ljallangan tadbirdir. Yarmarkalar, ko‘rgazmalardan farqli o‘laroq, asosan, savdo va shartnoma tuzishga qaratilgan bo‘lib, ular odatda, mahsulot va xizmatlarni joriy qilish, sotishni kengaytirish va bozor talablariga moslashish uchun muhim imkoniyat yaratadi. Yarmarkalar yordamida ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar o‘z mahsulotlarini keng ommaga taqdim etish bilan birga, yangi hamkorlar topish, bozor trendlarini o‘rganish va kelajakdagi savdo strategiyalarini ishlab chiqish imkoniyatini qo‘lga kiritadilar.

“Yarmarka (nem. - yillik bozor) – belgilangan joyda muayyan muddatlarda muntazam tashkil etiladigan yirik bozor; sotuvga qo‘yilgan tovarlar ko‘rgazmasi. Yarmarkalarning asosiy maqsadi xaridorlarni tovarlar bilan vositachilarsiz, bevosita tanishtirish va ularning namunalar bo‘yicha ulgurji va chakana savdosini uyushtirishdan iborat. Yarmarka mavjud, ishlab chiqariladigan va

[12] https://uz.wikipedia.org/wiki/Ko%CA%BBrgazma

bozorga chiqarishga mo‘ljallangan mahsulot to‘g‘risida axborot beradi. Yarmarka universal, ko‘p tarmoqli va ixtisoslashgan bo‘ladi (mas, texnika, qishloq xo‘jaligi, xalq iste’moli mahsulotlari, oziq-ovqat va boshqalar). Qatnashchilari tarkibi va qamrovi doirasiga ko‘ra, jahon, xalqaro, mintaqaviy, milliy va mahalliy yarmarkalar mavjud. Xalqaro yarmarkalar (Leypsig, Parij, Vena, Toronto, Damashq va boshqalar) jahon savdosining rivojlanishiga, turli mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga, i. ch. ning rivojlanishiga yordam beradi.

Yarmarka savdoning alohida shakli sifatida birinchi marta mil. 1-asrda Yaponiyada vudujga kelgan. Yevropada 10-asrdan ma’lum. 19-asrga kelib transport va savdoiqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan yarmarka yangi qiyofa oldi. Yarmarkalarda tovarlar namunalari ko‘rgazmalari tashkil etilib savdosotiq tovar birjalaridagi kabi amalga oshirila boshladi. Bir qator shaharlar (mas, Leypsig)da yarmarkalar doimiy faoliyat ko‘rsatadigan savdoko‘rgazma markazlariga aylandi. 20-asr oxiri – 21-asr boshlariga kelib yarmarkalarni o‘tkazish yanada takomillashib, umumiy universal yarmarkalardan tarmoq, aksariyat hollarda texnik va iste’mol tovarlari yarmarkalariga o‘tish yuz berdi. yarmarkalar ilmiytexnika, axborot markazlariga aylanib, ularda ilmiy-texnika kongresslari va simpoziumlari o‘tkaziladi. Mas, Leypnig Ya.si ishbilarmon doiralarning uchrashuv joyi bo‘libgina qolmay, yirik xalqaro ilmiytexnika va iqtisodiy axborot markazi hisoblanadi. Yarmarkalar faoliyati 1925 yilda Parijda tashkil etilgan Xalqaro yarmarkalar uyushmasi tomonidan muvofiqlashtiriladi.

O‘rta Osiyoda vaqtvaqti bilan bo‘ladigan katta savdo bozorlari qadimdan jamoat gavjum joylarda, xalq sayillarida o‘tkazilib kelingan. Bunday bozorlarda savdogarlar asosan boshqa mamlakatlardan keltirgan mollarini sotganlar. Ilk o‘rta asrlarda shaharlar, hunarmandchilik va savdo markazlari bo‘lmagan joylarda yarmarka ayirboshlash amalga oshadigan asosiy markaz bo‘lgan.

Urta Osiyo va Rossiya o‘rtasidagi savdo munosabatlarini rivojlantirishda 1643 yilda tashkil topgan Irbit (G‘arbiy Sibir) yarmarkasi, qorako‘l terilari sotilgan Buxoro yarmarkasi muhim o‘rinda

turgan. Turkiston o‘lkasida hozirgi ma’nodagi yarmarka – ko‘rgazma birinchi marta 1890 yilda Toshkentda o‘tkazilgan.

19-asr oxiri – 20-asr boshlarida paydo bo‘lgan va O‘rta Osiyoning G‘arbiy Xitoy bilan iqtisodiy aloqalarida muhim o‘rin tutgan, asosan, chorva mollari sotilgan Qarqara (hoz. Prjevalsk atroflarida) yarmarkasining savdo aylanmasi 1908 yilda 2 mln. rublni tashkil etgan. Birinchi jahon urushi boshlanganidan keyin yarmarkalar faoliyati to‘xtagan.

O‘zbekistonda xalq iste’moli tovarlari ulgurji savdosi bo‘yicha birinchi yarmarka 1952 yilda Toshkent shahrida tashkil etildi va keyinchalik 21-asr boshlarida sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ulgurji va chakana savdo qiladigan davlat va kooperativ tashkilotlar qatnashadigan magazin va pavilon tarmoqlari, umumiy ovqatlanish korxonalarini o‘z ichiga oladigan mahalliy tusdagi yarmarka tashkil etish yo‘lga qo‘yildi. O‘zbekistonda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi tasarrufidagi “O‘zekspomarkaz”da xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan turli savdosanoat yarmarkalari va ko‘rgazmalari o‘tkaziladi. 1999 yilda tashkil etilgan “O‘zko‘rgazmasavdo” aksiyadorlik jamiyati va uning viloyat markazlaridagi sho‘ba korxonalari milliy, hududiy, mavzuli ko‘rgazma yarmarkalarini tashkil etish va o‘tkazish, mamlakat xo‘jalik sub’yektlarining eksport salohiyatini, yangi texnologiyalarni tatbiq etish sohasidagi yutuqlarini namoyish etish va yarmarka qatnashchilariga turli xildagi maslahat, marketing va xo‘jalikmaishiy xizmatlarni ko‘rsatish va boshqalar bilan shug‘ullanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Mahalliy tovarlar ishlab chiqarish va savdo majmui huzurida 2002 yilda yarmarka savdolari o‘tkazish bo‘yicha respublika kengashi tashkil etilgan. O‘zbekiston Respublikasi tovar-xom ashyo birjasining asosiy savdo maydonlarida va viloyat sho‘ba korxonalarida birjaga qo‘yiladigan tovarlar ko‘rgazmalari tashkil etilgan. Birjaning XXR Urumchi shahrida doimiy faoliyat ko‘rsatadigan “O‘zbekyarmarkasi” sho‘ba korxonasi bor.”[13]

[13] https://uz.wikipedia.org/wiki/Yarmarka

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17.01.2018 yildagi “Birja va ko‘rgazma-yarmarka savdolarini tartibga solishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 33-son qaroriga muvofiq, birja va ko‘rgazma-yarmarka bitimlari bo‘yicha o‘zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishning shaffof, bozor mexanizmlarini shakllantirish hamda majburiyatlarning bajarilishi kafolatlarini ta’minlash borasida muhim vazifalar belgilab qo‘yilgan. Bu borada mamlakatimizda ko ‘rgazma va yarmarkalarni oqilona, ochiq va shaffof tashkil etish uchun yetarlicha zamin yaratilgan.

Ko‘rgazma va yarmarkalarning iqtisodiy ahamiyati juda katta. Ular mamlakat iqtisodiyotining turli sohalarida innovatsiyalarni kengaytirish va texnologik rivojlanishni ta’minlash uchun muhim vositadir. Bu tadbirlar yordamida ishlab chiqaruvchilar o‘z mahsulotlarining raqobatbardoshligini baholash, bozor talablarini aniqlash va shuningdek, yangi imkoniyatlar va bozor segmentlarini ochishga muvaffaq bo‘ladilar. Bundan tashqari, ular orqali bozor talablariga mos keladigan mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqiladi, bu esa iqtisodiy o‘sishga turtki bo‘ladi. Global miqyosda o‘tkaziladigan ko‘rgazma va yarmarkalar, ayniqsa, texnologik rivojlanish va internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan, virtual va onlayn formatlarda ham keng tarqalmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, dunyo bo‘ylab iqtisodiy hamkorlik va savdo aloqalarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Logistika infratuzilmasi – transport, kommunikatsiya va bozor infratuzilmasi – bu tadbirlarning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardir.[14] Yaxshi tashkil etilgan logistika tizimi ko‘rgazma va yarmarkalarga qatnashchilar uchun qulaylik yaratadi, mahsulotlarni yetkazib berish va namoyish qilish jarayonini soddalashtiradi, shuningdek, shartnoma va savdo jarayonlarini tez va samarali amalga oshirishga imkon beradi. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy natijalarning oshishiga va biznesning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, so‘nggi yillarda pandemiya va global muammolar sababli, digital texnologiyalar va virtual ko‘rgazmalar keng tarqaldi. Bu yangi formatlar yordamida, kompaniyalar va tashkilotlar o‘z mahsulot va

[14] Ivanov I.I. *Logistika asoslari*. – T.: “Fan” nashriyoti, 2020. – B. 45.

xizmatlarini keng auditoriyaga taqdim etishda yangi imkoniyatlar yaratildi. Virtual ko‘rgazmalar va onlayn platformalar, geografik chegaralarni yengib o‘tib, dunyo bo‘ylab mijozlar va hamkorlarni jalb qilish imkonini berdi. Bu esa, o‘z navbatida, logistika va kommunikatsiya infratuzilmasining yangi imkoniyatlariga asoslanadi va ularning rivojlanishini ta’minlaydi.

Logistika infratuzilmasi va tashkil etish jarayoni ko‘rgazma va yarmarkalarning muvaffaqiyatli o‘tishini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon, avvalo, ko‘rgazma va yarmarkalarni tashkil etish uchun zarur bo‘lgan logistika tizimining bosqichma-bosqich rejalashtirilishi va amalga oshirilishini o‘z ichiga oladi (5.1.rasm).

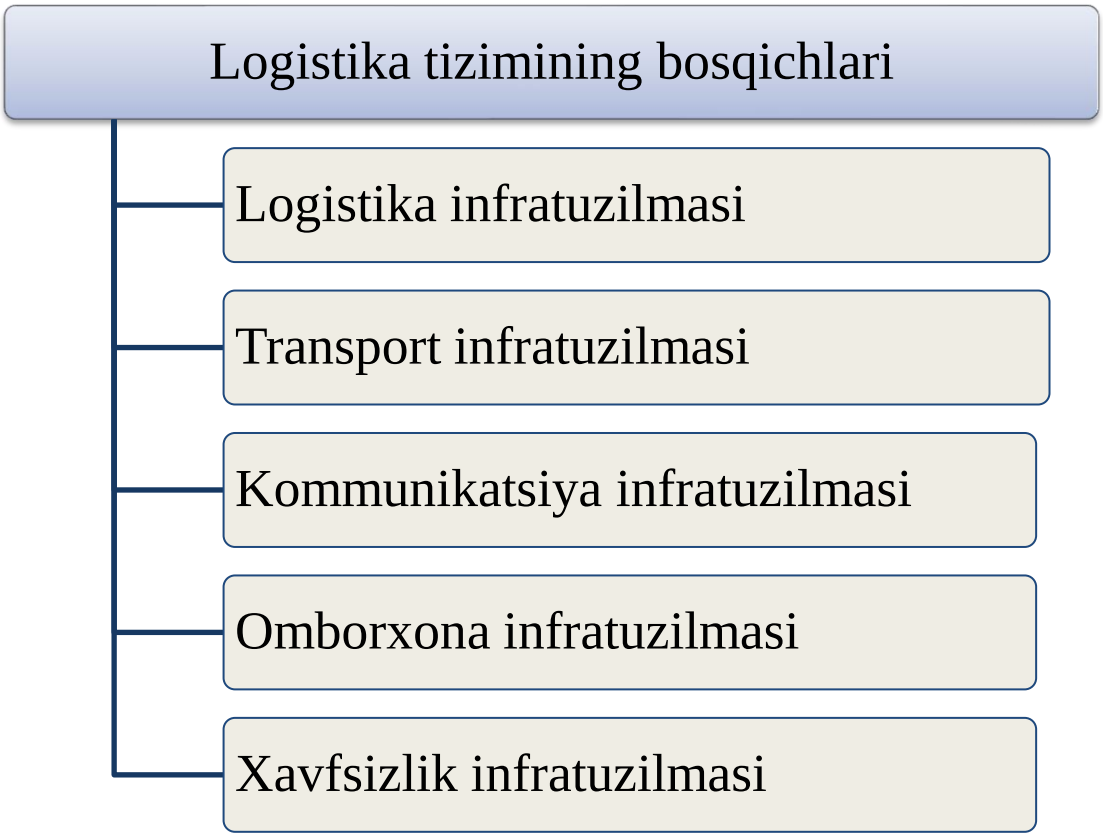

5.1-rasm. Ko‘rgazma va yarmarkalarni tashkil etishda logistika tizimining bosqichlari.

Logistika infratuzilmasi – bu, asosan, transport, kommunikatsiya, ombor xizmati va xavfsizlik kabi asosiy bo‘limlarni o‘z ichiga oladi.

Ularning har biri ko‘rgazma va yarmarkalar jarayonining uzluksiz va samarali o‘tishini ta’minlash uchun muhimdir.

Transport infratuzilmasi ko‘rgazma va yarmarkalarning asosiy tarkibiy qismidir. Bu yerda maqsad, tashrif buyuruvchilar, qatnashchilar va logistika xizmatlari uchun qulay va ishonchli transport imkoniyatlarini yaratishdir. Transport tarmoqlarining rivojlanganligi va moslashuvchanligi, ayniqsa, xalqaro ko‘rgazma va yarmarkalar uchun, muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, temir yo‘l, avtotransport va havo yo‘llari orqali tovarlar va qatnashchilarni muayyan joyga yetkazish jarayonining soddalashtirilishi, vaqt va xarajatlarni qisqartiradi. Shu bilan birga, to‘g‘ri yo‘l-transport logistikasi va yo‘lovchi oqimini boshqarish uchun zamonaviy navigatsiya va monitoring tizimlari joriy etiladi.

Kommunikatsiya infratuzilmasi – bu axborot va aloqani ta’minlovchi asosiy elementdir. Bu yerda, internet, telefon, video aloqa va boshqa kommunikatsiya kanallari muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy kommunikatsiya tizimlari yordamida, tashkilotchilar va qatnashchilar o‘rtasida tez va samarali axborot almashinuvi amalga oshiriladi. Bu, ayniqsa, pandemiya davrida, virtual va onlayn muhitda ko‘rgazma va yarmarkalarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali ma’lumotlarni boshqarish, ro‘yxatdan o‘tish, jadval va dasturlarni kuzatib borish imkoniyatlari kengaymoqda.

Omborxona infratuzilmasi – bu ko‘rgazma materiallari, mahsulotlar va xizmatlarni vaqtincha saqlash uchun zarur bo‘lgan joylar va uskunalarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon, mahsulotlarning xavfsizligini ta’minlash, shuningdek, ularni to‘g‘ri tartibda joylashtirish va yetkazib berishni osonlashtirish uchun muhimdir. Omborxonalarning joylashuvi, sig‘imi va texnologik imkoniyatlari, ko‘rgazma va yarmarkalar muvaffaqiyatiga ta’sir qiladigan asosiy omillardir. Raqamli texnologiyalar yordamida, inventarizatsiya va logistika boshqaruvi avtomatlashtiriladi, bu esa, jarayonlarning yanada samarali bo‘lishiga yordam beradi.

Xavfsizlik infratuzilmasi, ayniqsa, katta hajmdagi va xalqaro miqyosdagi ko‘rgazma va yarmarkalar uchun, juda muhimdir. Bu yerda, muhitni nazorat qilish, xavfsizlik kameralarini o‘rnatish, signalizatsiya va favqulodda vaziyatlarga tayyorlik tizimlari muhim rol o‘ynaydi. Xavfsizlik choralari, nafaqat, qatnashchilar va tashrif buyuruvchilar xavfsizligini ta’minlash uchun, balki, mahsulotlar va tovarlarning muhofazasini ham kafolatlaydi.

Zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalar, masalan, raqamli boshqaruv tizimlari, avtomatlashtirilgan logistika yechimlari va smart infratuzilma, ko‘rgazma va yarmarkalar tashkil etish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi va samaradorligini oshiradi. Ular, shuningdek, bozor talablari va tashrif buyuruvchilar ehtiyojlariga moslashishni ta’minlaydi. Shu bilan birga, logistika infratuzilmasining rivojlanishi, iqtisodiy hamkorlik, xalqaro savdo va innovatsiyalarni kengaytirishga xizmat qiladi.

Yangi texnologiyalar va virtual ko‘rgazma imkoniyatlari sohasida so‘nggi yillarda yuzaga kelgan innovatsiyalar global iqtisodiyot va savdo hamkorligini yangi bosqichga olib chiqmoqda. An’anaviy ko‘rgazma va yarmarkalar odatda jismoniy joylarda, aniq bir geografik hududda tashkil etiladigan bo‘lsa, hozirgi kunda texnologik rivojlanishlar ularning shakli va tashkil etilish usulini tubdan o‘zgartirmoqda. ***Virtual ko‘rgazma va onlayn yarmarkalar*** bu jarayonning markaziy qismi bo‘lib, ular nafaqat global miqyosda kengayib bormoqda, balki yangi imkoniyatlar va muammolarni ham yuzaga keltirmoqda.

Virtual ko‘rgazma – bu mahsulot, xizmat yoki brendlarni maxsus **onlayn platforma** orqali 3D formatda, interaktiv sahnalar yordamida namoyish etish shakli. Unda ishtirokchilar internet orqali kirib, ko‘rgazmadagi stendlarda virtual yurishi, videolarni ko‘rishi, mahsulotlar bilan tanishishi mumkin. Xususiyatlari:

- 3D muhitda yurish (VR elementlar bilan);
- Stendlar, mahsulotlar, videolarni ko‘rish;
- Onlayn chat, videomuloqot imkoniyati;
- Real vaqtda tadbirni boshqarish .

Onlayn yarmarka – ishlab chiqaruvchi va iste’molchilarni internet platformasi orqali bog‘lovchi, mahsulotlarni tanlash, solishtirish, buyurtma berish va xarid qilish imkonini beruvchi virtual savdo maydonidir.

Asosiy belgilari:

- Mahsulot kataloglari;
- To‘g‘ridan-to‘g‘ri buyurtma va xarid;
- Onlayn to‘lov tizimlari;
- Sifat sertifikati, yetkazib berish va kafolat bo‘yicha ma’lumotlar.

Yangi texnologiyalar yordamida tashkil etiladigan virtual ko‘rgazmalar odatda 3D modelleme, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR) va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanadi. Bu texnologiyalar mijozlarga va mutaxassislarga mahsulotlarni real vaqt rejimida, hatto ularning jismoniy joyidan ajralib turib, interaktiv tarzda ko‘rish va sinab ko‘rish imkonini beradi. Masalan, automobil ishlab chiqaruvchilar virtual muhitda yangi model avtomobillarni taqdim etishi mumkin, xaridorlar esa ularni o‘z uylaridan chiqmasdan sinab ko‘rishlari mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, mahsulot tanlash va xarid qilish jarayonini soddalashtiradi va tezlashtiradi.

Virtual ko‘rgazma platformalarining yana bir afzalligi – bu global miqyosda keng imkoniyatlar yaratishi. An’anaviy ko‘rgazmalar uchun odatda katta xarajatlar, logistik muammolar va geografik cheklovlar mavjud bo‘lsa, virtual ko‘rgazmalar ushbu muammolarni bartaraf etadi. Bu platformalar yordamida kompaniyalar va tashkilotlar dunyoning istalgan nuqtasidan ishtirokchilar bilan muloqot qilishlari mumkin, shuningdek, ular uchun maxsus virtual stendlar va prezentatsiyalar tayyorlash imkoniyati mavjud. Bu esa, o‘z navbatida, bozor va hamkorlik imkoniyatlarini kengaytiradi, yangi mijozlar va hamkorlarni jalb qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Texnologik yutuqlar bilan birga, virtual ko‘rgazmalarni tashkil etishda sun’iy intellekt ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun’iy intellekt algoritmlari yordamida foydalanuvchilarning qiziqishlari va

xarid odatlari tahlil qilinadi hamda shaxsiylashtirilgan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu esa, xaridorlarning qoniqish darajasini oshirish bilan birga, kompaniyalar uchun savdo hajmini ko‘paytirish imkonini beradi. Masalan, chat-botlar va virtual yordamchilar bilan muloqot qilish orqali, foydalanuvchilar o‘z savollariga tez va aniq javob oladilar, bu esa, ularning ko‘rgazma faoliyatiga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Shu sois, virtual ko‘rgazmalarni tashkil etishda blockchain texnologiyasi ham o‘z o‘rnini topmoqda. Bu texnologiya yordamida savdo shartnomalari, sertifikatlar va mahsulotning ta’minot zanjiri shaffaf va xavfsiz tarzda boshqariladi. Bu esa, ayniqsa, xalqaro savdo va hamkorlikda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, firibgarlik va hujjatlarning soxtalashtirilish xavfini kamaytiradi.

5.2. Ko‘rgazma va yarmarkalarning mahalliy va xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishdagi ahamiyati.

Hozirgi dunyo iqtisodiyotida ko‘rgazma va yarmarkalar savdo va iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o‘ynaydigan muhim voqealar sifatida tanilgan. Bu tadbirlar nafaqat mahsulotlar va xizmatlarni keng jamoatchilikka namoyish qilish uchun imkoniyat yaratadi, balki ular orqali yangi hamkorlik aloqalarini o‘rnatish, bozorlarni kengaytirish va innovatsiyalarni joriy etish uchun muhim platforma bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, globalizatsiya jarayonlari va texnologik yutuqlar rivojlanishi bilan, ko‘rgazma va yarmarkalar xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishda strategik ahamiyat kasb etmoqda. Tarixan, bu voqealar iqtisodiy rivojlanish va bozorlarni rivojlantirish uchun muhim qism bo‘lib kelgan, ularning rivojlanishi bilan birga, yangi texnologiyalar va logistika yechimlari joriy etildi, bu esa xalqaro savdoni yanada rivojlantirdi. Bozor va logistika infratuzilmasining rivojlanishi, ayniqsa, transport, omborxona va kommunikatsiya tizimlarini takomillashtirish orqali, bu tadbirlarning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va virtual ko‘rgazmalar imkoniyatlarining kengayishi, chet ellik hamkorlar bilan aloqalarni mustahkamlashda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayonlarda, yaxshi tashkil etilgan logistika va infratuzilma mahsulotlar va

xizmatlarning o‘z vaqtida va xavfsiz yetkazib berilishini ta’minlab, savdo jarayonlarini soddalashtiradi va xarajatlarni kamaytiradi.

Ko‘rgazma va yarmarkalar, iqtisodiy rivojlanish va savdo aloqalarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydigan strategik platformalar hisoblanadi. Ular nafaqat mahsulot va xizmatlarning namoyishi uchun imkoniyat yaratadi, balki yangi bozorlarni ochish, hamkorliklarni rivojlantirish va texnologik innovatsiyalarni joriy etish uchun muhim shart-sharoitlarni taqdim etadi. Bu voqealar, ayniqsa, bozor va logistika infratuzilmasining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular orqali mahsulotlar va xizmatlar global miqyosda taqsimlanadi.

Ko‘rgazma va yarmarkalar, odatda, ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar uchun mahsulotlarni keng auditoriyaga taqdim etish imkonini yaratadi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun bu, o‘z mahsulotlarini yanada kengroq bozorga chiqarish va yangi mijozlar bilan tanishish uchun ajoyib imkoniyatdir. Bu voqealar orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar o‘z mahsulotlarining sifatini namoyish etadi, brendlarni tanitadi va savdo hajmini oshiradi. Xususan, bu jarayonlar, mahsulotlar va xizmatlarning sifatli va raqobatbardosh bo‘lishi uchun muhim bo‘lib, ularni xalqaro bozorda raqobatlashishga tayyorlaydi.

Xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishda ko‘rgazma va yarmarkalar muhim rol o‘ynaydi. Ular davlatlar o‘rtasida savdo hamkorligini mustahkamlash, madaniyatlararo almashuvni rivojlantirish va iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish uchun platforma bo‘lib xizmat qiladi. Bu voqealar orqali davlatlar o‘zaro tajriba almashadi, yangi texnologiyalar va innovatsion yechimlar bilan tanishadi, shuningdek, chet ellik hamkorlar bilan uzoq muddatli hamkorlik shartnomalarini tuzish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu jarayonlar, ayniqsa, iqtisodiy va logistika infratuzilmasi rivojlangan mamlakatlar uchun strategik ahamiyatga ega bo‘lib, ularning xalqaro bozorga kirish jarayonini tezlashtiradi.

Logistika infratuzilmasining rivojlanishi, ayniqsa, transport, omborxona va kommunikatsiya tizimlarining takomillashtirilishi, ko‘rgazma va yarmarkalarning samaradorligini oshiradi. Yaxshi tashkil

etilgan logistika tarmoqlari mahsulotlarni o‘z vaqtida va xavfsiz yetkazib berishni ta’minlaydi, bu esa savdo jarayonlarini soddalashtiradi va xarajatlarni kamaytiradi. Transport va omborxona infratuzilmasining rivojlanishi, ayniqsa, uzoq masofalarga yetkazib berishni osonlashtirib, mahsulotlar va xizmatlarning global bozorga kirishini tezlashtiradi. Shu bilan birga, kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, ayniqsa, raqamli platformalar va virtual ko‘rgazmalar, chet ellik hamkorlar bilan aloqalarni kengaytirishga imkon yaratadi.

Raqamli texnologiyalar, ayniqsa, virtual va onlayn ko‘rgazmalar, bu sohada yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ular yordamida, mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchilar o‘z mahsulot va xizmatlarini global auditoriyaga taqdim etishlari mumkin. Virtual ko‘rgazmalar, odatda, xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi va, ayniqsa, pandemiya sharoitida, masofadan ishtirok etish imkoniyatini taqdim etadi. Bu esa, o‘z navbatida, chet ellik hamkorlar bilan aloqalarni kengaytirishga yordam beradi va xalqaro savdo jarayonini soddalashtiradi.

Ko‘rgazma va yarmarkalarning muvaffaqiyati uchun yaxshi tashkil etilgan logistika va infratuzilma muhim ahamiyatga ega. Mahsulotlar va xizmatlarning xavfsiz va o‘z vaqtida yetkazib berilishi, ularning sifatini saqlash va xarajatlarni kamaytirish bilan birga, ishonchli hamkorlik uchun asos yaratadi. Shu bilan birga, bu voqealarning muvaffaqiyati, logistika tizimlarining shiddatli rivojlanishi va texnologik innovatsiyalar bilan qo‘llab-quvvatlanishi bilan bog‘liq.

Logistika infratuzilmasi savdo aloqalarining rivojlanishi va kengayishida muhim omil hisoblanadi. Bu infratuzilma mahsulotlar va xizmatlarning o‘z vaqtida, xavfsiz va iqtisodiy samarali tarzda yetkazib berilishini ta’minlaydi. Mahalliy va xalqaro savdo aloqalarining kengayishi uchun, logistika tizimining rivojlanishi va takomillashtirilishi shartdir, chunki bu jarayonlar bevosita bozorlarning ochilishi va iqtisodiy integratsiya bilan bog‘liqdir.

Logistika infratuzilmasi, avvalo, transport, omborxona va kommunikatsiya tizimlaridan iborat bo‘lib, ular savdo jarayonlarining

asosiy elementlarini tashkil etadi. Transport tarmoqlari, ayniqsa, temir yo‘l, avtomobil, dengiz va havo yo‘llari, mahsulotlarni tez va arzon yetkazib berishda muhim ahamiyatga ega. Bu tarmoqlar orqali mahsulotlar ishlab chiqaruvchilardan bozorlar va iste’molchilarga yetkaziladi, shuningdek, xalqaro savdoda hamkorlik qilish imkoniyatlari kengayadi. Omborxona infratuzilmasi esa, mahsulotlarning vaqtincha saqlanishi va boshqarilishini ta’minlaydi, bu esa logistika zanjirining uzluksiz va samarali bo‘lishiga yordam beradi. Kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, raqamli platformalar va virtual ko‘rgazmalar, savdo jarayonlarini soddalashtiradi va global miqyosda aloqalarni kengaytiradi.

Logistika infratuzilmasining rivojlanishi nafaqat mahsulotlarni yetkazib berish vaqtini qisqartirish, balki xarajatlarni kamaytirishga ham imkon yaratadi. Samarali logistika tizimi, mahsulotlarni o‘z vaqtida yetkazib berish bilan birga, inventar va ombor xarajatlarini ham optimallashtiradi. Bu esa, o‘z navbatida, ishlab chiqaruvchilar va savdo kompaniyalarining raqobatbardoshligini oshiradi. Masalan, zamonaviy transport va logistika yechimlari, masofani qisqartirish va logistika xarajatlarini kamaytirish uchun raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanadi. Bu texnologik yutuqlar, ayniqsa, xalqaro savdo uchun juda muhim bo‘lib, mahsulotlarni tez va xavfsiz yetkazib berishni ta’minlaydi. Umuman olganda, logistika infratuzilmasining rivojlanishi, yarmarkalar va ko‘rgazmalarning samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu voqealarda mahsulotlar va xizmatlar uchun logistika imkoniyatlari, ularning tayyorligi va yetkazib berish jarayonining soddalashtirilishi bilan bog‘liqdir. Yaxshi tashkil etilgan logistika tizimi, mahsulotlarni o‘z vaqtida yetkazish imkoniyatini yaratib, yarmarkalar va ko‘rgazmalarda qatnashuvchi kompaniyalar uchun muhim afzalliklar taqdim etadi. Bu, ayniqsa, xalqaro yarmarkalarda, mahsulotlar va xizmatlarning xalqaro bozorlarga kirib borishini tezlashtiradi. Bundan tashqari, texnologik yutuqlar, masalan, raqamli platformalar va virtual ko‘rgazmalar, logistika jarayonlarini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Virtual ko‘rgazmalar, ayniqsa, chet ellik hamkorlar bilan

aloqalarni kengaytirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ular orqali mahsulotlar va xizmatlarning taqdimoti global auditoriyaga kengayadi. Bu esa, logistika va kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi bilan, xalqaro savdo aloqalarini yanada mustahkamlashga yordam beradi.

Texnologik yutuqlar va virtual ko‘rgazmalar imkoniyatlari sohasida so‘nggi yillarda yuzaga kelgan innovatsiyalar savdo va ko‘rgazma faoliyatining rivojlanishiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu yutuqlar nafaqat texnologik taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lib, balki ularning amaliy qo‘llanilishi orqali xalqaro va mahalliy savdo aloqalarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Avvalo, raqamli texnologiyalar va virtual platformalar ko‘rgazma va yarmarkalarning sifatini oshirish bilan birga, ular uchun xarajatlarni kamaytiradi va ko‘proq ishtirokchilarni jalb qilish imkonini beradi. Bu usullar, ayniqsa, pandemiya davrida, global miqyosda masofadan turib mahsulot va xizmatlarni namoyish qilish imkoniyatini taqdim etib, an’anaviy ko‘rgazma va yarmarkalarning o‘rnini egalladi.

Virtual ko‘rgazmalar, ayniqsa, 3D model va virtual haqiqat texnologiyalarining rivojlanishi bilan, ishtirokchilar uchun mahsulotlarni realistik tarzda ko‘rish va ular bilan interaktiv tarzda muloqot qilish imkonini beradi. Bu, o‘z navbatida, mahalliy va xalqaro mijozlar uchun mahsulot va xizmatlar haqida to‘liq va aniq ma’lumot olish imkoniyatini oshiradi. Masalan, xalqaro savdo ko‘rgazmalarida qatnashayotgan kompaniyalar o‘z mahsulotlarini virtual muhitda namoyish etish orqali, dunyo bo‘ylab potensial hamkorlar bilan tez va qulay aloqalar o‘rnatishi mumkin. Bu jarayon, albatta, logistika va texnologik infratuzilmaning rivojlanishini talab qiladi, chunki yuqori sifatli internet aloqasi, yuqori aniqlikdagi vizual platformalar va xavfsiz ma’lumot almashinuvi uchun zamonaviy kompyuter texnologiyalari zarur bo‘ladi.

Raqamli platformalar yordamida tashkil etiladigan virtual ko‘rgazmalar, ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va feedback olish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bu esa, kompaniyalarga o‘z mahsulot va xizmatlarini yanada samarali tarzda targ‘ib qilish va bozor

talablariga javob berish uchun strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Boshqa tomondan, virtual ko‘rgazmalar va texnologik yutuqlar, yurt ichidagi va xalqaro savdo jarayonlarini soddalashtirish uchun juda muhimdir. Ular, ayniqsa, logistika va ta’minot zanjirining hamkorligini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi, chunki mahsulotlar va xizmatlar o‘z vaqtida va xavfsiz yetkazib berilishi uchun texnologik infratuzilma va logistika tizimlarining integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt va big data texnologiyalarining rivojlanishi orqali, ko‘rgazma va yarmarkalarning muvaffaqiyatini baholash, ishtirokchilarni tahlil qilish va bozor ehtiyojlarini aniqlash kabi vazifalar avtomatlashtirilmoqda. Shu sabab, ko‘rgazma va yarmarkalarga qatnashish jarayonini yanada samarali va maqsadga muvofiq qilish imkonini beradi.

Virtual ko‘rgazma va onlayn yarmarkalarning bir necha afzalliklar va kamchiliklarga ega va ular quyidagilarni tashkil etadi (5.1-jadval).

5.1-jadval

Virtual ko‘rgazma va onlayn yarmarkalarning afzalliklari va kamchiliklari

Afzalliklar	Kamchiliklar
Xarajatlar kam bo‘ladi (transport, stend, joy ijarasi talab qilinmaydi)	Mahsulotni qo‘l bilan ko‘rib, sinab bo‘lmaydi
Geografik cheklovlar yo‘q, dunyoning istalgan joyidan qatnashish mumkin	Kuchli internet va texnik vositalarga ehtiyoj bor
Katta auditoriyani qamrab olish oson	Raqobat kuchli, ko‘zga tashlanish qiyin
24/7 ishlaydi, istalgan vaqtda kirish mumkin	Texnik nosozliklar xavfi yuqori
Interaktivlik (3D stend, 360° ko‘rinish, videomuloqot)	Real muloqot va ishonch atmosferasi yetishmaydi
Tashrifchilar statistikasi avtomatik shakllanadi	Ko‘rgazma muhitining jonliligi yo‘q
Tez tashkil etiladi, kam vaqt talab qiladi	3D kontent va virtual stend yaratish qo‘shimcha xarajat talab qiladi
Ekologik toza, chiqindilar kam	Onlayn xavfsizlik va maxfiylik xavflari mavjud

Virtual ko‘rgazma va onlayn yarmarkalar zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida tashkil etiladigan qulay va tejamkor tadbir shakli hisoblanib, ularning asosiy afzalliklari xarajatlarning kamayishi, geografik cheklovlarning yo‘qligi, 24/7 ishlash imkoniyati, keng auditoriyani qamrab olish va interaktiv funksiyalar orqali tezkor muloqotni ta’minlashdir. Shuningdek, statistik ma’lumotlarni avtomatik yig‘ish, tahlil qilish va marketing faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi.

Biroq ushbu tadbirlarning kamchiliklari ham mavjud: mahsulotni bevosita qo‘l bilan sinab ko‘rib bo‘lmasligi, kuchli internetga ehtiyoj, texnik nosozliklar xavfi, real ko‘rgazma muhitining yetishmasligi va ishonch darajasining pastroq bo‘lishi shular jumlasidandir. Bundan tashqari, sifatli 3D kontent yaratish qo‘shimcha xarajat talab etadi, onlayn xavfsizlik masalalari esa alohida e’tibor talab qiladi.

Umuman olganda, virtual ko‘rgazma va yarmarkalar raqamli iqtisodiyot sharoitida samarali platforma bo‘lib, an’anaviy ko‘rgazmalarni to‘ldiruvchi yoki ba’zi hollarda ularning o‘rnini bosa oladigan innovatsion vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

5.3. Ko‘rgazma va yarmarkalarning B2B bozorida mahsulotlarga talabni aniqlash va brend tan olinishini oshirishdagi roli.

Hozirgi zamonda bizneslar va korxonalar uchun ko‘rgazma va yarmarkalar muhim vositalardan biri hisoblanadi, ular orqali mahsulot va xizmatlarning bozordagi o‘rnini aniqlash, mijozlar va hamkorlar bilan aloqalarni kengaytirish hamda brend tan olinishini oshirish imkoniyatlari mavjud. B2B (Bizdan-bizga) bozorida bu tadbirlar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular orqali kompaniyalar o‘z mahsulotlariga bo‘lgan talabni aniqlash, yangi bozorlarni o‘rganish va shuningdek, brendning ommaviyligini kuchaytirishga intiladi. Ko‘rgazma va yarmarkalar, tarix davomida savdo va marketing sohasida muhim platforma sifatida xizmat qilgan bo‘lib, dastlabki davrlarda faqat mahalliy yoki milliy bozorlarga mo‘ljallangan bo‘lsa-da, hozirda ular xalqaro miqyosda rivojlanib, global savdo tarmog‘ining

ajralmas qismiga aylantirilmoqda. Ularning asosiy vazifasi – mahsulot yoki xizmatlarni keng jamoatchilikka taqdim etish bilan birga, kompaniyalar uchun yangi hamkorlik imkoniyatlarini yaratish, shuningdek, bozor talablarini aniqroq tushunishdir.

Tarixiy kontekstda, ko‘rgazma va yarmarkalar ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar uchun muhim bo‘lgan mahsulotlarni sinash, bozor reaktsiyasini o‘rganish va mijozlarning ehtiyojlariga mos ravishda mahsulotlarni takomillashtirish uchun platforma bo‘lib xizmat qilgan. Bugungi kunda, texnologik rivojlanish va raqamli platformalarning kengayishi bilan, bu tadbirlar yanada interaktiv va keng qamrovli bo‘lib, yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida, kompaniyalar o‘z mahsulotlarini keng auditoriyaga tanishtirish va bozor talablari bilan moslashtirishda yanada samarali strategiyalar ishlab chiqmoqda. Shu bilan birga, muammo va muhim muhokamalar, ularning samaradorligini o‘lchash, investitsiya qaytishini (ROI) aniqlash va xarajatlarni boshqarish bilan bog‘liq muammolar mavjud. ROI - investitsiyadan olinadigan daromadni ko‘rsatadigan asosiy ko‘rsatkich. Ammo uni aniq hisoblashda bir qator qiyinchiliklar uchraydi. 1. Natijalarni aniq o‘lchash qiyinligi:

– Marketing, ko‘rgazma yoki reklama kabi faoliyatlar natijasini pul ko‘rinishiga aylantirish murakkab.

– Potensial mijozlar soni oshgan bo‘lsa-da, real savdoga aylanishi vaqt talab qiladi.

2. Bilvosita foydani baholashning murakkabligi:

– Brend imiji yaxshilanishi

– Mijozlar sodiqligi arteishi

– Bozordagi mavqening mustahkamlanishi

Bu foydalar darhol daromad shaklida ko‘rinmaydi, lekin ROIga ta’siri katta.

3. Uzoq muddatli loyihalarda natijaning kechikishi: Ba’zi investitsiyalar o‘z samarasini 6–12 oy, hatto undan ko‘proq vaqtdan keyin ko‘rsatadi. Bu davrda ROI ni aniq baholash qiyin.

4. Xarajatlarni to‘liq hisobga olmasliKo‘rgazma Ko‘pgina tashkilotlar faqat asosiy xarajatlarni kiritadi, ammo:

– treninglar
– xizmat koʻrsatish
– texnik ta’minot
– yashirin (bilinmas) xarajatlar ham investitsiyaning bir qismidir.

5. Tashqi omillarni hisobga olish qiyin
– bozor oʻzgarishi
– raqobat kuchayishi
– iqtisodiy beqarorlik
– mavsumiy talab

Ushbu omillar investitsiya qaytishi (ROI) ni real holatda notoʻgʻri aks ettirishi mumkin. Ma’lumotlar yetishmasligi, toʻliq analitika yoʻqligi ROI hisobini aniq boʻlmasligiga olib keladi. Ayniqsa kichik bizneslarda uchraydi.

Xarajatlarni boshqarishdagi muammolar ham amaliyotda bir necha qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Ular quyidagilarni tashkil etadi.

1. Xarajatlar strukturasi notoʻgʻri rejalashtirilishi. Ba’zi xarajatlar oldindan koʻrinmaydi va rejalashtirishda e’tibordan chetda qoladi. Masalan: qoʻshimcha xizmatlar, logistika, texnik nosozliklar.

2. Oʻzgaruvchan narxlar va bozor beqarorligi. Transport, xomashyo, energiya narxlari tez oʻzgaradi. Bu loyiha byudjetini oshiradi.

3. Moliyaviy nazoratning kuchsizligi. Harajatlar boʻyicha vaqtida hisobot boʻlmasligi:
– Bir necha boʻlimlarning koordinatorlik qilmasligi
– Qogʻozsiz (raqamli) boshqaruv sistemalarining yoʻqligi boshqaruvni qiyinlashtiradi.

4. Resurslardan samarali foydalanmasliKoʻrgazma Resurslar notoʻgʻri taqsimlansa, ortiqcha xarajatlar paydo boʻladi:
– ishchi kuchining ortiqcha ishlatilishi
– texnikaning boʻsh turishi
– ortiqcha material xaridi

5. Yashirin xarajatlarning paydo boʻlishi
– qoʻshimcha xizmatlar

– kechikishlar uchun jarimalar

– kafolat va servis xarajatlari

– IT xizmatlar narxining oshishi. Ular byudjetni rejalashtirilgandan ko‘ra oshiradi.

6. Tashqi risklarni baholay olmaslik

– siyosiy o‘zgarishlar

– kutilmagan texnik nosozliklar

– yetkazib berish zanjiridagi uzilishlar.

Bu xarajatlarni oshirib, ROI ni pasaytirishi mumkin.

ROI ni to‘g‘ri hisoblash va xarajatlarni samarali boshqarish har qanday investitsiya loyihasining muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi omillardan hisoblanadi. Ammo natijalarni aniqlashdagi murakkabliklar, yashirin xarajatlar, tashqi omillar va analitika yetishmasligi bu jarayonni qiyinlashtiradi. To‘g‘ri rejalashtirish, aniq monitoring, risklarni oldindan baholash va raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish bu muammolarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Shu boisdan, ko‘rgazma va yarmarkalarning B2B bozorida mahsulotlarga bo‘lgan talabni aniqlash va brend tan olinishini oshirishdagi rolini keng qamrovli tarzda o‘rganishni talab etadi. Bu jarayonlar, ayniqsa, raqamli texnologiyalar va marketing strategiyalarining integratsiyasi bilan yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Ko‘rgazma va yarmarkalar savdo va marketing sohasida muhim platformalar bo‘lib, ular mahsulot va xizmatlarni keng jamoatchilikka va biznes hamkorlariga taqdim etish imkonini beradi. Ko‘rgazma va yarmarka tadbirlarning asosiy maqsadi – mahsulotlarga bo‘lgan talabni aniqlash, brend tan olinishini oshirish va bozor sharoitlariga moslashishdir. Ularning roli va ahamiyati tarix davomida o‘zgarib, rivojlanib kelmoqda, ammo ular har doim hamkorlik va raqobat muhitida yangi imkoniyatlar yaratishda muhim vosita bo‘lib qolmoqda.

Ko‘rgazma va yarmarkalar mahsulot va xizmatlarni taqdim etish uchun to‘planadigan jamoaviy tadbirlardir. Ko‘rgazma va yarmarka tadbirlari orqali kompaniyalar o‘z mahsulotlarini keng auditoriyaga, shuningdek, potensial mijozlar va hamkorlarga namoyish qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ular mahsulot va xizmatlarning

innovatsion xususiyatlarini, texnologiyalarini va afzalliklarini taqdim etish uchun ideal sharoit yaratadi. Bu jarayon, ayniqsa, yangi mahsulotlarni bozorga chiqarish va bozor ehtiyojlarini aniqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular orqali mijozlarning ehtiyojlari va talablari to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganiladi. Bundan tashqari, ko‘rgazma va yarmarkalar brend tan olinishini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ko‘rgazma va yarmarka tadbirlari kompaniyaning vizual identifikatsiyasini, logotip, ranglar, dizayn va boshqa brend elementlarini keng ommaga namoyish qilish uchun imkon yaratadi. Brendning ko‘rinishini va tashqi ko‘rinishini rivojlantirish orqali uning ommaviylik darajasi oshadi, mijozlar va hamkorlar bilan mustahkam aloqalar o‘rnatiladi. Bu esa raqobatda ustunlikka erishishda muhim omil bo‘lib, kompaniyaning bozor ulushini kengaytirishga yordam beradi.

Ko‘rgazma va yarmarkalar bozor reaktsiyasini o‘rganish va yangi mahsulotlarning qabul qilinishini baholash uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Mahsulotning bozorga chiqish strategiyasini ishlab chiqishda, ularning qanday qabul qilinishini va mijozlar ehtiyojlariga mos kelishini aniqlash uchun bu tadbirlar muhim ma’lumot manbaidir. Bu jarayonlar orqali, kompaniyalar bozor tendensiyalariga moslashish, mahsulotlar va xizmatlarning takliflarini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va onlayn platformalarning rivojlanishi ko‘rgazma va yarmarkalarning samaradorligini oshirdi. Virtual ko‘rgazma va onlayn yarmarkalar yordamida, kompaniyalar global auditoriyaga kengayib, o‘z mahsulot va brendlarini yanada kengroq tanishtirish imkoniga ega bo‘lishmoqda. Bu esa, ayniqsa, pandemiya davrida, tashrif buyuruvchilar va ishtirokchilar sonini oshirishda muhim rol o‘ynadi.

Raqamli texnologiyalar yordamida, ko‘rgazma va yarmarkalarning interaktivligi ortib, mijozlar bilan aloqalarni mustahkamlash va shaxsiylashtirilgan marketing strategiyalarini amalga oshirish imkoniyati paydo bo‘ldi. Biroq, bu jarayonlar bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. Raqamli platformalarning samaradorligini o‘lchash, ROI

(investitsiya qaytishi)ni aniqlash va xarajatlarni boshqarish muammolari koʻp hollarda yuzaga keladi. Koʻrgazma va yarmarkalarning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun aniq indikatorlar va metodologiyalar ishlab chiqish zarur boʻlib, bular bozor sharoitlariga mos ravishda takomillashtirilmoqda. Ilgʻor tadqiqotchilar va institutlar, masalan, marketing va savdo akademiyalari, innovatsion yondashuvlar ishlab chiqish orqali bu muammolarni hal qilishga harakat qilmoqdalar.

Raqamli texnologiyalar va marketing strategiyalarining ta’siri koʻrgazma va yarmarkalarning B2B bozorida mahsulotlarga boʻlgan talabni aniqlash va brend tan olinishini oshirishdagi muhim rolini kengaytirib, yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Zamonaviy texnologiyalar yordamida tadbirlar nafaqat an’anaviy, balki onlayn va interaktiv formatlarga ham oʻtmoqda, bu esa kompaniyalar uchun kengroq auditoriyaga erishish va bozor talablarini aniqlash imkonini oshirmoqda.

Birinchidan, raqamli texnologiyalar orqali koʻrgazma va yarmarkalar tajribasi sezilarli darajada rivojlandi. Virtual platformalar va 3D koʻrgazmalar, virtual realitiyadan foydalanish, hamda onlayn sessiyalar orqali kompaniyalar oʻz mahsulotlarini keng jamoatchilikka taqdim etish imkoniga ega boʻldi. Bu texnologiyalar yordamida, kompaniyalar oʻz brendlarini vizual tarzda taqdim etish, mahsulotlar bilan tanishtirish va bozor reaktsiyasini real vaqt rejimida oʻlchash imkonini yaratadi. Misol uchun, virtual koʻrgazmalar orqali kompaniyalar oʻz mijozlari va hamkorlariga mahsulotni masofadan turib koʻrsatish va test qilish imkonini berib, talab va ehtiyojlarni toʻgʻri aniqlashga yordam bermoqda. Bu usul xarajatlarni kamaytiradi va logistik muammolarni yengillashtiradi, ayniqsa pandemiya davrida muhim boʻldi.

Ikkinchidan, raqamli marketing strategiyalari, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar, maqsadli reklama va ma’lumotlar tahlili asosida olib boriladigan kampaniyalar, kompaniyalarga oʻz brendlarini kengroq auditoriyaga tanishtirishda yordam bermoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda, ayniqsa LinkedIn, Facebook, va Instagramda, maxsus reklama va

kontent marketing orqali, kompaniyalar o‘z mahsulot va xizmatlarini aniq maqsadli guruhga etkazish imkoniyatiga ega. Bu esa, nafaqat mahalliy, balki xalqaro bozorda ham brend tan olinishini kuchaytiradi. Ma’lumotlar tahlili va mijozlarning online xatti-harakatlarini kuzatish orqali, kompaniyalar bozor talablarini oldindan ko‘ra oladi va mahsulotni moslashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Misol uchun, onlayn anketa va interaktiv forumlar orqali mijozlarning fikr-mulohazalarini olish, ularning ehtiyojlarini aniqlash va mahsulotlarni takomillashtirishga yordam beradi.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar va marketing strategiyalarining integratsiyasi, ma’lumotlar bazasiga asoslangan targ‘ibot va shaxsiylashtirilgan takliflar ishlab chiqishni ta’minlaydi. Bu esa, kompaniyalarga o‘z mahsulotlariga bo‘lgan talabni aniqroq o‘lchash, bozor tendensiyalarini kuzatish va mos ravishda strategiyalarni yangilash imkonini beradi. Shu bilan birga, mijozlar bilan shaxsiy va interaktiv aloqalar o‘rnatish orqali brendning ishonchliligi va tan olinish darajasi oshadi. Masalan, CRM (Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish) tizimlari yordamida, kompaniyalar o‘z mijozlari haqidagi ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish orqali, ularning ehtiyojlariga mos keladigan mahsulotlar va xizmatlar taklif qilish imkoniga ega bo‘ladi.

Raqamli texnologiyalar yordamida bozor sharoitlarining o‘zgarishini kuzatish va tahlil qilish imkoniyatlari kengaydi. Shu sababli, kompaniyalarga bozor tendensiyalariga mos ravishda strategiyalarni moslashtirish va yangi mahsulotlarni bozorga chiqarish jarayonini tezlashtirish imkonini beradi. Innovatsion yondashuvlar va texnologik rivojlanishlar yordamida, ko‘rgazma va yarmarkalar faqat savdo platformasi bo‘lib qolmay, balki bozorni o‘rganish, talabni aniqlash va brendni kengaytirish uchun kuchli vositaga aylanishi mumkin.

Talab va brend tan olinishini o‘lchash va baholash usullari savdo va marketing sohasida muhim o‘rin tutadi, chunki ular kompaniyalar uchun ko‘rgazma va yarmarkalardagi faoliyatining samaradorligini aniqlashda asosiy vositalar hisoblanadi. Ushbu usullar yordamida

kompaniyalar o‘z mahsulot va brendlariga bo‘lgan mijozlar e’tiborini, ularga bo‘lgan talab darajasini va brendning bozordagi pozitsiyasini aniqlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu jarayonlar bozor sharoitlarining o‘zgarishiga moslashish va strategik qarorlar qabul qilish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Talabni o‘lchash usullari keng ko‘lamda statistik va analitik metodlarni o‘z ichiga oladi. An’anaviy usullardan biri bu anketalar va so‘rovnomalar orqali mijozlarning ehtiyojlari, istaklari va xarid qilish odatlarini aniqlashdir. Bu usul yordamida, kompaniyalar mahsulotga bo‘lgan umumiy talab darajasini, ma’lum segmentlar yoki maqsadli auditoriya ichida ehtiyojlar qanday o‘zgarayotganini baholashlari mumkin. Bozordagi mahsulot sotuvlarining statistik ma’lumotlari va xaridlar tendensiyalarini tahlil qilish talab va ehtiyojlarning dinamikasini aniqlashda yordam beradi. Bu usullarning samaradorligi, ayniqsa, real vaqt rejimida ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lish bilan ortadi.

Brend tan olinishini baholash uchun esa, keng tarqalgan metodlardan biri brend awareness (brendni tan olish) indekslarini hisoblashdir. Bu indekslar, odatda, mijozlar orasida brend nomini eshitganda yoki ko‘rib turib, uni tanish yoki eslab qolish qobiliyatini o‘lchash uchun so‘rovlar asosida aniqlanadi. Boshqa usul sifatida, brendga nisbatan ijobiy yoki salbiy fikrlarni o‘lchash uchun mijozlarning fikr-mulohazalarini va fikr bildirishlarini tahlil qilish mumkin. Bundan tashqari, brend bilan bog‘liq ijtimoiy media va onlayn platformalarda bo‘layotgan muhokamalar va fikrlar monitoringi orqali brendning bozorga ta’sirini baholash mumkin. Bu usul yordamida raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bilan, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini yaratadi va brendning jamoatchilik orasidagi obro‘ini aniqroq baholashga yordam beradi.

Talab va brend tan olinishini o‘lchashda innovatsion yondashuvlar ham keng qo‘llaniladi. Masalan, mijozlarning xarid qilish odatlari va brend bilan bog‘liq qarorlar, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahlili yordamida prognoz qilinishi mumkin. Bu usullarning afzalligi shundan iboratki, ular real vaqt rejimida ma’lumotlarni yig‘ish va analiz qilish

imkoniyatini beradi, natijada kompaniyalar bozor sharoitlariga tez moslasha oladilar. Bundan tashqari, raqamli platformalar yordamida o‘tkazilgan A/B testlar orqali turli marketing strategiyalarining samaradorligini taqqoslash va eng optimal variantni tanlash mumkin.

Talab va brend tan olinishini baholashda ko‘p qatlamli model va indekslarning kombinatsiyasi qo‘llaniladi. Bu usul yordamida, kompaniyalar o‘z mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarni brendning bozordagi pozitsiyasini kengroq va chuqurroq o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Masalan, talabni o‘lchash uchun sotuving statistikasi, anketalar va onlayn muhokamalar, brend tan olinishini baholash uchun esa, brend awareness indekslari, mijoz fikrlari va ijtimoiy media monitoringi birlashtiriladi.

Qisqacha xulosa

Ko‘rgazma va yarmarkalar iqtisodiy va madaniy rivojlanish uchun muhim platformalardir. Ular yordamida bozor talablarini aniqlash, texnologik yangiliklarni taqdim etish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish mumkin bo‘ladi. Shu bilan birga, logistika infratuzilmasi va zamonaviy texnologiyalarning integratsiyasi, bu jarayonlarning muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Kelajakda, bu sohada yangi texnologiyalar va virtual platformalarni keng qo‘llash, xalqaro aloqalarni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Logistika va infratuzilmani yanada takomillashtirish, pandemiya sharoitida yangi yondashuvlarni joriy etish, va ko‘rgazma hamda yarmarkalarni yanada kengroq va interaktiv qilish uchun imkoniyatlar mavjud. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy rivojlanish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi va bozor talablarini qondirishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘rgazma va yarmarkalarning logistika infratuzilmasi va texnologik rivojlanishi bilan birga, mamlakatlar va dunyo iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga xizmat qiladigan muhim vositadir.

Ko‘rgazma va yarmarkalar bozordagi muhim vositalar sifatida o‘z o‘rnini saqlab qolib, zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalash va strategik yondashuvlar bilan rivojlanishda davom etayotganligi sababli,

ularning samaradorligini oshirishda esa, bozor va brendlarni rivojlantirish uchun doimiy yo‘nalish bo‘lib qoladi.

Ko‘rgazma va yarmarkalar bozorlarni rivojlantirishda va xalqaro savdo aloqalarini kengaytirishda strategik ahamiyatga ega bo‘lib, ular iqtisodiy o‘sish va rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonlar, ayniqsa, bozor va logistika infratuzilmasi rivojlangan mamlakatlar uchun, iqtisodiy integratsiya va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashda katta imkoniyatlar ochadi. Kelajakda, texnologik yutuqlar va raqamli yechimlarning yanada rivojlanishi, logistika tizimlarining yanada takomillashtirilishi bilan, ko‘rgazma va yarmarkalar savdo aloqalarining kengayishiga va iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladigan muhim vosita bo‘lib qoladi. Bu esa, o‘z navbatida, umumiy iqtisodiy rivojlanishga va jamiyat farovonligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Tayanch iboralar: ko‘rgazma, yarmarka, logistika infratuzilmasi, transport infratuzilmasi, kommunikatsiya infratuzilmasi, omborxona infratuzilmasi, xavfsizlik infratuzilmasi, virtual ko‘rgazma, onlayn yarmarka, ROI, B2B.

Nazorat savollari

1. Ko‘rgazma va yarmarka tushunchalari o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
2. Ko‘rgazma va yarmarkalarning iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishdagi o‘rni nimada namoyon bo‘ladi?
3. Logistika infratuzilmasining ko‘rgazma va yarmarka muvaffaqiyatiga ta’sir qiluvchi asosiy omillari qaysilar?
4. Zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalari ko‘rgazma va yarmarkalarni tashkil etishda qanday rol o‘ynaydi?
5. Virtual ko‘rgazma va an’anaviy ko‘rgazma o‘rtasidagi farqlar va ustunliklar nimalardan iborat?
6. 3D, VR va AR texnologiyalari ko‘rgazma ishtirokchilari uchun qanday yangi imkoniyatlar yaratadi?
7. Yarmarkalarning savdo jarayonlarini tezlashtirish va shartnoma tuzishda qanday afzalliklari mavjud?

8. Xalqaro ko‘rgazma va yarmarkalarning davlatlar o‘rtasidagi savdo hamkorligini kuchaytirishdagi roli nimada?

9. Ko‘rgazmalarda brend tan olinishining oshishiga olib keluvchi omillar qaysilar?

10. B2B bozorida ko‘rgazma va yarmarkalar talabni aniqlash uchun qanday imkoniyatlar yaratadi?

11. Logistika infratuzilmasining transport, omborxona va xavfsizlik bo‘limlari ko‘rgazma jarayonida qanday funksiyalarni bajaradi?

12. Digital texnologiyalar yordamida o‘tkaziladigan onlayn yarmarkalarning afzalliklari va xavflari nimalardan iborat?

VI BOB. LIZING VA FRANCHAYZING FAOLIYATI

6.1. Lizing va franchayzing xizmatlarining bozor infratuzilmasi sifatida.

6.2. Lizing munosabatlarining huquqiy va iqtisodiy jihatlari.

6.3. Lizing operatsiyalarining amalga oshirilish tartibi va lizing shartnomasi.

6.4. Lizing xizmatlari.

6.5. Franchayzing munosabatlari va ularning tadbirkorlik faoliyatidagi ahamiyati.

6.1. Lizing va franchayzing xizmatlarining bozor infratuzilmasi sifatida

Lizing — bu mulk egasi (lizimg beruvchi) tomonidan texnika, uskuna yoki boshqa ishlab chiqarish vositalarini ma’lum to‘lov va muddat asosida boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektga (lizing oluvchi) foydalanish uchun berishdan iborat bo‘lgan investitsion va moliyaviy munosabatlar tizimidir. Lizingning asosiy ustunligi shundaki, korxona yirik boshlang‘ich kapitalga ega bo‘lmasdan turib, zarur texnika va jihozlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Amaliyotda lizingning ko‘plab shakllari mavjud bo‘lsa-da, ulardan ikkita asosiy turi keng qo‘llanadi: **operativ lizing** va **moliyaviy lizing**.

Operativ lizing — texnika yoki uskuna ijara muddati uning xizmat qilish muddatidan qisqa bo‘lgan lizing shaklidir. Bu turda mulk egasi (lizing beruvchi) sotib olgan jihozlarning qiymati faqat qisman qoplanadi va asosan qisqa muddatli ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Operativ lizingning asosiy xususiyatlari:

- Lizing beruvchi barcha xarajatlarini yagona mijoz hisobidan to‘liq qoplashni maqsad qilmaydi.
- Uskunaning buzilishi, yo‘qolishi yoki tabiiy ofatlar oqibatida yetkaziladigan zararlar ko‘pincha lizing beruvchi zimmasiga yuklanadi.
- Ijara muddati texnik vositaning to‘liq amortizatsiya davridan qisqa bo‘ladi.
- Ijara muddati tugagach, barcha jihozlar lizing beruvchiga qaytariladi.

Operativ lizingning ko‘rinishlari:

- **Renting** — mulkni bir kundan bir yilgacha bo‘lgan muddatga ijaraga berish.
- **Hyring** — 1 yildan 3 yilgacha bo‘lgan muddatga ijaraga berish.

Bu shakllar bir turdagi uskunalarning turli mijozlar tasarrufida tez-tez almashinib turishini taqozo etadi.

Lizing, faktoring va franchayzing xizmatlari — bozor infratuzilmasining zamonaviy moliyaviy instrumentlari bo‘lib, ular tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, investitsiya salohiyatini oshirish va iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada:

- kichik va o‘rta biznes imkoniyatlari kengayadi;
- ishlab chiqarish va xizmatlar hajmi oshadi;
- bozor tizimi barqaror va samarali faoliyat ko‘rsatadi.

Faktoring xizmatlari

Faktoring — bu korxonalarga pul aylanmasini tezlashtirishga yordam beradigan moliyaviy xizmat bo‘lib, u etkazib beruvchi korxonaning qarzdorlik talablarini (invoyslarini) maxsus moliyaviy tashkilotga (faktoring kompaniyasiga yoki bankka) sotishni nazarda tutadi. Faktoring jarayonida:

- yetkazib beruvchi mahsulotni sotadi va hujjatni faktorga topshiradi;
- faktor mahsulot bahosining 70–90%ini korxonaga oldindan to‘lab beradi;
- qarzdordan haq yig‘ilgandan keyin qolgan summani to‘liq hisoblaydi.

Faktoringning ustunliklari:

- korxonaning aylanma mablag‘larini tez qaytaradi;
- qarzdorlik xavfini qisman faktor zimmasiga o‘tkazadi;
- tadbirkor uchun likvidlik va pul oqimini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda: “Agrobank”, “Ipoteka-bank” va “Trustbank” tizimlarida faktoring bo‘limlari faoliyat ko‘rsatib, ichki va tashqi savdodagi tadbirkorlar uchun pul aylanmasi xizmatlarini taqdim etmoqda.

6.1-jadval

Lizing, faktoring va franchayzing xizmatlarining tavsifi va ahamiyati

№	Xizmat turi	Ta’rif va mazmun	Asosiy ishtirok-chilar	Afzalliklari va ahamiyati	O‘zbekiston amaliyotidan misollar
1	Lizing xizmatlari	Asosiy vositalarni (uskuna, texnika, transport vositalari va boshqalarni) ma’lum muddatga ijaraga berish va keyinchalik sotib olish imkoniyatini nazarda tutuvchi moliyaviy xizmat turi.	1. Lizing beruvchi (lizing kompaniyasi) 2. Lizing oluvchi (korxona yoki tadbirkor) 3. Ishlab chiqaruvchi yoki etkazib beruvchi.	• Qimmat uskunalarni kreditsiz yo‘l bilan olish imkoni. • Ishlab chiqarishni kengaytirish va texnologik yangilanish. • Sug‘urta, servis va kafolat bilan bog‘langan xavfsiz instrument.	“UzAuto Leasing”, “Asia Leasing”, “O‘zagroleasing” kompaniyalari qishloq xo‘jaligi, transport va qurilish sohalarida faoliyat yuritmoqda.
2	Faktoring xizmatlari	Yetkazib beruvchi korxonaning qarzdorlik talablarini (invoyslarini) maxsus moliyaviy tashkilotga sotish orqali pul aylanmasini tezlashtiruvchi xizmat.	1. Yetkazib beruvchi (sotuvchi). 2. Faktoring kompaniyasi yoki bank. 3. Qarzdor (sotib oluvchi).	• Aylanma mablag‘larni tez tiklaydi. • Qarzdorlik xavfini qisman faktor zimmasiga o‘tkazadi. • Likvidlik va pul oqimini ta’minlaydi.	“Agrobank”, “Ipoteka-bank”, “Trustbank” banklari faktoring xizmatlarini joriy etgan.
3	Franchayzing xizmatlari	Taniqli brend, texnologiya yoki tayyor biznes modelidan foydalanish huquqini berish asosidagi tijorat munosabati.	1. Franchayzer — brend va texnologiya egasi. 2. Franchayzi — shu brend ostida faoliyat yurituvchi tadbirkor.	• Yangi tadbirkorlar uchun tayyor biznes modeli. • Ishonchli brend orqali bozorga kirishni engillashtiradi. • Innovatsion standartlarni joriy etadi.	Milliy: “Korzinka”, “Artel”, “Mister Diyor”, “VELVET Coffee”. Xalqaro: “KFC”, “Burger King”, “LC Waikiki”, “Domino‘s Pizza”.

6.2. Lizing munosabatlarining huquqiy va iqtisodiy jihatlari

O‘zbekistonda lizing munosabatlari «Lizing to‘g‘risida»gi Qonun (1999 yil 14 aprelda qabul qilingan, keyingi o‘zgartish va qo‘shimchalar bilan) hamda Fuqarolik kodeksi, Soliq kodeksi va Bojxona kodeksining tegishli moddalari bilan tartibga solinadi.

Mazkur qonunga ko‘ra, lizing — bu yuridik yoki jismoniy shaxsning (lizing beruvchi) mol-mulkni o‘z mablag‘i yoki jalb qilingan mablag‘lar hisobiga sotib olib, belgilangan shartlar asosida boshqa shaxsga (lizing oluvchiga) muayyan haq evaziga, belgilangan muddatga foydalanish uchun berish jarayonidir. Lizing shartnomasi ikki xilda bo‘lishi mumkin:

- Moliyaviy lizing – mol-mulk keyinchalik lizing oluvchi tomonidan sotib olinishi ko‘zda tutiladi;
- Operativ lizing – mol-mulkni vaqtinchalik foydalanish uchun berish, keyinchalik esa u lizing beruvchiga qaytariladi.

Shuningdek, amaldagi qonunchilik xalqaro lizing operatsiyalarini ham tan oladi. Agar lizing beruvchi O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lsa, operatsiya milliy qonunchilik asosida amalga oshiriladi; agar u norezident bo‘lsa, munosabatlar xalqaro huquq normalari va ikki tomonlama shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Lizing beruvchi – lizing ob’ektni o‘z mablag‘lari yoki bank krediti hisobidan sotib oladi va lizing oluvchiga foydalanish uchun beradi. U quyidagi majburiyatlarni bajaradi:

- lizing obyektini o‘z vaqtida yetkazib berish va texnik jihatdan yaroqli holatda topshirish;
- obyekt sug‘urtalanganligini ta’minlash;
- shartnoma shartlariga muvofiq hisob-kitoblarni yuritish.

Lizing oluvchi – ob’ektdan foydalanishda uning yaxlitligini saqlash va o‘z vaqtida lizing to‘lovlarini amalga oshirish majburiyatini oladi. Agar lizing ob’ektida nuqson yoki nosozliklar aniqlansa, u holda lizing beruvchi tomonidan bepul ta’mirlanishi yoki to‘lov miqdori qayta ko‘rib chiqilishi mumkin.

Shartnoma shartlariga ko‘ra, lizing ob’ekti foydalanish muddati davomida **lizing beruvchining mulki hisoblanadi**, faqat shartnoma tugagandan so‘ng uni sotib olish huquqi yuzaga keladi.

Lizing iqtisodiyotda investitsiya faoliyatining bir shakli hisoblanib, korxonalar uchun asosiy vositalarni kreditsiz yoki kam resurs bilan olish imkoniyatini yaratadi. Lizingning iqtisodiy ustunliklari:

- ishlab chiqarishni tez yangilash va modernizatsiya qilish imkoniyati;
- kichik va o‘rta biznes sub’ektlarini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash;
- soliq imtiyozlari orqali moliyaviy yuklamani kamaytirish;
- innovatsion uskunalarni jalb qilish orqali raqobatbardoshlikni oshirish.

Davlat tomonidan lizing faoliyatini qo‘llab-quvvatlash uchun qator choralar amalga oshirilgan:

- lizing kompaniyalari uchun soliq va bojxona imtiyozlari;
- qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalarida maxsus davlat lizing dasturlari (“O‘zagroleasing” DAK, “Asaka Leasing” va boshqalar);
- moliyaviy institutlar ishtirokida investitsion loyihalarni lizing asosida amalga oshirish.

Lizing shartnomasi klassik ijara yoki kredit shartnomasidan quyidagi jihatlar bilan farq qiladi:

1. **Mulk huquqi lizing beruvchida saqlanadi**, faqat shartnoma yakunlangach lizing oluvchiga o‘tadi;
2. **Lizing obyektlari sug‘urta qilinishi shart**;
3. **To‘lovlar grafigi aniq belgilangan bo‘ladi** va u moliya tashkiloti tomonidan nazorat qilinadi;
4. **Sublizing (qayta ijara)** faqat lizing beruvchining yozma ruxsati bilan amalga oshirilishi mumkin.

Shuningdek, lizing oluvchi ikki martadan ortiq muddatda to‘lovni kechiktirsa yoki mol-mulkdan shartnoma shartlariga xilof ravishda foydalansa, lizing beruvchi shartnomani bir tomonlama bekor qilish va ob’ektni qaytarib olish huquqiga ega.

Lizing munosabatlari — bozor infratuzilmasining muhim qismi bo‘lib, u investitsiya faoliyatini jonlantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va tadbirkorlik sub’ektlarini moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashning samarali vositasidir.

O‘zbekistonda lizing tizimi davlat siyosati darajasida rivojlantirilmoqda va u iqtisodiyotdagi strategik soha — kichik biznes va xizmat ko‘rsatish tarmoqlariga investitsiya jalb qilishda asosiy rol o‘ynaydi.

6.3. Lizing operatsiyalarining amalga oshirilish tartibi va lizing shartnomasi

Lizing jarayonining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. **Lizing oluvchi tomonidan ariza va talablar bildiriladi.** Lizing beruvchi korxonaning moliyaviy holatini tahlil qiladi.
2. **Shartnoma tuzish bosqichi.** Shartnoma ikki yoki uch tomonlama bo‘lishi mumkin:
   - lizing beruvchi,
   - lizing oluvchi,
   - jihoz ishlab chiqaruvchi.
3. **Jihozlarni xarid qilish va topshirish tartibi.** Zarur texnikalar ishlab chiqaruvchidan sotib olinadi va lizing oluvchiga yetkaziladi.
4. **To‘lovlar va monitoring.** Lizing oluvchi davriy to‘lovlarni amalga oshiradi, lizing beruvchi texnik holatni nazorat qiladi.

Lizing munosabatlari faqat shartnoma asosida amalga oshiriladi va u qonun hujjatlarida belgilangan talablarga to‘liq javob berishi lozim. O‘zbekiston Respublikasining «Lizing to‘g‘risida»gi Qonuni (1999 yil 14 aprel)ga ko‘ra, lizing shartnomasi — bu lizing beruvchi va lizing oluvchi o‘rtasida tuziladigan yozma kelishuv bo‘lib, unda muayyan moddiy aktivni (mashina, uskuna, binolar, transport va h.k.) ma’lum muddatga foydalanish uchun berish va keyinchalik uni sotib olish huquqi nazarda tutiladi.

Shartnoma faqat u holda lizing deb hisoblanadi, agar u quyidagi belgilariga ega bo‘lsa:

- lizing beruvchi o‘z mablag‘i yoki jalb qilingan mablag‘ hisobidan aktivni sotib oladi;
- aktiv faqat belgilangan muddatda va belgilangan haq evaziga foydalanish uchun beriladi;
- aktivdan foydalanish tugagandan so‘ng uning mulk huquqi lizing oluvchiga o‘tishi yoki qaytarilishi shartnomada aniq ko‘rsatiladi.

O‘zbekiston amaliyotida lizing shartnomalarida odatda quyidagi asosiy bandlar belgilanadi:

1. **Lizing ob’ekti** — lizing asosida berilgan mol-mulk (uskuna, transport vositasi, binolar va boshqalar);
2. **Foydalanish shartlari** — ob’ektdan qanday maqsadlarda foydalanilishi, uning xizmat ko‘rsatish holati va qaytarish tartibi;
3. **Tomonlarning huquq va majburiyatlari** — lizing beruvchi va oluvchi zimmasidagi asosiy vazifalar;
4. **To‘lovlar tartibi va miqdori** — ijara haqi, foiz, sug‘urta va boshqa xizmatlar uchun to‘lovlar;
5. **Ob’ektni sug‘urta qilish shartlari** — lizing ob’ekti sug‘urtalanishi va xavflardan himoya choralari;
6. **Ob’ektni qaytarish yoki sotib olish shartlari** — shartnoma tugagandan so‘ng mulk huquqining taqdiri;
7. **Javobgarlik va nizolarni hal etish tartibi** — taraflar burchlarini buzganda ko‘riladigan choralar.

Lizing shartnomasi iqtisodiy mohiyatga ko‘ra investitsiya turiga kiradi, chunki lizing beruvchi moddiy aktivni sotib olish orqali o‘z mablag‘ini investitsiya qiladi. Lizing oluvchi esa foydalanish jarayonida bu sarflarni qisman yoki to‘liq qoplaydi va lizing beruvchiga belgilangan foiz miqdorida to‘lov amalga oshiradi. Investitsion xarajatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- lizing ob’ektining qiymati;
- transport, o‘rnatish, montaj va sertifikatlashtirish xarajatlari;
- sug‘urta to‘lovlari va xavflarni kamaytirish bilan bog‘liq xizmatlar;
- tamojnya va soliq to‘lovlari (agar import qilingan aktiv bo‘lsa);
- xizmat ko‘rsatish va ta’mirlash xarajatlari;

- bank xizmatlari, kredit foizlari va kafolat to‘lovlari;
- loyiha boshlanishigacha bo‘lgan saqlash va logistika xarajatlari.

Barcha xarajatlar hisobot hujjatlari bilan tasdiqlanishi va lizing hisob-kitoblarida aniq aks ettirilishi lozim.

Lizing beruvchi shartnoma davomida lizing obyektining holatini, to‘lovlar bajarilishini va obyektdan maqsadli foydalanishni nazorat qilish huquqiga ega. Lizing oluvchi esa quyidagi majburiyatlarni bajarishi shart:

- obyektdan shartnomada belgilangan maqsadda foydalanish;
- obyektni texnik jihatdan yaroqli holatda saqlash;
- lizing to‘lovlarini o‘z vaqtida amalga oshirish;
- lizing beruvchiga mol-mulkni ko‘rikdan o‘tkazish imkonini yaratish.

Agar lizing oluvchi ikki martadan ortiq muddatda to‘lovni kechiktirsa yoki ob’ektni buzsa, lizing beruvchi shartnomani bir tomonlama bekor qilish va ob’ektni qaytarib olish huquqiga ega bo‘ladi.

Lizing shartnomasi oddiy ijaradan quyidagi jihatlar bilan farq qiladi:

1. Mulk huquqi lizing davomida lizing beruvchida saqlanadi;
2. Ob’ekt majburiy sug‘urta qilinadi;
3. Shartnoma muddati amortizatsiya davriga bog‘langan bo‘ladi;
4. Sublizing (qayta ijara) faqat yozma ruxsat bilan amalga oshiriladi;
5. Lizing ob’ekti milliy va xalqaro hisobda ro‘yxatdan o‘tkaziladi (agar zarur bo‘lsa).

6.4. Lizing xizmatlari

Lizing — bu moliyaviy xizmat turi bo‘lib, u asosiy vositalarni (uskuna, texnika, transport vositalari va boshqalarni) ma’lum muddatga ijaraga berish va keyinchalik sotib olish imkoniyatini nazarda tutadi. Lizingning asosiy ishtirokchilari:

- **Lizing beruvchi (lizing kompaniyasi)** — uskunani moliyalashtiradi va ijaraga beradi;

• **Lizing oluvchi (korxona yoki tadbirkor)** — uskunani ishlatadi va ijara to‘lovlarini amalga oshiradi;

• **Ishlab chiqaruvchi yoki yetkazib beruvchi** — uskunani lizing kompaniyasiga yetkazib beradi.

Lizingning afzalliklari:

• korxonaga qimmat uskunalarni kreditsiz yo‘l bilan olib ishlatish imkonini beradi;

• ishlab chiqarishni kengaytirish va texnologik yangilanishni ta’minlaydi;

• sug‘urta, servis va kafolat xizmatlari bilan birlashtirilgan holda xavfsiz moliyaviy instrument hisoblanadi.

“UzAuto Leasing”, “Asia Leasing” va “O‘zagroleasing” kabi kompaniyalar qishloq xo‘jaligi, transport va qurilish sohalarida lizing operatsiyalarini amalga oshirib, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlamoqda.

Lizing shartnomasi — investitsiya faoliyatining huquqiy va moliyaviy asoslarini birlashtiruvchi, korxonalar uchun iqtisodiy faollikni rag‘batlantiruvchi muhim huquqiy hujjatdir.

U tadbirkorlik sub’ektlariga qimmat aktivlarni kreditsiz asosda foydalanish imkonini berib, ishlab chiqarishni kengaytirish, modernizatsiya qilish va bozor raqobatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda lizing shartnomalari uchun huquqiy baza etarlicha rivojlangan bo‘lib, u davlat siyosatining muhim yo‘nalishi — investitsiya muhitini yaxshilash va xususiy biznesni qo‘llab-quvvatlash vazifasiga xizmat qilmoqda.

6.5-jadval

Lizing turlari va ularning asosiy xususiyatlari

№	Lizing turi	Ta’rif mazmun	Asosiy xususiyatlar	Afzalliklar	Kamchiliklar
1	Operativ lizing	Ijara muddati texnika va uskunaning xizmat muddatidan qisqa bo‘ladi.	- Ijarachi uskunani ma’lum muddatga foydalanadi. - Mulk lizing beruvchiga qaytariladi. - Xizmat ko‘rsatish va	- Qisqa muddatli ehtiyojlarni qoplaydi. - Ijarachi uchun xavf kam.	- Asbob-uskunalar to‘liq amortizatsiya qilinmaydi. - Lizing beruvchi uchun foyda past.

			xatarlar asosan lizing beruvchi zimmasida.		
1.1	Renting	Mulkni 1 kundan 1 yilgacha qisqa muddatga ijaraga berish.	Qisqa muddatli ijara, tez aylanma.	Fleksibillik, tez foydalanish.	Uzoq muddatli foydalanishga mos emas.
1.2	Xayring	Mulkni 1 yildan 3 yilgacha ijaraga berish.	O‘rta muddatli ijara, texnik xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq.	Ijarachi uchun qulaylik va uzoqroq foydalanish.	Ijara muddati chegaralangan.
2	Moliyaviy lizing	Ijara muddati tugagandan keyin mulkni koldik qiymati bo‘yicha sotib olish imkoniyati bor.	- Ijarachi mulkka egalik qiladi. - Lizing beruvchi investitsiyani qaytarib oladi. - Uzoq muddatli shartnoma.	- Kapital aktivlarni sotib olish imkoniyati. - Soliq imtiyozlari.	- Ijarachining majburiyatlari ko‘p. - Xavf va xizmat ko‘rsatish xarajatlari ijarachi zimmasida.
2.1	Ba’zi xizmatlarni qamrab oluvchi lizing	Lizing kompaniyasi texnik xizmat, o‘rnatish, mutaxassis tayyorlash kabi xizmatlarni ham ko‘rsatadi.	Keng qamrovli shartnoma.	Ijarachi uchun to‘liq xizmat.	Xarajatlar yuqori.
2.2	Levedj-lizing	Uskunalar qiymatining katta qismi investor qarzidan moliyalashtiriladi.	Kredit manbalari ishtirok etadi.	Yirik loyihalar uchun qulay.	Qarz tavakkalchiligi yuqori.
2.3	«Paketdagi» lizing	Ishlab chiqarish binolari kreditga, uskunalar esa ijaraga beriladi.	Bir vaqtda kredit va ijara elementlari.	Kompleks mablag‘ jalb qilish imkoniyati.	Shartnoma murakkab, nazorat talab qiladi.
3	Bevosita lizing	Lizing kompaniyasi uskunani to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab chiqaruvchidan sotib oladi.	Ijarachi buyurtmasi asosida amalga oshiriladi.	Ijarachi ehtiyojiga mos texnika.	Vaqt va kelishuv jarayoni uzoq.
4	Yana uziga qaytuvchi lizing (liz-bek)	Korxona o‘z mulkini lizing kompaniyasiga sotib, keyin uni ijaraga qayta oladi.	Sotilgan mulk bo‘yicha qayta foydalanish huquqi saqlanadi.	Korxona likvidlikni oshiradi.	Uskunani yo‘qotish xavfi bor.
5	Sof lizing	Ijaraga berilgan mulkka oid barcha	Lizing beruvchi xizmat	Ijarachi to‘liq	Xizmat va ta’mirlash

		xarajatlar ijarachi zimmasiga tushadi.	ko‘rsatmaydi.	nazoratda.	xarajatlari yuqori.
6	To‘liq lizing	Barcha texnik xizmat va ta’mirlash ishlari lizing beruvchi zimmasiga tushadi.	Lizing beruvchi to‘liq xizmat ko‘rsatadi.	Ijarachi uchun engillik.	Ijara to‘lovi yuqori.
7	Jamg‘arma li lizing	Bir nechta ijarachi bir xil mulkni turli shartlarda foydalanadi.	Ko‘p ishtirokchi loyiha.	Xarajatlar bo‘linib ketadi.	Nazorat va taqsimot murakkab.

6.5. Franchayzing munosabatlari va ularning tadbirkorlik faoliyatidagi ahamiyati

Franchayzing — bu taniqli brend yoki tayyor biznes modelidan foydalanish huquqini belgilangan shartlar asosida berishga oid tijorat munosabatidir. Unda ikki taraf ishtirok etadi:

- **franchayzer** — brend, texnologiya yoki nou-xau egasi;
- **franchayzi** — franchayzerdan belgilangan haq evaziga foydalanish huquqini oluvchi tadbirkor.

Franchayzing munosabatlarining huquqiy asosini O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (Kommertsiya kontsessiyasi to‘g‘risidagi bob), «Tovar belgilari, xizmat ko‘rsatish belgilari va tovar kelib chiqishi nomlari to‘g‘risida»gi Qonun hamda Intellektual mulk agentligining me’yoriy hujjatlari tashkil etadi.

O‘zbekiston qonunchiligida franchayzing shartnomasi kommertsiya kontsessiyasi shartnomasi deb ataladi. U yozma shaklda tuziladi va majburiy ravishda davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi lozim. Shartnoma asosida franchayzer franchayziga quyidagi huquqlarni beradi:

- tijorat (brend) nomi va logotipdan foydalanish;
- marketing va reklama strategiyalarini ishlatish;
- tayyor texnologiya va ish usullarini joriy etish;
- tayyor biznes modelni qo‘llash va mahsulotlarni muayyan standartlar bo‘yicha ishlab chiqarish yoki sotish.

Franchayzi o‘z navbatida:

- belgilangan royalti (foiz to‘lovi) va **bir martalik to‘lov (franshiza haqi)**ni amalga oshiradi;
- franchayzer belgilagan standartlarga rioya etadi;
- franchayzerning reklama va brend siyosatiga muvofiq ish yuritadi.

Shartnoma tomonlarining huquq va burchlari to‘liq yozma shaklda aks ettirilishi kerak; aks holda u huquqiy kuchga ega bo‘lmaydi.

Franchayzing iqtisodiyotda tadbirkorlikni rivojlantirishning eng samarali shakllaridan biri hisoblanadi. U kichik biznes sub’ektlariga:

- o‘z brendini yaratish zaruratisiz, tayyor ishchi modelda faoliyat yuritish imkoniyatini beradi;
- taniqli kompaniyaning reklama, marketing va logistika tizimidan foydalanish imkoniyatini yaratadi;
- ishonchli texnologiya va standartlarga tayanadigan barqaror biznes tashkil etish imkonini taqdim etadi.

Franchayzingning asosiy ustunliklari:

1. Franchayzi uchun — tayyor biznes modeli, mashhur brend va bozordagi tan olingan mavqe.
2. Franchayzer uchun — biznesni kengaytirishning arzon va samarali yo‘li, chunki yangi filiallar o‘z mablag‘i hisobidan emas, sheriklar orqali ochiladi.
3. Iqtisodiyot uchun — yangi ish o‘rinlari, investitsiya faolligining o‘sishi va xizmatlar sifatining oshishi.

Bugungi kunda franchayzing tizimi jahon amaliyotida 100 dan ortiq turdagi biznes sohalarida qo‘llaniladi. O‘zbekistonda ham bu tizim so‘nggi yillarda faol rivojlanmoqda.

Xorijiy franchayzing tarmoqlari: “KFC”, “Burger King”, “Domino‘s Pizza”, “LC Waikiki”, “Miniso” — xalqaro franchayzing shartnomalari asosida faoliyat yuritmoqda.

Milliy franchayzing modellari: “Korzinka”, “Mister Diyor”, “Artel”, “VELVET Coffee”, “Muzza” kabi milliy kompaniyalar o‘z franchayzing tarmoqlarini rivojlantirmoqda.

Bundan tashqari, kosmetika, ta’lim, umumiy ovqatlanish, transport va xizmat ko‘rsatish sohalarida ham franchayzing tizimi keng qo‘llanilmoqda.

Franchayzing shartnomasi (yoki kommertsiya kontsessiyasi)da quyidagilar belgilanadi:

1. Franchayzer va franchayzi ma’lumotlari;
2. Berilayotgan huquqlar (brend, logotip, nou-xau va boshqalar);
3. To‘lovlar va royalti tartibi;
4. Sifat standartlari va nazorat mexanizmi;
5. Shartnoma muddati va bekor qilish shartlari;
6. Nizolarni hal etish va javobgarlik tartibi.

Franchayzer, odatda, franchayzi xodimlarini o‘qitish, marketing materiallar bilan ta’minlash, savdo nuqtalarini tuzishda maslahat yordamini ko‘rsatadi. Natija sifatida:

- kichik va o‘rta biznes uchun moliyaviy imkoniyatlar kengayadi;
- ish o‘rinlari va ishlab chiqarish hajmi oshadi;
- bozor infratuzilmasi barqaror va samarali faoliyat ko‘rsatadi.

Franchayzing — tadbirkorlik faoliyatida innovatsion, samarali va xavfsiz biznes modeli hisoblanadi. U kichik va o‘rta biznes uchun bozorga kirishni engillashtiradi, ishonchli brend orqali mijozlar bazasini kengaytiradi va investitsiyalarning tez aylanishini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda franchayzing tizimini rivojlantirish, ayniqsa, xizmat ko‘rsatish va umumiy ovqatlanish sohalarida yangi imkoniyatlarni yaratayotgani, bozor infratuzilmasini chuqurlashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Qisqacha xulosa

Lizing — bu aniq muddatga va haq evaziga asosiy vositalarni (uskunalar, texnika, transport, bino-inshootlar) ijaraga berishning maxsus shakli bo‘lib, unda mulk huquqi lizing beruvchida qoladi, lekin uni foydalanish huquqi lizing oluvchiga beriladi. Lizing kelishuvlarida uch tomon ishtirok etadi: lizing beruvchi, lizing oluvchi va yetkazib beruvchi. Lizingning asosiy xususiyatlari: Korxonalar katta miqdordagi boshlang‘ich investitsiyasiz texnika va uskunalarga ega bo‘ladi. To‘lovlar bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Soliq imtiyozlari mavjud bo‘lishi mumkin. Lizing muddati tugagach, mulkni sotib olish imkoniyati mavjud.

Lizingning afzalliklari: Aylanma mablag‘larni tejaydi. Modernizatsiya qilish imkonini kengaytiradi. Kichik va o‘rta biznes uchun texnik yangilanishga qulay sharoit yaratadi.

Kamchiliklari: Umumiy xarajatlar ba’zan oddiy xariddan qimmatroq bo‘lishi mumkin. Uzoq muddatli majburiyatlar qarz yukini oshiradi.

Franchayzing — bu tayyor biznes modelidan foydalanish huquqini beruvchi shartnoma asosidagi hamkorlik bo‘lib, franshiza beruvchi o‘z brendi, texnologiyalari, dasturlari, marketing materiali va biznes yuritish tizimini franshiza oluvchiga ma’lum to‘lov evaziga taqdim etadi. Franchayzingning asosiy xususiyatlari: Franshiza oluvchi brend ostida faoliyat yuritadi. Tayyor biznes texnologiyalari va standartlari taqdim etiladi. Dastlabki to‘lov va doimiy royalty to‘lanadi. Franshiza beruvchi tomonidan o‘quv, marketing va konsultatsiya yordami ko‘rsatiladi.

Afzalliklari: Sinovdan o‘tgan biznes modeli tufayli xavf past bo‘ladi. Bozorga chiqish tez va samarali. Raqobatbardosh marketing tizimidan foydalanish imkonini beradi. Brendning obro‘si orqali mijoz jalb qilish osonlashadi.

Kamchiliklari: Mustaqillik cheklangan. Royalty va boshqa to‘lovlar xarajatlarni oshiradi. Standartlardan chetga chiqish mumkin emas.

Lizing va franchayzing — zamonaviy biznesni rivojlantirishda eng samarali moliyaviy va tashkiliy mexanizmlardan hisoblanadi.

Lizing texnik bazani yangilash, ishlab chiqarish quvvatini kengaytirish va investitsiya jarayonlarini yengillashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Kichik va o‘rta biznes uchun lizing orqali uskunalarni bosqichma-bosqich moliyalashtirish qulay bo‘lib, bu korxonalarning modernizatsiya sur’atlarini oshiradi.

Franchayzing esa yangi tadbirkorlik faoliyatini xavfni kamaytirgan holda boshlash imkonini beradi. Tayyor biznes modeli, brend obro‘si, marketing qo‘llab-quvvatlashi va standartizatsiya tufayli bozorga tez kirish mumkin bo‘ladi. Ayniqsa xizmat ko‘rsatish, savdo va umumiy ovqatlanish sohalarida franchayzing iqtisodiy samaradorlikni oshiradi.

Umuman olganda, har ikki mexanizm — lizing ham, franchayzing ham — iqtisodiy faollikni kuchaytiradi, tadbirkorlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi va bozor infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tayanch so‘z va iboralar. Lizing – moliyaviy infratuzilmaning turi bo‘lib, korxonalarni uzoq muddatli asosda texnika, asbob-uskuna yoki transport bilan ta’minlash usuli. Bu biznes uchun kapital harajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Franchayzing – brendni muvaffaqiyatli siljitish usuli. Texnologiya va biznes-model asosida boshqa tadbirkorlar tomonidan biznes yuritish tizimi. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda franchayzing faoliyati tez rivojlanmoqda, ayniqsa oziq-ovqat, savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida. Ikkala mexanizm ham kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va yangi ish o‘rinlarini yaratishda o‘rni.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Lizingning operativ va moliyaviy shakllari o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
2. Moliyaviy lizingning iqtisodiy ustunliklarini izohlang.
3. Lizing shartnomasining majburiy bandlari qaysilar?
4. Levej-lizing mohiyati nimada?
5. Qayta lizingning (liz-bek) korxonalar uchun afzalliklari qanday?
6. Lizingning O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyatini tushuntiring.
7. Franchayzingning bozor infratuzilmasidagi vazifalari nimalardan iborat?
8. Franchayzer va franchayzi o‘rtasidagi majburiyatlarni tushuntiring.
9. Royalti to‘lovi qanday iqtisodiy mohiyatga ega?
10. Franchayzing modeli biznes xavfini qanday kamaytiradi?
11. Lizing operatsiyalarini amalga oshirish tartibini bosqichma-bosqich bayon qiling.
12. Jamg‘armali lizingning afzalliklari nimalardan iborat?

13. Franchayzingning O‘zbekistonda rivojlanish tendensiyalarini ayting.

14. Bozor infratuzilmasida lizing va franchayzingning o‘zaro bog‘liqligi nimada?

15. Uzoq muddatli lizing investitsion jarayonlarga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

VII BOB. PROFESSIONAL QO‘LLAB-QUVVATLASH INFRATUZILMASI.

7.1. Biznesni rivojlantirishda konsalting xizmatlarining o‘rni.

7.2. Audit va huquqiy maslahatlar.

7.3. Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlari, malaka oshirish dasturlari.

7.1. Biznesni rivojlantirishda konsalting xizmatlarining o‘rni.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatini takomillashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy qilish, raqobatbardoshlikni yuksaltirish va uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini shakllantirishda konsalting xizmatlari muhim o‘rin tutadi. Bozor munosabatlari chuqurlashgan sari korxona rahbarlari, marketologlari, tadbirkorlar va investorlar oldida yuzaga keladigan vazifalar ham murakkablshib boradi. Mazkur jarayonda konsalting xizmatlari korxonaning bilim, tajriba va tahliliy salohiyatini kengaytiruvchi, boshqaruv jarayonini ilmiy asoslashga ko‘maklashuvchi vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Konsalting faoliyati, avvalo, tashqi ekspertlar tomonidan korxona faoliyatini tahlil qilish, muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqish, biznes jarayonlarini optimallashtirish, boshqaruv tizimini yaxshilash kabi keng qamrovli masalalarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, konsalting xizmatlari korxona rivoji uchun zarur bo‘lgan strategik qarorlarni qabul qilishda rahbariyatga mustaqil, professional ko‘mak beradi. Korxona ichida mavjud bo‘lmagan bilim va tajribani vaqtinchalik jalb qilish orqali yuqori natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Bugungi global raqobat sharoitida barcha korxonalar, xoh kichik tadbirkorlik subyektlari bo‘lsin, xoh yirik sanoat korxonalari bo‘lsin, bozorning keskin o‘zgaruvchan talablariga moslashish, innovasion faoliyatni rivojlantirish, mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilash, marketing strategiyalarini takomillashtirish, biznes jarayonlarni raqamlashtirish kabi vazifalarga duch keladi. Shu bois, konsalting xizmatlari nafaqat tavsiyalar manbai, balki korxonaning barqaror

rivojlanish mexanizmini shakllantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat sifatida qaraladi. Konsultantlarning obyektiv tahlili, chuqur amaliy tajribasi va zamonaviy boshqaruv yondashuvlari korxona rivoji uchun samarali boshqaruv yechimlarini taklif qilish imkonini beradi.

“Konsalting” atamasi ingliz tilidagi *consulting* so‘zidan olingan bo‘lib, maslahat berish, tavsiyalar taqdim etish, boshqaruv bo‘yicha ko‘maklashish degan ma’noni anglatadi. Konsalting xizmatlari – bu mutaxassislar yoki konsalting kompaniyalari tomonidan tashkilotlar, korxonalar va tadbirkorlarga strategik, moliyaviy, iqtisodiy, yuridik, texnik, marketing va boshqa yo‘nalishlarda ko‘rsatiladigan professional maslahat va xizmatlar majmuasidir.

Konsaltingning asosiy mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Korxonaning hozirgi holatini mustaqil, obyektiv baholash.
2. Ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining samaradorligini tahlil qilish.
3. Muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy yechimlar ishlab chiqish.
4. Korxona rivoji uchun strategik yo‘nalishlarni shakllantirish.
5. Innovasion boshqaruv texnologiyalarini joriy etish.
6. Tadbirkor va menejerlarni o‘qitish, biznes ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Bu jarayonda konsultantlarning tajribasi, ilmiy yondashuvlari, modellashtirish va tahlil qilish uslublaridan foydalanishi korxona uchun samaradorlikni oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi.

Bugungi kunda konsalting xizmatlari juda keng ko‘lamni qamrab oladi. Asosiy yo‘nalishlar quyidagilardan iborat:

1. Boshqaruv konsaltingi. Boshqaruv tizimini rivojlantirish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish, biznes jarayonlarni optimallashtirish, tashkiliy tuzilmani qayta ko‘rib chiqish, xodimlarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish boshqaruv konsaltingi doirasiga kiradi. Bu konsalting turi korxonaning ichki boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan.

2. Moliyaviy konsalting. Investision rejalashtirish, byudjetlashtirish, moliyaviy tahlil, soliq maslahati, risklarni boshqarish,

valyuta operasiyalari bo‘yicha maslahatlar moliyaviy konsaltingning asosiy yo‘nalishlaridir. Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlash va resurslardan oqilona foydalanish bu xizmatning asosiy vazifasidir.

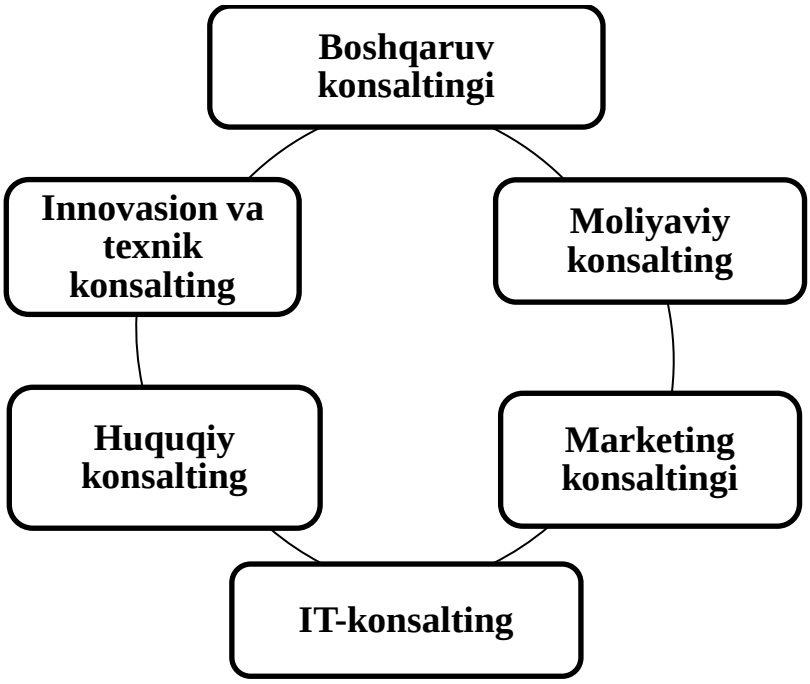

7.1.-rasm. Konsalting xizmatlarining turlari.

3. Marketing konsaltingi. Bozor o‘rganish, marketing strategiyasini ishlab chiqish, raqobatchilar tahlili, reklama siyosatini ishlab chiqish, brending va savdo strategiyalarini takomillashtirish marketing konsaltingining mazmunini tashkil etadi. Marketing bo‘yicha professional tavsiyalar mahsulotni bozorda to‘g‘ri joylashtirishga yordam beradi.

4. IT-konsalting. Axborot texnologiyalarini joriy etish, raqamli transformasiya, axborot xavfsizligini ta’minlash, avtomatlashtirish tizimlarini yaratish IT-konsalting doirasiga kiradi. Zamonaviy korxona faoliyatida raqamlashtirishning o‘rni ortib borayotgani bois bu xizmatning ahamiyati tobora oshib bormoqda.

5. Huquqiy konsalting. Shartnomalar tuzish, huquqiy xatarlarni baholash, normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlash, biznes yuritishning yuridik asoslarini shakllantirishga doir maslahatlar korxonaning xavfsiz va qonuniy faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

6. Innovasion va texnik konsalting. Yangi texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish, texnik jihozlarni tanlash, ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish innovasion konsaltingning vazifasiga kiradi.

Konsaltingning har bir yo‘nalishi korxona rivoji uchun alohida strategik ahamiyatga ega bo‘lib, ular o‘zaro integrasiyalashgan holda korxonaning kompleks rivojlanishiga xizmat qiladi.

Biznes rivojiga konsalting xizmatlarining qanday ta’sir o‘tkashini tahlil qilamiz. Konsalting xizmatlarining amaliy natijasi korxona faoliyatida quyidagi o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga olib keladi:

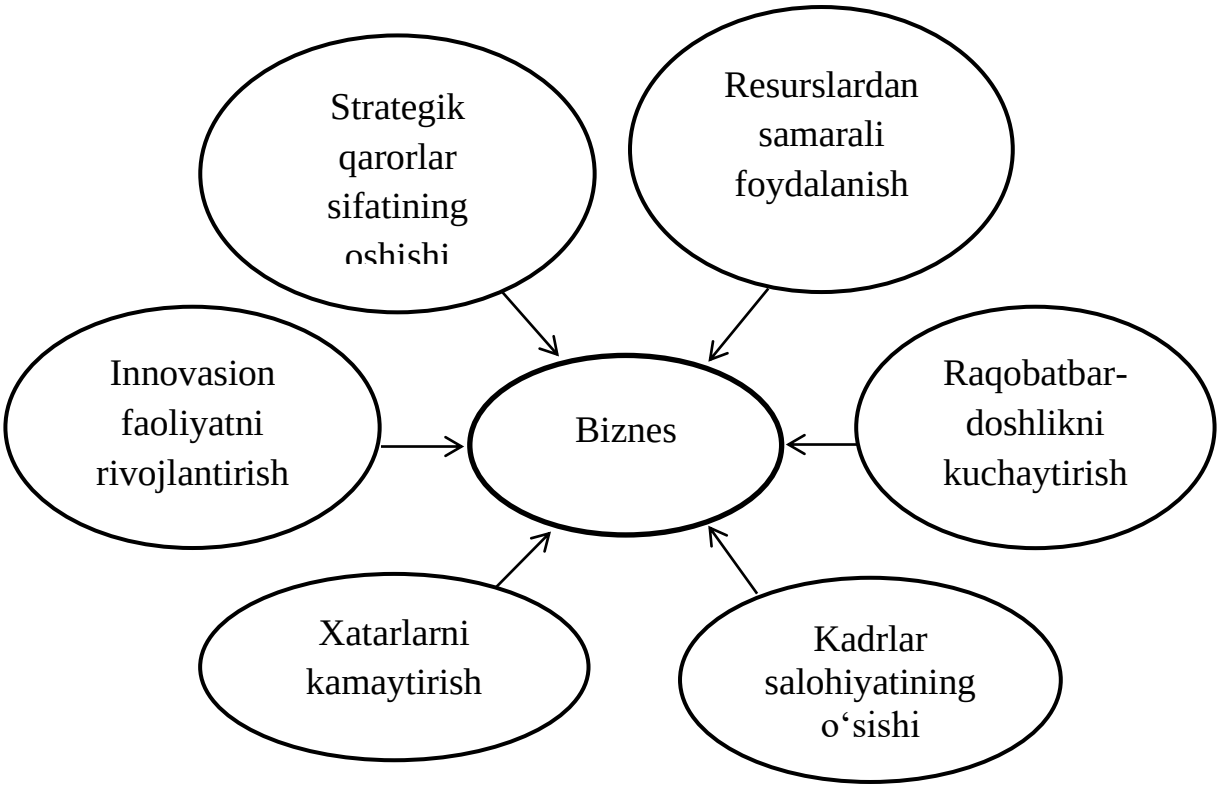

7.2.-rasm. Konsalting xizmatlarining biznes rivojiga ta’siri.

1. Strategik qarorlar sifatining oshishi. Konsultantlar tomonidan o‘tkazilgan chuqur marketing tahlili, statistik ma’lumotlar, bozor tendensiyalari va raqobatchilar holatini baholash rahbariyatga strategik qarorlarni asosli qabul qilish imkonini beradi.

2. Resurslardan samarali foydalanish. Moliyaviy, moddiy va mehnat resurslarining optimal taqsimlanishi, ortiqcha xarajatlarni qisqartirish, zaxiralar bilan ishlashni takomillashtirish korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

3. Raqobatbardoshlikni kuchaytirish. Marketing konsaltingi asosida ishlab chiqilgan strategiyalar mahsulotni bozor talablariga moslashtirish, brendning mavqeini mustahkamlash, raqobatchilar ustidan ustunlikni oshirishga xizmat qiladi.

4. Innovasion faoliyatni rivojlantirish. Yangi texnologiyalar, avtomatlashtirish tizimlari, raqamli platformalar korxonaning zamonaviy talablarga moslashuvini tezlashtiradi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli oshiradi.

5. Xatarlarni kamaytirish. Moliyaviy, huquqiy va operasion risklarni baholash va boshqarish bo‘yicha konsalting xizmatlari korxonani noxush oqibatlardan himoya qiladi. Risklarni boshqarish strategiyasining mavjudligi barqaror rivojlanish kafolatini oshiradi.

6. Kadrlar salohiyatining o‘sishi. Konsultantlar korxona xodimlarini o‘qitish, treninglar o‘tkazish orqali malakani oshirishga ko‘maklashadi. Natijada boshqaruv madaniyati yuksaladi, mehnat unumdorligi oshadi.

Konsalting jarayonining bosqichlari. Konsalting jarayoni odatda quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Mijozning muammosini aniqlash va dastlabki suhbat.
2. Korxona faoliyatini tahlil qilish, diagnostika.
3. Muammolarni aniqlash va ularning sabablarini o‘rganish.
4. Yechimlar variantlarini ishlab chiqish.
5. Tavsiyalar va strategik hujjatlar tayyorlash.
6. Tavsiyalarni amalga oshirish jarayonini kuzatish.
7. Yakuniy monitoring va baholash.

Boshqaruv konsaltingi jarayoni tizimli yondashuv va ilmiy asoslangan metodologiyani talab qiladi. Shunday yondashuv konsalting xizmatlarining natijaviyligini ta’minlaydi.

Biznes faoliyatini rivojlantirishda konsalting xizmatlarining bir qancha afzalliklari mavjud. Konsalting xizmatlaridan foydalanish quyidagi afzalliklarni beradi:

- mustaqil ekspertlarning obyektiv xulosalari;
- zamonaviy boshqaruv usuli va texnologiyalarini korxonaga joriy etish imkoniyati;

- katta amaliy tajribaga ega mutaxassislar bilan ishlash;
- qisqa muddatda aniq natijalarga erishish;
- ichki resurslarni tejash va xarajatlarni kamaytirish;
- strategik rejalashtirish sifatining oshishi;
- raqobatbardoshlikning ortishi;
- risklarning kamayishi.

Quyida konsalting xizmatlarining zamonaviy tendensiyalarini o‘rganamiz. Bugungi raqamli transformasiya sharoitida konsalting xizmatlarining yangi yo‘nalishlari shakllandi:

- onlayn konsalting platformalari;
- sun’iy intellekt asosidagi tahliliy tizimlar;
- biznes-analitika va big data xizmatlari;
- ERP, CRM, SCM kabi raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish bo‘yicha konsalting;
- startaplar uchun mentorlik xizmatlari;
- ekologik va ijtimoiy boshqaruv bo‘yicha (ESG) konsalting.

Bu tendensiyalar konsalting xizmatlarining ko‘lamini kengaytirmoqda va korxona rivoji uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Huquqiy maslahatlar (yuridik konsalting) mohiyati. Huquqiy maslahatlar – bu korxonalar, tashkilotlar va tadbirkorlarga qonunchilik talablari bo‘yicha ko‘mak berish, tadbirkorlikda huquqiy xavflarni kamaytirish, shartnoma munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish, xo‘jalik yurituvchi subyekt manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan professional xizmatlar majmuasidir.

Huquqiy konsaltingning mohiyati quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

1. Korxona faoliyatini huquqiy normalarga moslashtirish.
2. Normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlashda uslubiy yordam ko‘rsatish.
3. Shartnomalarni tuzish, tahlil qilish va huquqiy ekspertizadan o‘tkazish.
4. Korxonaning huquqiy xavfsizligini ta’minlash.
5. Sud jarayonlarida vakillik qilish va huquqiy himoya ko‘rsatish.

6. Tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi nizolarni hal etish.

7. Davlat organlari bilan munosabatlarda yuridik ko‘mak berish.

Huquqiy maslahat korxonaning barqaror faoliyati uchun zarur bo‘lgan huquqiy asoslarni yaratadi va kutilmagan xatarlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Yuridik xizmatlar korxona faoliyatiga qarab turli yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Korporativ huquqiy maslahat. Korxonani ro‘yxatdan o‘tkazish, qayta tashkil etish, ustav kapitalini shakllantirish, aksiyadorlar bilan ishlash, boshqaruv organlarining huquqiy faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha maslahatlarni qamrab oladi.

2. Shartnoma huquqi bo‘yicha maslahat. Shartnoma loyihalarini tayyorlash, ularni huquqiy ekspertizadan o‘tkazish, bitimlarning qonunchilikka muvofiqligini baholash.

3. Mehnat huquqi bo‘yicha maslahat. Mehnat shartnomalari tuzish, xodimlarni ishga qabul qilish yoki ishdan bo‘shatish jarayonida yuzaga keladigan huquqiy masalalarni hal etish.

4. Soliq huquqi bo‘yicha yuridik xizmatlar. Soliq majburiyatlarining huquqiy asoslarini o‘rganish, soliq nizolarini hal qilish, soliq organlari bilan munosabatlarda huquqiy himoya.

5. Sud-huquqiy himoya

Korxonaning manfaatlarini sudlarda himoya qilish, nizo masalalarini yuridik jihatdan ko‘rib chiqish, kelib chiqadigan zararlarni minimallashtirish.

6. Tadbirkorlik huquqi bo‘yicha maslahatlar

Litsenziyalar olish, davlat organlari bilan o‘zaro munosabatlar, xo‘jalik muomalalarida huquqiy himoya.

Biznesni rivojlantirishda konsalting xizmatlarining o‘rni beqiyosdir. Konsultantlar korxona faoliyatini ilmiy asosda tahlil qilib, samaradorlikni oshirishga qaratilgan strategik tavsiyalar beradi. Konsalting xizmatlari korxonaning innovasion salohiyatini kuchaytiradi, resurslardan foydalanishni optimallashtiradi, risklarni kamaytiradi, bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta’minlaydi. Zamonaviy biznesning murakkabligi

va dinamik o‘zgaruvchanligi konsalting xizmatlaridan foydalanishni nafaqat samarali, balki zarur darajaga olib chiqmoqda. Shu bois konsalting faoliyati bozor iqtisodiyotining ajralmas elementi sifatida korxonalar rivojiga samarali hissa qo‘shishda davom etadi.

7.2. Audit va huquqiy maslahatlar.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida audit va huquqiy maslahatlar tashkilotlarning moliyaviy barqarorligi, boshqaruv samaradorligi va huquqiy himoyasini ta’minlashda alohida o‘rin tutadi. Iqtisodiy munosabatlar tizimida korxonaning faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish, qonunchilik talablariga rioya qilish, moliyaviy axborotning haqqoniyligini ta’minlash, xo‘jalik muomalalarining shaffofligi va javobgarligini oshirish kabi masalalar audit hamda huquqiy maslahatlarning asosiy vazifalarini tashkil etadi. Mamlakatimizda korxonalar sonining ko‘payishi, investitsion jarayonlarning faollashuvi, xalqaro iqtisodiy integrasiya jarayonlarining chuqurlashuvi audit va yuridik xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda.

Audit faoliyati moliyaviy axborotning ishonchliligini baholash, xo‘jalik operasiyalarining qonuniyligini tekshirish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlar sifatini aniqlash orqali korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi. Huquqiy maslahatlar esa korxonaning har bir faoliyat jarayoni qonunchilikka muvofiq yuritilishini ta’minlash, huquqiy xatarlarni kamaytirish, shartnoma va bitimlar bo‘yicha to‘g‘ri yondashuvni shakllantirish, korxona manfaatlarini himoya qilishda muhim omil hisoblanadi.

Audit tushunchasi va uning mazmun-mohiyatiga nazar solamiz. Audit – bu mustaqil ekspertlar tomonidan korxonaning moliyaviy hisobotlari, xo‘jalik jarayonlari, buxgalteriya hisobi, ichki nazorat tizimi va soliqqa oid hujjatlarini tekshirish va baholash jarayoni bo‘lib, u moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligini tasdiqlashga qaratilgan. Auditorlik faoliyati korxona moliyaviy axborotining haqqoniyligi va aniqligi to‘g‘risida mustaqil xulosa beradi.

Auditorlik faqat hisob-kitoblar to‘g‘riligini tekshirish bilan chegaralanmaydi. Uning mohiyati quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

– moliyaviy hisobotlarning xalqaro va milliy standartlarga muvofiqligini baholash.

– xo‘jalik muomalalarining qonuniyligi va ular bilan bog‘liq risklarni aniqlash.

– ichki nazorat tizimini o‘rganish va uni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar berish.

– soliq hisobi va soliq to‘lovlari bilan bog‘liq muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqish.

– korxona moliyaviy boshqaruvining barqarorligi va samaradorligini oshirishga ko‘maklashish.

Auditning asosiy maqsadi – moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligi haqida manfaatdor tomonlarga xolis, mustaqil fikr bera olishdir. Manfaatdor tomonlar sifatida egalari, investorlar, kreditorlar, davlat organlari, hamkorlar va boshqa iqtisodiy subyektlar qaraladi.

Audit xizmatlari korxona ehtiyojlariga qarab bir nechta yo‘nalishlarda amalga oshiriladi. Eng ko‘p uchraydigan audit turlari quyidagilardan iborat:

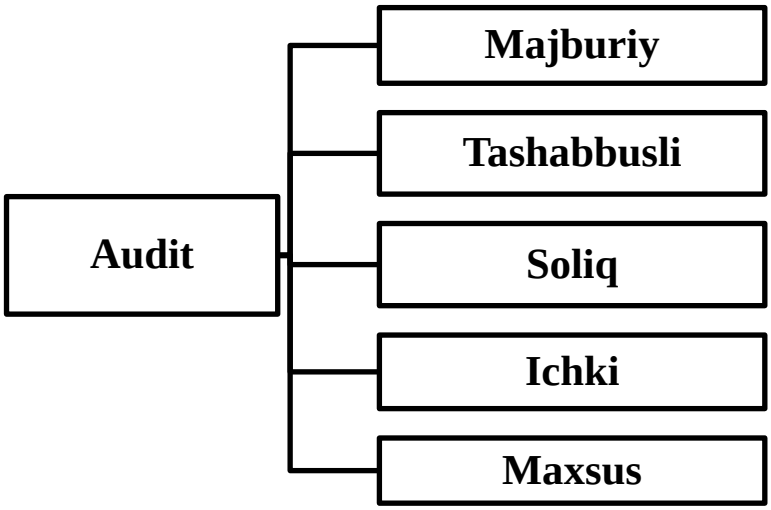

7.3.-rasm. Audit turlari.

1. Majburiy audit. Qonunchilikda belgilangan ayrim korxonalar yil yakunida o‘z moliyaviy hisobotlarini majburiy tartibda auditorlik

tekshiruvidan o‘tkazishi lozim. Bu korxonalar odatda aksiyadorlik jamiyatlari, yirik moliyaviy tashkilotlar, sug‘urta kompaniyalari va ayrim davlat ishtirokidagi korxonalardir.

2. Tashabbus audit. Korxona rahbariyati yoki egalari tashabbusi bilan o‘tkaziladigan audit. Bu turdagi tekshiruv korxona ichki boshqaruvining samaradorligini oshirish, moliyaviy oqimlarni tahlil qilish, risklarni kamaytirish yoki investorlar oldida ishonchni kuchaytirish maqsadida amalga oshiriladi.

3. Soliq auditi. Korxonaning soliq majburiyatlari, hisob-kitoblar to‘g‘riligi, soliq qonunchiligiga rioya qilinishi, soliq risklari va ularni bartaraf etish bo‘yicha tekshiruv va maslahatlar berishdan iborat.

4. Ichki audit. Korxona tarkibida faoliyat yurituvchi ichki auditorlar tomonidan bajariladigan nazorat tizimi bo‘lib, u korxona boshqaruvining muhim elementi hisoblanadi. Ichki audit jarayonlarni takomillashtirish, risklarni kamaytirish va ichki boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

5. Maxsus audit. Korxonaning alohida faoliyat yo‘nalishlari, investision loyihalari, ishlab chiqarish jarayonlari, aktivlar holati yoki muayyan xo‘jalik operasiyalarini tekshirish maqsadida o‘tkaziladigan audit turidir.

Auditning asosiy vazifalari nimalardan iborat? - Audit faoliyatining mazmuni keng bo‘lib, u korxonaga quyidagi strategik vazifalarni bajarishda yordam beradi:

1. Moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta’minlash.
2. Xato va kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar berish.
3. Korxona ichki nazorat tizimini takomillashtirish.
4. Soliq risklarini kamaytirish va soliq siyosatini takomillashtirish.
5. Korxonaning ishlab chiqarish, moliyaviy va ma’muriy faoliyatida shaffoflikni oshirish.
6. Investision jozibadorlikni kuchaytirish.
7. Korxona faoliyatining samaradorligini oshirish.

Auditning biznes rivojlanishidagi o‘rni va roli. Audit xizmatlaridan foydalanish korxonaning uzoq muddatli rivojlanish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, audit moliyaviy barqarorlikni ta’minlaydi. Hisob-kitoblarning to‘g‘riligini baholash, aktiv va majburiyatlarning to‘g‘ri aks ettirilishi investorlar va kreditorlar uchun ishonch yaratadi. Ikkinchidan, audit korxonaga risklarni boshqarish imkonini beradi. Auditorlar tomonidan aniqlangan kamchiliklar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar risklarni sezilarli kamaytiradi. Uchinchi tomondan, audit jarayoni korxonaning ichki boshqaruv tizimini mustahkamlaydi, resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi.

Audit va huquqiy maslahatlarning o‘zaro bog‘liqligi. Audit va huquqiy maslahatlar bir-birini to‘ldiruvchi xizmatlar hisoblanadi. Auditorlik tekshiruvida aniqlangan kamchiliklar ko‘pincha yuridik masalalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, shartnomalarning noto‘g‘ri tuzilishi, soliqqa oid huquqiy xatolar, aktivlar va majburiyatlarning huquqiy asoslanganligi bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etishda yuridik konsalting muhim ahamiyatga ega. Shu bois zamonaviy korxonalar uchun audit va huquqiy xizmatlar kompleks ravishda qo‘llanilganda yuqori samaradorlik berishi kuzatiladi.

Audit va yuridik xizmatlarning biznes rivojiga qo‘shadigan hissasi.

– korxona faoliyatining shaffofligi oshadi.
– moliyaviy va huquqiy risklar kamayadi.
– investorlarga ishonch ortadi.
– tadbirkorlik faoliyati qonunchilikka to‘liq moslashtiriladi.
– ichki boshqaruv tizimi mustahkamlanadi.
– soliq va xo‘jalik jarayonlarida tartib-intizom kuchayadi.
– nizolarni hal qilish jarayoni yengillashadi.
– korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi mustahkamlanadi.

Audit va huquqiy maslahatlar zamonaviy korxonalar faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular korxona boshqaruvi, moliyaviy jarayonlar, shartnoma munosabatlari, soliq siyosati, risklarni boshqarish va huquqiy himoya kabi jihatlarda ishonchli tayanch bo‘lib xizmat

qiladi. Audit korxonaning moliyaviy axborot shaffofligini ta’minlasa, huquqiy maslahatlar uning qonuniy faoliyatini kafolatlaydi. Ushbu xizmatlarni kompleks qo‘llash korxonaning barqaror rivojlanishiga, raqobatbardoshligini oshirishga va boshqaruv madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

7.3. Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlari.

Yangi O‘zbekistonda kadrlar tayyorlash jarayoni innovatsion ta’lim texnologiyalari va kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirilib, mehnat bozori ehtiyojlariga mos malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan strategik tizim sifatida shakllanmoqda. Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlari zamonaviy iqtisodiyotning korxonalar, tashkilotlar va institutlarning samarali faoliyat yuritishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Ilm-fan taraqqiyoti, texnologiyalarning keskin o‘zgarishi, mehnat bozoridagi raqobatning kuchayishi va global integrasiya jarayonlari inson kapitalining sifat jihatdan o‘sishini talab qiladi. Shu bois korxona va tashkilotlarda malakali kadrlarni tayyorlash, mavjud xodimlarni qayta o‘qitish, ularning bilim va ko‘nikmalarini yangilab borish, treninglar orqali zamonaviy boshqaruv va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish strategik ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Kadrlar tayyorlash tizimi har bir tashkilotning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasida markaziy o‘rinni egallaydi. Tashkilotning innovasiyaga ochiqligi, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish salohiyati, xizmatlar sifati, mijozlar bilan ishlash darajasi va menejmentning samaradorligi bevosita xodimlarning malakasi va ularning kasbiy kompetensiyalariga bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan, trening xizmatlari ishlab chiqarish va boshqaruv tizimini takomillashtiruvchi, korxona madaniyatini yuqori bosqichga ko‘tuvchi, mehnat unumdorligini oshiruvchi amaliy mexanizm sifatida qaraladi.

Bugungi kun talablariga mos ravishda, kadrlar tayyorlash jarayoni nafaqat an’anaviy o‘qitish uslublarini, balki zamonaviy texnologiyalar, innovasion metodlar, raqamli platformalar, interaktiv treninglar va kompetensiyaviy yondashuvni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon zamonaviy

mehnat bozorining faol talablariga moslashuvchan bo‘lishi, xodimlarni muntazam ravishda qayta o‘qitish tizimini yo‘lga qo‘yishi bilan ajralib turadi.

Kadrlar tayyorlashning mazmun-mohiyati ta’lim mazmunining ilmiylik, amaliyotga yo‘naltirilganlik va innovatsion yondashuv tamoyillari asosida tashkil etilishini, kadrlarning kasbiy salohiyatini izchil rivojlantirish hamda ularning professional faoliyatga tayyorgarligini ta’minlashni o‘z ichiga oladi.

Kadrlar tayyorlash – bu tashkilotning hozirgi va kelajakdagi faoliyati uchun zarur bo‘lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash, ularning kasbiy salohiyatini oshirish, nazariy va amaliy bilimlarini takomillashtirishga qaratilgan tizimli faoliyatdir. Bu jarayon quyidagi mazmun va vazifalarni o‘z ichiga oladi:

1. Kadrlarning professional bilimini kengaytirish va yangilash.
2. Amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, murakkab vazifalarni bajarish qobiliyatini rivojlantirish.
3. Tashkilot strategiyasiga mos kompetensiyalarni rivojlantirish.
4. Mehnat unumdorligi va xizmatlar sifatini oshirish.
5. Innovasion texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishga tayyorlash.
6. Rahbarlik qobiliyatlari va boshqaruv salohiyatini takomillashtirish.

Kadrlar tayyorlashning asosiy mohiyati inson kapitaliga bo‘lgan investisiyaning iqtisodiy samarasini oshirishdir. Yuqori malakali xodimlar korxonaning bozor raqobatida muvaffaqiyat qozonishi, barqaror rivojlanishi va strategik maqsadlarga erishishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Ushbu tizimning turlari malaka oshirish va qayta tayyorlash, korporativ ta’lim, mustaqil o‘qish va masofaviy ta’lim shakllari bilan boyitilib, mutaxassislarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan kompleks pedagogik va tashkiliy mexanizmlarni o‘z ichiga oladi.

Kadrlar tayyorlash bir necha yondashuvlardan iborat bo‘lib, tashkilotlar amaliyotida quyidagi asosiy turlar keng qo‘llaniladi:

1. Boshlang‘ich tayyorlov. Yangi ishga kirgan xodimlar uchun mo‘ljallangan o‘quv dasturi bo‘lib, ular tashkilotning ichki tartiblari, texnologik jarayonlari, vazifalari, hujjatlar aylanishi va yutuq mezonlari bilan tanishtiriladi. Bu jarayon xodimning mehnat jamoasiga tez moslashuvini ta’minlaydi.

2. Qayta tayyorlash. Xodimlarni boshqa lavozimga o‘tkazish, yangi texnologiyalarni joriy etish yoki vazifalarni kengaytirish zarurati tug‘ilganda amalga oshiriladi. Bunday treninglar xodimning yangi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishiga yordam beradi.

3. Malaka oshirish. Xodimlarning mavjud bilimlarini chuqurlashtirish, yangi metodlar, texnologiyalar yoki boshqaruv mexanizmlarini o‘rganish maqsadida muntazam tarzda tashkil etiladi. Malaka oshirish jarayonida xodimlar zamonaviy bozor talablari bilan tanishtiriladi.

4. Rahbarlar va menejerlar uchun treninglar. Katta rahbarlik lavozimlariga tayyorlash, strategik rejalashtirish, jamoa boshqaruvi, kommunikasiya, konfliktlarni boshqarish kabi yo‘nalishlarda treninglar o‘tkaziladi. Bu treninglar menejment sifatini oshirishga xizmat qiladi.

5. Onlayn o‘qitish va masofaviy treninglar. Raqamli texnologiyalar rivoji bilan masofaviy o‘qitish asosiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Vebinarlar, onlayn kurslar, videodarslar, virtual laboratoriyalar zamonaviy kadrlar tayyorlash tizimining ajralmas qismiga aylandi.

6. Amaliy treninglar. Xodimlarning kasbiy ko‘nikmalarini bevosita amaliyot orqali shakllantirish, ish joyida o‘qitish, ustoz-shogird tizimi, seminar-amaliy mashg‘ulotlar orqali amalga oshiriladi.

Trening xizmatlarining mohiyati. Trening – bu xodimlarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan o‘quv jarayoni bo‘lib, u psixologik, metodologik va amaliy yondashuvlarga asoslanadi.

Trening xizmatlarining asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

– xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish.

– amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va mustahkamlash.

– motivasiya, jamoaviy ish, yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirish.

– muammolarni tahlil qilish va yechimlar ishlab chiqish koʻnikmalarini hosil qilish.

– xodimlarni oʻzgarishlarga tayyorlash va moslashuvchanlikni oshirish.

Trening jarayonida interaktiv oʻqitish usullari – rolli oʻyinlar, keys-stadi, “aqliy hujum”, muammoli vaziyatlar, guruhli muhokama va boshqa zamonaviy metodlar keng qoʻllaniladi.

Trening xizmatlarining ham bir qancha turlari mavjud. Ular mazmuni jihatidan quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. Kasbiy treninglar. Xodimning bevosita kasbiy faoliyatiga doir bilim va koʻnikmalarni rivojlantiradi. Masalan, ishlab chiqarish texnologiyalari, sotuvlar, xizmat koʻrsatish, texnik xizmat koʻrsatish va boshqalar oʻrgatiladi.

2. Boshqaruv treninglari. Menejerlar uchun moʻljallangan boʻlib, strategik fikrlash, boshqaruv qarorlarini qabul qilish, jamoa boshqaruvi va kommunikasiya koʻnikmalarini oʻrgatadi.

3. Soft skills treninglari - bu insonning shaxsiy va ijtimoiy koʻnikmalarini rivojlantirishga qaratilgan oʻquv mashgʻulotlari boʻlib, ular kasbiy (hard skills) koʻnikmalardan farq qiladi. Soft skills koʻproq insonning muloqot qilish, jamoa bilan ishlash, muammoni hal qilish, vaqtni boshqarish kabi koʻnikmalarini mustahkamlaydi.

Soft skills treninglarida odatda quyidagi yoʻnalishlar oʻrgatiladi:

– kommunikatsiya koʻnikmalari (samarali gapira olish, tinglash, fikrni aniq yetkazish)

– jamoada ishlash va liderlik;

– muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash;

– stressni boshqarish va emosional intellekt (eq);

– vaqtni boshqarish (time management);

– mijozlar bilan ishlash madaniyati;

– konfliktlarni boshqarish va xakozolar.

4. Texnik va IT-treninglar. Bu treninglarda kompyuter dasturlari, axborot texnologiyalari, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, raqamli platformalardan foydalanish boʻyicha koʻnikmalar shakllantiriladi.

5. Innovasion treninglar. Bunda har xil zamonaviy startaplar, innovasion fikrlash, kreativ yondashuv, biznes modellashtirish va raqamli transformasiya bo‘yicha o‘quv dasturlari o‘rgatiladi.

Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlarining biznes rivojidagi o‘rni beqiyos xisoblanadi. Kadrlar tayyorlash korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini mustahkamlovchi omil bo‘lib, uning biznes samaradorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu xizmatlarning iqtisodiy va tashkiliy ahamiyati quyidagicha namoyon bo‘ladi:

– mehnat unumdorligi oshadi, malakali xodimlar vazifalarni sifatli va tez bajaradi, xatoliklar kamayadi;

– innovasiyalar samarali joriy etiladi**,** o‘qitilgan xodimlarda yangi texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasi paydo bo‘ladi;

– xizmatlar sifati oshadi, treninglar mijozlar bilan ishlash madaniyatini kuchaytiradi.

– xodimlarning motivasiyasi (ishtiyoqi) ortadi, o‘qishga jalb qilingan xodim o‘zini qadrlangan deb biladi va uni xis qiladi;

– tashkiliy madaniyat mustahkamlanadi, yagonalik, jamoaviylik, umumiy maqsadga intilish kuchayadi.

– raqobatbardoshlik oshadi, malakali kadrlar bozorda ustunlik beradi;

– xatoliklar va risklar kamayadi**,** o‘qimagan xodim qiladigan xatolar iqtisodiy zarar keltirishi mumkin.

– kadrlar oqimi qisqaradi, o‘qitilgan, rivojlanish imkoniyati mavjud bo‘lgan xodim tashkilotda uzoq ishlaydi.

Kadrlar tayyorlashning zamonaviy tendensiyalari. Bugungi global o‘zgarishlar kadrlar tayyorlash jarayoniga quyidagi tendensiyalarni olib keldi:

1. Raqamli o‘qitishning kengayishi (EdTech). Onlayn kurslar, LMS tizimlari, virtual o‘qitish.

2. Kompetensiyaviy yondashuv. Bilim emas, balki amaliy natijaga yo‘naltirilgan ta’lim.

3. Gamifikasiya. O‘qitishni o‘yin va qiziqarli vazifalar orqali tashkil etish.

4. Mikro-o‘qitish. Qisqa, aniq va maqsadli videodarslar shaklida o‘qitish.

5. Korxona ichki akademiyalari. Korporativ universitetlar tashkil etish.

6. Sun’iy intellekt asosidagi treninglar. Avtomatik tahlil, shaxsiy o‘quv dasturlari.

7. Mentorlik va kouching tizimlari. Tajribali mutaxassislar shaxsiy rivojlanishga ko‘mak beradi. Mentorlik va kouching tizimlari — bu shaxsning rivojlanishi, o‘qishi yoki kasbiy o‘sishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ikki xil metoddir. Ular ko‘p jihatdan o‘xshash bo‘lsa-da, maqsad, uslub va yondashuv nuqtai nazaridan farqlanadi.

Kadrlar tayyorlash va trening xizmatlari korxona va tashkilotlar faoliyatining ajralmas, strategik jihatdan ahamiyatli sohasidir. Bu xizmatlar xodimlarning professional salohiyatini oshirish, mehnat unumdorligini ko‘tarish, innovasion jarayonlarni joriy etish, boshqaruv madaniyatini takomillashtirish, korxonaning raqobatbardoshligini kuchaytirish kabi ko‘plab jihatlarda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Har bir tashkilot o‘z xodimlariga investisiya kiritar ekan, nafaqat hozirgi ehtiyojlarini, balki kelajakdagi rivojlanish strategiyasini ham mustahkamlaydi. Shuning uchun kadrlar tayyorlash tizimi zamonaviy korxonalarda boshqaruvning eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Treninglar esa inson kapitalining sifatini oshirish orqali iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydigan amaliy mexanizm bo‘lib, korxonaning barqaror rivojlanishiga bevosita xizmat qiladi.

Malaka oshirish dasturlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Xodimlarning kasbiy malakasini zamonaviy talablarga moslashtirish.

2. Eskirgan bilimlarni yangilash, yangi metod va texnologiyalarni o‘rganish.

3. Korxona faoliyatida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlarga xodimlarni tayyorlash.

4. Xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish orqali mehnat unumdorligini yuksaltirish.

5. Kasbiy kompetensiyalarni oshirish orqali xizmatlar sifatini yaxshilash.

Malaka oshirish koʻpincha haqiqiy ishlab chiqarish jarayonlari, amaliy mashgʻulotlar, laboratoriya ishlari, seminarlar va testlar orqali amalga oshiriladi. Malaka oshirish dasturlarining turlari. Malaka oshirish tizimi quyidagi yoʻnalishlarda tashkil etilishi mumkin:

1. Qisqa muddatli kurslar. 1 haftadan 1 oygacha davom etadi. Aniq bir koʻnikma yoki texnologiyani oʻrgatishga qaratilgan.

2. Uzoq muddatli dasturlar. 3 oy – 1 yil davomida olib boriladi. Keng qamrovli oʻquv modullarini qamrab oladi.

3. Korporativ malaka oshirish dasturlari

Muayyan tashkilotning ehtiyojiga mos ravishda ishlab chiqiladi, ichki ekspertlar yoki taklif etilgan trenerlar tomonidan oʻtkaziladi.

4. Tashqi ta’lim tashkilotlari tomonidan oʻtkaziladigan dasturlar

Institutlar, malaka oshirish markazlari, oʻquv akademiyalari tomonidan tashkil etiladi.

5. Onlayn malaka oshirish

Zamonaviy LMS tizimlari, masofaviy kurslar, MOOC platformalari orqali amalga oshiriladi.

Trening va malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish bosqichlari.

Tizimli trening va malaka oshirish dasturini ishlab chiqish quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi:

1. Ehtiyojlarni aniqlash.

– xodimlarning hozirgi kompetensiyalarini baholash;

– tashkilotning strategik maqsadlari bilan solishtirish;

– boʻshliqlarni aniqlash.

2. Dastur maqsadini belgilash.

– qanday kompetensiyalar shakllantirilishi;

– qaysi natijalarga erishilishi.

3. Oʻquv rejasini ishlab chiqish.

– mavzular;

– mashgʻulotlar ketma-ketligi;

– metodlar va vositalar.

4. Oʻqitish usullarini tanlash.

– interaktiv metodlar;
– amaliy mashg‘ulotlar;
– rolli o‘yinlar;
– seminarlar.

5. Dastur ijrosini tashkil etish.

– trenerlar;
– logistika;
– o‘quv materiallari;
– vaqt jadvali.

6. Baholash va monitoring.

– testlar, nazorat topshiriqlari;
– xodimlarning natijalarini tahlil qilish;
– dastur samaradorligini baholash.

Trening va malaka oshirish dasturlarining samaradorligi juda muhim xisoblanadi. Samaradorlik quyidagi mezonlar orqali baholanadi:

– xodim bilim va ko‘nikmalarining oshishi.
– ish sifati va unumdorligining ko‘tarilishi.
– xizmatlar sifatining yaxshilanishi.
– xodimlarning motivasiyasi va sadoqatining ortishi.
– innovasiyalarni joriy etish tezligining oshishi.
– tizimli yondashuv asosida qaror qabul qilish qobiliyatining rivojlanishi.

Samarali treninglar tashkilotning iqtisodiy natijalariga ham ijobiy ta’sir qiladi: xarajatlar kamayadi, foyda ortadi, mijozlar qoniqishi oshadi.

Trening va malaka oshirish dasturlari zamonaviy tashkilotlarning boshqaruv tizimida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatdir. Bu dasturlar xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish, ularni texnologik va tashkiliy o‘zgarishlarga tayyorlash, mehnat unumdorligini ko‘tarish, xizmatlar sifatini yaxshilash, tashkiliy madaniyatni mustahkamlash kabi ko‘plab vazifalarni bajaradi. Rivojlangan inson kapitali esa korxona va tashkilotlarning bozorda raqobatbardoshligini oshirib, iqtisodiy samaradorlikning barqaror o‘sishiga xizmat qiladi. Shu sababli trening va malaka oshirish dasturlari har bir korxonaning strategik rejasida

ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanishi, ilmiy asosda ishlab chiqilishi va muntazam ravishda takomillashtirib borilishi zarur.

Qisqacha xulosa

Raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini oshirish va raqobatbardosh logistik tizimlarni shakllantirishda konsalting xizmatlari, audit va huquqiy maslahatlar, shuningdek, kadrlar tayyorlash hamda trening dasturlarining o‘rni strategik ahamiyat kasb etadi. Konsalting faoliyati bozor va logistika infratuzilmasining zamonaviy tamoyillariga tayanib, korxonalarga ta’minot zanjirlarini optimallashtirish, resurslar oqimini boshqarish, logistika xarajatlarini kamaytirish va bozor talablariga mos strategik qarorlar ishlab chiqishda ilmiy asoslangan yondashuvni taklif etadi. Audit va huquqiy maslahatlar esa logistik operatsiyalarda shaffoflikni ta’minlab, shartnomaviy jarayonlar, tashish, saqlash, bojxona va boshqa operasion jarayonlarning qonunchilikka mosligini kafolatlaydi, bu esa ta’minot zanjirlarining barqaror va xavfsiz ishlashini mustahkamlaydi.

Kadrlar tayyorlash, trening va malaka oshirish dasturlari bozor va logistika infratuzilmasida inson kapitalining raqobatbardoshligini oshirib, xodimlarning zamonaviy logistik texnologiyalar, axborot tizimlari, transport boshqaruvi, ombor va ta’minot zanjiri menejmenti bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini chuqurlashtiradi. Logistik jarayonlarning murakkablashuvi va raqobat keskinlashuvi sharoitida malakali kadrlar korxonalarning strategik ustunligiga aylanadi.

Shunday qilib, konsalting, audit, huquqiy maslahatlar va trening tizimlari bozor va logistika infratuzilmasining ajralmas elementi bo‘lib, ular korxonalarda logistika samaradorligini oshirish, ta’minot zanjirlarini takomillashtirish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim integratsion rol o‘ynaydi. Ushbu tizimlarning kompleks qo‘llanilishi logistika infratuzilmasining innovasion rivojlanishiga, bozor ehtiyojlariga tezkor moslashuvchanlikka va iqtisodiy samaradorlikning izchil o‘sishiga xizmat qiladi.

Tayanch iboralar: konsalting xizmatlari, strategik boshqaruv, ilmiy asoslangan tahlil, innovasion salohiyat, resurslardan samarali

foydalanish, bozor infratuzilmasi, logistika infratuzilmasi, ta’minot zanjiri menejmenti, logistika xarajatlarini optimallashtirish, transport-logistika tizimlari, ombor xo‘jaligi boshqaruvi, audit xizmatlari, moliyaviy shaffoflik, huquqiy maslahatlar, shartnomaviy jarayonlar, risklarni boshqarish, qonunchilikka muvofiqlik, inson kapitali, kadrlar tayyorlash tizimi, trening va malaka oshirish dasturlari, logistik kompetensiyalar, axborot-logistik texnologiyalar, tashkiliy madaniyat, raqobatbardoshlik, barqaror rivojlanish, bozor talablariga moslashuvchanlik, integratsion yondashuv, korxona samaradorligi, innovasion jarayonlar.

Nazorat uchun savollar

1. Kadrlar tayyorlash tizimining zamonaviy iqtisodiyotdagi asosiy ahamiyati nimada namoyon bo‘ladi?
2. Trening dasturlarining an’anaviy o‘qitish shakllaridan asosiy farqlari nimalarda ifodalanadi?
3. Konsalting xizmatlarining biznesni rivojlantirishdagi o‘rni qanday baholanadi va ularning asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
4. Audit xizmatlari korxonalarda moliyaviy nazoratni takomillashtirishda qanday vazifalarni bajaradi?
5. Huquqiy maslahat xizmatlarining korxona risklarini kamaytirishdagi roli nimadan iborat?
6. Trening dasturlarini ishlab chiqishning asosiy bosqichlarini izohlab bering.
7. Soft skills treninglarining mazmuni va ular xodim faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
8. Korporativ madaniyatni mustahkamlashda trening va o‘quv dasturlarining o‘rni nimalardan iborat?
9. Xodimlarni qayta tayyorlash zarurati qanday omillar bilan bog‘liq va bu jarayon qanday natijalar beradi?

VIII BOB. MOLIYAVIY INFRATUZILMA.

8.1. Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi sifatida.

8.2. Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi.

8.3. Tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari.

8.1. Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi sifatida.

Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismi bo‘lib, uning rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi va barqaror o‘sishining ta’minotida asosiy rol o‘ynaydi. Moliyaviy infratuzilma banklar, moliyaviy tashkilotlar, bozorlar, to‘lov tizimlari va qonunchilik bazasidan iborat bo‘lib, ular orqali moliyaviy resurslar taqsimlanadi, investitsiyalar amalga oshiriladi hamda iqtisodiy faoliyatlar moliyalashtiriladi. Bu infratuzilma, ayniqsa, banklar va bozor institutlari, kredit tizimi, to‘lov va hisob-kitoblar, valyuta operatsiyalari bilan bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy samaradorlik va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Tarixan, moliyaviy infratuzilmaning shakllanishi va rivojlanishi davlatlarning iqtisodiy siyosatlari va texnologik yutuqlarga bog‘liq bo‘lib, uning barqaror rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy muvaffaqiyatlari uchun asosiy shartlardan biridir.

Hozirgi zamonda texnologik yangiliklar, raqamli banklar va elektron to‘lov tizimlarining rivojlanishi bilan moliyaviy infratuzilma yanada kengayib, samarali bo‘lib bormoqda, bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, moliyaviy infratuzilma bilan bog‘liq muammolar, masalan, moliyaviy shaffoflik, xavfsizlik va innovatsiyalarni joriy etishdagi cheklovlar, rivojlanish uchun muhim muammo bo‘lib qolmoqda. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun moliyaviy infratuzilmaning sifatli rivojlanishi investitsiya muhitini yaxshilash, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va moliyaviy risklarni boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Moliyaviy infratuzilma iqtisodiyotning rivojlanishi va barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynovchi asosiy elementlardan biri hisoblanadi. Bu infratuzilma banklar, moliyaviy tashkilotlar, bozorlar, to‘lov tizimlari va moliyaviy qonunchilik bazasidan iborat bo‘lib, ular orqali moliyaviy resurslar taqsimlanadi, investitsiyalar amalga oshiriladi va iqtisodiy faoliyatlar moliyalashtiriladi. Moliyaviy infratuzilmaning asosiy konseptlari va funktsiyalarini tushunish uchun avvalo uning tamoyillarini va uning iqtisodiyotdagi o‘rnini aniqlash zarur.

Moliyaviy infratuzilma – bu iqtisodiy faoliyatning turli bo‘limlarini bir-biriga bog‘laydigan, iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlashga imkon beradigan tizimdir. U moliyaviy institutlar va bozorlar orqali xalq va korxonalar uchun moliyaviy xizmatlar ko‘rsatadi. Bu xizmatlar ichiga kreditlar berish, depozitlar qabul qilish, to‘lovlarni amalga oshirish, valyuta operatsiyalarini bajarish, sug‘urta va boshqa moliyaviy mahsulotlar kiradi. Bu tizimning asosiy funktsiyalari – moliyaviy resurslarni yig‘ish, ularni muqobil investitsiya imkoniyatlariga yo‘naltirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdir.

Moliyaviy infratuzilmaning asosiy konseptlarini tushunish uchun uning elementlarini ajratish lozim (8.1-jadval).

8.1-jadval

Moliyaviy infratuzilmaning asosiy konseptlari va elementlari

T/r	Element	Tavsifi (Asosiy konsept)
1.	Moliyaviy bozorlar	Kapital bozori, valyuta bozori, fond bozori va kredit bozorlarining ishlashini ta’minlaydi; resurslar oqimini taqsimlaydi.
2.	Moliyaviy institutlar	Banklar, kredit uyushmalari, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, lizing kompaniyalari kabi tashkilotlar orqali moliyaviy xizmat ko‘rsatadi.
3.	Moliyaviy vositalar	Aksiyalar, obligatsiyalar, derivativlar, depozitlar, sug‘urta polislar – moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan instrumentlar.
4.	Tartibga soluvchi organlar	Markaziy bank, moliya vazirligi, moliyaviy nazorat agentliklari – moliyaviy bozor barqarorligini ta’minlaydi.

5.	Moliyaviy texnologiyalar (FinTech)	Mobil to‘lovlar, onlayn bank xizmatlari, blokcheyn, raqamli aktivlar – moliyaviy infratuzilmani zamonaviylashtiradi.
6.	To‘lov tizimlari	Banklararo to‘lov tizimlari, elektron to‘lov platformalari, POS-terminal tarmoqlari – naqd va naqdsiz hisob-kitoblarni ta’minlaydi.
7.	Axborot tizimlari va reyting agentliklari	Moliyaviy axborot taqdim etadi, risklarni baholaydi, investorlarga ko‘mak beradi (masalan, kredit reytinglari).
8.	Huquqiy baza	Moliyaviy operatsiyalarni tartibga soluvchi qonunchilik, me’yoriy hujjatlar va talablar majmui.

Birinchidan, ***banklar va moliyaviy institutlar*** – iqtisodiyotda pul muomalasini tashkil etadigan va moliyaviy xizmatlar ko‘rsatadigan asosiy subyektlardir. Ular, ayniqsa, kredit va depozit operatsiyalarini amalga oshirish bilan iqtisodiy faoliyatni moliyalashtiradi. Ikkinchidan, ***bozorlar*** – aktivlar va moliyaviy instrumentlar savdosini ta’minlaydigan muhit bo‘lib, ular orqali moliyaviy resurslar muvofiqlashtiriladi va taqsimlanadi. Uchinchidan, ***to‘lov va hisob-kitob tizimlari*** – moliyaviy xizmatlar va operatsiyalarni tez va xavfsiz amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mexanizmlardir. Bu tizimlar, ayniqsa, raqamli texnologiyalar yordamida yanada samarali bo‘lib bormoqda.

Moliyaviy infratuzilmaning funktsiyalariga kelsak, ularning biri – moliyaviy resurslarni yig‘ish va taqsimlashdir. Bu jarayon, odatda, banklar va moliyaviy bozorlar yordamida amalga oshiriladi. Resurslar, asosan, jamg‘armalar, daromadlar va investitsiyalar orqali shakllanadi. Keyinchalik, bu resurslar iqtisodiy faoliyatlarni moliyalashtirish uchun muhim bo‘lib, ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish yoki infratuzilma loyihalarini amalga oshirish uchun yo‘naltiriladi. Moliyaviy infratuzilma shuningdek, investitsiyalarni jalb qilish va ularni muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy o‘sishga turtki bo‘lib, yangi ish o‘rinlari yaratish va aholi farovonligini oshirishga yordam beradi.

Moliyaviy infratuzilmaning yana bir muhim funksiyasi – moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdir. Bu, asosan, xavfsizlikni ta’minlash va moliyaviy risklarni boshqarish orqali amalga oshiriladi. Xavfsizlikni ta’minlash uchun moliyaviy institutlar va regulatorlar muhim qoidalar

va nazorat mexanizmlarini joriy qilishadi. Moliyaviy risklar, jumladan, kredit risklari, likvidlik risklari va bozordagi oshirilgan o‘zgaruvchanliklar, bu tizimning barqarorligini ta’minlash uchun muhim tashvishlar hisoblanadi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar, masalan, blokcheyn texnologiyasi va raqamli to‘lov tizimlari, moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda, ammo ular bilan bog‘liq xavf-xatarlar ham mavjud. Moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi uchun qonunchilik muhim omil bo‘lib, u moliyaviy xizmatlarning shaffofligini va xavfsizligini ta’minlaydi. Qonunchilik bazasi banklar va moliyaviy institutlarning faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy shaffoflikni oshirish va moliyaviy jinoyatlarni oldini olish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, qonunlar va qoidalar yordamida moliyaviy xizmatlar uchun litsenziyalar berish, xavf-xatarlarni baholash va muvofiqlikni ta’minlash amalga oshiriladi.

Moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi uchun qonunchilik mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturlarini qo‘llab-quvvatlash, moliyaviy bozorlarning barqarorligini ta’minlash hamda investorlarni jalb qilishni rag‘batlantirish maqsadida normativ-huquqiy hujjatlardan tashkil topadi. Bu hujjatlar infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishni tartibga soladi, davlat byudjeti mablag‘laridan foydalanish tartibini belgilaydi va investorlarga, kompaniyalarga imtiyozlar taqdim etadi.

Asosiy yo‘nalishlari quyidagicha:

- **Davlat byudjeti mablag‘larini boshqarish:** Qonunchilikda o‘zgarishlar kiritilishi orqali budjet mablag‘lari bir taqsimlovchidan boshqasiga o‘tkazilishi ruxsat etiladi, bu infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishni yanada moslashuvchan qiladi.
- **Shaffoflik va hisobdorlik:** Infratuzilma loyihalari ro‘yxatlari va ularga ajratilgan mablag‘lar haqida ma’lumotlarni rasmiy veb-saytlar va boshqa axborot vositalarida chorak yakunlari bo‘yicha e’lon qilish talab qilinadi.

- **Javobgarlikni belgilash:** Nizomlarga rioya qilmagan shaxslar qonunchilikda belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi, bu esa qonun hujjatlariga amal qilishni ta’minlaydi.
- **Moliyaviy bozorlarni rivojlantirish:** Onlayn moliyaviy xizmatlarning rivojlanishi, raqamli savodxonlikni oshirish, xalqaro tajribalarni amalga oshirishga qaratilgan strategik chora-tadbirlar qonunchilikka kiritiladi.
- **Investitsiyalarni jalb qilish:** Investorlar va kompaniyalarga moliyaviy rag‘batlantirish hamda investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay sharoit yaratish qonunchilikning muhim yo‘nalishidir.

Shu tarzda, moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi uchun qonunchilik majmuasi mamlakat iqtisodiyoti, investorlarning ishtiroki va moliyaviy bozorlarning barqarorligini ta’minlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Moliyaviy infratuzilmaning muhim jihatlaridan biri – texnologik rivojlanish va innovatsiyalar bilan bog‘liq. Raqamli banklar, elektron to‘lov tizimlari va mobil moliyaviy xizmatlar yordamida moliyaviy xizmatlar yanada kengroq auditoriyaga yetkazilmoqda va ularning samaradorligi oshmoqda. Bu jarayon, shuningdek, moliyaviy xizmatlarning kundalik hayotdagi ahamiyatini kuchaytiradi va iqtisodiy faollikni rag‘batlantiradi. Biroq, bu rivojlanish bilan bog‘liq xavflar ham mavjud bo‘lib, xavfsizlik muammolari va shaxsiy ma’lumotlarning himoyasi kabi masalalar dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Texnologik yangiliklar va raqamli moliyaviy xizmatlar rivojlanishi sohasida moliyaviy infratuzilmaning modernizatsiyasi va innovatsiyalashuvi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayon, avvalo, banklar, moliyaviy tashkilotlar va bozorlar uchun yangi imkoniyatlar ochib, moliyaviy xizmatlarning kengayishi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar, ayniqsa, raqamli moliyaviy xizmatlar, xalqaro miqyosda iqtisodiy o‘sishga va moliyaviy shaffoflikka katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Birinchidan, raqamli texnologiyalar yordamida moliyaviy xizmatlar ko‘lamini kengaytirish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Mobil banklar, elektron to‘lov tizimlari va raqamli hamyonlar yordamida,

foydalanuvchilar nafaqat qulaylik bilan xizmatlardan foydalanishlari, balki ularning moliyaviy faoliyati uchun yanada shaffof va xavfsiz muhit yaratilmoqda. Masalan, mobil ilovalar va raqamli platformalar orqali to‘lovlar, valyuta operatsiyalari va kreditlar masofadan turib amalga oshirilishi mumkin bo‘lmoqda. Bu esa, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aholining keng qatlamlariga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatishda muhim rol o‘ynaydi. Ikkinchidan, raqamli moliyaviy xizmatlarning rivojlanishi, texnologik yutuqlar bilan bog‘liq bo‘lib, blokcheyn texnologiyasi va kriptovalyutalar kabi yangi formatlarni ham o‘z ichiga oladi. Blokcheyn texnologiyasi, moliyaviy tranzaktsiyalarni shaffof va xavfsiz qilishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, moliyaviy xizmatlar sohasida xavfsizlik va ishonchlilikni oshiradi. Kriptovalyutalar esa, xalqaro to‘lovlar va valyuta operatsiyalarini tez va arzon qilish imkonini beradi, shuningdek, moliyaviy xizmatlarning global muhitda integratsiyasiga xizmat qiladi. Uchinchidan, raqamli moliyaviy xizmatlarning rivojlanishi, innovatsion texnologiyalar va sun’iy intellekt (AI) bilan ham bog‘liq. AI yordamida, moliyaviy tahlil va risklarni boshqarish, shuningdek, mijozlarga shaxsiylashtirilgan xizmatlar ko‘rsatish imkoniyati ortmoqda. Masalan, yosh va yangi mijozlar uchun moslashtirilgan kredit yoki investitsiya maslahatlarini taqdim etish, AI yordamida amalga oshirilmoqda. Bu esa, xizmatlar sifatini oshirish bilan birga, moliyaviy risklarni kamaytirishga ham yordam beradi.

Raqamli moliyaviy xizmatlarning kengayishi va texnologik rivojlanishi bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. Bu muammolar orasida, ma’lumotlarning xavfsizligi va shaxsiy hayotga oid xavf-xatarlar, moliyaviy shaffoflikni ta’minlashdagi qiyinchiliklar va texnologik infrastrukturani rivojlantirish uchun yuqori xarajatlar joy oladi. Shu bilan birga, texnologik inklyuzivlik, ya’ni, raqamli xizmatlardan keng qatlamlarning foydalanishi ham muhim muammo bo‘lib qolmoqda, ayniqsa, qishloq joylarida va kam ta’lim olgan aholida.

Yana bir muhim jihat, global moliyaviy bozorlarning integratsiyasi va raqamli moliyaviy xizmatlarning xalqaro miqyosda kengayishi bilan

bog‘liq. Bu jarayon, mamlakatlararo moliyaviy aloqalarni kuchaytirib, iqtisodiy hamkorlik va invastitsiyalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu jarayonda ham xavfsizlik, huquqiy muvofiqlik va texnik infratuzilmaning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy infratuzilmaning muammolari va rivojlanish istiqbollari keng qamrovli va murakkab jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bu muammolar asosan moliyaviy tizimning barqarorligi, shaffofligi, xavfsizligi va innovatsiyalarni joriy etishdagi cheklovlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Birinchi navbatda, moliyaviy infratuzilmaning asosiy muammolaridan biri – moliyaviy shaffoflikning yetarli darajada ta’minlanmasligi hisoblanadi. Bu muammo, asosan, korrupsiya, noqonuniy moliyaviy operatsiyalar va hisobotlarning noaniqligi bilan bog‘liq bo‘lib, investorlar va iste’molchilar ishonchini pasaytiradi. Moliyaviy shaffoflikning oshirilishi uchun mustahkam qonunchilik bazasi, raqamli texnologiyalar va axborot xavfsizligining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi muammo – moliyaviy xavfsizlik va risklarni boshqarish. Raqamli texnologiyalar va elektron to‘lov tizimlarining kengayishi bilan birga, kiberxavfsizlik muammolari ham ortib bormoqda. Banklar va moliyaviy tashkilotlar uchun kiberhujumlar xavfi ortib, mijozlarning moliyaviy ma’lumotlari va aktivlari xavf ostida qolmoqda. Bu muammo, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda, texnologik infratuzilmaning zaifligi va xavfsizlik choralari yetarli bo‘lmasligi sababli, yanada chaqiriq bo‘lib qolmoqda. Uchinchi muammo – moliyaviy xizmatlar va infratuzilmaning aksariyat aholiga yetib bormasligi.

Rivojlangan davlatlarda moliyaviy xizmatlar keng qamrovli bo‘lsa-da, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu xizmatlar faqat ma’lum qatlamlar uchun mavjud bo‘lib qolmoqda. Bu holat banklarga kirish imkoniyatining cheklanganligi, moliyaviy xizmatlarning qimmatligi va texnologik imkoniyatlarning cheklanganligi bilan bog‘liq. Natijada, keng aholi qatlamlarining moliyaviy xizmatlardan foydalanish

imkoniyati cheklangan bo‘lib, iqtisodiy va ijtimoiy tengsizliklar kuchaymoqda.

Rivojlanish istiqbollari bo‘yicha, moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi uchun bir qator imkoniyatlar mavjud. Birinchidan, texnologik innovatsiyalar, xususan, raqamli banklar, mobil moliyaviy xizmatlar va blockchain texnologiyalari orqali infratuzilma samaradorligini oshirish mumkin.

Bu texnologiyalar, moliyaviy xizmatlarning keng qamrovini ta’minlash va shaffoflikni kuchaytirishga yordam beradi. Ikkinchidan, qonunchilik va reglamentlarni takomillashtirish, xavfsizlikni ta’minlash va moliyaviy xizmatlarning shaffofligini oshirish uchun muhimdir. Bu sohada xalqaro standartlarga muvofiq yondashuvlar joriy qilinishi va mahalliy qonunchilik bazasining takomillashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, moliyaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etishda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik muhim rol o‘ynaydi. Xususiy sektor, texnologik innovatsiyalarni ishlab chiqish va ularni keng ommaga yetkazishda asosiy kuch bo‘lsa, davlat esa qonunlar va siyosatlarni ishlab chiqish orqali muhitni yaratadi. Shu bilan birga, moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi uchun xalqaro tajribalarni o‘rganish va integratsiya jarayonlarini kuchaytirish muhimdir. Bu, ayniqsa, global moliyaviy bozorlar bilan integratsiya qilish va xalqaro standartlarga mos keladigan tizimlarni yaratishga yordam beradi.

8.2. Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi.

Investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi sohalari iqtisodiy rivojlanishning muhim ustunlari bo‘lib, mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi, innovatsiyalarni rivojlantirish va bozor infratuzilmasini mustahkamlash uchun asosiy shartlar hisoblanadi. Investitsiyalarni jalb etish jarayoni davlat va xususiy sektor uchun iqtisodiy faoliyatni kengaytirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va infratuzilmani rivojlantirish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilishni anglatadi. Bu jarayon mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlash, yangi

ish o‘rinlari ochish va texnologik innovatsiyalarni joriy etishda muhim ahamiyatga ega. Investitsiyalarni jalb qilish uchun davlatlar turli strategiyalar, soliq imtiyozlari, qonunchilik va marketing usullaridan foydalanadilar. Sug‘urta himoyasi esa, moliyaviy xavflarni kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun muhim vositadir. Ayniqsa, investitsiya loyihalari, infratuzilma va biznes faoliyatida yuzaga keladigan ehtimoliy zararlarni qoplashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sug‘urta kompaniyalari va moliyaviy institutlar tomonidan taqdim etiladigan sug‘urta mahsulotlari xavf-xatarlarni diversifikatsiya qilish va investorlarning ishonchini oshirishga yordam beradi. Tarixan, XX asrda investitsiyalar va sug‘urta sohalari kengayib, mamlakatlar iqtisodiy siyosatining ajralmas qismiga aylandi. Rivojlangan mamlakatlarda sug‘urta bozorlarining rivojlanishi va investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarining takomillashuvi iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Hozirgi vaqtda, yangi usullar, jumladan xalqaro moliyaviy instrumentlar va investitsiya forumlari keng qo‘llanilmoqda. Sug‘urta sohasida esa, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt yordamida xizmatlarning sifati va samaradorligi oshirilmoqda. Biroq, yirik iqtisodiy muammolar, moliyaviy xavflar va ishonch muammolari bu sohalarning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu boisdan, investitsiyalarni jalb etish va sug‘urta himoyasi iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o‘ynaydi va ular mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash, innovatsiyalarni rivojlantirish hamda bozor infratuzilmasini mustahkamlash uchun asosiy shartlardir. Bu sohalarni rivojlantirish uchun davlat va xususiy sektor birgalikda samarali strategiyalar ishlab chiqishi va ularni amalga oshirishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash muhimdir.

Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari va asosiy tushunchalar sohasida, avvalo, ushbu jarayonning iqtisodiy rivojlanishdagi muhim ahamiyatini anglash zarur.

Investitsiyalarni jalb qilish – bu mamlakatlar, hududlar yoki korxonalar uchun moliyaviy resurslarni qabul qilish, ularni iqtisodiy faoliyatni kengaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va

infratuzilmani rivojlantirish maqsadida foydalanish jarayonidir. Bu jarayon nafaqat davlat darajasida, balki xususiy sektor uchun ham strategik ahamiyat kasb etadi. U iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va texnologik innovatsiyalarni joriy qilish uchun asosiy omil hisoblanadi.

Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari turli xil bo‘lib, ular mamlakatning iqtisodiy siyosati, qonunchilik bazasi, soliq siyosati, marketing strategiyalari va xalqaro hamkorlik yondashuvlariga asoslanadi. Bu mexanizmlar orasida investitsiya takliflarini keng targ‘ib qilish, soliq imtiyozlari va subsidiyalar taqdim qilish, investitsiya muhitini soddalashtirish, loyihalarni rasmiylashtirish uchun yurisdiktsiyani optimallashtirish va yirik xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik qilish kabi usullar mavjud. Masalan, davlatlar tomonidan ishlab chiqilgan investitsiya siyosati va strategiyalari, ularning rivojlanish istiqbollarini aniqlashga yordam beradigan maqsadli dasturlar va maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etish investitsiyalarni jalb etish jarayonini kuchaytiradi. Bundan tashqari, investitsiyalarni jalb qilishda xalqaro moliyaviy instrumentlar muhim rol o‘ynaydi. Bu instrumentlar orasida tashqi moliyaviy yordam, kreditlar, grantlar, obligatsiyalar va investitsiya fondlari bo‘lib, ular mamlakatlarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Investitsiya forumlari va xalqaro konferensiyalar orqali esa, mamlakatlar o‘zaro hamkorlikni rivojlantirish, yangi imkoniyatlarni aniqlash va tashqi investorlarni jalb qilish uchun platformalarni yaratadilar.

Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarining samaradorligi uchun, ya’ni, muhim tushunchalar va terminlarni tushunish zarur.

Investitsiya – bu aktivlar, moliyaviy resurslar yoki mahoratlarni o‘z ichiga oluvchi, iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish uchun foydalaniladigan qiymatli resursdir. Bu jarayonda, mahalliy va xalqaro investorlar o‘rtasidagi hamkorlik, xavflarni boshqarish va loyihalarni moliyalashtirish muhim rol o‘ynaydi. **Investitsiya** (lotincha: *investio* – “o‘rash”) – iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida o‘z mamlakatida yoki chet ellarda turli tarmoqlarga, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarga,

innovatsiya, tadbirkorlik loyihalariga uzoq, muddatli kapital kiritish (qo‘yish). Pulning vaqt (zamon)ga bog‘liq qiymati nazariyasiga ko‘ra, investitsiya kelajakda naf olish maqsadida mablag‘lar qo‘yishdir. Investitsiya kapitalni muayyan muddatga bog‘lashni yoki band qilishni bildiradi. Bundan asosiy maqsad kapital qiymatini saqlab qolish yoki bo‘lmasa kapital qiymatini vaqtda o‘stirib borishdir. Iqtisodiy mazmuni jihatdan investitsiya turli faoliyatlarga safarbar etilgan moddiy, nomoddiy boyliklar va ularga bo‘lgan huquqlarni aks ettiradi. Investitsiya sifatida pul, qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiya, sertifikat, veksel), yer, bino, inshoot kabi boyliklar, intellektual mulk bo‘lgan ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar va b. ishlatiladi. Investitsiya loyihalariga mablag‘ qo‘yuvchilar – investorlar davlat, kompaniya, korxona, chet ellik fuqarolar, aholi va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Uning quyidagi turlari mavjud:

- davlat investitsiyasi – davlat byudjeti va moliya manbalari hisobidan kiritiladi;
- chet el investitsiyasi – xorijiy davlatlar, banklar, kompaniyalar, tadbirkorlar tomonidan kiritiladi;
- xususiy investitsiya – xususiy, korporativ xo‘jalik va tashkilotlar, fuqarolar mablag‘lari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablag‘lar hisobidan qo‘yiladi.

Investitsiya qo‘yilish shakliga qarab moliyaviy (portfel) va real (ishlab chiqarish) investitsiyaga bo‘linadi:

– moliyaviy (portfel) investitsiya – aksiya, obligatsiya va b. qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga qo‘yiladigan investitsiya;

– real investitsiya – moddiy ishlab chiqarish (sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish va b.) sohasiga, moddiy-ashyoviy faoliyat turlariga uzoq, muddatli mablag‘lar qo‘yish shakllarida amalga oshiriladi.

Jahon tajribasida investitsiyani moliyalashtirish turli usul va shakllarda, shu jumladan, korxonalarni aksiyadorlashtirish va aksiyalarni joylashtirish, byudjet mablag‘lari, bank kreditlari, lizing, bevosita chet el investitsiyalari, ipoteka, byudjetdan tashqari maxsus fondlar, amortizatsiya va xo‘jalik yuritish sub’yektlarining boshqa mablag‘lari hisobiga amalga oshiriladi.

Keyingi davrda xalqaro iqtisodiy munosabatlarda investitsion hamkorlik rivoj topdi. Bunday hamkorlikning real, moliyaviy, intellektual (litsenziyalar, nou-xauni berish, hamkorlikda bajariladigan ilmiy ishlanmalar va b.ga mablag‘ sarflash) ko‘rinishlari bor.

Investitsion hamkorlik umumjahon va milliy muammolarni hal qilishga xizmat qiladi. Jahondagi bevosita investitsiya faol o‘sib bormoqda: 1980-yillar o‘rtalarida jahon bo‘yicha umumiy yillik investitsiya hajmi 450 milliard dollarni tashkil qilgan bo‘lsa, 1990-yillar o‘rtalariga kelib investitsiya hajmi 2 trillion dollardan oshdi.

O‘zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida respublika iqtisodiyotida tuzilmaviy o‘zgarishlarni amalga oshirishda investitsiyadan samarali foydalanilmoqda. O‘zRda 1996-yildan boshlab respublika hukumati har yili davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlar mablag‘lari hisobidan kapital qo‘yilmalar limitlari, chet el investitsiyalari va hukumat kafolati bilan olingan kreditlar hisobiga aniq qurilishlar dasturi, shuningdek, bevosita chet el investitsiya va kreditlari hisobiga qurilishlar dasturidan iborat bo‘lgan Davlat investitsiya dasturini qabul qiladi. Respublika iqtisodiyotiga investitsiya kiritishda davlat byudjeti mablag‘lari, chet el investitsiyalari, korxonalarning o‘z mablag‘lari va aholi jamg‘armalari qatnashmoqda. Respublikada aholining qimmatli qog‘ozlarga jamoaviy investitsiyani amalga oshiradigan xususiylashtirish investitsiya fondlari (XIF) va kompaniyalari tarmog‘i rivoj topdi. 2000-yilda moliyalashtirishning jami manbalari hisobidan mamlakat iqtisodiyotiga salkam 700 milliard so‘m, shu jumladan, 810 million AQSH dollari investitsiyalandi. Uning 30,3 % ni respublika byudjeti, 39,1 % ni korxonalar va aholi mablag‘lari, 7,5 % ni banklar kreditlari va b. qarz mablag‘lar, 21,7 % ini chet el investitsiyalari va kreditlari, 1,4 % ni byudjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari tashkil qiladi. Respublikada investitsiya faoliyatining huquqiy bazasini yaratishda “Chet el investitsiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida” (1995-yil 5-may), “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida” (1998-yil 12-dekabr), “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida” (1998-yil 30-aprel), “Chet el investitsiyalari

to‘g‘risida” (1998-yil 30-aprel), “Lizing to‘g‘risida” (1999-yil 14-aprel), “Qimmatli qog‘ozlar bozorida investorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida” (2001-yil 30-avgust) qonunlarining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Investitsiya faoliyatida investorlar har bir mamlakatdagi investitsiya muhiti bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘pdan-ko‘p xatarlarga duch keladilar. Shu sababli investitsiyani, ayniqsa, chet el investitsiyalarini su-g‘urta qilish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalash sohasida 1994-yilda tashkil etilgan “O‘zbekinvest” eksport-import milliy sug‘urta kompaniyasi faoliyat olib boradi[15]

Investitsiya muhiti – bu mamlakat yoki hududning investitsiya qilish uchun qulayligidir, ya’ni, qonunchilik, soliqlar, byurokratiya va xavfsizlik shartlari bilan bog‘liq omillarni o‘z ichiga oladi.

Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarining bir necha asosiy turlari mavjud (8.2-jadval).

8.2-jadval

“Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarining turlari

T/r	Mexanizm turi	Tavsifi
1.	Qo‘shma korxona tashkil etish	Xorijiy va mahalliy investorlar hamkorlikda korxona tashkil etadi.
2.	To‘liq xorijiy mulkli korxona ochish	Investor 100% mulkni o‘ziga olib, yangi korxona tashkil etadi.
3.	Sho‘ba korxona/filial tashkil etish	Xorijiy kompaniyalar O‘zbekistonda filiallar ochadi.
4.	Konsessiya va lizing shartnomalari	Davlat bilan konsessiya shartnomalari tuzib, investitsiya loyihalarini amalga oshirish.
5.	Tenderlar e’lon qilish	Investitsiya loyihalari uchun tenderlar o‘tkaziladi, eng yaxshi taklif beruvchi tanlanadi.
6.	Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish	Investitsiya loyihalari uchun maxsus hududlar tashkil etiladi.
7.	Aksiya va boshqa qimmatbaho qog‘ozlarni sotish	Korxona aksiyalarini chet el bozorida sotish orqali mablag‘ jalb qilish.
8.	Moliyaviy aktivlarni sotish va sotib olish	Korxona yoki loyiha aktivlarini chet el investorlarga sotish.
9.	Investitsiya dasturlari va imtiyozlar	Investorlarga maxsus imtiyozlar, kafolatlar va rag‘batlantiruvchi shartlar taqdim etiladi.

[15] https://uz.wikipedia.org/wiki/Investitsiya#:~:text=Investitsiya%20(lotincha%3A%20investio%20%E2%80%94%20%E2%80%9E,muddatli%20kapital%20kiritish%20(qo%CA%BByish).

Ushbu jadval investitsiyalarni jalb qilishning asosiy mexanizmlarini tushuntiradi.”[16]

Birinchisi, iqtisodiy va huquqiy muhitni yaxshilash orqali investitsiyalarni jalb qilish. Bu, o‘z navbatida, biznes uchun qulay sharoitlar yaratish, huquqiy xavfsizlikni ta’minlash va shaffoflikni oshirishga qaratilgan. Ikkinchisi, maxsus iqtisodiy zonalar yoki texnologik parklar tashkil etish orqali, investorlarga soliq imtiyozlari, bojxona preferensiyalari va infratuzilma taqdim etishdir. Uchinchisi, xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik qilish va tashqi investitsiyalarni rag‘batlantirish uchun xalqaro moliyaviy instrumentlardan foydalanishdir. Investitsiyalarni jalb qilishda innovatsion yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Masalan, raqamli platformalar va onlayn xizmatlar orqali investitsiya imkoniyatlarini kengaytirish, xalqaro investorlar uchun ma’lumotlarni ochiq va shaffof qilish, shuningdek, sun’iy intellekt va big data texnologiyalaridan foydalanish jarayonlarni optimallashtirish imkonini beradi. Bu esa, o‘z navbatida, investitsiya jarayonining samaradorligini oshiradi, xavflarni kamaytiradi va investorlarning ishonchini mustahkamlashga yordam beradi.

Sug‘urta himoyasi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi va uning amaliyoti davlatlar va xususiy sektorlar uchun iqtisodiy xavflarni kamaytirishga qaratilgan. Ayniqsa, investitsiyalarni jalb qilish jarayonida sug‘urta himoyasi muhim omil hisoblanadi, chunki u investorlarning ishonchini oshirib, moliyaviy xavflarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Bu bo‘yicha qilinishi mumkin bo‘lgan yondashuvlar va amaliy tajribalar turli iqtisodiy sharoitlarda va turli mamlakatlarda keng tarqalgan bo‘lib, ular iqtisodiy barqarorlikka erishishda muhim ahamiyatga ega.

“Sug‘urta – tabiiy ofatlar (zilzila, suv toshqini, yog‘in va boshqalar), har xil baxtsiz hodisalar ro‘y berishi natijasida ko‘rilgan zararni qoplash va boshqa pul qoplamalarini to‘lash uchun maqsadli pul jamg‘armalarini tashkil etish va undan foydalanish bilan bog‘liq

[16] https://namdu.uz/pdf-viewer/media/Books/pdf/2024/07/26/NamDU-ARM-11558-Investitsiya_loyihalar_tahlili.pdf/

iqtisodiy munosabatlar tizimi. Sug‘urta ko‘p asrlik tarixga ega. Sug‘urta muassasalari dastlab o‘rta asrlarda, dengiz orqali olib boriladigan savdodagi xavfxatarlar bilan bog‘liq holda paydo bo‘ldi. Keyinchalik boshqa sohalarga ham yoyildi. Ijtimoiyiqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida sug‘urta fuqarolarning manfaatlarini ishonchli himoya etuvchi vosita bo‘lgan.

Sug‘urta-jismoniy va yuridik shaxslar to‘lagan pul mukofotlari fondi xisobidan, muayyan sug‘urta xodisasi yuzaga kelganda ularning mulkiy manfaatlarini himoya qilish tushuniladi.

Sug‘urta ikki tarmoqqa bo‘linadi.

- Birinchisi-umumiy sug‘urta tarmog‘i.
- Ikkinchisi- hayot sug‘urta tarmog‘i.

Umumiy sug‘urta tarmog‘i to’rtta turga bo‘linadi 8.1-rasm.

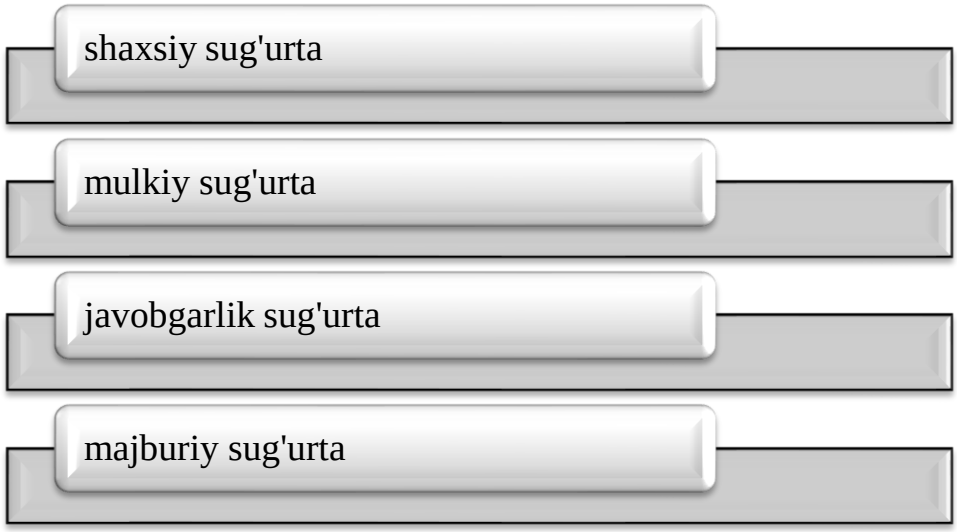

8.1-rasm. Sug‘urta turlari.

Sug‘urta jamg‘armasi milliy iqtisodiyot zaxira jamg‘armasining muhim va o‘ziga xos bo‘g‘ini hisoblanadi, milliy iqtisodiyotni turli tasodiflardan moliyaviy himoya qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda sug‘urta ishi nihoyatda taraqqiy etgan bo‘lib, bu mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida sug‘urta badal (mukofot)lari hajmi o‘rtacha 8-12 % ni tashkil etadi.

Sug‘urta qilinadigan ob’yektga qarab mulkiy sug‘urta (mas, yuridik va jismoniy shaxslarning mulkiy manfaatlari, binolar, ekinlar, uy hayvonlari, molmulk, transport vositalarini sug‘urtalash), shaxsiy

sug‘urta (inson, sog‘lig‘i, hayoti, mehnat qobiliyatini sug‘urtalash), uchinchi shaxslar oldidagi javobgarlik sug‘urtasi (transport egalarining fuqarolik javobgarligini, kredit oluvchilarning bank oldidagi kreditni o‘z vaqtida qaytarish javobgarligini sug‘urtalash va boshqalar)ga bo‘linadi. Sug‘urta tartibi va shartlari, turlari, ob’yektlari mamlakatdagi qonunchilik bilan belgilanadi. Mustaqillikka erishguniga qadar 1918-1991 yillarda O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta faoliyatini sobiq Ittifoq miqyosida yagona bo‘lgan davlat sug‘urta idorasi (Gosstrax) va uning ittifokdosh respublikalardagi boshqarmalari amalga oshirgan. 1991-yildan O‘zRda o‘tkazilgan chuqur iqtisodiy islohotlar jarayonida bozor iqtisodiyotiga o‘tishning dastlabki bosqichlarida davlat S organlari qayta tashkil etildi, ularga raqobatda bo‘la oladigan turli mulkchilik shaklida sug‘urta kompaniyalari va agentliklari vujudga keldi. Sug‘urta xizmati bozori, sug‘urta faoliyatining asosiy yo‘nalishlari, huquqiyqonunchilik asoslari yaratildi. 1993-yilda 6 mayda O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urta to‘g‘risida” qonuni qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 25 fevraldagi farmoniga ko‘ra Moliya vazirligi huzurida faoliyat ko‘rsatib kelayotgan Davlat sug‘urta bosh boshqarmasi “O‘zagrosug‘urta” sug‘urta kompaniyasi shaklida qayta tashkil etildi, “Kafolat” sug‘urta kompaniyasi, “Madad” sug‘urta agentligi, “O‘zbekinvest” eksportimport milliy sug‘urta kompaniyasi va boshqa o‘z faoliyatini boshladi.

Sug‘urtalash majburiy va ixtiyoriy shakllarda amalga oshiriladi. Majburiy sug‘urtaning o‘zi majburiy va majburiy davlat sug‘urtasiga bo‘linadi. Ularning har ikkalasi ham qonunchilik hujjatlariga muvofiq joriy etiladi. O‘zbekistonda umumiy foydalanishdagi avtomobil transporta, suv, havo, temir yo‘l transportlari yo‘lovchilari, transport vositalari egalarining fuqorolik javobgarligi va boshqalarga majburiy sug‘urta turlari belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa, Ichki ishlar, Favqulodda vaziyatlar vazirliklarining harbiy xizmatchilari, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat chegaralarini qo‘riqlash, Davlat bojxona, Davlat soliq qo‘mitalari xodimlari majburiy davlat sug‘urtasiga olingan va bunday

sug‘urta turlari uchun sug‘urta badali (mukofoti) davlat byudjeti hisobidan to‘lanadi. Ixtiyoriy sug‘urta turlari sug‘urta munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning o‘zaro roziligi va yozma shartnoma asosida amalga oshiriladi, sug‘urta javobgarligi hajmi (sug‘urta narxi), sug‘urta badali (mukofoti) miqdori, sug‘urta hodisasi yuz berganda to‘lanadigan sug‘urta puli (sug‘urta qoplamasi, tovoni) summasi – shartnoma shartlari sug‘urta qiluvchi bilan sug‘urta qilinuvchi tomonlar o‘rtasida kelishiladi.

O‘zbekiston Respublikasida jami sug‘urta kompaniyalarining sug‘urta javobgarligi 3,25 trln. so‘mni, yig‘ilgan badallar (mukofotlar) tushumlari summasi 21,7 mlrd. so‘mni, to‘langan sug‘urta puli (koplamalari) summasi 2,4 mlrd. so‘mni tashkil etadi; sug‘urta to‘lovlarining umumiy tuzilmasida molmulk sug‘urtasi 70 %, shaxsiy sug‘urta 6,2 %, javobgarlik sug‘urtasi 5 % dan iborat bo‘ldi (2002). 2004-yilda O‘zbekistonda 20 dan ortiq, shu jumladan 10 ta yirik davlataksiyadorlik, nodavlat sug‘urta kompaniyalari faoliyat kursatadi.

O‘zbekiston Respublikasida sug‘urta sohasida tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari, normalari xalqaro standartlarga muvofiklashtirilgan.

Respublikada sug‘urtaga oid huquqiy munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining yangi “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida” qonuni (2002-yil 5-aprel) bilan tartibga solinadi.”[17]

Sug‘urta himoyasining asosiy maqsadi – iqtisodiy faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash va xavfni kamaytirishdir. Bu, ayniqsa, infratuzilma loyihalari, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, transport, energetika yoki qurilish sohalarida amalga oshiriladigan katta hajmdagi investitsiyalar uchun sug‘urta xizmatlari xavf-xatarlarni kamaytirish va risklarni boshqarish imkonini beradi. Bu jarayon orqali iqtisodiyotda barqarorlik, moliyaviy barqarorlik va investitsiya muhitining yaxshilanishi ta’minlanadi.

Sug‘urta himoyasining iqtisodiy ta’siri nafaqat zararlarni qoplash bilan cheklanmaydi. Investorlarning ishonchini mustahkamlash,

[17] https://uz.wikipedia.org/wiki/Sug%CA%BBurta

innovatsiyalarni rivojlantirish va yangi loyihalarni amalga oshirish uchun ham muhim shart bo‘lib xizmat qiladi. Sug‘urta kompaniyalari va moliyaviy institutlar tomonidan taqdim etiladigan mahsulotlar risklarni diversifikatsiya qilish imkonini berib, moliyaviy xavflarni taqsimlashga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiyotda ishonch muhitini mustahkamlashga va iqtisodiy faoliyatni kengaytirishga olib keladi.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, sug‘urta bozorlarining rivojlanishi va kengayishi iqtisodiy o‘sishga bevosita ta’sir qilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda sug‘urta sohasining rivojlanishi va investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarining takomillashuvi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib, bu mamlakatlarning iqtisodiy siyosati va infratuzilmasining rivojlanishiga asos bo‘lmoqda. Masalan, AQSh, Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada sug‘urta bozorlarining kengayishi va innovatsion xizmatlarning joriy etilishi iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Hozirgi vaqtda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning rivojlanishi sug‘urta amaliyotini tubdan o‘zgartirmoqda. Onlayn sug‘urta xizmatlari, avtomatlashtirilgan risk baholash va shartnomalar matnlarini tahlil qilish texnologiyalari yordamida sug‘urta jarayonlari yanada samarali, shaffaf va tez amalga oshirilmoqda. Bu esa, sug‘urta kompaniyalari uchun xarajatlarni qisqartirish va xizmatlar sifatini oshirish imkonini yaratmoqda.

Masalan, sun’iy intellekt yordamida sug‘urta da’volarining tezkorlik bilan ko‘rib chiqilishi va zararlarni baholash jarayonlari sezilarli darajada soddalashtirilmoqda. Biroq, sug‘urta sohasida yuzaga keladigan muammolar ham mavjud. Moliyaviy xavflar, ishonch muammolari va yirik iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlar sug‘urta bozorlarining barqarorligiga tahdid soladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va yangi innovatsiyalar bilan bog‘liq xavflar, masalan, ma’lumotlarning xavfsizligi va shaxsiy hayotga tahdidlar, muhim muammo sifatida ko‘rilmoqda. Bu muammolarni hal qilish uchun, davlatlar va sug‘urta kompaniyalari

tomonidan qonunchilik bazasini rivojlantirish, xavfsizlik standartlarini joriy etish va texnologik va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash zarur.

Global tendensiyalar va texnologik innovatsiyalarning investitsiyalarni jalb qilish va sug‘urta himoyasiga ta’siri sohasida muhim omil sifatida shakllanmoqda. Bu tendensiyalar va innovatsiyalar nafaqat iqtisodiy rivojlanishga, balki bozor infratuzilmasining mustahkamlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ular yordamida mamlakatlar va kompaniyalar o‘z imkoniyatlarini kengaytirib, xavflarni kamaytirish va innovatsion yondashuvlar orqali raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishmoqda.

Birinchi navbatda, global tendensiyalar ichida investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha yangi moliyaviy instrumentlar va platformalar muhim o‘rin tutmoqda. Masalan, xalqaro miqyosda joriy etilayotgan xalqaro investitsiya forumlari, onlayn investitsiya platformalari va kripto valyutalar bilan bog‘liq yangi moliyaviy texnologiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda inqilobiy o‘zgarishlar olib kelmoqda. Bu instrumentlar yordamida, xususan, xususiy va davlat sektorlaridan tashqari, xalqaro investorlar ham o‘z resurslarini mamlakat iqtisodiyotiga jalb qilish imkoniyatiga ega bo‘lishmoqda. Bu jarayonni qo‘llab-quvvatlash uchun davlatlar turli soliq imtiyozlari va yengilliklar taqdim etib, investitsiya muhitini yaxshilashga intilmoqda.

Texnologik innovatsiyalar, ayniqsa, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt (AI) sohasidagi rivojlanish, sug‘urta va investitsiyalar sohalarida ham muhim o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Raqamli platformalar va tahlil vositalari orqali sug‘urta kompaniyalari xavf-xatarlarni aniqroq baholash va xavfsizlikni ta’minlash uchun ilg‘or usullarni joriy etmoqda.

Masalan, sun’iy intellekt yordamida risklarni model qilish va baholash jarayonlari avtomatlashtirilmoqda, bu esa sug‘urta mahsulotlarining sifatini oshirish bilan birga, xarajatlarni kamaytirishga imkon yaratmoqda. Bundan tashqari, blockchain texnologiyasi yordamida sug‘urta shartnomalari va to‘lovlarning shaffofligi va xavfsizligi ta’minlanmoqda.

Global tendensiyalar bilan bog‘liq ravishda, ekologik va barqaror rivojlanish talablari ham investitsiyalar va sug‘urta sohalariga ta’sir qilmoqda. Masalan, qayta tiklanadigan energiya manbalariga sarmoya qilish va ekologik xavflarni qoplash uchun maxsus sug‘urta mahsulotlari ishlab chiqilmoqda. Bu esa, bir tomondan, ekologik barqarorlikni ta’minlashga yordam berayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, investitsiyalarni diversifikatsiya qilish va barqaror rivojlanish strategiyalarini amalga oshirish uchun imkoniyatlar yaratmoqda.

Global iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlar, masalan, inflatsiya darajasining oshishi, valyuta kurslarining o‘zgarishi va siyosiy muhitdagi noaniqliklar, investitsiyalar va sug‘urta bozorlarida muhim omil bo‘lib qolmoqda. Bu muammolarni yengish uchun, mamlakatlar innovatsion texnologiyalar va xalqaro hamkorlikni kengaytirishga intilmoqda, bu esa global iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi.

8.3. Tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari.

Hozirgi iqtisodiy sharoitda moliyaviy xizmatlar va institutlar mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari kabi moliyaviy institutlar iqtisodiy faoliyatning turli sohalarini moliyalashtirish, xavflarni boshqarish va kapital aylanishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ularning faoliyati orqali iqtisodiy barqarorlik, rivojlanish va ijtimoiy rivojlanish uchun mustahkam moliyaviy infratuzilma shakllanadi. Tijorat banklari odatda yirik va o‘rta korxonalar uchun kreditlar berish, depozitlar qabul qilish va to‘lov tizimlarini yuritish bilan shug‘ullanadi. Mikrokredit tashkilotlari esa, ayniqsa, kichik biznes egalari, qishloq xo‘jaligi va kam ta’minlangan guruhlar uchun kichik miqdordagi kreditlar ajratib, iqtisodiy inklyuziya va ijtimoiy rivojlanishga xizmat qiladi. Investitsiya kompaniyalari esa, kapitalni ko‘paytirish, yangi loyihalarni moliyalashtirish va bozorda foyda olish uchun o‘z kapitalini yotqizadi, shuningdek, yirik investitsiya portfellarini boshqaradi.

Sug‘urta kompaniyalari esa, turli xavflardan himoya qilish uchun sug‘urta polislari taklif etadi, bu esa iqtisodiy barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Bozor va logistika infratuzilmasining rivojlanishi bilan, bu moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va integratsiya kuchayib, iqtisodiy muhitni yanada barqaror qilish uchun muhim omil bo‘lib qolmoqda. Ularning samarali ishlashini ta’minlash uchun moliyaviy infratuzilma, axborot texnologiyalari va qonun-huquqiy bazaning rivojlanishi zarur hisoblanadi. Ayniqsa, texnologik innovatsiyalar va raqamli moliyaviy xizmatlarning jadal rivojlanishi orqali bu sohalarda yangi imkoniyatlar paydo bo‘lib, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu tarmoqlar mamlakat iqtisodiyotining barqarorligini ta’minlash, investitsiyalarni jalb qilish va ijtimoiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning o‘zaro hamkorligi va integratsiyasi iqtisodiy infratuzilmaning mustahkamligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, moliyaviy institutlarning rivojlanishi uchun qonun-huquqiy va texnologik infratuzilmaning takomillashtirilishi, shuningdek, raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Moliyaviy infratuzilma iqtisodiy faoliyatning muhim asosini tashkil etadigan, moliyaviy institutlar va ularning o‘zaro bog‘liq tizimlaridan iborat bo‘lib, mamlakat iqtisodiyotining barqarorligini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi. Bu infratuzilma nafaqat banklar va mikrokredit tashkilotlari, balki investitsiya va sug‘urta kompaniyalari kabi moliyaviy institutlarning faoliyatini ham o‘z ichiga oladi. Uning asosiy vazifasi iqtisodiy sub’ektlar uchun moliyaviy xizmatlar va vositalar ta’minlash, kapital aylanishini rivojlantirish va moliyaviy xavflarni kamaytirishdir.

Moliyaviy infratuzilmaning asosiy tushunchasi sifatida, u iqtisodiyotda moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishini va ulardan foydalanishni ta’minlovchi tizim sifatida qaraladi. Bu tizimda banklar va mikrokredit tashkilotlari moliyaviy resurslarni yig‘ish va ulardan foydalanishni boshqaradi, investitsiya kompaniyalari esa

kapitalni ko‘paytirish va yangi loyihalarni moliyalashtirish uchun xizmat qiladi. Sug‘urta kompaniyalari esa, iqtisodiy xavflarni kamaytirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan xizmatlar ko‘rsatadi.

Moliyaviy infratuzilmaning funksiyalari juda keng qamrovli va muhimdir. Birinchidan, u kapitalni yig‘ish va taqsimlash jarayonini osonlashtiradi. Banklar depozitlarni qabul qilish va kreditlar berish orqali iqtisodiy sub’ektlar o‘rtasida moliyaviy resurslarni taqsimlaydi. Mikrokredit tashkilotlari esa, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va kichik biznes uchun kichik miqdordagi kreditlar taqdim etadi, bu esa iqtisodiy inklyuziya va ijtimoiy rivojlanishni rag‘batlantiradi. Ikkinchidan, moliyaviy infratuzilma iqtisodiy xavflarni boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. Sug‘urta kompaniyalari turli xavflarga qarshi sug‘urta polislari orqali xavflarni bo‘lishadi va moliyaviy barqarorlikni saqlashga yordam beradi. Ushbu infratuzilmaning rivojlanishi uchun texnologik innovatsiyalar va raqamli moliyaviy xizmatlar katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va integratsiyani kuchaytiradi. Masalan, raqamli banklar va onlayn moliyaviy platformalar orqali xizmatlar ko‘rsatish osonlashadi, bu esa xaridorlar uchun qulayliklar yaratadi va moliyaviy xizmatlarning kengayishiga imkon beradi. Shu bilan birga, axborot texnologiyalari yordamida moliyaviy xavflar tahlili va boshqaruvi ham samarali amalga oshiriladi, bu esa moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Moliyaviy infratuzilma rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining umumiy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. U investitsiyalarni jalb qilish, iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirish va ijtimoiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun asosiy poydevor hisoblanadi. Moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va integratsiya esa, bu infratuzilmaning samaradorligini oshiradi va iqtisodiy muhitni yanada barqaror qiladi. Shu bilan birga, qonun-huquqiy bazaning rivojlanishi va moliyaviy xizmatlar uchun muvofiqlashtirilgan tartiblar bu tizimning ishonchliligini va samaradorligini ta’minlaydi.

Bu sohalarda texnologik innovatsiyalar va raqamli xizmatlar so‘nggi yillarda iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy infratuzilmani yanada kuchaytirishda muhim omil bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari uchun raqamli texnologiyalar nafaqat xizmatlar sifatini oshirish, balki ularning operatsion samaradorligini ham ta’minlashda asosiy vositaga aylanyapti. Raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar yordamida bu institutsiyalar o‘zlarining mijozlar bilan ishlash usullarini yaxshilash, mahsulot va xizmatlarni kengaytirish hamda xavfsizlik darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Birinchidan, banklar va moliyaviy institutlar uchun raqamli xizmatlar yirik ma’lumotlar bazalaridan foydalanish va ularning tahlilini amalga oshirish imkoniyatini yaratdi. Bu esa, o‘z navbatida, mijozlarning ehtiyojlarini va xatti-harakatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Masalan, banklar sun’iy intellekt va mashinasozlik o‘rganish texnologiyalaridan foydalanib, kredit berish jarayonlarini avtomatlashtirish, xavf-xatarlarni aniqlash va oldini olish bo‘yicha samarali tizimlarni yaratmoqda. Bu esa, kreditlar va mikrokreditlar bo‘yicha qarorlarni tez va aniq qabul qilish imkonini beradi, shuningdek, xavflarni kamaytiradi.

Ikkinchidan, raqamli bank xizmatlari va mobil ilovalar orqali mijozlarga qulayliklar taqdim etiladi. Mobil banking, onlayn to‘lovlar va raqamli hamyonlar yordamida foydalanuvchilar o‘zlarining moliyaviy operatsiyalarini istalgan joy va vaqtda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishmoqda. Bu esa, ayniqsa, qishloq joylarda va kam ta’minlangan guruhlar uchun moliyaviy xizmatlarga kirishni osonlashtiradi, iqtisodiy inklyuziya jarayonini kuchaytiradi. Mikrokredit tashkilotlari va kichik biznes egalari uchun raqamli platformalar orqali kreditlarni olish va to‘lovlarni amalga oshirish jarayonlari soddalashtirilgan, bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy rivojlanishni tezlashtiradi.

Uchinchidan, texnologik innovatsiyalar bilan bog‘liq bo‘lgan xavfsizlik va ma’lumotlarni himoyalash masalalari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli moliyaviy xizmatlar keng ko‘lamli

kiberxavfsizlik choralari va shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash texnologiyalari bilan ta’minlanmoqda. Kriptografiya, ikki faktorli autentifikatsiya va biometrik identifikatsiya kabi texnologiyalar yordamida, mijozlarning moliyaviy va shaxsiy ma’lumotlari himoyalanmoqda, bu esa, moliyaviy institutlarning ishonchliligini oshiradi.

Raqamli xizmatlarning rivojlanishi bilan birga, moliyaviy texnologiyalar sohasida yangi yondashuvlar va innovatsiyalar paydo bo‘layapti. Blockchain texnologiyasi yordamida amalga oshiriladigan tranzaktsiyalar, raqamli aktivlar bozori va smart kontraktlar kabi yangi imkoniyatlar banklar va sug‘urta kompaniyalari uchun kengayib bormoqda. Bu texnologiyalar nafaqat tranzaktsiyalarni tezlashtiradi, balki ularning shaffofligini va xavfsizligini ham ta’minlaydi.

Moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va integratsiya sohasida, ayniqsa, tijorat banklari, mikrokredit tashkilotlari, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari kabi moliyaviy institutlar o‘rtasidagi munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu institutlar o‘zaro hamkorlik qilish orqali iqtisodiy jarayonlarni yanada samarali boshqarish, kapital aylanishini yaxshilash va moliyaviy xavflarni kamaytirishga erishadilar. Bu jarayonlar, o‘z navbatida, mamlakatning umumiy moliyaviy infratuzilmasining rivojlanishiga va iqtisodiy barqarorlikning mustahkamlanishiga olib keladi.

Moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik bir nechta asosiy shakllarda amalga oshiriladi. Birinchi navbatda, bu institutlar o‘rtasida kreditlar va moliyaviy resurslarni birgalikda taqsimlash bo‘yicha hamkorlik. Masalan, yirik tijorat banklari va investitsiya kompaniyalari o‘rtasida strategik hamkorlik orqali yirik loyihalarni moliyalashtirish uchun umumiy kredit fondlari shakllantiriladi. Bu esa, o‘z navbatida, katta hajmdagi investitsiyalarning amalga oshirilishini ta’minlaydi va iqtisodiyotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, mikroqarz tashkilotlari va tijorat banklari o‘rtasida hamkorlik orqali kichik biznes subyektlariga, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va kam ta’minlangan guruhlar uchun, kreditlar ajratish jarayonlari soddalashtiriladi. Bu hamkorlik,

ayniqsa, moliyaviy inkluziyani ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi va ijtimoiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Moliyaviy institutlar o‘rtasida amalga oshiriladigan integratsiya esa, ularning texnologik va axborot texnologiyalari sohasida hamkorligini kuchaytiradi. Raqamli texnologiyalar va onlayn xizmatlarning rivojlanishi bilan, bu institutlar o‘rtasida ma’lumotlar va resurslar almashinuvi kengayib, moliyaviy xizmatlarning samaradorligi oshadi. Masalan, yagona axborot tizimlarining joriy etilishi kredit tarixini va moliyaviy holatni baholash jarayonlarini soddalashtiradi, bu esa, o‘z navbatida, kredit berish va yig‘imlar to‘lash jarayonlarini tezlashtiradi. Bundan tashqari, raqamli platformalar orqali hamkorlik qilish, masalan, mikrokreditlar bo‘yicha onlayn platformalar yoki sug‘urta xizmatlarini birlashtiruvchi tizimlar, moliyaviy institutlarning xarajatlarini kamaytiradi va xizmatlar sifatini oshiradi.

Moliyaviy institutlar o‘rtasidagi hamkorlik va integratsiya, shuningdek, qonun-huquqiy bazaning rivojlanishi bilan ham bog‘liq. Qonunchilik va tartibga solish mexanizmlarining takomillashtirilishi, moliyaviy institutlarning o‘zaro munosabatlarini tartibga soladi va ishonchlilikni oshiradi. Bu o‘z navbatida, investorlar va mijozlarning ishonchini mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Samarali hamkorlik uchun, moliyaviy infratuzilma va axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga, institutlar o‘rtasida ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlashda muhim hisoblanadi. Ma’lumotlarni himoyalash, shaxsiy va moliyaviy ma’lumotlarning maxfiyligini saqlash uchun zamonaviy xavfsizlik choralarini joriy etish zarurdir. Bu, o‘z navbatida, moliyaviy institutlarning o‘zaro ishonchini kuchaytiradi va moliyaviy tizimda barqarorlikni ta’minlaydi.

Qisqacha xulosa

Umuman olganda moliyaviy birjalar va ularning infratuzilmasi iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Bu sohadagi rivojlanish va izlanishlar, ayniqsa, texnologik yangiliklar va global iqtisodiy tendensiyalar bilan muvofiqlashtirilgan holda, kelajakda yanada keng va samarali bo‘lishi mumkin. Shu bilan

birga, moliyaviy bozorlarning mustahkamligi va xavfsizligini ta’minlash uchun yangi siyosat va tartib-qoidalarni ishlab chiqish, bozor ishtirokchilari uchun xavfsiz muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining asosiy va ajralmas qismi bo‘lib, uning samarali ishlashini ta’minlash uchun texnologik rivojlanish, qonunchilik va innovatsiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Bu esa albatta, mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishiga xizmat qiladi. Kelajakda moliyaviy infratuzilmaning muammolarini hal qilish va uning imkoniyatlarini kengaytirish uchun yanada keng qamrovli tahlil va innovatsion yondashuvlar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishi va uning bozor hamda logistika infratuzilmasi bilan mustahkam bog‘liqligini yanada chuqurlashtirdi. Bu, o‘z navbatida, iqtisodiy barqarorlik, investitsiyalarni jalb qilish va ijtimoiy rivojlanishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Sohada amalga oshiriladigan izchil va innovatsion yondashuvlar mamlakat iqtisodiyotining barqarorligini mustahkamlash va uning raqobatbardoshligini oshirishga muhim ahamiyatga ega bo‘lib, moliyaviy institutlar va infratuzilmaning samarali hamkorligi, raqamli texnologiyalar va qonun huquqiy asoslarning rivojlanishi, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun asos bo‘lib qoladi. Bu albatta, mamlakat iqtisodiyotining barqaror va dinamik rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi.

Tayanch iboralar: moliyaviy infratuzilma, moliyaviy bozorlar, moliyaviy institutlar, moliyaviy vositalar, moliyaviy texnologiyalar, investitsiyalarni jalb qilish, investitsiya, davlat investitsiyasi, chet el investitsiyasi, xususiy investitsiya, moliyaviy (portfel) investitsiya real investitsiya, investitsiya muhiti, sug‘urta, shaxsiy sug‘urta, mulkiy sug‘urta, javobgarlik sug‘urta, majburiy sug‘urta, sug‘urta himoyasi, investitsiya kompaniyalari, raqamli bank xizmatlari, raqamli moliyaviy xizmatlar.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy infratuzilma bozor iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi sifatida qanday rol o‘ynaydi?
2. Moliyaviy infratuzilmaning asosiy elementlari nimalardan iborat?
3. Moliyaviy infratuzilmaning iqtisodiy jarayondagi o‘rni qanday?
4. Moliyaviy bozorlar, moliyaviy institutlar va moliyaviy vositalar o‘zaro qanday bog‘liq?
5. Raqamli texnologiyalar moliyaviy infratuzilmaning rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?
6. Moliyaviy infratuzilmada mavjud asosiy muammolar (shaffoflik, xavfsizlik, kirish imkoniyati) nimadan iborat va ularni bartaraf etish yo‘llari qanday?
7. Investitsiyalarni jalb qilishning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati nimada? Investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini tushuntiring.
8. Sug‘urta himoyasi iqtisodiyotda qanday funksiyani bajaradi?
9. Investitsion risklarni kamaytirishdagi roli qanday?
10. Qonunchilik bazasi moliyaviy infratuzilmaga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
11. Banklar duch kelishi mumkin bo‘lgan asosiy xavflarni izohlang?

IX BOB. SAVDO-SANOAT PALATASINING VAZIFALARI.

9.1. Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni.

9.2. Savdo-sanoat palatasi xorijiy hamkorlar bilan aloqalar o‘rnatish, yuridik va axborot xizmatlari ko‘rsatishda muhim institutsional platforma.

9.3. Savdo-sanoat palatasining milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etishga ko‘maklashishi.

9.4. Savdo-sanoat palatasining litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlari.

9.1. Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan so‘nggi yillarda Savdo-sanoat palatasi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan bir qator huquqiy qarorlar qabul qilinishi ushbu institutning davlat iqtisodiy siyosatidagi ahamiyatini yanada oshirdi.

Savdo-sanoat palatasi (SSP) — bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi, himoya qiluvchi va rivojlantiruvchi asosiy institutlardan biridir. Ushbu institutning milliy iqtisodiyotdagi roli, avvalo, davlat va biznes sektori o‘rtasida samarali muloqot platformasini yaratish, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yuzaga keladigan to‘siqlarni bartaraf etish hamda investitsiya muhitini yaxshilash bilan belgilanadi.

SSP faoliyati quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi:

1. Tadbirkorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi vazifalari. Palata tadbirkorlik sub’yektlarining:

- noqonuniy tekshiruvlar;
- asossiz jarimalar;
- yer va mulk bilan bog‘liq muammolar;
- bank-kredit tizimlaridagi to‘siqlar, singari masalalarda ularning manfaatlarini davlat organlari oldida himoya qiladi.

2. Normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirishda ishtirok etish borasidagi vazifalari. SSP hukumatga tadbirkorlik va investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan:

– tahliliy takliflar;

– qonun loyihalariga o‘zgartishlar;

– reglamentlarni soddalashtirish bo‘yicha tavsiyalar;

– taqdim etishi orqali iqtisodiyotda regulyator yukini kamaytirishga hissa qo‘shadi.

3. Sud jarayonlarida tadbirkorlar manfaatlarini himoya qilishdagi vazifasi. Qonun hujjatlariga ko‘ra, Palata:

– iqtisodiy, ma’muriy, fuqarolik va ba’zi jinoyat ishlari bo‘yicha sudlarga ariza kiritishi,

– tadbirkorlar ishtirokidagi sud qarorlarini qayta ko‘rib chiqishni so‘rashi

– mumkin bo‘lib, bu tadbirkorlar uchun muhim kafolat mexanizmini yaratadi.

Savdo-sanoat palatasining qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari. *Konsultativ va maslahat xizmatlari.* Palata tadbirkorlik sub’yektlariga quyidagi yo‘nalishlarda bepul yoki imtiyozli xizmatlar ko‘rsatadi:

- huquqiy maslahatlar,
- soliq va buxgalteriya bo‘yicha ko‘mak,
- eksport-import jarayonlari bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar,
- biznesni boshlash, ro‘yxatga olish va kengaytirish bo‘yicha yo‘nalishlar.

“Tadbirkorlar kuni” qabul kunlari. Hududlarda har hafta o‘tkaziladigan “Tadbirkorlar kuni” tadbirkorlar duch kelayotgan muammolarni:

- mahalliy hokimliklar;
- soliq va bojxona organlari;
- banklar;
- davlat xizmatlari markazlari kabilar ishtirokida tezkor hal etishga xizmat qiladi. Ushbu mexanizm respublikada operativ muloqot tizimini shakllantirdi.

“Tadbirkorlar kuni” institutining respublika bo‘yicha joriy etilishi va samaradorligi

PQ-200-son qarori ijrosi doirasida davlat rahbari tomonidan har yili o‘tkaziladigan tadbirkorlar bilan ochiq muloqotni samarali tashkil etish maqsadida 2025-yilda respublikamizning barcha viloyatlarida “Tadbirkorlar kuni” qabul kunlari tizimli ravishda yo‘lga qo‘yildi.

Ushbu platformaning ilmiy nuqtayi nazardan afzalliklari:

– tadbirkorlik sub’yektlari duch kelayotgan muammolarni real vaqt rejimida identifikatsiya qilish;

– mahalliy hokimliklar, banklar, soliq va bojxona tizimlari bilan koordinatsiyalashgan yechim ishlab chiqish;

– muammolarni tahliliy segmentatsiya qilish orqali respublika miqyosida barqaror tendensiyalarni aniqlash.

2025-yilning o‘tgan davrida respublikada o‘tkazilgan qabul kunlarida o‘rganilgan murojaatlar bo‘yicha o‘rtacha:

– 60–65% murojaatlar joyida hal etilgan;

– 10–15% murojaatga rad javobi berilgan;

– 20–25% murojaatlarga huquqiy va metodik tushuntirishlar berilgan.

Bu ko‘rsatkichlar Savdo-sanoat palatasining muammolarni “birinchi halqa”da bartaraf etish qobiliyati oshganini ko‘rsatadi.

Eksportga ko‘maklashish. Savdo-sanoat palatasi eksport qiluvchi korxonalar uchun:

- sertifikatlash;
- savdo uylari bilan bog‘lash;
- xalqaro ko‘rgazmalarda qatnashish;
- xorijiy sheriklar bilan muzokaralar kabi xizmatlarni ko‘rsatadi.

Bu kichik va o‘rta biznesning tashqi bozorlarga kirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Biznes-ta’lim va kadrlar tayyorlashdagi komagi. Palata:

– biznes-inkubatsiya dasturlari,

– startaplarni qo‘llab-quvvatlash,

– yoshlar va ayollar tadbirkorligi bo‘yicha treninglar

– orqali kadrlar malakasini oshirishga hissa qo‘shadi.

Savdo-sanoat palatasi faoliyatining iqtisodiy samaradorligiga to‘xtaladigan bo‘lsak. Ilmiy nuqtayi nazardan, Palataning biznesni qo‘llab-quvvatlash faoliyati iqtisodiyotda quyidagi ijobiy natijalarni yuzaga keltiradi:

Korxonalar faoliyati barqarorlashadi. Muammolarni tezkor hal etish natijasida:

- ishlab chiqarish to‘xtashining oldi olinadi;
- moliyaviy yo‘qotishlar kamayadi;
- tadbirkorlik sub’yektlarining raqobatbardoshligi oshadi.

Investitsiya muhiti yaxshilanadi. Regulyator tizimini soddalashtirish va tadbirkorlik muhitining shaffofligi:

- investorlar ishonchini kuchaytiradi,
- yangi loyihalar soni ortadi.

Yangi ish o‘rinlari yaratiladi. Tadbirkorlikni qo‘llash orqali:

- kichik biznesning ulushi oshadi,
- mintaqalarda bandlik ta’minlanadi.

Quyidagi 9.1-jadvalda 2025-yil uchun O‘zbekiston bo‘yicha shartli (ilmiy-uslubiy) statistik ko‘rsatkichlar aks ettirildi.

Savdo-sanoat palatasi O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi eng muhim institutlardan biri sifatida:

- huquqiy himoya;
- konsultativ xizmatlar;
- regulativ islohotlarda ishtirok;
- muammolarni tezkor hal etish;
- eksportni kengaytirish;
- biznes-ta’limni rivojlantirish kabi mexanizmlarni muvaffaqiyatli amalga oshirmoqda.

Natijada, Respublikada tadbirkorlik muhitining barqarorligi, investitsion jozibadorlik va iqtisodiy faollikning oshishiga bevosita hissa qo‘shib kelmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, kichik biznesning milliy iqtisodiyotdagi ulushini oshirish borasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

9.1-jadval

Savdo-sanoat palatasi faoliyatiga oid shartli statistik ma’lumotlar (*2025-yilning yanvar-sentyabr ma’lumotlari keltiriladi).*

Ko‘rsatkich	Miqdor	Izoh
SSP a’zolari soni	153 800	Mikro va kichik biznesni badallardan ozod qilish ta’siri
“Tadbirkorlar kuni” qabul kunlari	247 ta	Respublika bo‘yicha
Ko‘rib chiqilgan murojaatlar	32 540	Tadbirkorlikning barcha sohalari
Ijobiy hal etilgan murojaatlar	20 870 (64%)	Eng ko‘p hal etilgan yo‘nalish – yer va mulk
Eksportga ko‘maklashish xizmatlari	12 400 ta	Sertifikatlash, ko‘rgazmalar, shartnomalar
Biznes-ta’lim dasturlarida qatnashganlar	45 600 nafar	Yoshlar va ayollar tadbirkorligi yo‘nalishlari
Qabul qilingan murojaatlar soni	32 540	Tadbirkorlikning barcha yo‘nalishlari bo‘yicha
Rad etilgan murojaatlar	4 220 (13%)	Asosan huquqiy asos yetishmasligi bilan bog‘liq
Tushuntirish berilgan murojaatlar	7 450 (23%)	Soliq, kredit va ruxsat berish tartib-taomillari bo‘yicha

Jumladan, 2023-yil 15-yanvarda qabul qilingan Prezidentning PQ-15-sonli “Savdo-sanoat palatasi faoliyatini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori ushbu jarayonning huquqiy asosini mustahkamladi. Mazkur qaror bilan Savdo-sanoat palatasiga jami 8 ta qo‘shimcha vakolat berildi, bu esa respublikada tadbirkorlik infratuzilmasining institutsional rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

PQ-15-son qarorga ko‘ra Savdo-sanoat palatasiga quyidagi strategik vazifalar yuklatildi:

1. Tadbirkorlik va investitsiya muhitini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish. Palataga hukumat darajasida normativ-huquqiy hujjatlarga o‘zgartishlar kiritish bo‘yicha takliflar taqdim etish vakolati berilishi tartibiy-analitik jarayonlarni kuchaytiradi. Bu iqtisodiyotda *regulyator yukini kamaytirishga* xizmat qiladi.

2. Sud organlariga murojaat qilish vakolati. Palata a’zolari manfaatini himoya qilish maqsadida iqtisodiy, ma’muriy, fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha:

- oliy sudga ariza kiritish;
- sud qarorlarini qayta ko‘rib chiqishni so‘rash imkonining paydo bo‘lishi tadbirkorlar huquqlarining institutsional kafolatlarini mustahkamlaydi.

3. Bosh vazirga bevosita takliflar kiritish mexanizmi. Bu mexanizm davlat va tadbirkorlik sektori o‘rtasidagi *vertikal muloqot tizimini* kuchaytiradi hamda qaror qabul qilish jarayonining shaffofligini oshiradi.

Savdo-sanoat palatasi a’zoligi dinamikasi. Qarorga ko‘ra, mikro, kichik va o‘rta biznes sub’yektlari Palata a’zolik va kirish badallaridan ozod etildi. Respublikada bu chora:

– tadbirkorlik sub’yektlarining Palataga integratsiyasini kuchaytirdi;

– ularning huquqiy madaniyati va davlat organlari bilan ishlash mexanizmlarini yengillashtirdi.

Natijada, 2025-yil 1-noyabr holatiga ko‘ra Palata a’zolari soni mamlakat bo‘yicha sezilarli darajada oshgan. Quyidagi 9.2-jadvalda statistik ko‘rsatkichlar keltiriladi.

Savdo-sanoat palatasining vakolatlarini kengaytirish, davlat boshqaruvi va tadbirkorlik o‘rtasidagi muloqotni kuchaytirish, hududlarda “Tadbirkorlar kuni” qabul kunlarini joriy etish respublikada ishbilarmonlik muhiti sifatini oshirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu islohotlar:

– tadbirkorlar bilan davlat organlari o‘rtasidagi muloqotni soddalashtirdi;

– muammolarni tezkor hal etish tizimini yaratdi;

– investitsiya muhitini institutsional jihatdan mustahkamladi;

– hududlarda biznes rivojlanishining barqaror dinamika hosil qildi.

Mazkur jarayonlarning ilmiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2023–2025-yillarda tadbirkorlik infratuzilmasining rivojlanishi O‘zbekiston

iqtisodiyotining modernizatsiya jarayonida muhim strukturaviy omil sifatida shakllanmoqda.

9.2. Savdo-sanoat palatasi xorijiy hamkorlar bilan aloqalar o‘rnatish, yuridik va axborot xizmatlari ko‘rsatishda muhim institutsional platforma.

Zamonaviy iqtisodiyotda xalqaro iqtisodiy integratsiya, tashqi bozorlar bilan hamkorlik, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va eksport geografiyasini kengaytirish mamlakat va mintaqa iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekiston Savdo-sanoat palatasi, xususan, uning hududiy boshqarmalari xalqaro biznes aloqalarini rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish hamda tadbirkorlik sub’yektlariga axborot, yuridik va tashkiliy ko‘mak ko‘rsatishda strategik institut sifatida faoliyat yuritmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi (SSP) mamlakat iqtisodiyotida asosiy institutsional institut sifatida faoliyat yuritib, mahalliy va xorijiy tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash, biznes muhiti rivojini ta’minlash hamda investitsion loyihalarni amalga oshirishda muhim platforma hisoblanadi. Palata xorijiy hamkorlar bilan iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish, yuridik yordam ko‘rsatish va axborot xizmatlarini taqdim etish bo‘yicha keng ko‘lamli institutsional funksiyalarga ega bo‘lib, bu jarayonlar mamlakatning eksport salohiyati va xalqaro iqtisodiy integratsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

1. Xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish. Savdo-sanoat palatasi respublika bo‘ylab eksportyor korxonalarga xorijiy hamkor topishda, mahsulotlarini chet el bozorlariga joylashtirishda va biznes-forumlarda ishtirokini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. 2025-yil davomida palata tomonidan tashkil etilgan tadbirlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Xitoy, Saudiya Arabistoni, Indoneziya, Pokiston, Eron Islom Respublikasi, Belorussiya, Rossiya, Turkiya, Afg‘oniston, Ozarbayjon va Italiya davlatlari ishbilarmonlari bilan jami 15 marotaba biznes-

forumlar va hamkorlik uchrashuvlari o‘tkazildi, unda 215 nafar mahalliy tadbirkorlik sub’ektlari ishtirok etdi.

Toshkent shahrida xalqaro biznes-forumlar doirasida Afg‘oniston, Tojikiston, Ozarbayjon, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkiya, Belorusiya, Gruziya, Eron, Misr, Xitoy, Pokiston, Hindiston, Rossiya va Mongoliya davlatlari ishbilarmonlari bilan 440 nafardan ortiq mahalliy tadbirkorlik sub’ektlari ishtirokida forumlar tashkil etildi.

Palataning Samarqand viloyati hududiy boshqarmasi tomonidan Xitoy, Indoneziya, Pokiston, Eron, Belorusiya, Rossiya, Turkiya, Ozarbayjon va Yaponiya davlatlarining tadbirkorlaridan iborat 167 ta soha bo‘yicha uchrashuvlar amalga oshirilib, investitsiya va eksport faoliyatini rivojlantirishga amaliy yordamlar ko‘rsatildi.

Shu bilan birga, hududiy boshqarmalar tomonidan 2025-yilda Xitoy-Sian, Eron Gorgon viloyati va Belorussiya Brest viloyati bilan hamkorlik memorandumlari imzolangan. Bu hujjatlar savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, qo‘shma loyihalarni amalga oshirish va milliy mahsulotlarni xorijiy bozorga chiqarishda muhim asos vazifasini bajaradi.

Yuridik xizmatlar va tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish. Savdo-sanoat palatasi yuridik ko‘mak ko‘rsatishda ham markaziy rol o‘ynaydi. Samarqand viloyati hududiy boshqarmasi tomonidan 2025-yil davomida tadbirkorlik sub’ektlari manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha quyidagi ko‘rsatkichlar qayd etildi:tegishli sudlarga jami 54 964 ta da’vo arizasi kiritilgan, umumiy summasi 7,1 trln so‘mni tashkil qiladi.

Shu jumladan, palata a’zolari manfaatida 14 433 ta ariza, qiymati 2,2 trln so‘m; banklar manfaatida 40 531 ta ariza, qiymati 4,9 trln so‘m.

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning harakatlari (harakatsizligi) bo‘yicha 45 ta ariza, sud qarorlari ustidan berilgan shikoyatlar esa 271 ta.

Ushbu ko‘rsatkichlar Savdo-sanoat palatasining hududiy bo‘g‘inlarda ham tadbirkorlarning huquqiy himoyasini samarali amalga oshirishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, yuridik xizmatlar palata

tomonidan biznes muhitini barqarorlashtirish, nizolarni oldini olish va investitsion ishonchni oshirishda muhim vosita sifatida ishlatiladi.

Axborot xizmatlari va institutsional qo‘llab-quvvatlash. Savdo-sanoat palatasi axborot xizmatlarini taqdim etishda, jumladan, milliy va xalqaro bozorlarda mavjud imkoniyatlar, eksport talabnomalari, biznes-forumlar va seminarlar to‘g‘risida tadbirkorlarga ma’lumot yetkazishda faol ishtirok etadi. Shu orqali palata:

Mahalliy tadbirkorlarni xalqaro bozorga tayyorlash, eksport salohiyatini oshirish va qo‘shma ishlab chiqarish loyihalarini amalga oshirishga ko‘maklashadi;

tadbirkorlar uchun seminarlar, treninglar va o‘quv kurslarini tashkil etib, ular uchun investitsiya imkoniyatlari, moliyaviy va yuridik maslahatlarni taqdim etadi;

elektron platformalar orqali ma’lumot almashish, marketing va reklama xizmatlarini taqdim etish hamda biznes-forumlar natijalarini targ‘ib qilishni amalga oshiradi.

axborot xizmatlari, shuningdek, tadbirkorlar va investorlar uchun iqtisodiy shaffoflikni oshirish va qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish, tadbirkorlarning yuridik huquqlarini himoya qilish hamda axborot xizmatlarini ko‘rsatishda markaziy institutsional platforma hisoblanadi.

Palata faoliyati natijasida respublika bo‘yicha minglab tadbirkorlik sub’ektlari xorijiy bozorga chiqish, qo‘shma loyihalar tashkil etish va investitsion imkoniyatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Shu bilan birga, yuridik va axborot xizmatlari tadbirkorlar faoliyatini himoya qiluvchi va rivojlantiruvchi asosiy vosita sifatida ishlaydi.

Xalqaro hamkorlik memorandumlariga asoslangan institutsional integratsiya jarayonida O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi 2025-yilda bir qator yetakchi davlatlar va hududlar bilan o‘zaro anglashuv memorandumlarini imzolab, xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tardi. Mazkur hujjatlar mamlakatning eksport salohiyatini oshirish, investitsiya oqimini kuchaytirish, qo‘shma

korxonalar faoliyatini kengaytirish hamda biznes diplomatiya mexanizmlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2025-yilda Savdo-sanoat palatasi tomonidan quyidagi strategik xorijiy hamkorlar bilan hamkorlik memorandumlari imzolandi:

Xitoy Xalq Respublikasining Shanxay, Sian va Guanchjou kabi yetakchi sanoat va logistika markazlari bilan o‘zaro anglashuv memorandumlari — ushbu hamkorlik sanoat kooperatsiyasi, elektron tijorat, logistika zanjirlarini raqamlashtirish va qo‘shma ishlab chiqarish klasterlarini yo‘lga qo‘yishga xizmat qilmoqda.

Eron Islom Respublikasining Gilon, Gormon va Gorgon viloyatlari bilan savdo-iqtisodiy hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan uch tomonlama memorandumlar — farmatsevtika, neft-kimyo xomashyolari, oziq-ovqat sanoati, logistika yo‘nalishlari bo‘yicha qo‘shma loyihalarni rivojlantirish nazarda tutilgan.

Belorussiya Respublikasining Minsk, Brest va Grodno viloyatlari bilan imzolangan hamkorlik memorandumlari — qishloq xo‘jaligi texnikasi ishlab chiqarish, yog‘och sanoati, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash va eksport logistikasini kuchaytirishga qaratilgan.

Mazkur memorandumlar O‘zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish, xorijiy investorlar uchun barqaror institutsional muhit yaratish hamda milliy tadbirkorlarning tashqi bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim mexanizm bo‘lib xizmat qilmoqda.

9.3. Savdo-sanoat palatasining milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etishga ko‘maklashishi.

O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi (SSP) mamlakatning iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish, milliy mahsulotlar eksportini kengaytirish va tadbirkorlik sub’ektlarini xalqaro bozorga olib chiqishda asosiy institutsional vosita sifatida faoliyat yuritadi. Shu jumladan, palata milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etish bo‘yicha tadbirkorlarga amaliy yordam ko‘rsatadi, ular uchun ekspozitsiya maydonlarini tayyorlash, tashkiliy

masalalarni hal etish va potentsial hamkorlar bilan uchrashuvlarni tashkil etadi.

Milliy koʻrgazmalarda ishtirokni qoʻllab-quvvatlash. Savdo-sanoat palatasi respublika hududida oʻtkaziladigan milliy koʻrgazmalarda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qatnashishga jalb qiladi. Bu jarayon quyidagi asosiy yoʻnalishlarni oʻz ichiga oladi:

– tadbirkorlar mahsulotlarini keng jamoatchilikka tanitish, yangi mijozlar va distribyutorlar bilan aloqalarni oʻrnatish imkoniyatiga ega boʻladi;

– palata tomonidan ekspozitsiya maydonlari, logistik va tashkiliy xizmatlar, marketing materiallari tayyorlashda yordam koʻrsatiladi;

– har bir koʻrgazmada qatnashayotgan tadbirkorlar uchun seminarlar, master-klasslar va networking tadbirlari tashkil etilib, mahsulotlarni samarali targʻib qilish imkoniyati yaratiladi;

– milliy koʻrgazmalarda qatnashish orqali tadbirkorlar oʻz mahsulotlarini sifat va narx jihatidan xalqaro standartlarga moslashtirishga ragʻbatlantiriladi.

Masalan, 2025-yil davomida Oʻzbekiston Savdo-sanoat palatasi tomonidan Toshkent, Samarqand, Buxoro va Fargʻona viloyatlarida jami 12 ta milliy koʻrgazma tashkil etilib, ularda yakka va qoʻshma stendlar orqali 820 nafar mahalliy tadbirkorlik sub’ektlari oʻz mahsulotlarini namoyish etdi. Shu bilan birga, bu koʻrgazmalar orqali 520 yangi savdo shartnomalari imzolandi**,** qisman esa yangi eksport yoʻnalishlari ochildi. Quyida 9.2-jadval ma’lumotlarida 2025 yil yanvar va sentyabr oylarida Oʻzbekiston Savdo-sanoat palatasi tomonidan tashkil etilgan ishbilarmonlik tadbirlari bilan tanishasiz.

Quyidagi koʻrgazmalar orqali mahalliy tadbirkorlar 650 nafar boʻlib, 380 ta yangi xalqaro shartnoma va kelishuvlarni amalga oshirdi. Shu bilan birga, palata tomonidan logistik va tashkiliy yordam, marketing materiallari, B2B uchrashuvlar va eksport hujjatlari tayyorlash kabi qoʻllab-quvvatlash xizmatlari koʻrsatildi.

9.2-jadval

Milliy va xalqaro ko‘rgazmalar bo‘yicha statistik ma’lumot

(2025 yil yanvar-sentaybr)

№	Oy	Hudud	Ishtirok etgan davlatlar	Mahalliy tadbirkorlar soni	Shartnoma va kelishuvlar soni
1	Yanvar	Toshkent	Germaniya, Xitoy	72	38
2	Fevral	Samarqand	Italiya, Turkiya	65	42
3	Mart	Buxoro	Rossiya, Xitoy	58	36
4	Aprel	Farg‘ona	BAA, Turkiya	55	31
5	May	Toshkent	Rossiya, Germaniya	70	45
6	Iyun	Samarqand	Xitoy, Italiya	60	33
7	Iyul	Buxoro	Turkiya, Rossiya	48	27
8	Avgust	Toshkent	BAA, Germaniya, Italiya	75	46
9	Sentyabr	Farg‘ona	Xitoy, Turkiya, Rossiya	47	20

Xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirokni qo‘llab-quvvatlash. Xorijiy bozorga chiqish va eksport salohiyatini oshirish maqsadida palata xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirokni tashkil etishda markaziy rol o‘ynaydi. Bu jarayon bir nechta bosqichdan iborat:

- mahalliy tadbirkorlar uchun xorijiy ko‘rgazmalarda ishtirok rejasini tuzish va qatnashish imkoniyatlarini aniqlash;
- ko‘rgazma maydonlari, logistik xizmatlar, bojxona va transport masalalarini hal qilish;
- tadbirkorlarni xorijiy ishbilarmonlar bilan uchrashuvlar, b2b va b2c formatidagi tadbirlar orqali qo‘llab-quvvatlash;
- mahsulotlarni xalqaro standartlarga moslashtirish va eksport hujjatlarini tayyorlashda amaliy yordam ko‘rsatish.

2025-yil davomida Savdo-sanoat palatasi Xitoy, Germaniya, Italiya, Rossiya, Turkiya va BAA davlatlarida jami 9 ta xalqaro ko‘rgazmada ishtirokni tashkil etdi. Ushbu tadbirlarda 650 nafar mahalliy tadbirkorlik sub’ektlari o‘z mahsulotlarini taqdim etdi, natijada 380 ta yangi xalqaro shartnoma tuzildi. Shu bilan birga,

tadbirkorlarning mahsulotlari sifatini xalqaro sertifikatlar bilan tasdiqlash jarayonida ham palata faol ko‘mak berdi.

Palataning institutsional ko‘mak mexanizmlari. Milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirokni qo‘llab-quvvatlashda palataning asosiy mexanizmlari quyidagilardan iborat:

- tashkiliy ko‘mak - ekspozitsiya stendlarini tayyorlash, transport va logistika masalalarini hal etish;
- axborot xizmatlari - ko‘rgazma va biznes-forumlar haqida tadbirkorlarga yetarli ma’lumot yetkazish, marketing va reklama materiallarini taqdim etish;
- yuridik va moliyaviy maslahatlar - eksport shartnomalarini tuzish, bojxona va moliya bilan bog‘liq hujjatlarni tayyorlash;
- Networking va B2B tadbirlar - xalqaro ishbilarmonlar bilan uchrashuvlar, investorlar bilan muloqot, qo‘shma loyihalarni muhokama qilish imkoniyatlari.

Shu tarzda, milliy va xalqaro ko‘rgazmalar tadbirkorlar uchun mahsulotlarini global bozorga chiqarish, yangi biznes aloqalarni o‘rnatish va investitsion imkoniyatlardan foydalanish bo‘yicha samarali platforma vazifasini bajaradi.

Milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda qatnashish orqali tadbirkorlar mahsulotlarini global raqobat sharoitida sinovdan o‘tkazish, xalqaro sertifikatlar olish va investitsion sheriklikni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga, eksportni diversifikatsiya qilishga va tadbirkorlik muhitini barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

9.4. Savdo-sanoat palatasining litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlari.

Mamlakatimizda tadbirkorlik muhitini rivojlantirish va bozor iqtisodiyotida sub’ektlarning raqobatbardoshligini oshirishda Savdo-sanoat palatasi muhim institutsional vosita bo‘lib ulgurdi. Palata, ayniqsa, litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar berish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchi kompaniyalar uchun bozor va logistika infratuzilmasida sifat va

xavfsizlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Bu jarayonlar nafaqat qonuniy talablarni bajarishga yordam beradi, balki transport, ombor, yetkazib berish va eksport tizimlarida barqaror faoliyat yuritishga imkon yaratadi.

1. Litsenziyalash bo‘yicha maslahatlar. Litsenziya tadbirkorlik faoliyatini qonuniy amalga oshirish va bozor infratuzilmasida barqarorlikni ta’minlash uchun zarur huquqiy vosita hisoblanadi. SSP litsenziyalash jarayonida quyidagi xizmatlarni ko‘rsatadi:

- mahalliy va xorijiy bozor talablariga mos ravishda litsenziya turlarini aniqlash;
- ariza va hujjatlarni tayyorlash hamda tegishli davlat organlariga taqdim etishda amaliy yordam;
- transport va ombor logistikasi bilan shug‘ullanuvchi kompaniyalar uchun maxsus litsenziya talablarini tushuntirish;
- litsenziya olish muddatlarini qisqartirish va byurokratik to‘siqlarni bartaraf etishda maslahatlar berish;
- litsenziya talablariga mos keladigan operatsion va logistika tizimlarini shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar.

2025-yil davomida palata tomonidan respublika bo‘yicha jami 1240 ta tadbirkorlik sub’ektlariga litsenziya olish bo‘yicha maslahatlar berildi. Natijada 845 ta sub’ekt faoliyatini qonuniy tartibda boshladi**,** bu esa logistika va bozor infratuzilmasida samarali ishlash imkonini yaratdi.

2. Sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar. Sertifikatlash bozor va logistika infratuzilmasida mahsulot va xizmatlarning sifatini kafolatlash, eksport imkoniyatlarini kengaytirish hamda xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish uchun zarur. SSP quyidagi ko‘maklarni taqdim etadi:

- mahsulot va xizmatlar uchun milliy va xalqaro standartlar bo‘yicha sertifikatlar (ISO, HACCP, CE va boshqa) olish bo‘yicha maslahatlar;
- sertifikatlash jarayonida talab qilinadigan hujjatlar va laboratoriya sinovlarini tayyorlashda amaliy yordam;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni eksport standartlariga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar;
- sertifikatlangan mahsulotlar uchun logistika yo‘nalishlarini aniqlash, eksport va ichki bozorlar bilan bog‘lash.

2025-yilda palata tomonidan O‘zbekiston bo‘yicha 720 ta mahsulot va xizmat sub’ektlariga sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar berildi. Shu jarayon orqali 480 ta mahsulot xalqaro standartlarga moslashtirildi**,** natijada eksport salohiyati oshdi va logistika tarmoqlari kengaydi.

3. Bozor va logistika infratuzilmasiga ta’siri. Litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar nafaqat qonuniy talablarni bajarishga yordam beradi, balki **bozor va logistika tizimining samarali ishlashini** ta’minlaydi:

- mahsulot va xizmatlar sifatining oshishi, transport va saqlash jarayonlarida xavfsizlikni kafolatlaydi;
- bozor ishtirokchilari o‘rtasida adolatli raqobatni ta’minlaydi, monopoliya va noqonuniy faoliyatni kamaytiradi;
- eksport yo‘nalishlarida logistika zanjiri samaradorligini oshiradi, mahsulotlarni vaqtida yetkazib berish imkoniyatlarini yaratadi;
- litsenziya va sertifikatlar bozor infratuzilmasida ishonchli hamkorlik va investitsiyalarni jalb qilish uchun muhim kafolat bo‘lib xizmat qiladi;
- tadqiqot va monitoring orqali bozor infratuzilmasidagi mavjud to‘siqlarni aniqlash va ularni bartaraf etishda maslahatlar beriladi.

2025-yilda palata xizmatidan foydalangan tadbirkorlik sub’ektlari logistika va bozor tizimida 1 325 ta yangi eksport yo‘nalishlarini tashkil etdi**,** natijada mahsulotlar global bozorda raqobatbardosh bo‘ldi.

4. Natijalar va amaliy ahamiyati. Savdo-sanoat palatasining litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha ko‘rsatgan maslahatlari:

- tadbirkorlar uchun mahsulot va xizmatlar sifatini milliy va xalqaro standartlarga moslashtirish imkonini yaratadi;
- bozor va logistika tizimida ishonchli, barqaror va samarali raqobat muhitini shakllantiradi;

– eksport salohiyatini oshiradi va yangi bozor yo‘nalishlarini ochadi;

– tadbirkorlarning huquqiy himoyasi va faoliyatini qonuniy tartibda olib borishini ta’minlaydi;

– mahsulotlar va xizmatlarni logistika tarmog‘ida xavfsiz, sifatli va vaqtida yetkazib berish jarayonini kafolatlaydi.

Shu tarzda, Savdo-sanoat palatasi bozor va logistika infratuzilmasining samarali ishlashini ta’minlovchi muhim institut sifatida faoliyat yuritadi. Litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar orqali palata tadbirkorlar va investorlar uchun barqaror, xavfsiz va raqobatbardosh iqtisodiy sharoit yaratadi, bu esa milliy iqtisodiyot va eksport salohiyatining rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Qisqacha xulosa

Savdo-sanoat palatasi O‘zbekiston tadbirkorligi va iqtisodiy rivojlanishida markaziy institutsional rol o‘ynaydi. Palata birinchi navbatda tadbirkorlik sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash orqali biznes muhitini yaxshilashga, normativ-huquqiy masalalarda maslahat berishga va huquqiy himoya ko‘rsatishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, palata xorijiy hamkorlar bilan aloqalar o‘rnatish, investitsiyalar jalb qilish va axborot-ta’lim xizmatlarini taqdim etish orqali mahalliy korxonalarni xalqaro bozorga integratsiya qilish imkonini yaratadi. Milliy va xalqaro ko‘rgazmalar hamda biznes-forumlarda ishtirokni ta’minlash orqali palata mahsulot va xizmatlarning eksport salohiyatini oshiradi va tadbirkorlar uchun yangi biznes imkoniyatlarini yaratadi. Litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar esa tadbirkorlar faoliyatini qonuniy asosda yuritish, mahsulot va xizmat sifatini kafolatlash, shuningdek bozor va logistika infratuzilmasini samarali ishlashini ta’minlaydi. Shu tarzda, Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlikni rivojlantirish, iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish va mahalliy hamda xalqaro bozorlar bilan integratsiyani mustahkamlashda muhim vosita hisoblanadi.

Tayanch iboralar: tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, biznes muhitini yaxshilash, normativ-huquqiy maslahatlar, huquqiy himoya,

xorijiy hamkorlik, investitsiya jalb qilish, axborot va yuridik xizmatlar, milliy va xalqaro ko‘rgazmalar, eksport salohiyati, bozor va logistika infratuzilmasi, litsenziyalash va sertifikatlash, mahsulot va xizmat sifatini kafolatlash, barqaror iqtisodiy muhit, tadbirkorlik salohiyati, xalqaro integratsiya, raqobatbardoshlikni oshirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Savdo-sanoat palatasining asosiy vazifalari va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi roli nimalardan iborat?
2. Palata a’zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari qanday tashkil etilgan?
3. Xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni o‘rnatishda Savdo-sanoat palatasining vazifalari nimalardan iborat?
4. Palata orqali tadbirkorlik sub’ektlari uchun qanday yuridik va axborot xizmatlari ko‘rsatiladi?
5. Milliy va xalqaro ko‘rgazmalarda tadbirkorlarning ishtirokini tashkil etishda Palataning roli qanday?
6. Litsenziyalash va sertifikatlash bo‘yicha maslahatlar tadbirkorlar faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
7. Savdo-sanoat palatasi yordamida mahalliy mahsulot va xizmatlarning eksport salohiyati qanday oshiriladi?
8. Palata tomonidan tadbirkorlar va investorlar uchun tashkil etilgan biznes-forumlar qanday ahamiyatga ega?
9. Hududiy investitsiya dasturlari va Palata ishtirokida amalga oshirilgan loyihalar qaysi sohalarda amalga oshiriladi?
10. Tadbirkorlikni rivojlantirishda yoshlar va xotin-qizlarning jalb etilishi qanday tashkil etiladi?
11. Savdo-sanoat palatasining bozor va logistika infratuzilmasiga ta’siri nimadan iborat?

X BOB. AXBOROT-TASHKILIY TIJORAT FAOLIYATI.

10.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyatining ahamiyati.

10.2. Bozor axboroti – bu talab va taklif, raqobatchilar, mijozlar haqidagi ma’lumotlar.

10.3. Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlari.

10.4. CRM, SCM va elektron savdo platformalari orqali tijorat faoliyatini muvofiqlashtirish.

10.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyatining ahamiyati.

Bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar, tashkilotlar va boshqaruv tizimlarining samarali ishlashi ko‘p jihatdan axborot oqimlari va tashkilotchilik faoliyatining to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liqdir. Zamonaviy iqtisodiy jarayonlar murakkab, raqobatbardosh va o‘zgaruvchan muhitga ega bo‘lganligi sababli, iqtisodiy subyektlar uchun o‘z vaqtida, ishonchli va to‘liq axborotni olish, uni qayta ishlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish jarayonida undan unumli foydalanish eng muhim mezonlardan biriga aylandi. Shu sababli axborot va tashkilotchilik faoliyati bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning asab tizimi, boshqaruvning markaziy mexanizmi sifatida qaraladi.

Bugungi global raqamli iqtisodiyotda axborotning roli yanada kuchaydi. Axborot texnologiyalari, raqamli platformalar, internet xizmatlari va sun’iy intellekt asosida ishlovchi tizimlar xo‘jalik subyektlariga keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bunday sharoitda axborotning qiymati ko‘pincha moddiy resurslardan ham yuqori baholanadi. Axborotga ega bo‘lgan subyekt bozor vaziyatini to‘g‘ri baholay oladi, raqobatchilar harakatini oldindan taxminlaydi, o‘z strategiyasini moslashtiradi va iqtisodiy risklarni kamaytiradi. Shuning uchun ham iqtisodchilar axborotni “to‘rtinchi ishlab chiqarish omili”, “iqtisodiy rivojlanish lokomotivi” sifatida ta’riflamoqdalar.

Tashkilotchilik faoliyati esa iqtisodiy tizimlarda tartib-intizom, samarali boshqaruv, muvofiqlashtirish, rejalashtirish, nazorat qilish kabi vazifalarni bajaradi. Har qanday xo‘jalik yurituvchi subyektning

muvaffaqiyati resurslarning qanchalik samarali boshqarilishiga bog‘liq. Bu jarayon esa tashkilotchilik faoliyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Tashkilotchilik faoliyati korxona ichki jarayonlarining uyg‘unlashuvini ta’minlaydi, resurslarni to‘g‘ri taqsimlaydi, ishlab chiqarish va boshqaruv tizimini tartibga soladi, jamoaning faoliyatini bir maqsad atrofida birlashtiradi.

Axborot bozor iqtisodiyotida resurslar harakatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omildir. U talab va taklif haqidagi ma’lumotlarni aniqlashtiradi, narx shakllanishiga vositachi bo‘ladi, raqobatni kuchaytiradi va bozor jarayonlarining shaffofligini oshiradi. Axborot bo‘lmasa, bozor samarali ishlay olmaydi. Chunki har bir iqtisodiy subyekt qaror qabul qilishda aniq ma’lumotlarga tayanadi.

Axborotning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyatini quyidagi asosiy jihatlar orqali izohlash mumkin:

1. Bozor kon’yunkturasini aniqlash. Tovar va xizmatlar bozoridagi talab, taklif, narxlar dinamikasi haqida to‘g‘ri axborot mavjud bo‘lsa, korxona iqtisodiy faoliyatini to‘g‘ri yo‘naltiradi.
2. Raqobat muhitini baholash. Raqiblarning strategiyasi, mahsulot sifati, marketing yo‘nalishlari haqida axborotga ega bo‘lish korxonaning ustunliklarini saqlab qolishiga yordam beradi.
3. Strategik qarorlar qabul qilish. Investisiya, marketing, ishlab chiqarish, moliyaviy boshqaruvda axborotsiz samarali qaror qabul qilib bo‘lmaydi.
4. Risklarni kamaytirish. Noaniq axborot risklarni oshiradi, to‘g‘ri ma’lumot esa ularni minimallashtiradi.
5. Innovasiya va raqamli transformasiyani tezlashtirish. Axborot texnologiyalari innovasion g‘oyalar, startaplar va yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot strategik resurs bo‘lib, undan foydalangan korxona bozorning barqaror segmentini egallab, iqtisodiy ustunlikka erishadi.

Zamonaviy axborot tizimlari korxonaning barcha bo‘limlari o‘rtasida uzluksiz ma’lumot almashinuvi va integratsiyani ta’minlaydi. Masalan, boshqaruv axborot tizimlari (MIS), resurslarni boshqarish

tizimlari (ERP), mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlari (CRM), elektron dokument aylanishi tizimlari va tahliliy platformalar — bularning barchasi korxona faoliyatini zamonaviy talablarga mos ravishda optimallashtiradi. Axborot texnologiyalarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tezkor axborot almashinuvi;
- resurslarni raqamli boshqarish;
- tahlil va prognoz qilish imkoniyatini kengaytirish;
- xarajatlarni qisqartirish;
- mehnat unumdorligini oshirish;
- inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytirish.

Bugungi kunda sun’iy intellekt, Big Data, IoT, robototexnika kabi texnologiyalar axborotdan foydalanish jarayonini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi. Natijada korxonalar yanada tezkor, aniq va samarali boshqaruv tizimiga ega bo‘lishmoqda.

Tashkilotchilik faoliyati bozor iqtisodiyotida korxonalar faoliyatining barcha bosqichlarida tartib va uyg‘unlikni ta’minlaydigan boshqaruv elementi hisoblanadi. Resurslar cheklangan, raqobat kuchli, iste’molchilar talabi o‘zgaruvchan bo‘lgan iqtisodiy muhitda korxona o‘z faoliyatini har tomonlama puxta tashkil qilishi zarur. Bu jarayonda ishlab chiqarish, moliya, marketing, logistika, xizmat ko‘rsatish va inson resurslari boshqaruvi bir tizimga keltiriladi.

Tashkilotchilik faoliyatining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Rejalashtirish - korxonaning uzoq va qisqa muddatli maqsadlarini belgilash, strategik yo‘nalishlarini ishlab chiqish.

2. Muvofiqlashtirish - barcha bo‘limlar o‘rtasidagi aloqalarni samarali tashkil etish.

3. Nazorat qilish - rejalarning bajarilishini baholash, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish.

4. Motivasiya va rahbarlik - xodimlarni umumiy maqsad sari yetaklash, ularni rag‘batlantirish.

5. Resurslarni boshqarish - mehnat, moliya, vaqt va texnik resurslarni optimal taqsimlash.

Tashkilotchilik faoliyati samarali bo‘lsa, korxona ichki muvozanatni ta’minlaydi, bozor o‘zgarishlariga moslashadi, raqobatbardoshlikni oshiradi.

Axborot va tashkilotchilik jarayonlari bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydi. Tashkilotchilik faoliyatida qarorlar qabul qilish, rejalar tuzish, monitoring olib borish axborotsiz amalga oshmaydi. Axborot esa tashkilotchilik vositalari orqali qayta ishlanadi, tahlil qilinadi, tizimlashtiriladi va amaliyotga tatbiq etiladi. Shunday qilib, axborot — mazmun, tashkilotchilik — shakl bo‘lib xizmat qiladi.

Ularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagicha namoyon bo‘ladi:

- axborot qaror qabul qilishning asosi bo‘lsa, tashkilotchilik ushbu qarorlarni amalga oshiradi;
- axborot bo‘lmasa, tizimli boshqaruv imkonsiz, tashkilotchilik susayadi;
- samarali tashkilotchilik jarayonlari axborot oqimini to‘g‘ri yo‘naltiradi;
- axborot texnologiyalari tashkilotchilik faoliyatining avtomatlashtirilgan shaklini yaratadi.

Natijada korxona boshqaruvi yanada aniq, shaffof va samarali tus oladi.

Axborot va tashkilotchilik faoliyatining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri juda beqiyos xisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyati korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biridir. Bu jarayon korxona raqobatbardoshligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi, mehnat samaradorligini ko‘taradi, iste’molchilar ehtiyojini aniqroq qondirish imkonini yaratadi. Axborotga asoslangan boshqaruv tizimi bozor o‘zgarishlarini oldindan ko‘ra oladi, ular bilan mos ravishda strategiya ishlab chiqadi va resurslarni optimal taqsimlaydi.

Iqtisodiy samaradorlik quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

– moliyaviy natijalar yaxshilanadi, aniq axborot resurslarni tejaydi, investisiyalarni to‘g‘ri yo‘naltiradi;

– logistika xarajatlari qisqaradi, axborot tizimlari zaxiralarni boshqarish jarayonini optimallashtiradi;

– xizmatlar sifati va iste’molchilar qoniqishi oshadi, bozor talablarini tahlil qilish orqali sifatli mahsulot va xizmatlar taklif etiladi;

– ishlab chiqarish jarayoni samaradorligi ortadi, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari ishlab chiqarishni tezlashtiradi.

– kadrlar boshqaruvi takomillashadi, tashkilotchilik faoliyati xodimlar faoliyatini bir tizimga soladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyati har bir korxonaning muvaffaqiyatida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Axborot – iqtisodiy jarayonlarning asosi, samarali boshqaruvning kaliti bo‘lsa, tashkilotchilik faoliyati – resurslarni bir butun tizimda boshqarish, muvofiqlashtirish, tartibga solish vositasidir. Ularning uyg‘unlashuvi korxonaga bozorning o‘zgaruvchan sharoitlariga moslashish, raqobatbardoshlikni oshirish, innovasiyalarni joriy etish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash imkonini beradi. Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida axborot va tashkilotchilik faoliyati korxona barqarorligining asosiy kafolati, raqobat ustunligining muhim manbai bo‘lib xizmat qiladi.

10.2. Bozor axboroti – bu talab va taklif, raqobatchilar, mijozlar haqidagi ma’lumotlar.

Zamonaviy iqtisodiyotda axborotning ahamiyati keskin oshib, u korxona va tashkilotlarning raqobatbardosh va barqaror faoliyat yuritishini ta’minlaydigan strategik omilga aylangan. Ayniqsa logistika va bozor infratuzilmasida axborot oqimlarining to‘g‘ri tashkil etilishi resurslardan samarali foydalanish, ta’minot zanjiri barqarorligini saqlash va boshqaruv qarorlarini optimallashtirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bozor axboroti deganda, avvalo, talab va taklif, raqobatchilar, mijozlar, mahsulotlar, narxlar, bozor kon’yunkturasi, marketing faoliyati, iqtisodiy muhit hamda bozor segmentlari to‘g‘risidagi to‘liq, aniq va ishonchli ma’lumotlar tushuniladi. Bunday axborot asosida korxonalar bozorning real holatini baholaydi, strategik maqsadlarini belgilaydi, resurslarini to‘g‘ri yo‘naltiradi va raqobat ustunligini yaratadi. Shu bois bozor axboroti zamonaviy boshqaruv

tizimining ajralmas elementi, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va barqaror rivojlanishining muhim kafolati sifatida koʻriladi.

Bozor axborotining qiymati har qanday moddiy resurs qiymatidan ustun boʻlishi mumkin. Chunki toʻgʻri yuqori sifatli axborot korxonaning investitsiya siyosatida toʻgʻri yoʻlni tanlashiga, ishlab chiqarish dasturini toʻgʻri shakllantirishga, marketing strategiyasini samarali tashkil etishga hamda bozor sharoitiga moslashuvchan faoliyat yuritishiga yordam beradi. Aksincha, noaniq axborot notoʻgʻri qarorlar qabul qilinishiga, iqtisodiy yoʻqotishlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli rivojlangan davlatlarda axborot bozorining rivoji ustuvor yoʻnalish sifatida qaraladi, maxsus axborot markazlari va tahliliy agentliklar faoliyati keng yoʻlga qoʻyilgan.

Bozor axborotining eng muhim tarkibiy qismi talab va taklif yuzasidan yigʻiladigan ma’lumotlardir. Talab — iste’molchilarning mahsulot va xizmatlarni sotib olishga boʻlgan ehtiyoji va imkoniyati boʻlsa, taklif — ishlab chiqaruvchilarning bozorda mavjud boʻlgan yoki ishlab chiqarishga tayyor tovar va xizmatlar hajmini anglatadi. Talab va taklif haqidagi ma’lumot bozor muvozanatini aniqlashda, mahsulot narxini belgilashda, ishlab chiqarish hajmini rejalashtirishda asosiy rol oʻynaydi.

Bozor talabining oʻzgarishi iste’molchilarning daromadi, didi, bozordagi moda qiymati, mavsumiylik, reklama, raqobatchilar strategiyasi va boshqa omillarga bogʻliq. Taklif esa ishlab chiqarish quvvati, texnologiyalar darajasi, xom ashyo bahosi, logistika imkoniyatlari, davlat siyosati va boshqa koʻplab omillar asosida shakllanadi. Shuning uchun korxona talab va taklif haqida real va yangilangan axborotga ega boʻlmasa, bozor sharoitiga moslashishi juda qiyin boʻladi.

Talab va taklif axboroti korxonalarga quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

— mahsulot hajmini optimal rejalashtirish;

— narx strategiyasini toʻgʻri belgilash;

— ortiqcha zaxiralar va taqchillikni oldini olish;

— bozorning yangi segmentlarini aniqlash;

— ishlab chiqarish va savdo xarajatlarini kamaytirish;

— foyda va daromadni oshirish.

Demak, talab va taklif haqidagi axborot bozor iqtisodiyotining asosi, korxonalar faoliyatining boshlang‘ich nuqtasidir.

Bozor iqtisodiyotida raqobat jarayoni muhim o‘rin tutadi. Raqobatchilar to‘g‘risidagi axborot bozor axborotining yana bir asosiy bo‘g‘inidir. Har bir korxona bozorga chiqishdan oldin o‘zi bilan bir xil tovar yoki xizmatni taqdim etayotgan raqib kompaniyalar haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lishi kerak. Bunga ularning mahsulot sifati, narx siyosati, marketing strategiyasi, distribusiya kanallari, reklama uslublari, texnologik imkoniyatlari, moliyaviy barqarorligi, brend mavqeidan tortib, mijozlar orasidagi obro‘sigacha kiradi.

Raqobatchilar axborotiga ega bo‘lgan korxona quyidagi ustunliklarga ega bo‘ladi:

— o‘zining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlaydi;

— raqobatchilarning muvaffaqiyatli strategiyalarini o‘rganadi;

— bozor xavf-xatarlarini oldindan ko‘ra oladi;

— bozor segmentlaridagi bo‘sh joylarni topadi;

— raqobatbardoshlikni oshiradi;

— innovasion yechimlarni joriy etadi.

Raqobatchilar haqida axborot yig‘ishning asosiy manbalari marketing tadqiqotlari, ochiq statistika, soha tahlillari, tarmoq hisobotlari, reklama materiallari, internet manbalari va professional tahliliy agentliklar hisoblanadi.

Bozor axborotining eng qiymatli qismilaridan biri mijozlar, ya’ni iste’molchilar haqida to‘plangan ma’lumotlardir. Chunki korxona faoliyatining muvaffaqiyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri iste’molchining ehtiyoji, talabi va qoniqishiga bog‘liq. Mijozlar haqidagi axborot korxonaga bozorni segmentlashtirish, xizmat va mahsulotlarni moslashtirish, reklama strategiyasini to‘g‘ri tanlash, yangi mijozlarni jalb qilish va mavjudlarini ushlab qolish imkonini beradi.

Mijozlar axboroti quyidagi elementlardan iborat bo‘ladi:

— demografik ma’lumotlar (yoshi, jinsi, daromad darajasi, yashash hududi);

— psixografik omillar (qiziqishlari, qadriyatlari, dunyoqarashi);

— iste’mol qilinayotgan mahsulotlar xususiyati;

— xarid qilish odatlari va moliyaviy imkoniyatlar;

— xarid motivlari va afzalliklari;

— mijozning mahsulotdan qoniqish darajasi.

Mijozlar haqida to‘g‘ri axborot korxonaga talabni aniqroq prognoz qilish, marketing strategiyasini takomillashtirish, mahsulotlarni bozor talabiga mos holda ishlab chiqish imkonini beradi. Bugungi kunda korxonalar CRM tizimlari, onlayn tahlil platformalari, internet orqali yig‘iladigan 237ata ma’lumotlar (Big Data) yordamida mijozlar xatti-harakatini chuqur tahlil qilmoqda.

Bozor kon’yunkturasi va marketing axboroti. Bozor kon’yunkturasi bozorning umumiy holati, undagi o‘zgarishlar va dinamik jarayonlar majmuasidir. Kon’yunktura haqida axborot yig‘ish korxonaga bozorning hozirgi va istiqboldagi holatini tushunishga yordam beradi. Marketing axboroti esa bozorning barcha elementlarini qamrab olgan keng tizim bo‘lib, unda iste’molchilar, raqobatchilar, ta’minotchilar, distribusiya kanallari, reklama bozoridagi tendensiyalar, texnologik o‘zgarishlar haqidagi ma’lumotlar jamlanadi.

Marketing axboroti quyidagi vazifalarni bajaradi:

— bozor imkoniyatlarini aniqlaydi;

— sotuv strategiyasini belgilaydi;

— xarajatlarni optimallashtiradi;

— mahsulotni bozorda joylashtirishni osonlashtiradi;

— reklama samaradorligini oshiradi;

— yangi segmentlar va yo‘nalishlarni kashf etadi.

Bozor axborotining keng tahlili korxonaning marketing qarorlarini aniq, ilmiy asosda qabul qilishiga imkon berib, iqtisodiy samaradorlikni yuksaltiradi.

Korxonalar bozor axborotini yig‘ish uchun ichki va tashqi manbalardan foydalanadi.

Ichki axborot manbalari:

— korxona hisobotlari;

— savdo bo‘limi ma’lumotlari;

— mijozlar bilan muloqot natijalari;
— CRM tizimlari;
— marketing bo‘limi tahlillari;
— ishlab chiqarish jarayonidan olingan ma’lumotlar.
Tashqi axborot manbalari:
— davlat statistika organlari;
— tarmoq hisobotlari;
— birjalar va savdo markazlari;
— ilmiy tadqiqotlar;
— konsalting agentliklari;
— internet va media manbalari;
— xalqaro tahliliy markazlar.

To‘g‘ri tanlangan axborot manbalari korxonaning axborot tizimini mustahkamlaydi va boshqaruv samaradorligini oshiradi.

Bozor axboroti korxonaning barcha faoliyat yo‘nalishlarini qamrab oluvchi strategik resurs bo‘lib, uning yordamida ishlab chiqarish, savdo va logistika jarayonlari samarali boshqariladi. Ushbu axborot iqtisodiy ustunliklar yaratib, korxonaga bozor talabiga moslashish, raqobatbardoshlikni oshirish va resurslardan optimal foydalanish imkonini beradi. Bozor axboroti korxonaning barcha faoliyat yo‘nalishlarini qamrab oladi va quyidagi iqtisodiy ustunliklarni yaratadi:

— strategik qarorlar qabul qilishni osonlashtiradi;
— risklarni kamaytiradi va noaniqlikni bartaraf etadi;
— raqobatbardoshlikni kuchaytiradi;
— resurslarni tejash va ularni optimal taqsimlash imkonini yaratadi;
— foyda va daromadni oshiradi;
— innovasiyalarga yo‘l ochadi;
— bozorning o‘zgarishlariga tez moslashuv imkonini beradi.

Bozor axborotiga ega bo‘lgan korxona ichki va tashqi muhit o‘zgarishlariga tayyor bo‘ladi, raqiblar ustidan ustunlikka ega bo‘ladi va bozordagi mavqeini mustahkamlaydi.

Bozor axboroti bozor iqtisodiyotida eng muhim resurslardan biri bo‘lib, talab va taklifni to‘g‘ri baholash, raqobatchilar faoliyatini o‘rganish, mijozlar ehtiyojini qondirish, marketing strategiyasini shakllantirish va korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Axborotsiz bozorni aniqlash, strategik reja tuzish, innovasion yechimlarni joriy etish yoki raqobatda muvaffaqiyat qozonish deyarli imkonsizdir. Shuning uchun bozor axborotini to‘plash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish zamonaviy korxonalar uchun asosiy boshqaruv vazifasiga aylangan.

10.3. Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlari.

Savdo jarayonlarini samarali tashkil etish bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning muvaffaqiyatini ta’minlovchi eng muhim omillardan biridir. Bugungi kunda savdo faoliyati nafaqat mahsulot va xizmatlarning sotilishi, balki xarid, logistika, to‘lov operatsiyalari, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish va marketing tadbirlarini o‘z ichiga olgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli savdo jarayonlarini avtomatlashtirish va boshqarish uchun axborot tizimlaridan keng foydalanish zarurati ortib bormoqda. Axborot tizimlari savdo jarayonlarini tezlashtiradi, xatoliklarni kamaytiradi, ma’lumotlar oqimini yaxshilaydi va korxonaning raqobatbardoshligini oshiradi.

Axborot tizimlari savdo jarayonlarini tashkil etishda bir necha asosiy vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular mahsulot va xizmatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni markazlashtirish va yangilash imkonini beradi. Ikkinchidan, xaridorlar bilan bog‘lanish, buyurtmalarni qabul qilish, inventarizatsiya va zaxiralarni boshqarish jarayonlarini avtomatlashtiradi. Uchinchidan, axborot tizimlari moliyaviy hisob-kitoblarni nazorat qilish, sotuvdan tushgan daromad va xarajatlarni tahlil qilish, savdo samaradorligini baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, marketing va reklama tadbirlarini rejalashtirish va natijalarini monitoring qilish imkoniyatini yaratadi.

Savdo jarayonlarini boshqarishning samaradorligi korxonaning raqobatbardoshligi va iqtisodiy natijalariga bevosita ta’sir qiladi.

Axborot tizimlari bu jarayonni quyidagi jihatlar bo‘yicha takomillashtiradi:

1. Ma’lumotlarning markazlashuvi va to‘liqligi. Savdo tizimlarida barcha mahsulotlar, narxlar, yetkazib beruvchilar va mijozlar haqidagi ma’lumotlar yagona platformada to‘planadi, bu esa xodimlar va rahbarlar uchun tezkor va ishonchli axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

2. Jarayonlarni avtomatlashtirish. Buyurtmalarni qabul qilish, yetkazib berish va hisob-kitoblarni amalga oshirish avtomatlashtirilgan tizimlar orqali tez va aniq amalga oshadi. Natijada inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklar kamayadi va ish unumdorligi oshadi.

3. Savdo samaradorligini tahlil qilish. Axborot tizimlari savdo jarayonlarining har bir bosqichini kuzatib boradi, xarajatlar va daromadlarni hisoblaydi, bu esa korxona rahbariga qaror qabul qilishda yordam beradi va resurslarni optimal taqsimlashga imkon yaratadi.

4. Xaridorlar bilan munosabatlarni boshqarish. CRM (Customer Relationship Management) tizimlari mijozlar axborotini yig‘adi, ularning xarid odatlarini tahlil qiladi, shuningdek, sodiqlik dasturlari va reklama tadbirlarini samarali rejalashtirish imkonini beradi.

Axborot tizimlarining yuqoridagi imkoniyatlari savdo jarayonlarini tezkor, shaffof va samarali qiladi, korxonaning bozor talabiga moslashuvchanligini oshiradi.

Savdo jarayonlarini boshqarishda bir nechta axborot tizimlari keng qo‘llaniladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. CRM tizimlari (Customer Relationship Management). Bu tizimlar mijozlar bilan munosabatlarni boshqaradi, buyurtmalar tarixini saqlaydi, mijoz ehtiyojlarini tahlil qiladi va marketing kampaniyalarini samarali rejalashtirishga imkon beradi.

2. ERP tizimlari (Enterprise Resource Planning). ERP tizimlari korxonaning ishlab chiqarish, moliya, logistika va savdo jarayonlarini birlashtiradi. Savdo bo‘limi uchun bu tizimlar mahsulot zaxiralarini kuzatish, buyurtmalarni boshqarish va moliyaviy hisobotlarni tayyorlash imkonini beradi.

3. Savdo nuqtalarida ishlatiladigan POS tizimlari (Point of Sale). Bu tizimlar savdo jarayonining oxirgi bosqichi bo‘lgan to‘lov operatsiyalarini avtomatlashtiradi, kassada xatoliklarni kamaytiradi, real vaqt rejimida savdo statistikasi va inventarizatsiya ma’lumotlarini beradi.

4. Elektron savdo va onlayn platformalar. Internet-do‘konlar va elektron savdo tizimlari savdo jarayonini masofadan boshqarish, buyurtmalarni qabul qilish va yetkazib berishni avtomatlashtirish imkonini beradi.

Ushbu tizimlar savdo jarayonlarini soddalashtiradi, xatoliklarni kamaytiradi va xaridorlar bilan munosabatlarni mustahkamlaydi.

Savdo jarayonlarida axborot tizimlarining iqtisodiy samaradorligi cheksiz xisoblanadi. Axborot tizimlaridan foydalangan holda savdo jarayonlarini tashkil etish korxonaga quyidagi iqtisodiy afzalliklarni beradi:

- xarajatlarni kamaytirishda avtomatlashtirilgan tizimlar ishchi kuchini tejash va operatsion xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi;
- samaradorlikni oshirishda tezkor buyurtma qabul qilish, inventarizatsiya va to‘lovlarni nazorat qilish ish jarayonini soddalashtiradi va tezlashtiradi;
- bozor ehtiyojlariga moslashuvchanlikda axborot tizimlari yordamida korxona bozor sharoitidagi o‘zgarishlarga tez javob bera oladi;
- mijozlar sodiqligini oshirishda CRM tizimlari mijozlarga shaxsiy xizmat ko‘rsatish imkonini yaratadi, ularning qoniqishini oshiradi va sotuv hajmini ko‘paytiradi;
- strategik qarorlarni qo‘llab-quvvatlashda savdo jarayonlari to‘g‘risidagi real va aniq axborot rahbarlarga to‘g‘ri strategik qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, axborot tizimlari savdo jarayonlarining samarali tashkil etilishida hal qiluvchi vosita bo‘lib, korxonaning iqtisodiy barqarorligini, raqobatbardoshligini va bozor talablariga moslashuvchanligini ta’minlaydi.

Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlarining roli juda yuqori. Ular korxonaning barcha savdo faoliyatini avtomatlashtiradi, xaridorlar bilan munosabatlarni boshqaradi, resurslarni optimal taqsimlashga yordam beradi, jarayonlarning shaffofligini ta’minlaydi va xatoliklarni kamaytiradi. Shu bilan birga, axborot tizimlari savdo jarayonlarini tahlil qilish, xarajatlarni kamaytirish, daromadni oshirish va bozor sharoitlariga moslashuvchan qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Zamonaviy iqtisodiy muhitda savdo jarayonlarini samarali tashkil etish axborot tizimlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, ular korxonaning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishining asosiy vositasi hisoblanadi.

10.4. CRM, SCM va elektron savdo platformalari orqali tijorat faoliyatini muvofiqlashtirish.

Zamonaviy tijorat faoliyati murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, uning samarali tashkil etilishi korxonaning bozor raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bunda axborot tizimlarining roli beqiyosdir. Xususan, CRM (Customer Relationship Management), SCM (Supply Chain Management) va elektron savdo platformalari korxonalarga mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish, yetkazib berish zanjirini samarali muvofiqlashtirish hamda savdo jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Ushbu tizimlar tijorat faoliyatining barcha bosqichlarini yagona ma’lumot maydonida birlashtirib, qarorlar qabul qilishni tezlashtiradi, operatsion xarajatlarni kamaytiradi va xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi.

CRM tizimlari mijozlar bilan uzluksiz va samarali munosabatlarni boshqarishga mo‘ljallangan bo‘lib, ular mijozlar ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish va shaxsiylashtirilgan xizmatlarni taqdim etish imkonini yaratadi. Ushbu tizimlar mijozlar bazasini shakllantirish, xarid odatlari va afzalliklarini aniqlash, marketing kampaniyalarini rejalashtirish va sodiqlik dasturlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Natijada korxona mijozlar ehtiyojiga mos mahsulot va xizmatlarni taklif etadi, bu esa sotuv hajmini oshirish, mijozlar qoniqishini ta’minlash va ularni uzoq

muddatli sodiqlikka jalb qilishga yordam beradi. Shuningdek, CRM tizimlari yordamida mijozlar bilan bog‘liq har bir jarayon — buyurtma qabul qilishdan tortib, xizmat ko‘rsatish va takliflar tayyorlashgacha — yagona platformada boshqariladi, bu esa ish jarayonini tezlashtiradi va xatoliklarni kamaytiradi.

SCM tizimlari (Supply Chain Management) korxonalarga ishlab chiqaruvchilar, yetkazib beruvchilar, distribyutorlar va chakana sotuvchilar orasidagi barcha jarayonlarni muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ushbu tizimlar yetkazib berish zanjirining samarali ishlashini ta’minlaydi, inventarizatsiya va ombor nazoratini avtomatlashtiradi, logistika va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtiradi. SCM tizimlari buyurtmalarni kuzatish, mahsulotning yetkazib berish muddatini qisqartirish, xarajatlarni kamaytirish va yetkazib berish sifatini oshirish kabi vazifalarni bajaradi.

SCM tizimlarining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Resurslarni optimal taqsimlash va ishlab chiqarish jarayonlarini samarali muvofiqlashtirish;
2. Yetkazib berish zanjiridagi kechikish va ortiqcha zaxiralarni kamaytirish**;**
3. Xarajatlarni nazorat qilish va foyda hajmini oshirish;
4. Bozor talabidagi o‘zgarishlarga tezkor javob berish imkoniyatini yaratish**.**

Shuningdek, SCM tizimlari bozor talabini prognozlash, yetkazib berish bo‘yicha xatarlarni aniqlash va jarayonlarni shaffof boshqarish imkonini beradi. Bu esa tijorat faoliyatini yanada samarali, barqaror va raqobatbardosh qiladi.

Elektron savdo platformalari (e-commerce platforms) korxonalarga mahsulot va xizmatlarni onlayn tarzda sotish, buyurtmalarni qabul qilish, to‘lovlarni amalga oshirish va yetkazib berish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Ushbu platformalar tijorat faoliyatini raqamli maydonga ko‘chirib, geografik cheklovlarni bartaraf etadi, yangi bozor segmentlariga chiqish imkonini yaratadi va xaridorlarga qulay shart-sharoitlar taqdim etadi. Shuningdek, elektron savdo platformalari savdo jarayonini real vaqt rejimida boshqarish, statistika

va tahlillarni olish hamda marketing tadbirlarini avtomatlashtirish imkoniyatini beradi.

Elektron savdo platformalari orqali tijorat jarayonlarini muvofiqlashtirish quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- buyurtmalar va to‘lovlarni real vaqt rejimida kuzatish;
- mijozlar bilan onlayn muloqot va xizmat ko‘rsatishni optimallashtirish;
- marketing va reklama tadbirlarini avtomatlashtirish;
- savdo statistikasi va tahlillarni tez va aniq olish;
- bozor talabidagi o‘zgarishlarga tez moslashish va qaror qabul qilishni soddalashtirish.

CRM, SCM va elektron savdo platformalarining integratsiyasi tijorat faoliyatini butunlay avtomatlashtirilgan tizimga aylantiradi. Bu esa ish samaradorligini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi, raqobat ustunligini yaratadi va korxonaning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

CRM, SCM va elektron savdo platformalari korxonaning strategik maqsadlariga erishishida muhim vosita hisoblanadi. Ular yordamida korxona mijozlar ehtiyojiga mos mahsulotlarni ishlab chiqaradi, yetkazib berish zanjirini optimallashtiradi, sotuv jarayonlarini tezlashtiradi va marketing strategiyasini samarali amalga oshiradi. Shu bilan birga, axborot tizimlari raqamli transformatsiya jarayonini ta’minlaydi, korxona xodimlari va rahbarlarga to‘g‘ri qarorlar qabul qilish uchun zarur ma’lumotni taqdim etadi, shuningdek, xarajatlarni kamaytirish va daromadni oshirish imkonini yaratadi.

Tijorat faoliyatini axborot tizimlari orqali muvofiqlashtirish korxonaning barcha darajadagi faoliyatini yagona tizimga birlashtiradi, ish jarayonlarini soddalashtiradi, bozor sharoitlariga moslashuvchanlikni oshiradi va raqobatbardoshlikni mustahkamlaydi. Shu sababli, CRM, SCM va elektron savdo platformalari zamonaviy korxonalarda tijorat jarayonlarini boshqarish va optimallashtirishning ajralmas vositasi sifatida qaraladi.

Qisqacha xulosa

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona va tashkilotlarning samarali faoliyati nafaqat moddiy infratuzilmaga, balki axborot va tashkilotchilik faoliyatiga ham bevosita bog‘liqdir. Bozor axboroti — talab va taklif, raqobatchilar, mijozlar va mahsulot sifatiga oid ma’lumotlar majmuasi — korxona qarorlarini to‘g‘ri va tez qabul qilishda asosiy vosita hisoblanadi. Ushbu axborotlar logistika zanjiri, transport va ombor operatsiyalarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va yetkazib berish muddatlarini nazorat qilish imkonini yaratadi.

Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlarining roli sezilarli darajada oshadi. ERP, LIS va boshqa raqamli platformalar yordamida buyurtmalarni boshqarish, mijozlar bilan samarali aloqalar o‘rnatish, zaxira va transport resurslarini real vaqt rejimida kuzatish mumkin. Shu tarzda, savdo va logistika jarayonlari integratsiyalashgan holda boshqariladi, operatsion xatoliklar kamayadi va qarorlar tezroq qabul qilinadi.

CRM, SCM va elektron savdo platformalari esa tijorat faoliyatini muvofiqlashtirish va optimallashtirishning zamonaviy mexanizmlari sifatida korxona raqobatbardoshligini oshiradi. CRM tizimlari mijoz talablarini oldindan prognoz qilish, SCM tizimlari ta’minot zanjirini samarali boshqarish, elektron savdo platformalari esa savdo va yetkazib berish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Ushbu tizimlarning birgalikdagi ishlashi korxona faoliyatini shaffof, tezkor va bozor talablariga mos qiladi.

Bozor va logistika infratuzilmasi doirasida axborot va tashkilotchilik faoliyati korxonaning strategik resursidir. U orqali resurslardan samarali foydalanish, bozor talabi va raqobat sharoitiga moslashuvchanlik, savdo va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtirish, hamda mijozlar bilan samarali aloqalar o‘rnatish imkoniyati yaratiladi. Shu sababli, zamonaviy korxonalar uchun axborot tizimlarini joriy etish va ularni boshqaruv mexanizmi sifatida integratsiyalashgan holda qo‘llash, barqaror rivojlanish va raqobat ustunligini saqlashning asosiy omili hisoblanadi.

Tayanch iboralar: bozor axboroti: talab, taklif, raqobatchilar, mijozlar haqidagi ma’lumotlar, axborot tizimlari: ERP, LIS, WMS, TMS, savdo jarayonlarini avtomatlashtirish va boshqarish, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM), ta’minot zanjirini boshqarish (SCM), elektron savdo platformalari orqali onlayn buyurtmalar va to‘lovlar, logistika zanjiri va transport resurslarini optimallashtirish, ombor va zaxiralarni real vaqt rejimida nazorat qilish, qaror qabul qilish jarayonining tezligi va shaffofligi, bozor talabiga moslashuvchanlik va raqobat ustunligi, axborot-tashkiliy mexanizm: korxona strategik resursi, integratsiyalashgan boshqaruv va samarali resurs taqsimoti, barqaror rivojlanish, iqtisodiy samaradorlik.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot faoliyatining ahamiyati nimada namoyon bo‘ladi?
2. Tashkilotchilik faoliyati bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday vazifalarni bajaradi?
3. Bozor axboroti nimadan iborat va uning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan tashkil topadi?
4. Talab va taklif haqidagi ma’lumotlar bozor axborotida qanday rol o‘ynaydi?
5. Raqobatchilar va mijozlar haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilishning tijorat faoliyatiga ta’siri qanday?
6. Savdo jarayonlarini tashkil etishda axborot tizimlarining asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
7. Axborot tizimlari savdo jarayonlarida samaradorlikni qanday oshiradi?
8. CRM tizimi mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishda qanday rol o‘ynaydi?
9. SCM tizimlari yetkazib berish zanjirini qanday muvofiqlashtiradi va optimallashtiradi?
10. Elektron savdo platformalari tijorat jarayonini avtomatlashtirishda qanday imkoniyatlar yaratadi?

XI BOB. LOGISTIK INFRATUZILMA: TURLARI VA ELEMENTLARI.

11.1. Tovar va xizmatlarni yetkazib berish jarayonida logistik infratuzilmaning mohiyati va funksiyalari.

11.2. Transport (avtomobil, temir yo‘l, havo, dengiz) infratuzilmasi.

11.3. Ombor infratuzilmasi.

11.4. Axborot tizimlari va logistik xizmatlar infratuzilmasi.

11.1. Tovar va xizmatlarni yetkazib berish jarayonida logistik infratuzilmaning mohiyati va funksiyalari.

Logistika muammolariga bag‘ishlangan xorijiy va mahalliy manbalarda logistika faoliyatini ta’minlaydigan infratuzilma masalalari ma’lum bir darajada yoritilgan. Shu bilan birga, mualliflar "logistika infratuzilmasi" atamasini infratuzilma tushunchasining umume’tirof etilgan talqinidan biroz uzoqlashgan holda va ushbu atamaga tovar harakati jarayonini boshqarishning turli darajalarida amalga oshiriladigan logistika operatsiyalari va funksiyalarini bajarish jarayonlariga ma’lum bir mustaqillik va ahamiyat berib, talqin qilishgan va foydalanishgan. “Logistika infratuzilmasi” tushunchasining ba’zi bir talqinlari quyida keltirilmoqda.

Masalan, D.Bauersoks ishlab chiqarish korxonalari, axborot kommunikatsiya tizimlari, transport kompaniyalari va ularning imkoniyatlarini, omborxonalar, yuklarni qayta ishlash, qadoqlash, moddiy-texnik resurslar zahiralarini boshqarish, yuklash va tushirish terminallari va chakana savdo do‘konlarini logistika infratuzilmasi obyektlari deb biladi. Muallifning ta’kidlashicha, logistika infratuzilmasini shakllantirish uchun, geografik hududlar bo‘yicha obyektlar (ombor majmualari) sonini aniqlash va har bir obyektda saqlanadigan zaxiralar hajmini hisoblash kerak. Shu bilan birga, muallif magistral yo‘llar, transport vositalari hamda jamoat, xususiy va ixtisoslashgan transport-tashish kompaniyalarini o‘z tarkibiga oluvchi transport logistika infratuzilmasini alohida ta’kidlaydi [1].

Ch.Skovronek va Z.Sariush-Volskiy logistik jarayonlar infratuzilmasiga umumiy foydalanishga mo‘ljallangan transportni va korxonalar o‘rtasida, shuningdek xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar ichida mahsulotlarni tashish uchun foydalanailadigan transport vositalarini, mahsulot va tovar zaxiralarini saqlash uchun mo‘ljallangan binolar va omborlarni, shuningdek omborning asosiy funksiyalarini bajaradigan zarur ombor uskunalarini kiritishgan [7].

A.D.Chudakov logistika infratuzilmasi deganda ta’minot zanjiri ishtirokchilarini, ya’ni moddiy-texnik resurslarni yetkazib beruvchilarni, oraliq va yakuniy tayyor mahsulotlar va iste’mol tovarlarini ishlab chiqaruvchilarni, hamda tayyor mahsulot iste’molchilarini tushungan. Shu bilan birga, muallif logistika infratuzilmasiga logistikaning barcha sohalari(quyi tizimlari)ni: moddiy texnika ta’minoti, transport va ombor xo‘jaligini, zahiralarni boshqarish, sotish(taqsimot) faoliyatini kiritigan [10].

L.B.Mirotin tahriri ostida tayyorlangan "Transport-logistika tizimlarida yuk oqimini boshqarish" monografiyasida transport logistika infratuzilmasining eng muhim tarkibiy qismi sifatida belgilangan. Shu munosabat bilan transport korxonalari, transport vositalari, ombor terminallari va logistika vositachilarini o‘z ichiga olgan transport tarmog‘i (quruqlik, suv va havo yo‘llari, transport terminallari, turli xil inshootlar, qurilmalar va uskunalar, gaz va neft quvurlari, dengiz terminallari)ga alohida e’tibor qaatilgan [9].

A.L.Nosov, o‘z navbatida, logistika infratuzilmasini ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotni ta’minlashga mo‘ljallangan moddiy-texnik tizim, rivojlangan logistika infratuzilmasini esa ishlab chiqarish sohasidagi investitsiyalar samaradorligining zaruriy sharti sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, muallif logistika infratuzilmasiga temir yo‘llar va avtomobil yo‘llarini, aloqa, har xil turdagi transport, ombor xo‘jaligi va turli maqsadlarga mo‘ljallangan inshootlarni kiritadi [5].

Mamlakatimizdan G‘.Samadov, A.Zoxidov va boshqalarning fikricha “Transport logistikasi infratuzilmasi-bu yuk va yo‘lovchilarni o‘z manziliga yetkazish jarayonida o‘zaro aloqada bo‘lgan tansport turlari va ularga xizmat ko‘rsatuvchi turli obyektlar majmuidir”.

Logistika infratuzilmasi tushunchasiga oid mualliflar tomonidan bildirilgan fikrlarni hisobga olgan holda quyidagilarni takidlash mumkin.

Birinchidan, mualliflar tomonidan keltirilgan logistika infratuzilmasining barcha tarkibiy qismlari infratuzilmaning umumiy tushunchasi mazmunidan deyarli farq qilmaydi. U sanoat tarmoqlari, sanoat korxonalari, transport kompaniyalari va ombor majmualari, savdo va vositachilik tashkilotlari va ularning moddiy ishlab chiqarishning normal ishlashi, mahsulotlar (sanoat mahsulotlari va iste'mol tovarlari) aylanishi, shuningdek jamiyatning hayotiy faoliyati uchun shart-sharoitlarni ta'minlash va yaratishga qaratilgan faoliyatni o‘z ichiga oladi.

Infratuzilma ishlab chiqarish, ijtimoiy va institutsional turlarga ajratiladi va har bir tur tegishli xo‘jalik yurituvchi sub'ektlardan tashkil topgan. Bundan tashqari, ishlab chiqarish infratuzilmasi zahiralarni boshqarish, tashish, saqlash, mahsulotlarni sotish bilan bog‘liq faoliyatni amalga oshiradi [6].

Ikkinchidan, "logistika infratuzilmasi" iborasiga kiritilgan "logistika" va "infratuzilma" tushunchalarini birlashtirishning taklif qilingan tartibini qabul qilish mumkin emas. Logistika funksiyalari, jarayonlari va operatsiyalari haqida gap ketganda, bu iboralarni birlashtirish mumkin hisoblanadi, chunki ular faqat logistika protseduralarini tavsiflaydi. Ta'rifga ko‘ra asosiy bo‘lgan infratuzilmaga nisbatan "logistika infratuzilmasi" iborasi ko‘proq mos keladi, bu infratuzilmani ta'kidlab, faoliyatning ma'lum bir sohasiga, ya'ni logistikaga qaratilgan.

Logistika infratuzilmasi-bu tovar, xizmat va ma'lumotlar harakatini ta'minlab turuvchi barcha moddiy-texnik va tashkiliy elementlar majmuasidir. Uning tarkibiga quyidagi asosiy tizim va elementlar kiradi va har biri muayyan vazifani bajaradi:

1. Transport tizimining elemenlari**:** avtomobil, temir yo‘l, havo, dengiz va ichki suv transporti. Transport tizimi va elementlarining vazifalari quyidagilar:

- yuklarni manziliga o‘z vaqtida yetkazish;

- transport xarajatlarini optimallashtirish;

- eng maqbul transport turini tanlash

2. Ombor xo‘jaligi tizimining elemenlari**:** omborlar, saqlash maydonlari, stellajlar, yuk ko‘taruvchi uskunalar. Ombor xo‘jaligi tizimi va elementlarining vazifalari quyidagilar:

- mahsulotlarni xavfsiz va tizimli saqlash;

- qabul qilish, saralash, joylashtirish, yig‘ish, komplektlash va jo‘natish ishlarini tashkil etish;

- zaxiralarni boshqarish.

3. Boshqaruv va axborot tizimlari va ularning elemenlari**:** WMS, TMS, ERP, QR va RFID kodlash, GPS-monitoring. Boshqaruv va axborot tizimlari va ular elemenlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- yuklar harakatini nazorat qilish;

- zaxiralar va jarayonlar to‘g‘risida aniq axborot berish;

- logistik qarorlarni tez va to‘g‘ri qabul qilish.

4. Qadoqlash va markirovka tizimlari va ularning elemenlari**:** qadoqlash materiallari, yorliqlash va shtrix kodlash tizimlari. Qadoqlash va markirovka tizimlari va ularning elemenlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- mahsulotni himoya qilish;

- tashish va saqlashni optimallashtirish

- yuk holati va harakati haqida aniq ma’lumotlar berish.

5. Transport-ekspeditorlik va logistik xizmat kompaniyalari va ularning elemenlari**:** ekspeditorlar, logistik operatorlar (3PL, 4PL). Transport-ekspeditorlik va logistik xizmat kompaniyalari hamda ularning elemenlari quyidagi vazifalarni bajaradilar:

- yuklarni tashishni tashkil etish;

- hujjatlashtirish va bojxona rasmiylashtiruvini yuritish;

- marshrut va xarajatlarni optimallashtirish.

6. Bojxona va huquqiy infratuzilma va ularning elemenlari**:** bojxona postlari, sertifikatlashtiruvchi organlar, nazorat inspeksiyalari. Bojxona va huquqiy infratuzilma hamda ularning elemenlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- xalqaro yuklarni rasmiylashtirish;

- qonunchilikka muvofiqlikni ta’minlash;

- tovar harakatining xavfsizligini nazorat qilish.

7. Moliyaviy infratuzilma elemenlari**:** banklar, sug‘urta kompaniyalari, lizing tashkilotlari. Moliyaviy infratuzilma elemenlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- logistik operatsiyalarni moliyalashtirish;

- yuklarni sug‘urtalash;

- asbob-uskuna va transportni lizingga berish

Logistika infratuzilmasi-transport, omborlar, axborot texnologiyalari, bojxona va moliyaviy tuzilmalarning uyg‘un tizimi bo‘lib, ularning asosiy vazifasi tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste’molchigacha samarali, arzon va tez yetkazishni ta’minlashdan iborat.

Logistika infratuzilmasi logistika tizimini boshqarish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi va barcha logistika jarayonlarining samarali ishlashini ta’minlaydi. U omborlar, terminallar, yetkazib berish infratuzilmasi va boshqa muhim komponentlar kabi elementlarni o‘z ichiga oladi.

Logistika infratuzilmasining asosiy funksiyalariga quyidagi funksiyalar kiradi:

1. Xavfsizlikni ta’minlash funksiyasi. Logistika infratuzilmasi moddiy resurslar harakatining barcha bosqichlarida moddiy resurslarlar va tovarlarning xavfsizligini ta’minlashi kerak. Buning uchun turli xil boshqaruv mexanizmlari, videokuzatuv, xavfsizlik tizimlari va boshqa texnologiyalar qo‘llaniladi.

2. Menejment va muvofiqlashtirish funksiyasi. Logistika infratuzilmasi barcha logistika jarayonlarini samarali boshqarish va muvofiqlashtirish imkoniyatini beradi. Bunga zahiralarni nazorat qilish, mahsulotni kuzatish, yuk tashish yo‘nalishini rejalashtirish va boshqalar kiradi.

3. Ombor xo‘jaligini yuritish va saqlash funksiyasi. Logistika infratuzilmasi ombor xo‘jaligini yuritish va tovarlarni saqlash uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlaydi. Zamonaviy omborlar bo‘sh joydan samarali foydalanish imkonini beruvchi va tovarlarni qidirish va

jo‘natishni osonlashtiradigan maxsus saqlash va ko‘rsatish tizimlari bilan jihozlangan bo‘lishi kerak.

4. Transport logistikasi va tashish funksiyasi. Logistika infratuzilmasi nafaqat ombor xo‘jaligini yuritish va tovarlarni saqlashni, balki ularni marshrut bo‘ylab yetkazib berishni ham ta’minlaydi. Buning uchun avtomobil, temir yo‘l, dengiz va havo yo‘li kabi turli xil transport turlari qo‘llaniladi.

5. Logistik jarayonlarni optimallashtirish funksiyasi. Logistika infratuzilmasi barcha logistika jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi, yetkazib berish muddati va toransport xarajatlarini kamaytiradi. U logistika operatsiyalari samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar va vositalarni taqdim etadi.

Logistika infratuzilmasi logistika tizimining samarali ishlashi va tovarlarning xavfsizligi, boshqarilishi, saqlanishi va yetkazib berilishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu logistikaning ajralmas qismi bo‘lib, tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga o‘tkazish bilan bog‘liq barcha jarayonlarni optimallashtirishga yordam beradi.

11.2. Transport (avtomobil, temir yo‘l, havo, dengiz) infratuzilmasi.

Har qanday logistika tizimining asosini transport tizimi tashkil qiladi. Transport tizimi deganda ma’lum bir hududda ishlaydigan barcha transport turlari faoliyatining tartiblanagan to‘plami tushuniladi. Ushbu tizim moddiy resurslar harakatini ta’minlaydigan vosita sifatida logistika tizimining qon aylanish tuzilmasini shakllantiradi. Milliy transport tizimi mamlakat hududlari transport tiztimlaridan tashkil topsa, halqaro transport tizimi-bu ikki yoki undan ortiq milliy transport tizimlaridan tashkil topgan tizim hisoblanadi. Xalqaro transport tizimining ko‘lami butun dunyoni, qit’ani, iqtisodiy guruhni yoki boshqa mezonlarga ko‘ra tanlangan davlatlar guruhini qamrab olishi mumkin

Xalqaro transport tizimlari xalqaro savdoning shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bunda transport xarajatlari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu xarajatlar transport turlariga va

foydalaniladigan transport texnologiyasiga bog‘liqdir. Va bu, o‘z navbatida, transport infratuzilmasining rivojlanish darajasiga bog‘liqdir. Xalqaro savdoni ta’minlashda transport omilining roli geografik masofa va iqtisodiy masofani taqqoslash orqali namoyon bo‘ladi, bu savdo-sotiq olib boriladigan davlatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, iqtisodiy siyosati, iqtisodiy tuzilmasi va madaniyati natijasida kelib chiqadigan savdo rivojlanishidagi to‘siqlarni anglatadi.

Tig‘iz transport tarmog‘ini yaratish imkoniyatiga, o‘zgarishi mumkin bo‘lgan geografik, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar ta’sir qiladi. Shu munosabat bilan investitsiya ustuvorliklari bo‘yicha imtiyozlar o‘zgarmoqda: modernizatsiya, qo‘shimcha qurilish va yangi obyektlarni qurishga investitsiyalar. Transportning ayrim turlari uchun yo‘llar va ulanishlarning maxsus sxemalari yaratilmoqda. Ular Yevropada ro‘y berayotgan siyosiy o‘zgarishlar va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning o‘zgaruvchan ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq o‘z vaqtida yangilanmoqda. Bu ayniqsa Yevropa va Xitoyda yaqqol sezilmoqda.

Transport turlarini va ular o‘rtasida transport tizimlarini birgalikda rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb qilmoqda. Alohida transport turlarining elementlarini o‘zaro bog‘lash jarayoni xalqaro miqyosda ayniqsa murakkab, chunki bu alohida davlatlarning investitsiya imkoniyatlari bilan bog‘liq. Bu turli joylarda va turli vaqtlarda yaratilgan elementlarning yaxlitligini ta’minlaydigan transport infratuzilmasi elementlarining parametrlarini birlashtirish zarurligini anglatadi. Bunga ISO talablari asosida konteyner o‘lchamlarini unifikatsiyalashtirish yorqin misol bo‘ladi. Unifikatsiya transport zanjirida (dengiz-daryo transporti) transport texnologiyasining birligini yoki turli xil transport turlarining (amodal, multimodal, intermodal transport) kombinatsiyasini anglatadi.

Transport infratuzilmasi yuk va passajirlarni tashish uchun zarur bo‘lgan barcha obyektlarni o‘z ichiga oladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- yo‘llar-transport vositalarining harakatlanishini ta’minlaydigan barcha yo‘llar;

- dastlabki, oraliq va yakuniy yuk operatsiyalari amalga oshiriladigan infratuzilma obyektlari(terminallar, markazlar, portallar, omborlar va boshqalar);

- energiya ta’minoti, aloqa va boshqa aloqalarni ta’minlaydigan transport tizimlarining yordamchi obyektlari.

Transport infratuzilmasining asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- transport infratuzilmasi u bilan bog‘liq bo‘lgan hududlar rivojlanishiga iqtisodiy nuqtai nazardan kuchli ijobiy, ammo ekologik nuqtai nazardan salbiy ta’sir ko‘rsatadi;

- transport infratuzilmasini yaratish ko‘p miqdordagi kapital xarajatlarni talab qiladi. Transport infratuzilmasini rivojlantirish uchun turli darajadagi byudjetlardan mablag ajratiladi. So‘nggi paytlarda davlat-xususiy sheriklik tobora rivojlanib bormoqda, masalan, pullik yo‘llarni qurishda;

- infratuzilma loyihalarini amalga oshirish uzoq vaqt talab qladi. Bu nafaqat texnologik xususiyatlar, balki infratuzilma loyihalarini barcha mumkin bo‘lgan muassasalarda tasdiqlash uchun sarflangan vaqt bilan ham bog‘liq.

Zamonaviy transport tizimlarida asosiy yuk oqimlari transport koridorlari va transport markazlari orqali o‘tadi.

Transport yo‘lagi (Jahon banki tomonidan belgilanganidek) iqtisodiy faoliyat markazlari va xalqaro savdo portallari o‘rtasida savdo va transport oqimlarini yengillashtirish uchun milliy va xalqaro mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan muvofiqlashtirilgan transport va logistika infratuzilmasi to‘plamidir.

Transport koridorlari turli funksiyalarni birlashtirishi mumkin. Xalqaro va milliy transport koridorlari mavjud. Birinchisi bir nechta iqtisdiy hududlarni birlashtiradi va tranzit davlatlar orqali o‘tishi mumkin, ikkinchisi ma’lum bir davlat ichida rivojlanadi va, qoida tariqasida, birinchisining bir qismi hisoblanadi.

Transport koridorlariga turli xil transport turlari uchun aloqa yo‘nalishlari, unimodal va multimodal terminallar kiradi. Transport koridorlari turli xil transport alternativalariga imkon beradi. Shunday

qilib, transport koridorini ma’lum miqdordagi muqobil yo‘nalishlardan iborat chiziq sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Ya’ni, ma’lum bir transport yo‘lagi doirasida bir nechta asosiy transport markazlaridan o‘tadigan turli yo‘nalishlar sifatidka ko‘rib chiqish mumkin.

Transport koridorlari temir yo‘l va avtomobil transporti infratuzilmasi asosida yaratiladi. Dengiz va havo transportiga asoslangan marshrutlar transport koridorlariga kiritilmaydi, ammo dengiz portlari, portallar sifatida transport koridorlarining muhim elementlari hisoblanadi.

Bugungi kunda asosiy transport koridorlari quyidagilar:

NAFTA erkin savdo hududi doirasida rivojlanayotgan Shimoliy Amerika qit’asidagi transport koridorlari;

Yevroosiyo qit’asining Yevropa qismida ikkita transport koridorlari tizimi rivojlanmoqda:

a) NET-T-g‘arbiy Yevropa mamlakatlarining transport tarmoqlarini bog‘laydigan ikki darajali tarmoqlarga bo‘lingan yaxshi rivojlangan trans-Yevropa transport tarmog‘i:

quyi daraja ushbu transport tarmog‘iga kirgan hududlar uchun maksimal darajada kirishni ta’minlaydigan;

transkontinental transportda Yevropa Ittifoqining strategik manfaatlarini qo‘llab-quvvatlovchi magistral tarmoqlar;

b) G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining rivojlangan transport tarmog‘ini Sharqiy Yevropa mamlakatlarining rivojlanayotgan transport tarmoqlari bilan bog‘laydigan Umumevropa Transport koridorlari tizimi. Ushbu tarmoq o‘nta transport koridoridan iborat. Yevroosiyo qit’asining Osiyo qismidagi transport koridorlari, tovarlarni samarali tranzit qilish va Yevropa Ittifoqining transport tizimi bilan aloqa qilish uchun yaratilgan.

Transport terminallaridan foydalanish transportning maksimal samaradorligini ta’minlaydigan transport koridorlarida yuk oqimlarini jamlashga imkon beradi. Transport terminallari parkning transport xususiyatlaridan va turli transport turlarining eng yaxshi xususiyatlaridan maksimal darajada foydalanishni ta’minlaydi. Terminallar, shuningdek, transport operatorlariga transportdan tashqari

xizmatlar sonining ko‘payishiga imkon beradi: qadoqlash, markalash, transport vositalarini tashish uchun tayyorlash, kichik transport vositalarini ta’mirlash, so‘rov xizmatlari va boshqalar.

Temir yo‘l transporti infratuzilmasi

Temiryo‘l transporti hozirgi zamon transport tizimining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va strategik rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Yuk tashish va yo‘lovchi tashish hajmining kattaligi, xarajatlarning nisbatan pastligi, xavfsizlik darajasining yuqoriligi, uzoq masofalarda ishonchli harakatlanish imkoniyati temiryo‘l transportini boshqa transport turlaridan ajratib turadi. Temiryo‘l transporti infratuzilmasi mazkur tarmoqning texnik, texnologik va tashkiliy asoslarini ta’minlaydigan obyektlar, inshootlar, qoidalar va xizmatlar majmuidan tashkil topadi. Uningsiz temiryo‘l tarmog‘i samarali faoliyat yurita olmaydi. Temiryo‘l infratuzilmasining to‘g‘ri tashkil etilishi va muntazam ravishda modernizatsiya qilinishi mamlakat iqtisodiyotining barqaror taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bu sohani chuqur o‘rganish, uning tarkibiy qismlarini tahlil qilish va rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

Temiryo‘l infratuzilmasi deganda temir yo‘l transportiga xizmat ko‘rsatishga qaratilgan barcha ishlab chiqarish-injenerlik inshootlari, texnik uskunalar, qurilmalar, logistika obyektlari, dispetcherlik va boshqaruv tizimlarining yig‘indisi tushiniladi. Uning asosiy vazifasi temiryo‘l transportining uzluksiz va xavfsiz ishlashiga zarur sharoit yaratish.

Temiryo‘l infratuzilmasi quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Yo‘l tuzilmalari;
2. Stansiyalar va vokzallar;
3. Transport boshqaruv tizimlari (dispetcherlik, signalizatsiya, aloqa);
4. Elektr ta’minoti obyektlari;
5. Lokomotiv va vagon xo‘jaligi;
6. Yuk va logistika infratuzilmasi;
7. Yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi inshootlar

Ushbu turlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, temiryo‘l tarmog‘ining samarali ishlashini ta’minlaydi. Temir yo‘l yo‘li quyidagi elementlardan tashkil topgan:

Relslar-poezlarning harakatlanishini ta’minlaydigan asosiy element;

Shpallar-relslarni joyida ushlab turuvchi konstruksiya;

Ballast qatlami-yo‘lning barqarorligini ta’minlaydi;

Yo‘l asosi (grunt)-butun inshootni ko‘tarib turgan katlam.

Har bir elementning to‘g‘ri texnik holati temiryo‘l harakatining xavfsizligiga bevosita ta’sir qiladi.

Temir yo‘llar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Bosh yo‘llar
2. Qo‘shimcha yo‘llar
3. Manyovr yo‘llari
4. Yuqori tezlikli yo‘llar
5. Yuk tashishga ixtisoslashgan yo‘llar

Temiryo‘l tarmoqlarida quyidagi inshootlar muhim o‘rin tutadi: ko‘priklar, tonnellar, estakadalar, puteprovodlar (qatnov yo‘llarini kesib o‘tuvchi inshootlar), drenaj tizimlari. Yo‘lovchi stansiyalari temir yo‘l tarmog‘ining fundamental bo‘g‘ini hisoblanadi. Ular quyidagi xizmatlarni ko‘rsatadi: chipta sotish, yo‘lovchilarni qabul qilish va jo‘natish, pochta va yuklarni qabul qilish, ma’lumot xizmatlari.

O‘z navbatida stansiyalar funksiyasiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi: oddiy stansiyalar, tugun stansiyalar, o‘tish (tranzit) stansiyalar, vokzallar, katta stansiyalar. Temiryo‘l yuk tashish infratuzilmasida quyidagilar muhim hisoblanadi: sortirovkalash parklari, konteyner terminallari, omborlar, yuklarni ortish-tushirish maydonlari. Bu obyektlar yuk tashish logistikasining samaradorligini belgilaydi.

Vokzallar zamonaviy talablarga ko‘ra quyidagi xizmatlarni ko‘rsatadi: chipta xizmati, yorug‘lik va axborot panellari, kutish zallari, kafe va servis xizmatlar, ma’lumot markazlari

Temiryo‘l infratuzilmasida quyidagi aloqa turlari muhim hisoblanadi: telegraf va telefon aloqasi, radioaloqa, optik tolali aloqa

tizimlari, lokal kompyuter tarmoqlari. Ular harakat xavfsizligini ta’minlaydi.

Signalizatsiya tizimi vagon va poezdlarning harakatini avtomatlashtirilgan tartibda nazorat qiladi. Signalizatsiya tizimi turlari: svetoforli boshqaruv, avtomatik poezd to‘xtatish tizimi. Dispetcherlik markazlari: poezdlar harakati jadvalini nazorat qiladi, harakat xavfsizligini ta’minlaydi, avariya holatlarini oldini oladi, poezd tezligini optimallashtiradi.

Zamonaviy dispetcherlik tizimlari raqamli formatda ishlaydi. Elektrlashtirilgan temir yo‘llar quyidagi afzalliklarga ega: ekologik toza, energiya tejamkorligi, yuqori tezlik va ta’mirlash xarajatlarining ozligi.

Lokomotivlar temiryo‘l tizimining “yuragi” hisoblanadi. Ularning quyidagi turlari mavjud: elektrovozlar, dizelovozlar, manyovr lokomotivlari. Lokomotiv depolariga quyidagilar kiradi: texnik ko‘rik, joriy ta’mir, kapital ta’mir, motor va agregatlarni almashtirish

Vagonlar ikki guruhga bo‘linadi: yo‘lovchi vagonlar, yuk vagonlari (platforma, sisterna, xopper, dumpkar va boshqalar)

Terminallar yuk tashish jarayonini tez va samarali amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Terminallarning asosiy turlariga: konteyner terminallari, avto-temiryo‘l integratsiyalashgan terminallar, logistika markazlari kiradi.

Ortish-tushirish uskunalariga: kranlar, yuk ko‘targichlar, konteyner tashuvchi manipulyatorlar, elektrokarlar kiradi. Logistik servisga: yuklarni qabul qilish, saqlash, sortirovkalash, jo‘natish, tashish va yetkazib berishning zamonaviy logistika usullari kiradi.

Temiryo‘l transporti infratuzilmasi quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlantirilmoqda: raqamlashtirish, avtomatlash-tirilgan bilet sotish, elektron yo‘lovchining raqamli kartalari, IoT texnologiyalar asosida nazorat, “Aqlli stansiyalar”

Energiya tejovchi, 250–400 km/soat tezlikda harakatlanadigan zamonaviy poezdlar qatnaydigan temiryo‘llar dunyoda tez rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Temiryo‘l transporti infratuzilmasi-bu mamlakat iqtisodiyotning muhim ustuni bo‘lib, uning samarali ishlashi butun transport sistemasining barqaror faoliyatini ta’minlaydi. Zamonaviy texnologiyalar, raqamli boshqaruv tizimlari va yuqori tezlikli tarmoqlar temiryo‘l infratuzilmasini yangi bosqichga ko‘tarmoqda. Infratuzilmani kompleks rivojlantirish orqali transportda xavfsizlik, tezlik, iqtisodiy samaradorlik va logistika imkoniyatlarini yanada oshirish mumkin.

Avtomobil transporti infratuzilmasi

Avtotransport infratuzilmasining asosiy elementi avtomobil yo‘llaridir. Avtomobil yo‘llari tarmog‘i temir yo‘l tarmog‘iga qaraganda ancha zich joylashgan bo‘ladi. Bu shuni anglatadiki, avtotransport infratuzilmasi, alohida punktlarning undan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi. Avtomobil yo‘llar tarmog‘ining yuqori zichligi deyarli barcha korxonalar va uy xo‘jaliklarini bu tarmoqqa ulanishini ta’minlay oladi. Mintaqalararo, davlatlararo va xalqaro avtomobil yo‘llari tarmog‘i ko‘pincha temir yo‘llar bilan kesishadi. Shu sababli ma’lum bir transport turini tanlashga yetkazib berish vaqti, xarajatlar va xizmat ko‘rsatish sifati kabi omillar ta’sir qiladi.

Ko‘pgina mamlakatlarda avtomobil yo‘llarining uzunligi yetarli darajada emas. Bunday holat ayniqsa rivojlanmagan va endi rivojlanayotgan mamlakatlarga taaluqli. Avtomobil yo‘llari asosiy qismining asfalt qoplamali ekanligi butun avtomagistral tizimining sifatli ekanligidan dalolat beradi. Biroq, bu xususiyat ichki yo‘llarga taalluqli emas, ularning sifati alohida davlatlar transport tizimining rivojlanish darajasiga bog‘liq. Avtomobil yo‘llaridagi tirbandlik temir yo‘llardagiga qaraganda ancha yuqori hisoblanadi. Afsuski, bu hodisa ayniqsa xalqaro aloqalarda juda ham sezilarli. Temir yo‘lda bo‘lgani kabi, chegara o‘tish joylari tirbandlikka moyil bo‘lib, kutish vaqti aksariyat hollarda bir necha kungacha davom etadi. Xalqaro tashishlarda transport tuguni infratuzilmasining elementlariga asosan boshqa transport turlarining yo‘l tarmoqlari bilan bog‘lovchi yuk terminallari kiradi. Yo‘l infratuzilmasi odatda davlatga tegishli bo‘ladi. Biroq, xususiy firmalarga tegishli bo‘lgan yo‘l uchastkalari ham mavjud. Infratuzilmaning muayyan elementlaridan foydalanish

(masalan, yo‘llar yoki ombor yoki terminal) pullik hisoblanadi. Shunga ko‘ra, optimal transport marshrutini, ya’ni eng tez, eng qisqa yoki eng arzon marshrutni tanlash muammosi mavjud. Odatda bir xil marshrut bo‘lmaydi. Yo‘l tarmog‘ining yuqori zichligi bunday tanlovni amalga oshirishga imkon beradi.

Quyidagi shartnomalar Yevropa avtomagistrallari tarmog‘ini yaratish sohasidagi harakatlarni muvofiqlashtirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi: yirik xalqaro yo‘l tarmoqlarini qurish to‘g‘risidagi deklaratsiya (1950), xalqaro transportning asosiy yo‘llari to‘g‘risidagi shartnoma (AGR; 1975).

Dengiz transporti infratuzilmasi

Dengiz transporti uchun dengiz portlari, infratuzilma elementi sifatida katta ahamiyatga ega. Ularning joylashuvi suv yo‘llarining yo‘nalishini belgilaydi, chunki barcha dengizlar havzasidan asosan aloqa(kommunikatsiya) vositasi sifatida foydalaniladi. Portlarni bog‘laydigan alohida suv yo‘llari ushbu transport sohasi uchun chiziqli infratuzilmani yaratadi.

Dengiz transportining port infratuzilmasini uning chiziqli infratuzilmasi bilan bog‘laydigan element port suv akvatoriyasi deb atalib, uning hududida port yo‘llari, postlar, kanallar va port havzalari mavjud bo‘ladi. Keyingi paytlarda ba’zi bir dengiz portlarining mavqeini mustahkamlash borasida ishlar amalga oshirilayotganligini sezish mumkin. Bunga ba’zi operatorlarning kema kiradigan portlar sonini kamaytirishga qaratilgan harakatlari sabab bo‘lmoqda. Ushbu faoliyat so‘nggi yillarda kemalarni yiriklashtirish tendensiyasi tufayli ortib borayotgan dengizda suzish xarajatlarini ratsionalizatsiya qilish istagining natijasidir. Kemalar ma’lum bir mamlakat yoki mintaqadagi o‘zi tanlangan portlarga kirishadi.

Bu ushbu port hududida yukni tushirish, yuklash va port hududida joylashtirish xizmatini ko‘rsatuvchilar va tashuvchilarga yuqori talablarni qo‘yadi. Portda xizmat ko‘rsatadigan barcha transport turlarining infratuzilmasi dengiz portlari o‘rtasidagi raqobat elementlaridan biridir. U portda foydalaniladigan texnologiyalar (masalan, konteyner) va port infratuzilmasi bilan ulanishi va portning

mamlakat yoki mintaqa hududi bilan doimiy aloqasini ta’minlashi kerak.

Dengiz portlari xalqaro savdoni rivojlantirishda, ayniqsa qit’alararo munosabatlarda katta ahamiyatga ega. Dengiz transportining global infratuzilmasida katta tranzit salohiyatiga ega bo‘lgan va xizmat ko‘rsatiladigan hududga nisbatan qulay joylashuvga ega bo‘lgan dengiz portlari ajralib turadi. Bunday dengiz portlariga quyidagilar kiradi:

Yevropada: Rotterdam, Antverpen, Gamburg, Bremen Svinouste, Gavr, Gdansk, Gdыnya, Riga, Tallin, Triest, Rieken, Genuya va Marsel;

Shimoliy Amerikada: Monreal va Vankuver Kanadada, Boston, Nyu-York, Mayami, Tampe, Nyu-Orlean, Xyuston, Los-Anjeles/Long Bich va Sietl AQShda;

Janubiy Amerikada: Braziliyada Rio-de-Janeyro va Santos, Argentinada Buenos ayres, Chilida Antofagasta va Aritsa va Peruda Mollendo;

Osiyoda: Turkiyada Iskandar, Suriyada Lataka, Livanda Bayrut, Isroilda Hayfa, Kiprda Larnaka, Iordaniyada Aqaba, Tailandda Bangkok, Singapurda Singapur, Xitoyda Shanxay va Gonkong, Yaponiyada Yokoxama, Nagoya va Kobe;

Afrikada: Misrda Iskandariya, Jibutida Jibuti, Keniyada Mombasa, Tanzaniyada Dar-es-Salam, Mozambikda Maputo, Durban, Janubiy Afrika Respublikasida Durban, Port Elizabet va Keyptaun, Kongoda Ponte Nuar, Nigeriyada Port Xarsurt va Lagos, Senegalda Dakar;

Avstraliyada: Melburn va Sidney.

Xalqaro dengiz tashuvlvrida uchta yirik dengiz kanallari chiziqli infratuzilmaning elementlari sifatida katta ahamiyatga ega:

O‘rta yer dengizini qizil dengiz bilan bog‘laydigan Suvaysh kanali;

Tinch okeanini Atlantika okeani bilan bog‘laydigan Panama kanali;

Boltiq dengizini Shimoliy dengiz bilan bog‘laydigan Kil kanali.

Aviatsiya transporti infratuzilmasi

Aviatsiya transporti infratuzilmasi chiziqli elementlar (havo yo‘llari) va nuqta elementlar(aeroportlar, qo‘nish maydonchalari)dan tashkil topadi. Havo yo‘llari havoda joylashganligi sababli, ular moddiy

o‘lchovga ega emas. Ularni aviatsiya transportining chiziqli infratuzilmasiga biriktirish tegishli nuqta element(aeroport)lar orasidagi yo‘nalishda aviatsiya harakatini amalga oshirish, kuzatish va nazorat qilish maqsadida tegishli aeronavigatsiya qurilmalarni yerga o‘rnatishning zarurligi tufayli amalga oshiriladi.

Aviatsiya transporti ixtiyorida cheksiz makon (joy) bo‘lishiga qaramasdan, aviatsiya tashuvlari kuzatiladigan koridorlar o‘lchami bilan chegaralangan. Nuqta infratuzilma (aeroport) bilan chiziqli infratuzilma o‘rtasidagi aloqa (bog‘liqlik), aeroportlar tomonidan boshqariladigan hududlar bo‘yicha amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqadiki, aviatsiya transporti infratuzilmasi asosan aeroportlarning joylashuvi va ularning imkoniyatlari bilan belgilanadi. Aeroportning markaz sifatida ahamiyati tovarlarni yetkazib berish va jo‘natish uchun transport infratuzilmasining rivojlanish darajasiga bog‘liq. Bu yerda ham dengiz porti bazasida bo‘lgani kabi vaziyat mavjud.

Yana bir shubhasiz muhim omil-bu aeroport xizmat ko‘rsatadigan joy. Ayrim Shtatlar yoki iqtisodiy mintaqalarning aeroportlari ierarxik jihatdan bog‘liqdir: qit’alararo tranzit amalga oshiriladigan eng muhim aeroportlardan (qit’alararo markaz), xalqaro ahamiyatga ega portlar (internatsional xab) orqali mintaqaviy portlargacha. Ushbu kichik aeroportlar ko‘pincha tovarlar massasini taqsimlash amalga oshiriladigan yirik markazlar uchun tovarlarni yetkazib berish va jo‘natish funksiyalarini bajaradilar. Havo transportining ulushi transportning butun tarkibida kichik ulushni tashkil etsada (ushbu transport turida tashish uchun tovarlarning iqtisodiy yaroqliligi pastligi sababli), ularning o‘sish tendensiyasi mavjud. Bu haqiqat va turistik transportning jadal rivojlanayotgan bozori uchish va qo‘nish uchun ruxsat olishda qiyinchiliklar paydo bo‘lishiga olib keladi. Aftidan, dengiz transportida bo‘lgani kabi, aviatsiya transporti infratuzilmasi xalqaro logistika uchun, ayniqsa qit’alararo transportda muhim bazani tashkil yetadi.

Xalqaro havo yo‘li tarmog‘ida eng muhim xalqaro tranzit stansiyalari va tarqatish platformalari vazifasini quyidagi aeropotlar amalga oshirmoqda:

Yevropada: Frankfurt na Mayne (Germaniya), Londondagi Xitrou aeroporti (Buyuk Britaniya), Amsterdam (Gollandiya), Parijdagi Galle aeroporti (Fransiya), Bryussel (Belgiya);

Shimoliy Amerikada: Memfis (AQSh, Tennessi), Los-Anjeles (AQSh, Kaliforniya), Mayami (AQSh, Florida), Nyu-Yorkdagi Kennedi aeroporti (AQSh, Nyu-York), Chikagodagi Gala aeroporti (AQSh, Illinoys), Luisvildagi Stenford Fild aeroporti (AQSh, Kentukki), Ankara (AQSh, Alyaska), Nevark (AQSh, Nyu-Jersi), Atlanta (AQSh, Jorjiya), Deyton(AQSh, Ogayo), Indianapolis (AQSh, Indiana), Dallasdagi Fort Vold aeroporti (AQSh, Texas), San-Fransisko (AQSh, Kaliforniya), Oklend (AQSh, Kaliforniya), Toledo (AQSh, Ogayo);

Janubiy Amerikada: Rio-de-Janeyro (Braziliya) va Bkenos Ayres (Argentina);

Osiyoda: Gonkong, Shanxay (Xitoy), Tokiodagi Narita aeroporti (Yaponiya), Seul (Janubiy Koreya), Singapur (Singapur), Taypey (Tayvan), Osakadagi Kansay aeroporti (Yaponiya), Bangkok(Tailand), Tokiodagi Xaneda aeroporti (Yaponiya);

Afrikada: Sharja (Birlashgan Arab Amirliklari);

Avstraliyada: Sidney.

Quvur transporti infratuzilmasi

Quvur transporti infratuzilmasiga gaz va neft quvurlari tarmoqlari kiradi. Ushbu tarmoqlar quvurlarni chiziqli infratuzilma sifatida va oqimlarni boshqarish va nazorat qilish uchun o‘rnatilgan kompressor, nasos stansiyalarni nuqta infratuzilmasi sifatida qamrab oladi. Quvur transportining maqsadi quyiladigan yuklarni-suyuqlik va gazlarni tashishdir. Asosan, biz neft va neft mahsulotlarini (neft quvurlari) va tabiiy gazni (gaz quvurlari) tashish haqida gapiramiz. Suv ta’minoti tarmog‘i orqali suvni tashish faqat mahalliy ahamiyatga ega va shahar logistikasi sohasiga kiritilgan.

Neft va gaz quvurlarining global tarmog‘ida faqat uzatish quvurlari xalqaro savdo uchun muhim, tarqatish quvurlari esa faqat mintaqaviy va mahalliy ahamiyatga ega hisoblanadi. Ko‘pgina quvurlar xususiy neft kompaniyalariga tegishli bo‘lib, ular yuqori neft aylanmasiga

egaligi tufayli ushbu investitsiyalarni foydali qiladi. Quvurlar yordamida boshqa mahsulotlarni tashish hali ham tajriba bosqichida.

Xalqaro yetkazib berishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan dunyodagi magistral quvurlar ilovada keltirilgan. Quyidagilarni quvur transporti infratuzilmasi sohasidagi eng muhim investitsiya loyihalari deb hisoblash mumkin:

Yamal-Yevropa gaz quvuri,

Norvegiya-Polsha gaz quvuri,

Buyuk Britaniyadan kontinental Yevropaga gaz quvurining Zeebrug(Belgiya)da ulanishi,

Ispaniya gaz quvurining Fransiya bilan bog‘lanishi.

Tugunli logistika infratuzilmasi

Yuqorida 11.2-bo‘limda bayon qilingan transport turlari infratuzilmasi logistikaning ham infratuzilmasi hisoblanadi. Bu tovarlar va yuklarning harqanday harakatini ta’minlaydigan logistika tizimining eng muhim quyi tizimdir. Transport infratuzilmasi turli elementlar va qurilmalar bilan kengaytirilishi mumkin. Bu birinchi navbatda transport infratuzilmasining nuqta elementlariga taaluqli. Dengiz va aviatsiya portlari va yuk tashish terminallari katta xalqaro ahamiyatga ega, ular muhim yuk tashish markazlari va uzatish markazlari hisoblanadi.

Yirik transport kompaniyalari o‘zlarining ombor markazlarini tashkil etishni boshladilar. Shuningdek, sanoatda o‘z mahsulotlarini turli bozorlarga taklif qilayotgan firmalar mablag‘larini yirik tarqatish markazlariga kiritmoqdalar. Ko‘pincha ushbu firmalardan uchinchi shaxslarga xizmat ko‘rsatadigan logistika operatorlari deb ataluvchi mustaqil korxonalar ajralib chiqmoda. Natijada, katta shaharlarda ta’minot markazlarini qurish loyihalari paydo bo‘lmoqda. Bu yangi paydo bo‘lgan elementlar tugunli korxona bo‘lib, ko‘pincha asosiy savdo yo‘llari kesishmasida transportning turlari infratuzilmalarini birlashtirib, xalqaro logistika infratuzilmasining muhim tarkibiy qismini yaratmoqda.

Klassik logistika markazining sxemasi 11.1. va 11.2-rasmlarda keltirilgan.

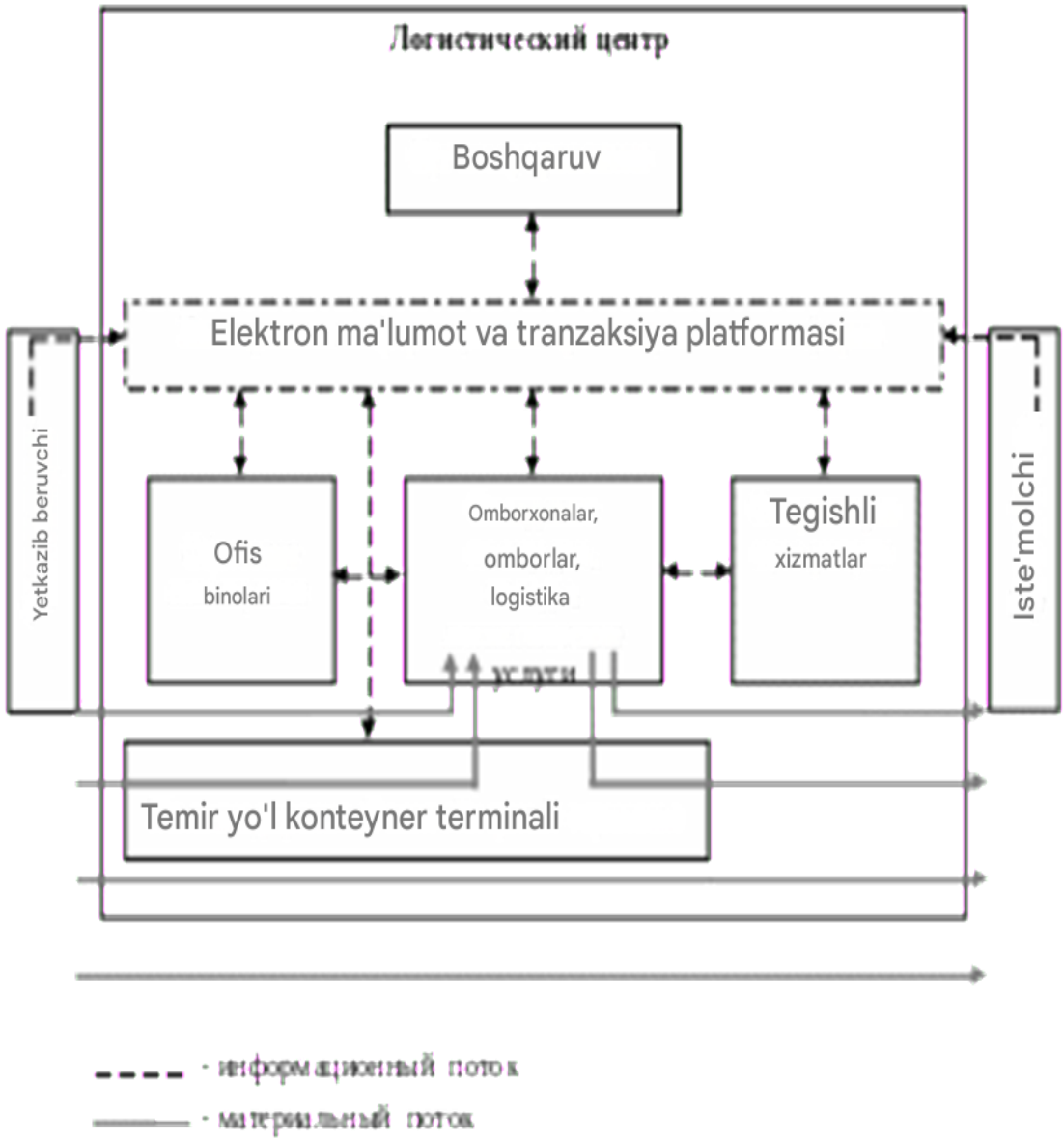

11.1-rasm. Klassik logistika markazining sxemasi.

Logistika markazlari-bu boshqa kompaniyalarga tijorat asosida logistika xizmatlarini ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan yaxshi jihozlangan yirik korxonalardir. Xizmatlar doirasi odatda juda keng, shuning uchun mintaqaviy logistika markazlarida ularni amalga oshirishga bag‘ishlangan ko‘plab turli bo‘limlar mavjud.

Mintaqaviy logistika markazlari odatda turli kompaniyalarning buyurtmalari bo‘yicha tovarlarni ommaviy qayta ishlashga va tegishli xizmatlarni ko‘rsatishga ixtisoslashgan bo‘ladi. Operatsiyalarning ko‘lami katta bo‘lganligi tufayli ularning narxi past va shuning uchun ularning tariflari iste’molchilar uchun juda maqbul hisoblanadi.

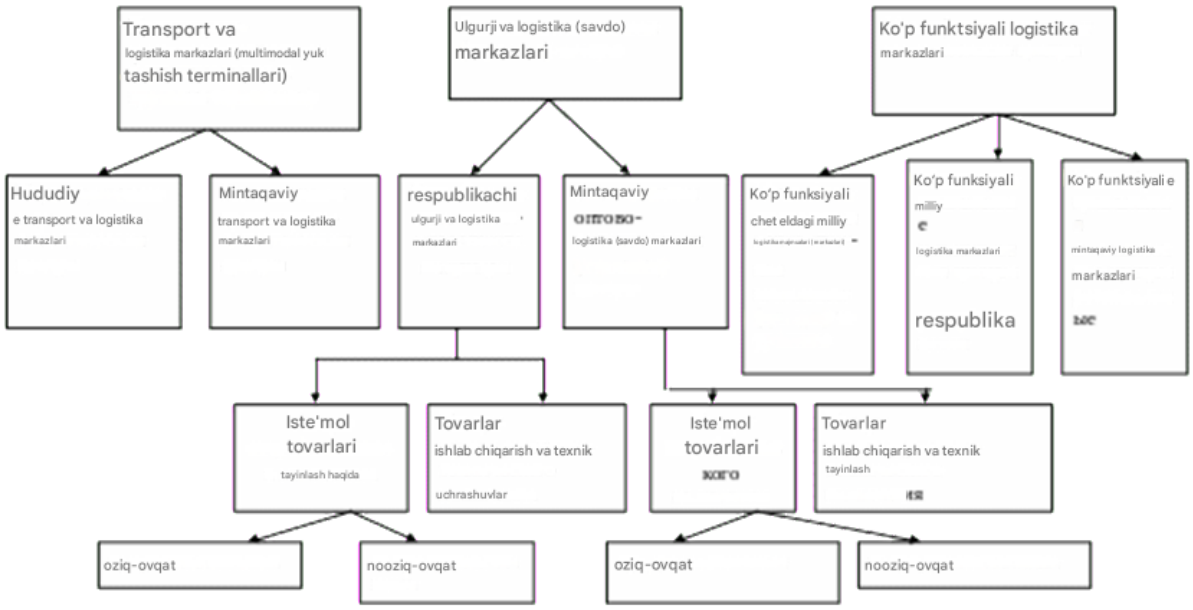

11.2-rasm. Logistika markazlarining tasnifi

Mintaqaviy logistika markazining tarkibida asosiy o‘rinni axborot-tahlil markazi egallaydi. Logistika markazlarining boshqa asosiy bo‘linmalarini quyidagilar tashkil qiladi:

* yuklarni qayta ishlashning zamonaviy usullaridan foydalanadigan yuklarni yuklash, tushirish va qadoqlash uchun jihozlar bilan jihozlangan keng omborxonalar;

* xalqaro standartdagi konteynerlarni saqlash uchun ochiq konteyner maydonchalari (asosan IA va ICC turlari);

* omborlar va konteyner maydonlarining bevosita tushirish joylariga vagonlarni yetkazib beradigan temir yo‘l stansiyasi;

* ko‘p sonli kirish joy(pricha)larga ega bo‘lgan dengiz yoki daryo porti, shu jumladan umumiy yuk uchun ixtisoslashgan;

* transport vositalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri omborlarda yoki konteyner maydonlarida bo‘shatish yoki yuklash uchun kutish maydoni;

* xalqaro standartdagi konteynerlarni tashishni ta’minlaydigan yuk mashinalari va elektr yuk mashinalari parki;

* asosan gorizontal yuklash va tushirish uchun moslashtirilmagan kemalar uchun ishlatiladigan kranlar parki;

* turli kompaniyalarga ijaraga berish uchun mo‘ljallangan ishlab chiqarish obyektlari;

* restoran, kafe va boshqa dam olish maskanlari bo‘lgan mehmonxona binosi;

* turli kompaniyalarga ofislar uchun ijaraga berish uchun mo‘ljallangan yordamchi inshootlarga ega bo‘lgan ma’muriy bino;

* yer sharining istalgan nuqtasi bilan kechayu kunduz uzluksiz aloqani ta’minlaydigan, zamonaviy texnologik vositalar bilan jihozlangan aloqa xizmati;

* moddiy boyliklarning xavfsizligini va logistika markazlari xodimlari va ularning mijozlari xavfsizligini ta’minlaydigan xavfsizlik xizmati;

* yong‘inlarning oldini olish, aniqlash va o‘chirish uchun zamonaviy vositalar bilan jihozlangan yong‘inga qarshi xizmat;

* logistika markazini aeroport, temir yo‘l stansiyalari va eng yaqin aholi punktlari bilan bog‘lovchi jamoat transporti uchun to‘xtash joylari;

* logistika markazi mijozlari va xodimlarining mashinalari uchun qo‘riqlanadigan to‘xtash joyi;

* turli korxona yoki inshootlarni qurish uchun ijaraga beriladigan yer uchastkalari.

Logistika markazidan ijaraga olingan joylarida ko‘pincha mustaqil tashkilotlar va korxonalar odatda joylashadilar va faoliyat yuritadilar, ularning asosiylari quyidagilar:

* logistika markazi yoki ularning filiallari xizmatlaridan foydalanadigan ulgurji kompaniyalar. Yangi tashkil etilgan firmalar logistika xizmatlari bo‘linmalariga yaqinlikdan sezilarli foyda ko‘rishadi;

* logistika markazi xizmatlaridan foydalanadigan va natijada tovarlarni qayta ishlash narxini pasaytiradigan onlayn-do‘konlar;

* logistika markazi hududida ishlashi foydaliroq bo‘lgan ishlab chiqarish kompaniyalari. Ular asosan yuklarga ishlov berish bilan shug‘ullanadilar (masalan, qadoqlash yoki idishlarga quyish, tovarlarni oddiy qayta ishlash yoki ularni sotishdan oldin tayyorlash);

* logistika markazi va uning mijozlariga tegishli bo‘lgan transport vositalari va boshqa jihozlarni ta’mirlaydigan ishlab chiqarish kompaniyalari;

* tovar birjasining filiali (agar potensial mijozlar yetarli bo‘lsa). Albatta, munosib obro‘ga ega bo‘lgan eski tovar birjalarini ko‘chirish maqsadga muvofiq emas, ammo logistika markazi hududida yangilarini yaratish foydaliroq.;

* yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalar bo‘yicha sotilgan uskunalarni kafolatli ta’mirlash va texnik xizmat ko‘rsatish bilan shug‘ullanadigan firmalar yoki firmalar filiallari;

* tuzilgan shartnomalarga muvofiq yuk tashishni ta’minlaydigan transport kompaniyalarining filiallari. Ular potensial mijozlarga yaqinlikdan katta foyda olishadi.;

* konteynerlarning katta parkiga ega bo‘lgan va dunyoning turli mamlakatlarida joylashgan ko‘plab joylarda konteynerlarni qabul qilish va yetkazib berish imkoniyati bilan ularni ijaraga berishga ixtisoslashgan konteyner kompaniyalarining filiallari;

* zarur transport hujjatlarini rasmiylashtirishni o‘z zimmasiga olgan xalqaro transport kompaniyalarining filiallari;

* mijozlar ishonchiga ega bo‘lgan yirik bank filiali. Mijozlar o‘rtasidagi moliyaviy hisob-kitoblarning aksariyati u orqali o‘tadi;

* tashilgan tovarlarni sug‘urta qiladigan nufuzli sug‘urta kompaniyasining filiali. Ko‘pincha mijozlarning o‘zlari kerakli hujjatlarni qayta ishlash bilan shug‘ullanadilar, ammo ularning nomidan logistika markazi xodimlari.;

* reklama materiallarini ishlab chiqarish uchun buyurtmalarni qabul qiladigan reklama kompaniyalari;

* logistika markazi mijozlarining biznesini boshqaradigan yuridik firmalar;

* logistika markazi xodimlarining vakolatiga kirmaydigan masalalar bo‘yicha konsalting xizmatlarini ko‘rsatadigan konsalting firmalari;

* avtomobillarni xususiy shaxslarga ijaraga beradigan kompaniyalar;

* ulgurji va chakana do‘konlar. Ularni logistika markazining omborlari yoniga joylashtirish transport xarajatlarini tejash va ishlov berish xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi.;

* bojxona. Uning logistika markazi yaqinida joylashganligi import va eksport yuklarining katta hajmi tufayli iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Mintaqaviy logistika markazlari har doim ham ro‘yxatdagi bo‘linmalarning to‘liq ro‘yxati kabi strukturaga ega bo‘lavermaydi. Muayyan shartlar va talab darajasiga qarab, ularning ba’zilari bo‘lmasligi mumkin.

Logistika markazlarini moliyalashtirishning asosiy manbai ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lovlardir. Mijozlarni jalb qilish uchun odatda taqdim etilayotgan xizmatlar uchun past tariflar belgilanadi, ammo logistika markazlarining katta aylanmasi tufayli ularning faoliyati yuqori daromadli biznes hisoblanadi. Logistika markazlarini moliyalashtirishning qo‘shimcha manbalarini ishlab chiqarish obyektlari va ofislarni ijaraga olish uchun to‘lovlar, logistika markazining veb-saytida kompaniyalar tomonidan sotilgan tovarlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni joylashtirish uchun to‘lovlar, muntazam reklama uchun to‘lovlar va boshqa faoliyatdan olingan daromadlar tashkil qiladi.

Logistika markazi orqali o‘tadigan barcha axborot, moliyaviy va moddiy oqimlar axborot-tahlil markazi tomonidan boshqariladi. Markazda yuqori malakali logistika muhandislari faoliyat ko‘rsatadi. Axborot-tahlil markazlari mahalliy tarmoqqa ulangan zamonaviy kompyuterlar bilan jihozlangan bo‘lib, ular maxsus kanal orqali internetga kirishlari kerak. Logistika markazlarining dasturiy ta’minoti eng ilg‘or avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlariga asoslanishi lozim (masalan, R/3). Unda joylashgan ma’lumotlar banki logistika markaziga tegishli bo‘lgan barcha ma’lumotlarni saqlashni ta’minlaydi. Axborot-tahlil markazining asosiy faoliyat yo‘nalishlaridan biri internetda logistika markazining mijoz kompaniyalari tomonidan sotiladigan tovarlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni saqlaydigan maxsus yaratilgan veb-saytlarga xizmat ko‘rsatishdan iborat. Bunday reklama

yanada samaralidir, chunki logistika markazining professional tarzda ishlab chiqilgan va ehtiyotkorlik bilan saqlanadigan veb-saytga mintaqada sotiladigan mahsulotlar to‘g‘risida eng to‘liq va doimiy yangilanib turadigan ma’lumotlarga ega bo‘lgan potensial xaridorlar, ko‘p sonli va har doim ham yuqori sifatli veb-saytlarga qaraganda tez-tez tashrif buyurishadi. Bundan tashqari, xuddi shu veb-sayt orqali axborot xizmatlariga ko‘plab buyurtmalar qabul qilinadi. Ushbu xizmatlarning sifati logistika markazining yuqori obro‘si bilan kafolatlanadi.

11.3. Ombor infratuzilmasi.

Omborlar logistika infratuzilmasining "ko‘rinmas" qo‘li bo‘lsada, uning asosiy qismi hisoblanib, logistikaning rivojlanishi va samaradorligiga salmoqli ta’sir ko‘rsatadi. Globallashuv va ta’minot zanjirlarining murakkablashuvi, shuningdek, elektron tijoratning tezkorlik bilan o‘sib borishi sharoitida, ombor infratuzilmasi milliy raqobatbardoshlikning asosiy omillaridan biriga aylanmoqda. Saqlash va tarqatishning zamonaviy quvvatlari va imkoniyatlarining mavjud emasligi yoki zaifligi tranzaksiya xarajatlarini ko‘paytiradi, ta’minotning bashorat qilinishini pasaytiradi va xalqaro ishlab chiqarish tarmoqlariga integratsiyalashishga to‘sqinlik qiladi.

Samarali saqlash va tarqatish tizimisiz, iqtisodiyotning barqaror ishlashini ta’minlash mumkin emas. Iqtisodiy nuqtai nazardan, omborlar dual vazifani bajaradi, ular bir vaqtning o‘zida logistika xarajatlarini kamaytiradi va kapital aylanmasi va tovar oqimlarini tezlashtirish orqali qo‘shilgan qiymatni ko‘paytiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yaxshi rivojlangan ombor infratuzilmasi yetkazib berish vaqtini qisqartirish va transport xarajatlarini kamaytirish orqali YaIMning o‘sish sur’atlariga bevosita ta’sir qiladi. Qisqa va bashorat qilinadigan ta’minot zanjirlari tashqi savdoni rivojlantirishga yordam beradi, mamlakatni global ishlab chiqarish zanjirlariga jalb qilish imkoniyatini yaratadi.

Ombor infratuzilmasi iqtisodiy o‘sishning eng muhim omillaridan biridir. Jahon bankiga ko‘ra, kundalik ehtiyoj tovarlarining aksariyati

logistika, ya’ni transport, saqlash va tarqatish tizimining mavjudligi tufayli o‘z ist’emolchilariga yetkazib beriladi. Ishlab chiqarish korxonalari ham xom ashyo va butlovchi qismlarni yetkazib berishda barqaror logistikaga muhtoj. Ombor infratuzilmasi strategik zaxiralarni to‘plash va talabning mavsumiy tebranishlarini tekislash imkoniyatini beradi. Bu iqtisodiy noaniqlik, geosiyosiy xatarlar va global ta’minot zanjiridagi uzilishlar sharoitida ayniqsa muhim hisoblanadi. Rivojlangan tarqatish markazlari va ixtisoslashtirilgan omborlar tarmog‘iga ega bo‘lgan mamlakatlar ichki bozorning barqarorligini saqlab turishga qodir bo‘ladilar.

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan, omborlar nafaqat tovar aylanmasi o‘sishga hissa qo‘shadi,shuningdek, iqtisodiy o‘sishning yangi nuqtalarini yaratish uchun ham zamin yaratadi. Logistika markazlari, xablar, tarqatish markazlari va sanoat parklari investitsiyalarni jalb qilib, yangi ish o‘rinlarini yaratib, tegishli tarmoqlar-transport va IT texnologiyalardan boshlab, qurilish va moliyaviy korxonalargacha bo‘lgan biznes sub’ektlarning rivojlanishini rag‘batlantiradi. Shunday qilib, ombor infratuzilmasi sanoat, savdo va servis sohasi uchun uzoq muddatli samaradorlikni ta’minlab, iqtisodiy faoliyatning multiplikatori sifatida ishlaydi. Logistikaning samaradorligi mamlakatning eksport salohiyati va ichki ta’minotning barqarorligiga bevosita ta’sir qiladi.

Jahon bankining ta’kidlashicha, logistikaning rivojlanishi rivojlanayotgan mamlakatlarga xalqaro savdoga yanada faol qo‘shilish va natijada iqtisodiy o‘sish va qashshoqlikni qisqartirish imkon beradi(Ganzales va boshq. 2008)

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, logistika infratuzilmasini takomillashtirish (shu jumladan omborlar, transport tugunlari va zahiralarni boshqarish tizimlari) YaIMning o‘sishi bilan bog‘liq. Empirik hisob-kitoblarga ko‘ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda logistika infratuzilmasiga kiritilgan investitsiyalarining 10% ga o‘sishi YaIMning taxminan 1% o‘sishiga olib kelishi mumkin(Musso va boshq., 2019).

Transport logistika markazlari(TLM) allaqachon iqtisodiyotning qo‘shilgan qiymat yuqori bo‘lgan mustaqil sektoriga aylandi.

Niderlandiyada, ular hisobiga transport majmuasi daromadining 40% , Markaziy va Sharqiy Yevropada-taxminan 30% to‘g‘ri keladi. Tranzit salohiyatni rivojlantirish, shu jumladan chegaralarda TLM yaratish orqali iqtisodiy samarani yanada oshiradi bu davlatlararo tashishning davomiyligini 5-7 kundan 48 soatgacha qisqartiradi(Hesse, 2016).

Logistika sifati mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasiga bevosita bog‘liq. Logistika samaradorligi indeksi, LPI 2023da Singapur va Finlyandiya kabi aholining daromadlari yuqori darajadagi mamlakatlar (4.2-4.3 gacha 5baldan) yetakchilik qilmoqda. Markaziy Osiyo mamlakatlari atiga 3,5 ballga yetadi.

Ombor infratuzilmasi iqtisodiyotning tarkibiy murakkabligi-mahsulotlarning xilma-xilligi va texnologik darajasi bilan bevosita bog‘liq. Rivojlanagn logistika va saqlash infratuzilmasi murakkab qiymat zanjirlari kompleksini shakllantirishga imkon beradi va keng assortimentda mahsulotlar ishlab chiqarshni ta’minlaydi. Iqtisodiyoti xom ashyo yoki qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirilgan mamlakatlarda zamonaviy omborlarga talab past, ammo logistikaga qilingan investitsiyalar iqtisodiyotni muvaffaqiyatli diversifikatsiyalash shartiga aylanadi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, infratuzilmani, shu jumladan ombor infratuzilmasini rivojlantirish xarajatlarni kamaytiradi, savdoni tezlashtiradi va yetkazib berishning ishonchliligini oshiradi, xomashyosiz sohaning o‘sishi uchun asos yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, murakkab iqtisodiyot rivojlangan logistikani va samarali logistika, o‘z navbatida, global ishlab chiqarishda ishtirok etish orqali iqtisodiy tuzilmani tarmoqlar va ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish asosida murakkablashtirishga imkon beradi.

Samarali logistika biznes muvaffaqiyatining kalitidir. “O‘z vaqtida (JIT)” modeli zahiralarni minimallashtiradi va muntazam yetkazib berish va strategik joylashtirilgan omborlarni talab qiladi.

Logistikaning rivojlanishi raqobatbardoshlikni sezilarli darajada oshiradi. 1990-2015 yillarda Yevropa Ittifoqi mamlakatlari YaIMdagi logistika xarajatlarining ulushi 3-5% ga kamaydi (EEK, 2021). TLM foydalanish yuklash va tushirish operatsiyalarini 15-30% gatransport xarajatlarini 7-20% ga va jami xarajatlarni 12-35% ga kamaytirish

imkonini beradi (Rushton va boshq., 2022). Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, logistika xarajatlarini 1% ga kamayishi kompaniya savdosining 10% o‘sishiga olib keladi.

11.4. Axborot tizimlari va logistik xizmatlar infratuzilmasi.

Logistika axborot infratuzilmasi foydalanuvchilarga kerakli ma’lumotlarni taqdim etadigan maxsus axborot almashish tizimi sifatida paydo bo‘ldi.

Har qanday ishlab chiqarish korxonasi yetkazib beruvchilar, iste’molchilar, ekspeditorlar va transport tashkilotlari bilan moddiy va axborot oqimlari orqali bog‘langan ochiq tizimdir.

Bunday aloqalar umumiy hamkorlik (sheriklik) tizimidagi ishtirokchilarning har biri tomonidan faoliyatni amalga oshirish jarayonida ro‘y beradigan ba’zi bir nosozliklarni aniqlash va bartaraf qilish imkoniyatini yaratadi. Shuning uchun logistika menejmentini axborot bilan ta’minlash muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Axborot oqimini muvaffaqiyatli boshqarish orqali ombor xo‘jaligi operatsiyalarini qisqartirish (zahiralarni samarali boshqarish, yetkazib beruvchilar va iste’molchilarning harakatlarini muvofiqlashtirish, tayyor mahsulotni saqlashni yarim tayyor mahsulotlar yoki xom ashyoni saqlash bilan almashtirish), shuningdek ma’lumot almashish orqali transport jaayonlarini ham tezlashtirilishi mumkin.

Moddiy oqimlarni boshqarish jarayoni logistika tizimlarida aylanadigan ma’lumotlarni qayta ishlashga asoslanadi. Axborot tizimlarining mavjudligi logistik zanjir barcha ishtirokchilarining faoliyatini muvofiqlashtirilgan holda boshqarishning zaruriy sharti hisoblanadi. Umuman ishlab chiqarishning muvaffaqiyatli ishlashi uchun yeng muhim shartlardan biri bu barcha faoliyatni (ta’minot, ishlab chiqarish, transport, omborxona, tarqatish va boshqalar) bir-biriga bog‘laydigan bunday axborot tizimining mavjudligi.) va uni bir butunlik tamoyillari asosida boshqaring.

Logistika axborot tizimlarini loyihalashda tizimli yondashuv tamoyillaridan foydalanish kerak, ya’ni.har qanday tizim avval tashqi

muhitga nisbatan tekshirilishi kerak, shundan keyingina tizimning o‘zida tadqiqotlar olib boriladi.

Integratsiyalashgan axborot tizimlari bir qator afzalliklarga yega: ular buxgalteriya xatolari sonini kamaytiradi va noishlab chiqarish hujjatlari miqdorini kamaytiradi.

Qisqacha xulosa

Logistika infratuzilmasi zamonaviy ta’minot zanjirlarining arqaror va samarali ishlashini ta’minlaydigan asosiy tayanch tizimdir. Mazkur infratuzilma transport, ombor, bojxona va axborot-kommunikatsiya bo‘g‘inlaridan iborat bo‘lib, ular o‘zaro integratsiyalashgan holda tovar-moddiy oqimlarning uzluksiz harakatini tashkil etadi. Raqamlashtirish, multimodal tashishlar, logistika markazlari va terminal tarmoqlarining rivoji logistika infratuzilmasining sifat jihatdan yangi bosqichga o‘tishini ta’minlamoqda.

O‘zbekistonning geografik joylashuvi logistika infratuzilmasini innovatsion asosda modernizatsiya qilishni strategik zaruratga aylantiradi. TRACECA, Middle Corridor, Trans-Afghan va boshqa xalqaro yo‘laklarga integratsiya qilinishi transport oqimlarini diversifikatsiya qilish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish va tashqi savdo samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois mamlakatda transport-kommunikatsiya tizimini modernizatsiya qilish, ombor va bojxona infratuzilmasini modernizatsiya etish, raqamli logistika boshqaruvini kengaytirish kabi vazifalar dolzarb.

Umuman olganda, logistika infratuzilmasining har bir tarkibiy bo‘g‘ini ta’minot zanjirining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun infratuzilmani kompleks, tizimli va innovatsion yondashuv asosida rivojlantirish O‘zbekistonning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy o‘sishni jadallashtirishning muhim omilidir.

Tayanch so‘z va iboralar. Tovar va xizmatlarni yetkazib berish jarayonida logistik infratuzilmaning mohiyati, funksiyalari. transport (avtomobil, temir yo‘l, havo, dengiz), omborlar, axborot tizimlari va logistik xizmatlar infratuzilmasi. Infratuzilmaviy elementlarning transport – tovarlarni harakatlantirish, ombor – ularni saqlash, axborot

tizimlari – jarayonlarni muvofiqlashtirish va avtomatlashtirish, xizmatlar – tashish, saqlash va taqdimot bo‘yicha ko‘maklashish. Infratuzilmaning samarali ishlashi logistika tizimining umumiy raqobatbardoshligini oshiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Logistika infratuzilmasi tushunchasini izohlang va uning iqtisodiyotdagi ahamiyatini ko‘rsating.
2. Transport infratuzilmasining asosiy tarkibiy elementlari va ularning logistika jarayonidagi o‘rni qanday?
3. Ombor infratuzilmasining logistikadagi funksiyalari nimalardan iborat?
4. Bojxona infratuzilmasi logistika jarayonlarining qaysi bosqichlarida muhim rol o‘ynaydi?
5. Axborot-kommunikatsiya infratuzilmasining asosiy vazifalari va ustunliklari nimalar?
6. Logistika infratuzilmasi shakllarini sanab bering. Ular qanday farqlanadi?
7. Ta’minot zanjirida logistika infratuzilmasining roli nimada namoyon bo‘ladi?
8. O‘zbekiston logistika infratuzilmasini rivojlantirishda qanday muammolar mavjud?
9. Xalqaro tendensiyalar logistika infratuzilmasining qaysi yo‘nalishlarga o‘zgarishiga sabab bo‘lmoqda?

Multimodal va intermodal tashish o‘rtasidagi farqni tushuntirib bering.

XII BOB. TARMOQLAR BO‘YICHA LOGISTIK INFRATUZILMA

12.1. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning mohiyati va zarurati.

12.2. Sanoat tarmog‘ida logistik infratuzilma.

12.3. Ishlab chiqarishga yaqin logistik markazlar.

12.4. Sanoat transport infratuzilmasi.

12.5. Agrar sektorda logistik infratuzilma.

12.6. Xizmat ko‘rsatish sohasida logistik infratuzilma.

12.7. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmani rejalashtirish va optimallashtirish.

12.1. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning mohiyati va zarurati

Logistik infratuzilma — bu moddiy resurslar, tayyor mahsulotlar, axborot va xizmatlar oqimining uzluksiz harakatini ta’minlashga qaratilgan texnik, tashkiliy, institutsional va axborot-kommunikatsiya tizimlari majmui ҳисобланади. U transport vositalari, omborlar, yuk ortish-tushirish inshootlari, axborot tizimlari, sug‘urta va bojxona xizmatlari, moliyaviy-kredit institutlari ва boshqa ko‘plab elementlardan tashkil topib, iqtisodiyotning barcha bo‘g‘инларида integrallashgan holda faoliyat yuritadi.

Logистик infratuzilma ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste’mol bosqichlarini bog‘lovчи asosий mexanizm bo‘lib, uning samaradorligi milliy iqtisodiyotда resurslardan foydalanish darajasi, ichki ва tashqi bozorlarga chiqish tezligi, mahsulot tannarxi ва kompaniyalar raqobatbardoshligiga бевосита ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy sharoitда logистик infratuzilma nafaqat moddiy-texnik bazaning yig‘indisi, balki raqamli boshqaruv, monitoring tizimlari, axborot oqimlari ва tarmoqlararo koordinatsiya platformalari билан boyитилган kompleks tizim sifatida qaraladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda logistik infratuzilma barcha tarmoqlarning barqaror ishlashi uchun tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Sanoat, agrar sektor, xizmat ko‘rsatish sohasi — ularning har biri o‘z

logistika modeliga, o‘ziga xos infratuzilma komponentlariga ega. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning farqlarini anglash korxonalar samaradorligi, mahsulot sifatini saqlash, transport oqimlarini to‘g‘ri boshqarish va xarajatlarni optimallashtirishda muhim omildir.

Ayniqsa bugungi global raqobat, e-commerce portlashi, tez buziladigan mahsulotlar bozorining kengayishi, “so‘nggi mil” logistikasining murakkablashuvi sharoitida tarmoq logistikasi strategik ahamiyatga ega.

Ushbu mavzuda iqtisodiyotning uch asosiy sektori – sanoat, agrar va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida logistik infratuzilmaning xususiyatlari, elementlari, texnologiyalari va rejalashtirish tamoyillari batafsil tahlil qilinadi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlari logistik infratuzilmani shakllantirish va boshqarishda o‘ziga xos talablarga ega. Ushbu farqlar bir qator omillar bilan belgilanadi:

a) Mahsulotning fizik-kimyoviy xususiyatlari

- Tez buziluvchan (agrar sektor)
- Og‘ir, yirik hajmli (sanoat)
- Immaterial yoki axborot xarakteridagi mahsulotlar (xizmat ko‘rsatish sohasi)

b) Ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligi

- Ko‘p bosqichli ishlab chiqarish (sanoat),
- Mavsumiy va siklik jarayonlar (qishloq xo‘jaligi),
- Yengil va tezkor jarayonlar (xizmatlar bozori).

c) Saqlash va jo‘natish talablari

- Sovuq zanjir zarurati (agrologistika),
- Maxsus himoya qilingan omborlar (kimyo, metallurgiya),
- Katta tezlikda qayta ishlash (e-commerce).

d) Transport infratuzilmasi cheklovlari

- Og‘ir yuk transportiga ehtiyoj (sanoat),
- Yomon yo‘l sharoitlari (agrar hududlar),
- Shahar logistikasi va so‘nggi mil muammolari (xizmat sektori).

e) Bozor talabi va iste’mol sur’atlari

- Barqaror talab (sanoat mahsulotlari),
- Tez o‘zgaruvchi talab (agro va e-commerce),
- Katta varyativlik (xizmatlar bozori).

Demak, logistik infratuzilma har bir tarmoqning tabiati va iqtisodiy mexanizmlaridan kelib chiqib shakllanadi.

3. Logistika tizimlarining iqtisodiy samaradorlikdagi o‘rni

Logistika tizimining samaradorligi iqtisodiyotda quyidagi yo‘nalishlarda asosiy ahamiyatga ega:

a) Xarajatlarni kamaytirish. Logistika xarajatlari ko‘plab tarmoqlarda mahsulot tannarxining 20–40 foizini tashkil etadi. Infratuzilmaning optimallashtirilishi transport, omborlash, qadoqlash ва zaxiralarni boshqarish xarajatlarini sezilarli darajada pasaytiradi.

b) Mahsulot harakatining tezlashuvi. Logistik infratuzilmaning samarali ishlashi “vaqt omili”ni optimallashtiradi. Bu mahsulotning bozorga kirish tezligini oshiradi va korxonaning pul oqimi barqarorligini ta’minlaydi.

c) Zaxiralar boshqaruvini yaxshilash. Yetkazib berishning barqaror tizimi korxonalarda ortiqcha zaxiralarni kamaytirib, aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshiradi.

d) Sifat va raqobatbardoshlikni oshirish. Tez buziluvchan mahsulotlar (meva-sabzavot, go‘sht, sut) uchun infratuzilmaning to‘g‘ri tashkil etilishi mahsulot yo‘qotilishini 25–60 foizgacha kamaytirishi mumkin.

e) Eksport imkoniyatlarini kengaytirish. Sovutgichli transport, logistika markazlari, xalqaro standartlarga mos omborlar — bular eksport qilinadigan mahsulot sifatiga bevosita ta’sir qiladi.

Logistik infratuzilma va milliy raqobatbardoshlik o‘rtasidagi bog‘liqlik

Milliy raqobatbardoshlik ko‘plab omillarga bog‘liq, biroq logistik infratuzilma ulardan biri sifatida strategik ahamiyat kasb etadi. Jahon iqtisodiy forumining Global Logistics Performance Index (LPI) reytingi ham aynan infratuzilmaviy omillarni asosiy mezon sifatida baholaydi.

Logistik infratuzilmaning raqobatbardoshlikka ta’siri quyidagicha namoyon bo‘ladi:

1. **Transport xarajatlarining pasayishi** — eksport mahsulotlarining narxi arzonlashadi, — eksport geografiyasi kengayadi.

2. **Yetkazib berishning barqarorligi** — xorijiy investorlar uchun ishonch ortadi.

3. **Tarmoqlararo integratsiya kuchayadi** — sanoat, agrar va xizmat tarmoqlarining o‘zaro bog‘liqligi mustahkamlanadi.

4. **Innovatsion texnologiyalarni joriy qilish osonlashadi** — IoT, big data, smart-logistika tizimlari uchun zarur baza yaratiladi.

5. **Mamlakatning logistika markazi sifatidagi o‘rni mustahkamlanadi** — tranzit salohiyati oshadi, — xalqaro yuk oqimidan qo‘shimcha daromad olinadi.

Demak, logistik infratuzilma — bu nafaqat transport va ombor tizimlari, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini belgilovchi strategik resursdir.

12.2. Sanoat tarmog‘ida logistik infratuzilma

Sanoat tarmog‘i logistik infratuzilmaning eng murakkab va yirik hajmdagi bo‘g‘inidir. Ushbu tarmoqda material oqimlarining intensivligi, ishlab chiqarish bosqichlarining ko‘pligi hamda tugallangan mahsulotlarni bozorlarga yetkazib berishdagi talablar logistika infratuzilmasiga yuqori yuklama yuklaydi.

Sanoat logistikasi — bu xomashyo, yarim tayyor mahsulot va tayyor mahsulotlarning ishlab chiqarish maydonlari, oraliq omborlar va iste’mol bozorlariga uzluksiz harakatini ta’minlaydigan jarayonlar tizimi. Uning asosiy xususiyatlari қуйидагичадир:

a) Material oqimlarining katta hajmda bo‘lishi. Sanoat korxonalari, ayniqsa metallurgiya, kimyo, avtomobilsozlik, qurilish materiallari sanoati kabi yirik tarmoqlarda material oqimlari millionlab tonnaga yetadi. Bu oqimlarning barqaror boshqarilishi yuk tashish jadalligini, transport yo‘llari o‘tkazuvchanligini, omborlar sig‘imini,tashish vaqtining optimallashuvini talab qiladi.

12.1-jadval

Sanoat korxonalarida material oqimining o‘ziga xos xususiyatlari

Ko‘rsatkich	Xususiyat	Misol (O‘zbekiston)
Oqim hajmi	Juda katta (yiliga minglab tonna)	“Olmaliq KMK”, “Navoiy KMK”da tog‘ jinslari oqimi
Oqim turi	Xomashyo → yarim tayyor → tayyor mahsulot	Metallurgiya, kimyo sanoati
Transport talabi	Temir yo‘l, yirik yuk mashinalari	“O‘zmetkombinat” yuk oqimlari
Tezlik talabi	O‘rta va yuqori	Avtozavodlar (GM Uzbekistan)

b) Og‘ir yuklar va maxsus texnika talabi. Sanoat logistikasida yuklarning fizik xususiyatlari (og‘irlik, zichlik, xavfli moddalik) maxsus texnikani talab qiladi:

- forkliftlar,
- ko‘tarma kranlar,
- maxsus yuk avtomobillari,
- temir yo‘l platformalari,
- konveyer tizimlari.

Ushbu vositalar nafaqat tashish, balki xavfsizlik va mehnat muhofazasi standartlariga ham javob berishi kerak.

c) Ko‘p bosqichli ishlab chiqarish jarayonlari. Sanoat ishlab chiqarish ko‘pincha quyidagi ko‘p bosqichli jarayonlardan iborat:

1. Xomashyoni qabul qilish
2. Oraliq qayta ishlash (yarim tayyor mahsulotlar)
3. Yakuniy ishlov berish
4. Mahsulotni sertifikatlash va qadoqlash
5. Tayyor mahsulot omboriga joylashtirish
6. Bozorga jo‘natish

Har bir bosqich logistik infratuzilmaning alohida qismiga bog‘langan.

“UzAuto Motors” ishlab chiqarish klasterida ehtiyot qismlar 30+ mamlakatdan yetkazib kelinadi. Ular avval terminalga, so‘ngra zavod ichidagi “in-plant logistics” tarmog‘iga kiradi.

Sanoat omborlari — bu ishlab chiqarishni uzluksiz ta’minlash va tayyor mahsulotni saqlash uchun mo‘ljallangan maxsus texnik

inshootlar majmui. Ular sanoat logistik infratuzilmasining yuragi hisoblanadi. Omborlarning asosiy vazifalari:

1. Xomashyoni qabul qilish va saralash – Qabul qilish panjaralari, tarozilar, laboratoriya nazorati mavjud.
2. Material oqimini tartibga solish – Xomashyo → yarim tayyor → tayyor mahsulot tizimli ravishda ajratiladi.
3. Ishlab chiqarishni uzluksiz ta’minlash – MRP (Material Requirements Planning) bo‘yicha boshqaruv.
4. Tayyor mahsulotni saqlash va jo‘natish – yuklarni Yevro-standartlar asosida qadoqlash.
5. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari – WMS (Warehouse Management System), RFID va skaner tizimlari.

12.2-jadval

Sanoat omborlarining turlari

Ombor turi	Tavsifi	Qo‘llanilishi
Xomashyo ombori	Ishlab chiqarishga keladigan materiallarni saqlaydi	Metall, kimyo, yog‘ochsozlik
Oraliq ombor	Yarim tayyor mahsulotlar uchun	Mashinasozlik, to‘qimachilik
Tayyor mahsulot ombori	Sotuvga tayyor mahsulotlar saqlanadi	Avtomobil, maishiy texnika
Maxsus ombor	Xavfli yoki nazorati talab qilinadigan mahsulotlar	Kimyo, farmatsevtika

12.3-jadval

O‘zbekistonda sanoat ombor infratuzilmasining muhim namunalar

Korxona / Markaz	Ombor sig‘imi va texnik imkoniyatlar	Maxsus xususiyatlari	Tarmoqdagi o‘rni
“O‘zmetkom-binat” (Bekobod)	50 ming tonnagacha metall mahsulotlarini saqlash quvvati	Kranli ko‘tarish tizimlari, yirik hajmli metall list va prokat uchun maxsus sektorlash	Metallurgiya mahsulotlarini ichki va eksport bozorlariga tayyorlash markazi
“Navoiy	Xalqaro	Radioaktiv va	Strategik xomashyo

KMK”	standartlarga mos maxsus omborlar	kimyoviy moddalarning xavfsiz saqlanishi, radiatsiya monitoringi	va yarim tayyor mahsulotlar uchun maxsus saqlash tizimi
Angren logistika markazi	Sanoat zonasi korxonalariga mo‘ljallangan ko‘p funksiyali klaster omborlari	Konteyner terminali, bojxona posti, multimodal yuk tashish imkoniyatlari	Markaziy Osiyo tranzit-logistika tizimidagi muhim sanoat klasteri

12.3. Ishlab chiqarishga yaqin logistik markazlar (In-plant Logistics)

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz ta’minlash uchun ishlab chiqarishga yaqin logistik markazlar (yoki *in-plant logistics hubs*) alohida ahamiyatga ega. Bu markazlar korxona hududi ichida joylashib, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor detallar oqimini aniq, tez va xavfsiz boshqarishni ta’minlaydi.

a) In-plant logistikaning vazifalari. Xomashyoni zavod ichida qayta taqsimlash – ishlab chiqarish liniyalarining materialga bo‘lgan ehtiyojini real vaqt rejimida ta’minlaydi.

1. Ichki transport vositalarini boshqarish – forkliftlar, konveyerlar, AGV (Automatic Guided Vehicles), elektrokaralar orqali yuk oqimi optimallashtiriladi.
2. Yarim tayyor mahsulotlar harakatini nazorat qilish – modullarni sexlar o‘rtasida oqilona joylashtirish, ortiqcha zaxirani kamaytirish.
3. Mahsulotni ishlab chiqarish liniyasiga “o‘z vaqtida” yetkazish (JIT tamoyili) – bu ishlab chiqarish tsiklini barqaror va ishonchli qiladi.
4. Bo‘limlar o‘rtasida axborot almashinuvi – WMS va ERP tizimlari bilan integratsiya orqali.

b) In-plant logistikaning texnik yechimlari

- Konveyer tizimlari**.** Ishlab chiqarishdan to omborlargacha uzluksiz yuk oqimini ta’minlaydi.

- AGV – avtomatlashtirilgan transport robotlari. Zavod hududida mustaqil harakatlanadi, yukni tashiydi, xatoliklar sonini kamaytiradi.
- Ichki terminal va skanerlash postlari. Materiallarning real vaqtda kuzatilishini ta’minlaydi (Track & Trace).
- Mini-logistika markazlari. Zavod ichidagi logistika tugunlari bo‘lib, har bir sexga yaqin joylashtiriladi.

c) O‘zbekiston misoli. “UzAuto Motors” AJ (Asaka) korxonasida ehtiyot qismlarning 70%dan ortig‘i in-plant logistika markazlari orqali ishlab chiqarish liniyalariga yetkaziladi. Bu markazlarda AGV aravalari, kodlangan logistika yo‘laklari, JIT tizimi, robotlashtirilgan tashish moslamalari qo‘llanilib, ishlab chiqarishning uzluksizligi va xavfsizligi ta’minlanadi.

12.4. Sanoat transport infratuzilmasi

Sanoat logistikasining barqaror ishlashi samarali transport infratuzilmasiga bog‘liq. Uning asosiy vazifasi — korxona ichidagi va tashqarisidagi yuk oqimini uzluksiz, xavfsiz va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq tashkil etishdir.

Sanoat transport infratuzilmasining tarkibi quyidagilardan iborat:

a) Temir yo‘l infratuzilmasi. Temir yo‘l sanoat logistikasining asosiy tayanchi bo‘lib, ayniqsa quyidagi tarmoqlarda ustuvordir:

- metallurgiya,
- kimyo sanoati,
- qurilish materiallari,
- neft-gaz kimyosi,
- og‘ir mashinasozlik.

Afzalliklari:

- katta yuklarni uzoq masofaga arzon tashish,
- xavfli yuklarni standartlar asosida yetkazish,
- korxona hududiga temir yo‘l kirish yo‘llarini o‘rnatish imkoniyati.

O‘zbekiston amaliyoti: Navoiy, Olmaliq, Qo‘qon va Angren sanoat zonalarida korxonalar bevosita temir yo‘l shoxobchalari bilan bog‘langan.

b) Og‘ir yuk avtomobillari infratuzilmasi. Bu turdagi transport asosan:

- qisqa masofalar,
- shahar atrofi zonalarida tashish,
- maxsus yuklarni tashish

uchun qo‘llaniladi.

Texnik talablar:

- yuk ko‘tarish qobiliyati — 10 tonnadan 60 tonnagacha,
- xavfsizlik talablari (ABS, xavfli yuk belgisi),
- ekologik standartlarga mosligi (Euro-4/Euro-5).

Sanoat hududlarida maxsus yuk ortish-tushirish maydonchalari bo‘lishi shart.

c) Maxsus transport vositalari. Sanoatda maxsus yuklarni tashish uchun quyidagi vositalar qo‘llaniladi:

- kimyoviy modda tashuvchi tsisternalar,
- radioaktiv modda konteynerlari,
- gaz ballonli transport,
- konveyerli yuk avtomobillari,
- og‘ir yuk platformalari (low-bed trailer).

Har bir vosita xalqaro xavfsizlik kodekslariga (ADR, RID) mos bo‘lishi kerak.

d) Ichki transport tizimlari. Bu tizimlar zavod hududi ichidagi harakatni tashkil etadi:

1. Forkliftlar – 1,5 t dan 10 t gacha yuk ko‘taradi.
2. Elektrokarlar – ekologik toza ichki transport vositasi.
3. Konveyer liniyalari – mahsulot oqimini avtomatik yo‘lga qo‘yadi.
4. AGV robotlari – inson omilini kamaytiradi, jarayon xavfsizligini oshiradi.

“Navoiy erkin iqtisodiy zonasi” (NEOIZ) sanoat transport infratuzilmasining namunaviy modelidir. Bu hududda temir yo‘l terminali, avtomobil yo‘llari uzeli, multimodal logistika markazi, bojxona terminali, xavfli yuklar uchun maxsus saqlash maydonlari bir

tizimga birlashtirilgan bo‘lib, korxonalar o‘rtasida yuqori darajadagi logistika integratsiyasiн ta’minлауди.

12.5. Agrar sektorda logistik infratuzilma

Agrar sektor — logistik infratuzilma nuqtai nazaridan eng murakkab tarmoqlardan biridir. Chunki bu sohada mahsulotlarning tez buziluvchanligi, mavsumiylik, klimatik sharoitlarga bog‘liqlik, sovuq zanjir talab qilinishi, transport va saqlashda gigiyenik standartlarning yuqoriligi kabi omillar mavjud.

Ushbu bo‘limda agrar logistik infratuzilmaning asosiy xususiyatlari, sovuq zanjir tizimi, omborlar, transport vositalari va O‘zbekiston tajribasi ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi.

1. Agrar logistikaning o‘ziga xos xususiyatlari. Agrar logistika ishlab chiqarishning tabiatga bog‘liqligi, mahsulotning biologik xususiyatlari ва bozor talabining mavsumiy tebranishlari sabab boshqa tarmoqlardan sezilarli farq qiladi.

a) Mavsumiylik

- hosil faqat yilning ma’lum davrida olinadi;
- saqlash muddati qisqa;
- transport va ombor talab yuqori mavsumdan past mavsumga keskin o‘zgaradi.

b) Tez buziluvchan mahsulotlar

O‘zbekiston bozorida tez buziladigan mahsulotlarga quyidagilar kiradi:

- meva-sabzavot (gilos, uzum, anor, qulupnay, bodring, pomidor),
- sut mahsulotlari,
- parranda go‘shti, tuxum, baliq,
- kesilgan gullar.

Bu mahsulotlarning 28–45% gacha yo‘qotilishi noto‘g‘ri logistika sabab ro‘y berishi mumkin.

c) Qadoqlash va gigiyena talablari

Agrar logistika quyidagi xalqaro standartlarga amal qiladi:

- HACCP – xavf tahlili va kritik nazorat nuqtalari
- ISO 22000 – oziq-ovqat xavfsizligi menejmenti

- GLOBALG.A.P – eksport uchun dehqonchilik standartlari

d) Hududiy infratuzilmaning cheklovlari

Qishloq hududlarida:

- yo‘l sifati past,
- sovutgichli omborlar yetishmaydi,
- logistika operatorlari kam,
- transportga kirish imkoniyati cheklangan.

Bu esa mahsulot narxining oshishiga va eksport salohiyatining pasayishiga olib keladi.

2. Sovuq zanjir tizimi (Cold Chain). Sovuq zanjir — agrar logistikaning eng muhim infratuzilma elementi bo‘lib, mahsulotning daladan iste’molchigacha belgilangan haroratda yetib borishini ta’minlaydi. Sovuq zanjirning buzilishi mahsulot sifatining 30–60% yo‘qotilishiga olib keladi.

Sovuq zanjirning asosiy elementlari

1. Dalada dastlabki sovutish (pre-cooling) – hosil yig‘ilishi bilan mahsulotning haroratini tushirish.
2. Sovutgichli omborlar (cold storage) – 0°C–+9°C harorat oralig‘ida meva-sabzavotni 1–10 oy saqlash imkoniyati.
3. Muzlatkichli transport vositalari (reefer-trucks) – sovutish darajasi –18°C gacha yetadigan yuk mashinalari.
4. Sovutgichli konteynerlar – dengiz va temiryo‘l orqali eksportda qo‘llaniladi.
5. Monitoring tizimlari – IoT asosida harorat va namlikni nazorat qiluvchi sensorlar.
6. Yuklash-tushirishning “sovuqdan ajralmagan” texnologiyasi – temperatura o‘zgarmasligi uchun maxsus dok-stansiyalar.

Sovuq zanjir rivoji. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda agrar sovuq zanjirni kengaytirish bo‘yicha muhim ishlanmalar amalga oshirilmoqda:

2023-yil holatiga ko‘ra, mamlakatda 2,3 mln tonna sig‘imli sovutgichli omborlar mavjud.

Andijon, Farg‘ona, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlarida yirik agro-logistika markazlari barpo etilgan.

12.3-jadval

Sovuq zanjir infratuzilmasining elementlari va ularning vazifalari

Sovuq zanjir elementi	Vazifasi	Natijasi
Dastlabki sovutish (pre-cooling)	Mahsulot ichki haroratini tez tushirish	Mikrobiologik jarayonlar sekinlashadi
Sovutgichli ombor	Saqlash muddati va sifati oshadi	Yo‘qotishlar kamayadi
Reefer-transport	Tashish paytida haroratni saqlaydi	Eksport imkoniyatlari kengayadi
Reefer-konteyner	Dengiz va temir yo‘l eksportida qo‘llaniladi	Uzoq masofalarda sifatni saqlaydi
Monitoring tizimi	Real vaqt rejimida nazorat	Tavakkalchilik kamayadi

- **Gilos va uzum eksporti** uchun maxsus reefer-transport parki kengaymoqda.
- **“Agrologistika markazi” (Toshkent viloyati)** – Janubiy Koreya modeli asosida ishlaydigan kompleks sovuq zanjir tizimi.

3. Agrar transport infratuzilmasi. Agrar mahsulotlar biologik sezgirligi sabab maxsus transport vositalarini talab qiladi. Asosiy transport turlari:

1. Izotermik yuk mashinalari – ichki haroratni o‘zgartirmasdan tashish.
2. Reefer-yuk mashinalari –18°C gacha sovutish imkoniyati.
3. Ventilyatsiyali transport – yangi terilgan mevalar uchun optimal.
4. Konteyner asosidagi multimodal tashish – eksportda qo‘llaniladi (Toshkent – Riga; Qo‘qon – Bandar-Abbos yo‘nalishlari).

4. Agrar ombor tizimlari. Tez buziluvchan mahsulotlar uchun omborlarning sifat standartlariga javob berishi muhim. Ombor turlari:

- Atmosferasi boshqariladigan omborlar (CA-storage) – Oksigen va karbonat angidrid boshqaruvi.
- Namlik nazorati tizimi mavjud omborlar – meva-sabzavotning qurib qolishini oldini oladi.
- Inert gazli omborlar – olma, nok, anor kabi mahsulotlar uchun.
- Gigiyena talablari asosida qurilgan omborlar – HACCP va ISO 22000 standartlari bilan.

O‘zbekiston agrar logistik infratuzilmasining rivojlanishida quyidagi klasterlar ajralib turadi:

- “UzAgroLogistics” klasteri (Toshkent viloyati) – 30 ming tonnalik sovutgichli ombor.
- Samarqand Agrologistika markazi – gilos eksporti uchun markaziy terminal.
- Farg‘ona vodiysi agro-logistika hududi – 8 mingdan ortiq fermer xo‘jaliklari bilan integratsiya.

Natijada agrar logistikaning modernizatsiyasi:

- eksport hajmini oshiradi,
- mahsulot yo‘qotilishini kamaytiradi,
- ichki bozor narxlarining barqarorlashuviga xizmat qiladi.

Samarkand viloyatida faoliyat yuritayotgan “Agromir” kompaniyasi O‘zbekiston agrologistika tizimining rivojlanishida muhim integratorlardan biri hisoblanadi. Kompaniya meva-sabzавот mahsulotlarini қайта ишлаш, qadoqlaш ва экспорт қилиш jarayonлapida logistik infratuzilmaning barcha zamonaviy elementlarini qo‘llaydi.

“Agromir”ning agrar logistika tizimidagi ahamiyati:

a) Dastlabki sovutish (pre-cooling) texnologiyasi

- Hosil terilgan zahoti +28…+30°C haroratdan **+4…+6°C gacha 40–60 daqiqada tushиpiladi.** Bu mahsulotning eksportga yaroqliligini 2–3 barobar oshiradi.

b) Sovuq zanjirga ulangan omborlar

- Kompaniyada **5–7 ming tonna sig‘imli** zamonaviy sovutgichli omborlar mavjud.
- Omborlar **CA-storage** (Controlled Atmosphere) texnologiyasi bilan jihozlangan.

Natija: shaftoli, gilos, olma, uzum каби маҳсулотлар 4–8 ой давомида шакл ва сифати сақланади.

c) Qadoqlash va sifat nazorati

- GLOBALG.A.P ва ISO 22000 standartлари asosida saralash liniyalari mavjud.
- Kamera orqali avtomatik kalibrlash технологияси qo‘llanadi.

Bu eksport bozori (Qozog‘iston, Rossiya, BAA, Janubiy Korea) uchun talab qilingan sifatni ta’minlaydi.

d) Sovutgichli transport bilan integratsiya

“Agromir” o‘zining hamkor tarmoqlari orqali reefer-yuk mashinalar, ventilyatsiyali yuk mashinalari, multimodal konteyner tashuvlari bilan uzluksiz logistika yo‘lini shakllantirgan.

e) Eksport logistikasi

- Samarqand – Toshkent logistika koridori,
- Termiz – Qozog‘iston – Rossiya yo‘nalishi,
- Toshkent – Novorossiysk konteyner mahsuli

orqali mahsulot eksport qilinadi.

12.4-jadval

Samarkand “Agromir” kompaniyasining agrar logistik infratuzilmasi

Yo‘nalish	Texnik imkoniyatlar	Logistik natija
Pre-cooling tizimi	40–60 minutda mahsulotni +4…+6°C gacha sovutish	Mahsulotning eksportga yaroqliligi oshadi
Sovutgichli omborlar	5–7 ming tonna sig‘im, CA-storage texnologiyasi	4–8 oy sifatni saqlash imkoniyati
Saralash va qadoqlash	GLOBALG.A.P, ISO 22000 sertifikatlari	Eksport standartlariga to‘liq moslik
Reefer-transport integratsiyasi	±0.5°C aniqlikda sovutish	Yo‘qotishlar 20–25% ga kamayadi
Eksport logistika yo‘nalishlari	O‘zbekiston → Rossiya, Qozog‘iston, BAA	Transport-logistika xarajatlari optimallashtiriladi

Samarkanddagi “Agromir” kabi yirik agro-logistika subyektlari respublikada agrar logistikaning raqamli va texnik infratuzilmasini modernizatsiya qilishда muhim o‘rin tutadi. Sovuq zanjirning to‘liq siklini joriy etish, xalqaro standartlarga mos qadoqlash liniyalarining mavjudligi va multimodal tashish koridorlari bilan integratsiya mahsulotlarning eksportbopligini sezilarli oshiradi.

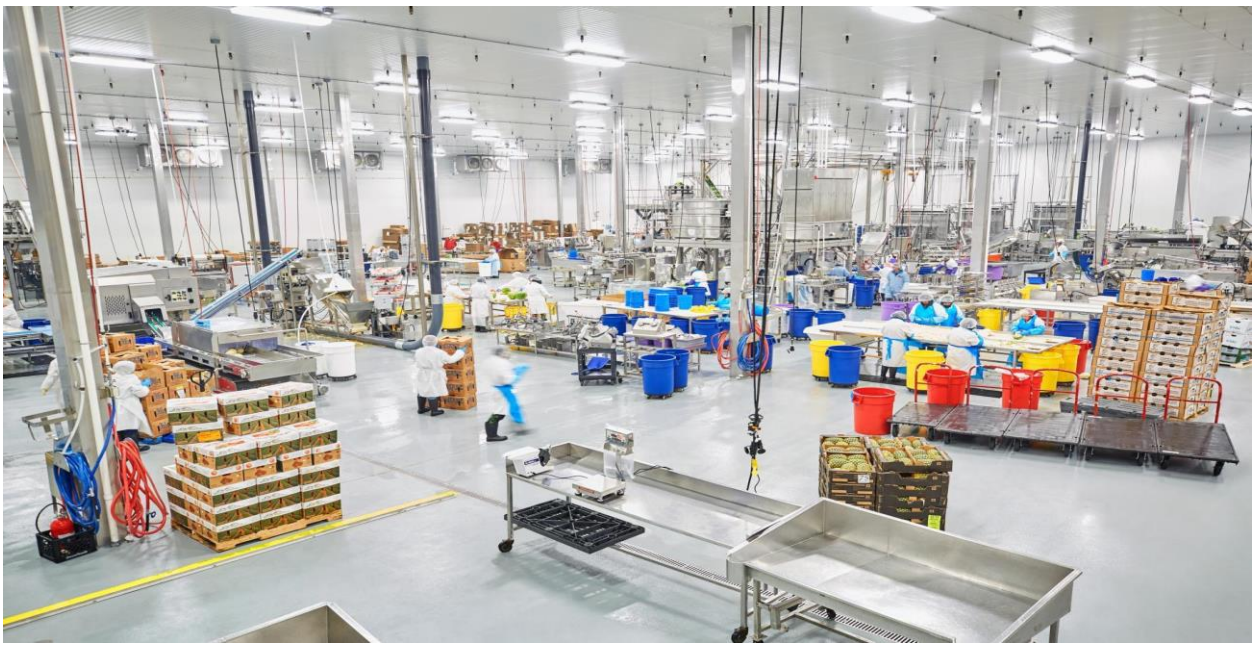

12.6. Xizmat ko‘rsatish sohasida logistik infratuzilma

Xizmat ko‘rsatish sohasi iqtisodiyotning eng dinamik rivojlanayotgan bo‘g‘inlaridan biri bo‘lib, uning logistik infratuzilmasi sanoat yoki agrar tarmoqlarnikidan keskin farq qiladi. Chunki bu yerda moddiy oqimlar hajmi kamroq bo‘lsa-da, axborot oqimining intensivligi, tezkorlik, raqamlashtirish darajasi va mijozga yaqinlik asosiy mezonlarga aylanadi.

Bugungi kunda xizmatlar sektoridagi amaliyotning katta qismi raqamli muhitda amalga oshirilayotgani tufayli, logistik infratuzilma “fizik” resurslar bilan cheklanmay, elektron logistika (e-logistics), shahar logistikasining “so‘nggi mil” modeli (last mile), minomarkazlar (dark stores), mobil kurerlik infratuzilmasi, onlayn kuzatuv tizimlari kabi intellektual tarmoqlar bilan boyigan.

a) Moddiy oqimlardan ko‘ra axborot oqimining ustuvorligi. Xizmat ko‘rsatishda logistika jarayonlari ko‘proq axborot boshqaruviga tayangan bo‘ladi:

- buyurtmalarni onlayn qabul qilish,
- xizmat ko‘rsatish jarayonini rejalashtirish,
- mijoz bilan raqamli muloqot (chat, call-center),
- xizmat sifati monitoringi.

b) Tezkorlik (speed-driven logistics). Xizmatning qiymati ko‘pincha uning qanchalik tez bajarilishi bilan o‘lchanadi: — kurerlikda 15–45 daqiqa;

— e-commerce xizmatlarida 1 kun;

— servis xizmatlarida 1–2 soat.

c) “Mijozga eng yaqin nuqtada” xizmat ko‘rsatish zarurati. Bu xizmatlar sektorining asosiy mezoni hisoblanadi. Shu sababli yirik shaharlarda:

- mini-omborlar (dark stores),
- kurer tugunlari,
- xizmat ko‘rsatish punktlari

keng joriy etilmoqda.

d) Raqamlashtirilgan boshqaruv tizimlari. Xizmatlar logistikasida quyidagi texnologiyalar ustuvor:

- CRM — mijoz bilan ishlash tizimi
- WMS-light — yengil ombor boshqaruvi
- GPS tracking — harakatni real vaqt monitoringi
- IoT sensorlari
- Onlayn to‘lov tizimlari (Payme, Click, UzumPay)

Elektron logistika xizmatlar logistikasining “raqamli yadrosi” bo‘lib, jarayonlarning aksariyati virtual maydonda boshqariladi.

a) Onlayn buyurtma tizimlari. E-commerce, taksi xizmatlari, restoran yetkazib berish xizmatlarida buyurtmalar real vaqt rejimida shakllanadi. O‘zbekistondagi asosiy platformalar:

- Uzum Market
- Express24
- YandexGo
- Glovo
- ZoodMall

b) Track & Trace texnologiyasi. Buyurtmalarni kuzatish tizimlari yordamida mijoz yukning:

- qayerdaligini,
- kim tomonidan olib borilayotganini,
- yetib kelish vaqtini

real vaqt rejimida kuzatishi mumkin.

c) Omborlarning raqamlashtirilishi. Xizmatlar sektoridagi omborlar:

- yengil WMS tizimi,
- avtomatik saralash tizimlari,
- inventarizatsiyaning avtomatlashtirilgan mexanizmlari

yordamida boshqariladi.

Kuryerlik xizmatlari xizmat iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan segmentidir.

a) Kuryer transporti turlari

- velokuryer — markaziy, tirbandlik yuqori hududlarda;
- motokuryer — o‘rtacha masofalarda;
- avtomobil kurerlari — yirik buyurtmalar uchun;
- piyoda kuryer — zich aholi mintaqalarida.

b) Dark stores (shahar ichidagi mini-omborlar). Bu omborlar 24/7 faoliyat yuritadi va 500–1500 SKU tovarni saqlaydi. Ayni paytda Toshkentda Uzum Market, Express24 kabi kompaniyalar tomonidan ommaviy qo‘llanilmoqda.

c) Shahar logistikasining “so‘nggi mil” modeli. Xizmatlar sektorida logistikaning eng qimmat va murakkab bosqichi — so‘nggi mil:

- tirbandlik,
- yirik mahalliy kvartallar,
- manzilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetkazish,
- ekologik talablar (elektr velosipedlar, elektrokarlar)

jarayonni murakkablashtiradi.

O‘zbekiston misollari

a) Uzum Market

- 15 dan ortiq mini-omborlar (dark stores)
- 500 000 dan ortiq SKU
- 1 kunlik yetkazib berish tizimi
- raqamli tracking tizimi

b) Express24

- 700+ kurerlik punkt

- restoran va do‘konlar bilan integratsiyalashgan axborot tizimi
- shahar bo‘yicha zonal yetkazib berish tizimi

c) YandexGo

- GPS asosidagi transport monitoringi
- real vaqtli marshrutni optimallashtirish
- shahar sektorlariga bo‘lingan logistika tizimi

12.5-jadval

Xizmatlar sektorida logistik infratuzilmaning asosiy xususiyatlari

Bo‘lim	Asosiy xususiyat	O‘zbekiston misoli
E-logistika	Onlayn buyurtma, track & trace, tezkor ma’lumot almashinuvi	Uzum Market, Express24
Kuryerlik tizimi	Tezkor yetkazish, mini-omborlar, GPS kuzatuvi	YandexGo, Glovo
Ombor boshqaruvi	Yengil WMS, saralash tezligi	Uzum dark-store
Urban logistics	“So‘nggi mil”, tirbandlikni yengish	Toshkent shahar sektor tizimi

12.7. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmani rejalashtirish va optimallashtirish

Logistik infratuzilmani samarali tashkil etиш, uni tarmoqlar (sanoat, agrar, xizmatlar) kesimida moslashtirish va iqtisodiy jihatdan maqbul holga keltirish har bir iqtisodiy tizimning ustuvor vazifalaridan biridir. Chunki logistik infratuzilma — bu faqat transport yoki omborlar yig‘indisi emas, balki iqtisodiy tizimning “muhandislik skeleti”, tarmoqlararo resurs oqimini boshqaruvchi murakkab boshqaruv mexanizmidir.

Shunday ekan, rejalashtirish va optimallashtirish tamoyillari tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlariga mos tarzda ishlab chiqilishi zarur.Rejalashtirishning umumiy tamoyillari:

a) Moslashuvchanlik (flexibility). Bozor talabining o‘zgaruvchanligi, ishlab chiqarish siklining mavsumiy yoki notekis

bo‘lishi logistik tizimning moslashuvchan bo‘lishini talab qiladi. Moslashuvchan infratuzilma quyidagiga imkon beradi:

- yuk oqimining tebranishiga moslashish;
- talab o‘sishi davrida tezkor quvvatni kengaytirish;
- kutilmagan uzilishlarda (ta’minot zanjiri uzilishi, transport cheklovlari) operatsiyalarni qayta yo‘naltirish.

b) Xarajatlarni minimallashtirish (cost minimization). Logistika xarajatlari ko‘plab tarmoqlarda mahsulotning 15–40% narxini tashkil etadi. Shu sababli rejalashtirish jarayonida transport xarajatlari, saqlash xarajatlari, zapas darajasi, qayta yuklash xarajatlari, yo‘qotishlar (spoilage, shrinkage) optimallashtiriladi.

c) Talabni oldindan aniqlash (demand forecasting). Zamonaviy logistik rejalashtirish talab prognoziga tayangan holda olib boriladi:

- sanoatda — ishlab chiqarish quvvatlari bilan bog‘liq;
- agrarda — mavsumiylik va iqlim sharoitlariga;
- xizmatlar sektorida — mijozlarning onlayn faolligiga bog‘liq.

d) Logistik quvvatlarning joylashuvi (location planning). Omborlar, terminallar, ishlab chiqarishga yaqin markazlar va kuryer tugunlarining to‘g‘ri joylashtirilishi xarajatlarning sezilarli qismini belgilaydi.

Tarmoqlar bo‘yicha rejalashtirishning o‘ziga xosliklari

a) Sanoat logistikasida rejalashtirish

- ishlab chiqarish jarayonlari ko‘p bosqichli;
- xomashyo va yarim tayyor mahsulotlar oqimi uzluksiz bo‘lishi shart;
- AGV, konveyer, ichki logistika tizimlari bilan integratsiya talab qilinadi;
- xavfli yoki og‘ir yuklar uchun maxsus yo‘laklar rejalashtiriladi.

Sanoat infratuzilmasini rejalashtirishda **MRP**, **ERP**, **WMS**, **SCM** tizimlarining uyg‘unligi talab etiladi.

b) Agrar logistikasida rejalashtirish. Agrar tarmoq biologik va tabiiy omillarga bog‘liq bo‘lgani uchun rejalashtirishning asosiy nuqtalari:

- sovuq zanjirning uzluksizligi;

- hosilning mavsumiy yig‘ilishi;
- pre-cooling va CA-storage omborlarining quvvati;
- iqlimga bog‘liq risklar (harorat, namlik) uchun zaxira variantlar;
- tez buziluvchan mahsulotlar oqimini tezkor taqsimlash.

Masalan, uzum, gilos, anor eksportida logistika rejalashtirish hosil boshlanishidan 1–1,5 oy oldin amalga oshiriladi.

c) Xizmatlar sektorida rejalashtirish. Raqamli xizmatlar logistikasida rejalashtirish ko‘proq axborot oqimiga tayangan bo‘ladi:

- buyurtmalar dinamikasi real vaqt monitoringi;
- dark-store lokatsiyalarini aholi zichligiga mos joylashtirish;
- kuryerlar harakatini GPS asosida optimallashtirish;
- mijozga yetkazib berish vaqtini qisqartirish bo‘yicha algoritmlar.

Masalan, Uzum Market o‘z mini-omborlarini shahar sektorlariga mos holda joylashtirgan.

Logistik infratuzilmani optimallashtirish usullari

a) Marshrutlash (routing optimization). Transport yo‘nalishlarini qisqartirish orqali:

- yoqilg‘i sarfi kamayadi,
- vaqt tejaydi,
- yuk yetkazish tezlashadi.

Matematik modellar:

— Dijkstra algoritmi

— VRP (Vehicle Routing Problem)

— GIS asosidagi yo‘nalish tanlash

b) ABC/XYZ tahlil. Bu usul omborlarda tovar ayirboshlanishini tartibga soladi:

- **ABC** — tovarning qiymati va aylanish bo‘yicha tasnif
- **XYZ** — talabning barqarorligi bo‘yicha tasnif

Ushbu klassifikatsiya ombor maydoni, saralash tizimi, zaxira darajasini optimallashtirishga yordam beradi.

c) Lean-logistika va JIT modeli. “Isrofgarchilikni kamaytirish” va “o‘z vaqtida yetkazish” tamoyillari asosida:

- ortiqcha zaxira kamayadi,
- jarayonlar tezlashadi,

- sifat oshadi.

Sanoatda keng qo‘llanadi (UzAuto, Artel zavodlari).

d) Raqamli optimallashtirish: IoT, Big Data, AI.

- ombor haroratini sensorda nazorat qilish,
- kurerlar oqimini sun’iy intellekt bilan taqsimlash,
- talab prognozini big-data asosida hisoblash,
- kutilmagan uzilishlarni real vaqt aniqlash.

Bu texnologiyalar xizmatlar sektorida 25–30% samaradorlik oshirish imkonini beradi.

Logistik infratuzilma alohida tarmoqlar bo‘yicha rivojlanmasligi kerak — aks holda parchalanish yuzaga keladi.

Qisqacha xulosa

Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilma — iqtisodiyotning sanoat, agrar va xizmatlar segmentlarida moddiy, axborot hamda resurs oqimlarini izchil boshqarishga xizmat qiluvchi kompleks tizimdir. Har bir tarmoqning logistika talablari o‘ziga xos: sanoat tarmog‘ida yirik hajmdagi material oqimlari, maxsus texnika va ichki logistika mexanizmlari ustuvor bo‘lsa, agrar tarmoqda sovuq zanjir, tez buziluvchan mahsulotlarni saqlash va transport qilish texnologiyalari hal qiluvchi o‘rin tutadi. Xizmatlar sohasida esa raqamlashtirilgan boshqaruv, e-logistika, “last-mile” modeli va shahar ichki kuryerlik infratuzilmasi asosiy rolni bajargan.

Logistik infratuzilmani rejalashtirish va optimallashtirish tarmoqlar kesimida farq qilsa-da, umumiy tamoyillar — moslashuvchanlik, xarajatlarni minimallashtirish, joylashuvni oqilona tanlash, talab prognozi, Lean-logistika va raqamli texnologiyalarga tayangan holda amalga oshiriladi. Tarmoqlararo integratsiya — sanoat, agrar, transport va xizmat ko‘rsatish bo‘g‘inlarining bir butun tizim sifatida ishlashiga, iqtisodiy samaradorlikning oshishiga va resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Natijada logistik infratuzilmaning rivoji nafaqat ichki bozorni barqarorlashtiradi, balki eksport salohiyatini kuchaytiradi, ishlab

chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va mamlakatning umumiy raqobatbardoshligini oshiradi.

Tayanch so‘z va iboralar. Iqtisodiyotning turli sohalarida logistik infratuzilmaning xususiyatlari.Sanoat tarmog‘ida yirik omborlar, ishlab chiqarishga yaqin logistik markazlar va maxsus transport tizimlari. Agrar sektorda mavsumiylik, tez buziladigan mahsulotlar va uzluksiz sovuq zanjir tizimi. Xizmat ko‘rsatish sohasida ko‘proq axborot va elektron infratuzilmalar, internet logistika, e-commerce, tezkor yetkazib berish (kurerlik) xizmatlari asosiy roli. Har bir tarmoqda logistik infratuzilmani rejalashtirish va optimallashtirishga o‘zgacha yondashuvlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Logistik infratuzilma tushunchasi va uning iqtisodiyotdagi funksiyasi nima?
2. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning farqlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarni sanab bering.
3. Sanoat logistikasining o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Sanoat korxonalarida ombor infratuzilmasiga qo‘yiladigan asosiy talablar nimalar?
5. Agrar logistikada “sovuq zanjir” tizimi qachon va nega zarur?
6. Controlled Atmosphere (CA-storage) texnologiyasi qaysi hollarda samarali hisoblanadi?
7. Electronic logistics (e-logistics) xizmatlar sohasida qanday afzalliklar beradi?
8. “Last-mile” logistikasi nimani anglatadi va uning asosiy muammolarini tushuntiring.
9. “Dark store” omborlarining vazifasi va ularning xizmat logistikasidagi roli nimada?
10. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilma rejalashtirishida qaysi umumiy tamoyillar ustuvor?
11. Agar talab prognozi noto‘g‘ri tuzilsa, logistik tizimda qanday oqibatlar yuzaga keladi?

12. ABC/XYZ tahlillari logistik boshqaruv jarayonida qay tarzda qo‘llaniladi?

13. IoT, AI va Big Data texnologiyalari logistika samaradorligiga qanday hissa qo‘shadi?

14. Tarmoqlararo integratsiyaning iqtisodiy afzalligi nimada?

15. Logistik infratuzilmaning rivojlanishi milliy raqobatbardoshlikka qanday ta’sir ko‘rsatadi?

XIII BOB. LOGISTIK MARKAZLAR VA TRANSPORT-EKSPEDITSIYA XIZMATLARI.

13.1. Logistik markazlar haqida tushuncha.
13.2. Multifunksional logistika operatsiyalari.
13.3. Multimodal tashish.
13.4. Transport-ekspeditsiya tashkilotlari.

13.1. Logistik markazlar haqida tushuncha.

Zamonaviy iqtisodiyotda logistik markazlar tovarlar harakatining uzluksiz va samarali tashkil etilishini ta’minlaydigan muhim bo‘g‘inlardan biridir. Ular – turli transport yo‘nalishlari, saqlash tizimlari va xizmatlar majmuasini birlashtirgan katta ko‘lamli infratuzilmaviy ob’yektlar bo‘lib, mahsulotlarni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va iste’molchiga yetkazib berish jarayonlarini markazlashtirilgan holda boshqaradi. Bunday markazlarning asosiy vazifasi – butun ta’minot zanjirini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va logistika jarayonlarining aniqligi hamda tezkorligini oshirishdir.

Logistik markazda ishlar, odatda, mahsulotning yetkazib beruvchidan qabul qilinishidan boshlanadi. Kelgan yuk maxsus uskunalar yordamida tushiriladi, ro‘yxatdan o‘tkaziladi va unga identifikatsiya raqami biriktiriladi. Bu raqam keyingi bosqichlarda tovarni kuzatib borish, ombordagi harakatini nazorat qilish hamda elektron tizimlar bilan integratsiyani ta’minlash uchun xizmat qiladi. Keyinchalik yuklar turiga, hajmiga yoki yetkazib berish yo‘nalishiga qarab saralanadi va zamonaviy saqlash texnologiyalari asosida omborlarga joylashtiriladi.

Buyurtmalar shakllantirilganda tovarlar ombordan olinadi, kerakli miqdorda yig‘iladi, qadoqlanadi, markalanadi va transportga yuklash uchun tayyorlanadi. Ushbu jarayonlarning aksariyati avtomatlashtirilgan tizimlar orqali boshqarilgani sababli yuklarni qayta ishlash tezlashadi, xatoliklar esa sezilarli darajada kamayadi. Shuning uchun logistik markazlar korxonalar uchun nafaqat yuk oqimini tartibga

soluvchi, balki sifat va xizmat koʻrsatish tezligini oshiruvchi strategik maydonga aylanmoqda.

Logistik markazlarning afzalliklaridan yana biri – ular turli kompaniyalar oʻrtasidagi logistika amaliyotlarini muvofiqlashtirib, katta hajmdagi yuklarni samarali boshqarish imkonini yaratadi. Natijada transport xarajatlari qisqaradi, saqlash jarayonlari ixchamlashtiriladi va mahsulotlarni mijozlarga yetkazish muddati ancha qisqaradi. Bundan tashqari, bunday markazlarda bojxona rasmiylashtiruvi, sugʻurta, konsolidatsiya, qayta qadoqlash kabi qoʻshimcha xizmatlar koʻrsatilishi ham mumkin, bu esa korxonalar uchun logistika jarayonlarini yanada yengillashtiradi.

Umuman olganda, logistik markazlar – zamonaviy ta’minot zanjirining yuragi boʻlib, ular butun tizimning barqaror va samarali ishlashini ta’minlaydi. Tovarlarni toʻgʻri boshqarish, transport harakatini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlarga xizmat sifatini oshirishda ularning oʻrni beqiyosdir. Shu bois bugungi kunda koʻplab korxonalar oʻz faoliyatida logistik markazlar bilan hamkorlik qilish orqali raqobatbardoshligini oshirmoqda.

Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan sharoitda tovarlarni tez, aniq va uzluksiz yetkazib berish har qanday biznesning muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi omilga aylangan. Shu sababli logistika sohasida logistik markazlar deb ataluvchi yirik infratuzilmaviy obyektlar shakllangan boʻlib, ular ta’minot zanjirining samarali ishlashini ta’minlaydigan asosiy boʻgʻin hisoblanadi. Logistik markaz bir necha turdagi xizmatlarni yagona hududda jamlagan majmuadir: saqlash, yuklarni qayta ishlash, transport xizmatlari, axborot boshqaruvi, bojxona rasmiylashtiruvi hamda qoʻshimcha xizmatlar koʻrsatish kabi keng koʻlamli faoliyat shu yerda amalga oshiriladi.

Logistik markazlarning afzalligi shundaki, bir hudud doirasida koʻplab ekspeditorlik va transport kompaniyalari faoliyat yuritadi. Bu korxonalarga oʻz logistika jarayonlarini samarali tashkil qilish, tashish xarajatlarini kamaytirish va transport turlarini moslashtirish imkonini beradi. Shuningdek, bunday markazlar odatda avtomobil yoʻllari kesishgan chorrahalar, temir yoʻl stansiyalari yoki dengiz portlariga

yaqin joylashtiriladi. Natijada yukning bir transportdan ikkinchisiga o‘tishi tezlashadi, ta’minot zanjiri esa uzluksiz va uyg‘un ishlaydi.

Logistik markaz tarkibi keng infratuzilmani o‘z ichiga oladi: zamonaviy omborxona binolari, yuk ortish-tushirish texnikasi, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, qadoqlash va markalash bo‘limlari, transport vositalari uchun to‘xtash maydonlari, hatto ta’mirlash ustaxonalari ham shu yerda faoliyat yuritishi mumkin. Bu esa nafaqat yuklarni qabul qilish va saqlash, balki ularni saralash, qayta qadoqlash, buyurtma asosida yig‘ish, yuklarni konsolidatsiya qilish kabi jarayonlarni to‘liq qamrab oladi.

Oddiy omborxona ko‘p hollarda faqat saqlash vazifasini bajaradi. Biroq logistik va ayniqsa taqsimlash markazlarida yukni qayta ishlash jarayonlari ancha murakkab va keng qamrovli bo‘ladi. Tovarlar qisqa muddat saqlanadi, buyurtmalar asosida tezkor shakllantiriladi, qaytgan mahsulotlar qabul qilinadi, transport vositalari xizmat ko‘rsatishdan o‘tkaziladi – bu esa mahsulot aylanmasini tezlashtiradi va mijozlarga yetkazib berish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi.

Logistik markazlarning samaradorligi, eng avvalo, axborot texnologiyalariga tayanadi. Maxsus dasturiy tizimlar orqali yuklarning kelib chiqishi, joylashuvi, holati va harakati real vaqt rejimida kuzatib boriladi. Bu funksiyalar zaxiralarni boshqarish, buyurtmalarni rejalashtirish va tovarlarning manzilga o‘z vaqtida yetib borishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, logistik markazlar nafaqat tovar oqimini boshqaradigan obyekt, balki butun ta’minot zanjirining samaradorligini belgilovchi strategik infratuzilmadir. Ular mahsulotlarning ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga yetib borish jarayonini tez, aniq va ishonchli amalga oshirishga xizmat qiladi. Natijada kompaniyalar xarajatlarini kamaytiradi, xizmat sifatini oshiradi va bozordagi raqobatbardoshligini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, transport, omborxona va axborot tizimlarining birlashtirilishi logistika sohasida kompleks va zamonaviy yondashuvni shakllantirib, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga ham o‘z hissasini qo‘shadi.

Jahon tajribasida logistika amaliyotlarining asosiy qismi logistik markazlar orqali amalga oshiriladi. Ular ikki asosiy turga bo‘linadi: hududiy logistik markazlar va korxonalarga oid logistik markazlar. Hududiy logistika markazlari yirik yuk oqimlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan, multimodal tashish imkoniyatiga ega bo‘lgan terminal majmualaridir. Bu markazlar turli korxonalar uchun keng ko‘lamli xizmatlar ko‘rsatadi: saqlash, qayta ishlash, transport bilan ta’minlash, axborot almashinuvi va boshqa ko‘plab funksiyalar. Bunday markazlarda bo‘limlar soni ko‘p bo‘ladi, chunki ular bir vaqtning o‘zida ko‘plab mijozlar ehtiyojini qondirishga mo‘ljallangan.

Korxona logistik markazlari esa korxonaning o‘lchami va faoliyat yo‘nalishiga qarab shakllanadi. Kichik kompaniyalarda bu bir necha logist mutaxassislaridan iborat bo‘lishi mumkin, yirik korxonalarda esa mustaqil bo‘limlar, keng texnik baza, ichki tarmoqlar va zamonaviy axborot tizimlari bilan jihozlangan murakkab logistika kompleksi bo‘lib faoliyat yuritadi. Ammo malakali mutaxassislar yetishmasligi tufayli ko‘plab kichik korxonalar o‘z logistik markazini yaratish o‘rniga hududiy markazlar xizmatidan foydalanishni ma’qul ko‘radi.

Har qanday logistika markazining yuragi – uning axborot-analitik markazi hisoblanadi. Bu bo‘lim moliyaviy, moddiy va axborot oqimlarini yagona tizimda boshqaradi, jarayonlar ustidan nazorat o‘rnatadi va butun logistika faoliyatini koordinatsiyalaydi. Logistik markaz tarkibida odatda yirik omborxona komplekslari, yuk ortish-tushirish vositalari, konteyner maydonchalari, temir yo‘l stansiyalari, avtomobil parkovkalari, port infratuzilmasi, kranlar, maxsus texnika parki, aloqa tizimlari, xavfsizlik xizmati va boshqaruv binolari mavjud bo‘ladi. Bu infratuzilma mahsulotlarni qabul qilishdan tortib, ularni taqsimlash, qayta ishlash, transportga yuklash, mijozga yetkazishgacha bo‘lgan barcha jarayonlarni yagona zanjirda bog‘lab turadi.

Hududiy logistika markazini yaratish uchun ma’lum texnik va tashkiliy shartlar talab etiladi. Ularga axborot tizimlari va kuchli dasturiy baza, tashqi savdo yuklarini kuzatib borish uchun to‘lov qobiliyatiga ega mijozlar mavjudligi, yuqori tezlikdagi aloqa tarmoqlari, ma’lumotlar bazasini boshqarish imkoniyatlari hamda

boshqa milliy logistika tuzilmalari bilan integratsiyalash imkoniyatlari kiradi.

Xalqaro transport-logistika tizimlarining asosiy vazifasi – ishlab chiqarish ritmini iste’mol bozoridagi talab bilan moslashtirish, yuklarni o‘z vaqtida yetkazish, bojxona va chegaraviy jarayonlarni uyg‘unlashtirish, saqlash va taqsimlash bosqichlarini muvofiqlashtirishdir. Logistik markazlar aynan shu murakkab vazifalarni bajarib, mahsulot oqimining uzluksiz va samarali harakatlanishini ta’minlaydi.

Logistik markazlar nafaqat yuklarni qabul qiluvchi yoki saqlovchi obyekt, balki yirik hududlar va korxonalar o‘rtasidagi logistika jarayonlarini boshqaruvchi strategik boshqaruv tizimidir. Ularning samarali faoliyati butun ta’minot zanjirining sifatini belgilaydi, transport xarajatlarini pasaytiradi va ishlab chiqarishdan iste’molga qadar bo‘lgan jarayonlarning uyg‘unligini ta’minlaydi.

O‘zbekiston geografik jihatdan Markaziy Osiyoning markazida joylashgani sababli, xalqaro transport yo‘laklari kesishgan hudud sifatida katta logistika salohiyatiga ega. Bu imkoniyatdan samarali foydalanish, xalqaro savdo oqimlarida raqobatbardosh bo‘lish va iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash uchun mamlakatda yirik logistika markazlarini tashkil etish strategik ahamiyatga ega hisoblanadi. Logistik markazlar nafaqat yuklar oqimini boshqaruvchi obyekt, balki ishlab chiqaruvchi, iste’molchi va tashish kompaniyalari o‘rtasida integratsiyalashgan tizimni shakllantiruvchi muhim infratuzilmadir.

O‘zbekistonda logistik markazlarni barpo etishning zaruriyati bir nechta omillar bilan bog‘liq. Birinchidan, tashqi savdo geografiyasining kengayishi va eksport-import hajmlarining ortishi yuklarni tezkor, ishonchli va tejamkor tashishni talab qiladi. Ikkinchidan, yangi sanoat zonalari, texnoparklar va ishlab chiqarish klasterlarining tashkil etilishi logistika xizmatlariga talabni yanada kuchaytirmoqda. Uchinchidan, tranzit yuklari uchun qulay sharoit yaratish qo‘shni mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni mustahkamlab, davlat budjetiga qo‘shimcha daromad keltiradi.

Mamlakatda logistika markazlarini tashkil etishda multimodal transport tizimining rivojlanishi alohida ahamiyatga ega. Chunki avtomobil, temir yo‘l va havo transporti o‘rtasidagi uyg‘unlik yuklarni bir transport turidan boshqasiga o‘tishini soddalashtiradi. Shu maqsadda yirik shaharlar va sanoat hududlari yaqinida zamonaviy omborlar, konteyner terminallari, saralash majmualari, bojxona terminallari, servis xizmatlari ko‘rsatish maydonlari va axborot boshqaruvi markazlari joylashtirilishi maqsadga muvofiq. Ushbu infratuzilma har bir yukning qabul qilinishidan tortib, mijozga yetkazilguniga qadar bo‘lgan barcha bosqichlarni yagona tizimda birlashtiradi.

O‘zbekiston sharoitida logistik markazlar ko‘pincha transport yo‘laklari kesishgan hududlarda quriladi. Masalan, Toshkent viloyati, Farg‘ona vodiysi, Buxoro va Navoiy viloyatlarida yer usti, havo va temir yo‘l tarmoqlari bir-birini to‘ldiradi. Ayniqsa, Navoiy xalqaro intermodal markazi, Angren logistika hududi va Toshkent markaziy logistika zonasi mamlakatda yirik yuk oqimlarini birlashtiruvchi muhim nuqtalardir. Ushbu markazlar yuqori texnologiyalarga asoslangan saqlash tizimlari, yuklarni qayta ishlash texnikasi, elektron kuzatuv tizimlari va bojxona xizmatlarini o‘z ichiga oladi.

Logistika markazlarini tashkil etish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni beqiyosdir. Elektron ma’lumotlar almashinuvi, raqamli kuzatuv tizimlari, ombor boshqaruvi dasturlari va onlayn monitoring xizmatlari davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni yengillashtiradi. Bu esa yuklarni qayta ishlash tezligini oshirib, transport xarajatlarini qisqartiradi va logistika xizmatlari sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqadi.

O‘zbekiston uchun logistik markazlarni samarali tashkil etishning yana bir muhim jihati – malakali kadrlar tayyorlashdir. Logistika sohasida ishlovchi xodimlar uchun zamonaviy bilimlar, texnik ko‘nikmalar va menejment yondashuvlari zarur bo‘ladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalari va malaka oshirish markazlarida logistika bo‘yicha o‘quv dasturlari kengaytirilib borilmoqda.

O‘zbekistonda logistika markazlarini barpo etish nafaqat tashqi savdo samaradorligini oshiradi, balki eksport hajmini kengaytirish, import jarayonlarini optimallashtirish, investitsiya muhitini yaxshilash va mamlakatning tranzit salohiyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Zamonaviy logistika markazlari orqali yuk oqimlari tartibga solinadi, transport xarajatlari kamayadi va iqtisodiyotning raqobatbardoshlik darajasi oshadi. Shu sababli logistika markazlarini rivojlantirish O‘zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy strategiyasida muhim o‘rin egallaydi.

13.2. Multifunksional logistika operatsiyalari.

Zamonaviy logistika tizimlari tobora murakkablashib borayotgan global savdo sharoitida yuklarning samarali harakatini ta’minlash uchun ko‘p funksiyali yondashuvni talab qiladi. Multifunksional logistika operatsiyalari turli logistika jarayonlarini yagona tizimda birlashtiradigan, bir-biriga bog‘liq va o‘zaro uyg‘unlashgan faoliyatlar majmuasidan iborat bo‘lib, ular logistika xizmatlarining sifatini oshirish, yuk oqimlarini tezlashtirish va xarajatlarni optimallashtirishga xizmat qiladi. Bu turdagi operatsiyalar odatda multimodal markazlarda amalga oshiriladi, ya’ni yuklar bir nechta transport turlari – avtomobil, temir yo‘l, havo yoki dengiz transporti o‘rtasida almashinuvi sodir bo‘ladigan logistika nuqtalarida boshqariladi.

Multifunksional logistika jarayonlarining asosiy elementlaridan biri – omborlash va zaxiralarni boshqarishdir. Omborlar nafaqat tovarlarni vaqtincha saqlash, balki ularning qabul qilinishi, qayd etilishi, saralanishi va mijozlarga chiqarilishini nazorat qiluvchi muhim bo‘g‘indir. Zaxiralarni aniq boshqarish ishlab chiqaruvchi va iste’molchi o‘rtasidagi talab-taklif muvozanatini saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tovarlar logistika tizimi bo‘ylab harakatlanar ekan, transport funksiyasi alohida o‘rin tutadi. Yuklarni turli transport vositalari yordamida manzildan manzilga xavfsiz yetkazish, yuk ortish-tushirish jarayonlarini tashkil etish, transportlar o‘rtasidagi almashinuvni yo‘lga qo‘yish – bularning barchasi multifunksional yondashuvning tarkibiy

qismidir. Bu jarayonlar turli transport turlarining imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanishga yordam beradi.

Logistika markazlarida yuklarni qayta ishlash operatsiyalari ham muhim hisoblanadi. Yuklar saralanadi, toifalanadi, mijoz buyurtmalariga ko‘ra komplektlanadi, qadoqlanadi yoki qayta qadoqlanadi. Bunday amallar mijozlarga mahsulotni sifatli va tartibli ko‘rinishda yetkazish, shuningdek, tashish uchun qulay bo‘lgan shaklga keltirish imkonini beradi.

Multifunksional logistika tizimlarining yana bir muhim vazifasi – mahsulotlarni iste’molchilarga yetkazish, ya’ni taqsimlash jarayonidir. Markazlar turli yo‘nalishlar bo‘yicha yuklarni tezkor tarzda jo‘natadi, “oxirgi mil” xizmatlarini ko‘rsatadi, yetkazib berish sifatini doimiy ravishda nazorat qiladi. Bu esa mijozlar uchun qulaylik yaratadi va logistika xizmatlarining raqobatbardoshligini oshiradi.

Barcha jarayonlarning samarali ishlashi axborot tizimiga tayanadi. Logistika markazlarida yuklarning qayerda ekanligi, qachon yetib kelishi yoki jo‘natilishi, qancha zaxira mavjudligi kabi ma’lumotlar real vaqt rejimida kuzatiladi. Axborot oqimlarining boshqarilishi xizmatlarning tezkorligini va aniqligini ta’minlab, ta’minot zanjiri bo‘ylab muvofiqlikni oshiradi.

Multifunksional logistika operatsiyalarining ajralmas qismi sifatida qo‘shimcha servis xizmatlari ham amalga oshiriladi: bojxona rasmiylashtiruvi, yuklarni sug‘urtalash, transport vositalarini ta’mirlash, ekspeditorlik xizmati va boshqa yordamchi jarayonlar. Bu xizmatlar logistika jarayonining uzluksizligini ta’minlab, xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun qulay sharoit yaratadi.

Ushbu operatsiyalarning barchasi bir butun tizim sifatida ishlaganida, tovarlar harakatining umumiy tezligi oshadi, ortiqcha xarajatlar kamayadi, xizmatlar sifati yaxshilanadi. Eng muhimi, multifunksional yondashuv ta’minot zanjiridagi turli bo‘g‘inlarni yagona tizimga birlashtirib, korxonalar faoliyatining barqaror va samarali bo‘lishiga xizmat qiladi.

Multifunksional logistika operatsiyalari nafaqat yuklarni jismonan harakatlantirish bilan cheklanmaydi, balki strategik rejalashtirish,

jarayonlarni optimallashtirish va ta’minot zanjirining barcha bo‘g‘inlari o‘rtasida uzluksiz hamkorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Logistika tizimlarining murakkablashuvi, raqobatning kuchayishi va mijozlarning talablarining ortib borishi sharoitida bunday operatsiyalar korxonalar uchun muhim ustunlik yaratuvchi omilga aylanmoqda.

Bugungi kunda logistika markazlarida integratsiyalashgan xizmatlar orqali tovarlarni yetkazib berishning barcha bosqichlari o‘zaro bog‘langan holda boshqariladi. Bu jarayonda rejalashtirish funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Rejalashtirish orqali yuklarning qaysi yo‘nalish bo‘yicha, qaysi transport turi bilan, qanday vaqt oralig‘ida yetkazilishi aniqlanadi. Shu tariqa transport vositalari yuklanish darajasi, ombor sig‘imi, xizmat ko‘rsatish muddatlari va operatsion xarajatlar optimal holatda ushlab turiladi.

Multifunksional logistika jarayonlarining yana bir muhim xususiyati – operatsiyalarni avtomatlashtirishdir. Omborlarni robotlashtirish, elektron skanerlash tizimlari, RFID-teglar, real vaqt monitoringi va sun’iy intellektga asoslangan analitika kabi texnologiyalar jarayonlarni aniq, tez va kam xatoli bajarishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar orqali katta hajmdagi yuk oqimi boshqariladi, qaysi tovar qayerda turgani aniqlanadi, buyurtmalar avtomatik tarzda shakllanadi, transport yo‘llari optimallashtiriladi va bozor ehtiyojiga mos ta’minot rejalashtiriladi.

Multifunksional logistika operatsiyalarining samaradorligi ombor va transport jarayonlaridan tashqari, risklarni boshqarishga ham bog‘liq. Moliya, texnika xavfsizligi, kechikishlar, bojxona jarayonlari, hujjatlar aylanishi, transportning buzilishi kabi risklar oldindan baholanib, ularni kamaytirish choralarini ko‘rish zarur. Shu bois ko‘p funksiyali logistika tizimlari risklarni oldindan prognoz qilish va minimallashtirishga mo‘ljallangan maxsus protokollar bilan ta’minlanadi.

Shuningdek, ekologik barqarorlik ham multifunksional logistika operatsiyalarining yangi, lekin muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Energiyani tejaydigan transport vositalaridan foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlanadigan qadoqlardan foydalanish, “yashil

logistika” yondashuvlarini joriy etish – bularning barchasi logistika tizimini ekologik xavfsiz qilishga yordam beradi.

Ta’minot zanjirining global tarmoqlashuvi ham multifunksional logistika operatsiyalarining rolini yanada oshirmoqda. Tovarlarning yuzlab manzillardan kelib, o‘nlab davlatlarga yetkazilishi jarayonida nafaqat tezlik, balki aniqlik, moslashuvchanlik va integratsiya darajasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli logistika markazlarida “bir darcha” tamoyili tobora keng qo‘llanilmoqda – mijoz barcha xizmatlarni bir joyda oladi, bu esa jarayonlarni soddalashtiradi va vaqtni tejaydi.

Umuman olganda, multifunksional logistika operatsiyalari zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali korxonalar mahsulotlarini bozorlarga tez, ishonchli va iqtisodiy jihatdan samarali yetkazish imkoniga ega bo‘lmoqda. Ushbu operatsiyalar biznesning raqobatbardoshligini oshiradi, ta’minot zanjirini barqaror qiladi va mijozlar ehtiyojiga moslashtirilgan kompleks logistika xizmatlari bilan ta’minlaydi.

13.3. Multimodal tashish.

Zamonaviy global savdo sharoitida yuklarning turli hududlar va davlatlar o‘rtasida tez, ishonchli va tejamkor tarzda harakatlanishini ta’minlash murakkab logistika tizimlarini talab qiladi. Shunday murakkab jarayonlarni samarali boshqarishning eng muhim usullaridan biri – multimodal tashishdir. Multimodal tashish deganda yuklarni bitta yagona shartnoma asosida, kamida ikki yoki undan ortiq transport turlari orqali yetkazib berish tushuniladi. Bu jarayonda avtomobil, temir yo‘l, dengiz yoki havo transporti kabi turli modallikdagi vositalar bir-birini to‘ldirgan holda ishlaydi, biroq mijoz oldida yagona tashuvchi to‘liq mas’uliyatni zimmasiga oladi.

Multimodal tashishning asosiy afzalligi shundaki, turli transport turlarining kuchli jihatlari bir tizimda birlashtiriladi. Masalan, dengiz transporti uzoq masofali tashish uchun iqtisodiy jihatdan nihoyatda qulay bo‘lsa, avtomobil transporti “oxirgi mil” yetkazib berishida muhim o‘rin tutadi. Temir yo‘l esa yirik hajmdagi yuklarni katta

masofalarga tez va barqaror tashish imkonini beradi. Ana shu jihatlar uyg‘unlashganda mijozga eng qisqa, xavfsiz va arzon yo‘nalish taklif etiladi.

Multimodal tashishning yanada muhim tomoni – tashish jarayonining “shaffof” va “uzluksiz” bo‘lishidir. Turli transport vositalari almashinayotgan bo‘lsa ham, yuk harakati yagona tizimda boshqariladi, barcha bosqichlar bo‘yicha axborot almashinuvi uzluksiz yuradi. Bu esa yetkazib berish muddatini qisqartiradi, ortiqcha harajatlarning oldini oladi hamda mijoz uchun qulaylik yaratadi.

Multimodal transport tizimining rivojlanishi so‘nggi yillarda logistika infratuzilmasining tehnologik yangilanishi bilan ham chambarchas bog‘liq. Elektron kuzatuv tizimlari, sun’iy intellektga asoslangan yo‘l tanlash algoritmlari, raqamli hujjatlashtirish va global monitoring xizmatlari multimodal tashish jarayonlarini yanada tezlashtirdi va xavfsizligini oshirdi. Shuningdek, multimodal markazlarning tashkil etilishi – ya’ni turli transport turlari kesishgan hududlarda omborlar, terminallar, ekspeditorlik ofislari va bojxona postlarining bir joyda joylashuvi – bu jarayonni yanada samarali qildi.

Multimodal tashish tushunchasi turli sohalarda foydalaniladi. Masalan, logistika sohasida u transport turlarining uyg‘unlashgan holda ishlashini anglatgan bo‘lsa, axborot texnologiyalari sohasida “multimodal model” atamasi bir nechta turdagi ma’lumotlarni (matn, tasvir, ovoz, video va boshqalar) bir vaqtning o‘zida qayta ishlay oladigan sun’iy intellekt tizimini bildiradi. Har ikki holatda ham multimodal yondashuvning umumiy maqsadi – turli manbalarning imkoniyatini birlashtirib, yuqori samaradorlikka erishishdir.

Multimodal tashish bugungi kunda xalqaro savdo va logistika zanjirining eng muhim bo‘g‘inlaridan biridir. U vaqt, mablag‘ va resurslarni tejashga imkon beradi, tashish jarayonini moslashuvchan qiladi va mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlaydi. Mijoz uchun ham, tashuvchi uchun ham yengillik yaratadigan bu tizim kelajak logistikasining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida tobora keng qo‘llanilmoqda.

Bugungi globallashuv sharoitida yuklarni turli hududlar o‘rtasida samarali yetkazib berish logistika tizimlaridan yuqori darajadagi uyg‘unlikni talab qiladi. Aynan shunday murakkab jarayonlarni boshqarishda multimodal tashish muhim o‘rinni egallaydi. Multimodal tashish – bu yukni bitta yagona shartnoma asosida, kamida ikki yoki undan ortiq transport turidan birgalikda foydalanilgan holda yetkazib berish usuli bo‘lib, butun jarayon uchun yagona tashuvchi to‘liq mas’ul bo‘ladi.

Ushbu tizimning samarali ishlashi uchun multimodal terminallar faoliyati juda muhim. Multimodal terminal – bu yuklarni bir transport turidan boshqasiga o‘tkazish, ularni saqlash, qayta yuklash va qayta ishlash kabi jarayonlarni bajaradigan maxsus ishlab chiqarish-logistika majmuasidir. Bunday terminallarda yuklar dengiz, temir yo‘l, avtomobil yoki havo transportidan biri orqali kelib, boshqa transport turiga uzluksiz tarzda o‘tadi. Bu esa yuk oqimini tezlashtirib, umumiy yetkazib berish muddatini sezilarli darajada qisqartiradi.

Multimodal tashishning asosiy ustunligi – turli transport turlarining afzalliklarini bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llashdir. Masalan, dengiz transporti arzon narxda katta hajmdagi yuklarni uzoq masofaga olib borish imkonini bersa, avtomobil transporti yukni mijozning manziliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetkazish imkonini yaratadi. Temir yo‘l esa barqarorlik va yirik partiyalarni tashish imkoniyatiga ega. Ushbu kombinatsiya mijoz uchun eng maqbul narx va vaqt bo‘yicha optimal yechimni shakllantiradi.

Multimodal tashish jarayonida yuklar bilan bog‘liq har bir bosqich qat’iy nazorat ostida amalga oshiriladi. Zamonaviy kompaniyalar yuklarni yuklash va tushirish jarayonini kuzatadi, qayta sanaydi, tegishli hujjatlarni rasmiylashtiradi va mijozga foto hamda video hisobatlar taqdim etadi. Bojxona-clearing, sug‘urtalash, tranzit ruxsatnomalarini rasmiylashtirish kabi qo‘shimcha xizmatlar multimodal tizimni yanada qulay va xavfsiz qiladi.

Bugungi kunda ko‘plab logistika kompaniyalari turli mamlakatlarda vaqtinchalik saqlash omborlari va terminal infratuzilmasiga ega bo‘lib, real vaqt rejimida yuklarning harakatini

kuzatish imkoniyatini yaratmoqda. Bu esa global yetkazib berish zanjirining uzluksizligini ta’minlaydi va mijozning ishonchini oshiradi.

Multimodal tashishning yana bir muhim jihati – keng geografiyani qamrab olish imkoniyati. Ko‘plab logistika kompaniyalari Xitoy, O‘zbekiston, Turkiya, Janubiy Koreya, BAA va boshqa davlatlarda filiallarga ega bo‘lgani sababli yuklarni xalqaro miqyosda muvofiqlashtirish osonlashadi. Avtomobil, temir yo‘l va dengiz transporti o‘rtasidagi uyg‘unlik esa “eshikdan eshikkacha” yetkazib berish xizmatini tashkil etish imkonini beradi.

Multimodal tashish – global savdo rivojida muhim rol o‘ynaydigan, transport turlarining kombinatsiyasi orqali vaqt va xarajatlarni sezilarli darajada optimallashtiradigan zamonaviy logistika yechimidir. Bu tizim nafaqat yuklarni tez va ishonchli yetkazib berishni ta’minlaydi, balki mijozlar uchun keng ko‘lamli servis xizmatlarini taklif etib, xalqaro logistika bozorida raqobatbardoshlikni oshiradi.

13.4. Transport-ekspeditsiya tashkilotlari.

Global savdo va logistika tizimining kengayib borishi yuklarni bir nuqtadan boshqasiga tez, xavfsiz va hujjatlarga muvofiq yetkazib berishni talab qiladi. Ushbu jarayonning sifatli amalga oshirilishi ko‘p jihatdan transport-ekspeditsiya tashkilotlari faoliyatiga bog‘liq.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari (TET) – bu yuklarni tashish jarayonini to‘liq boshqarib, mijozga kompleks logistika xizmatlarini ko‘rsatadigan kompaniyalardir. Ular oddiy tashuvchidan farqli o‘laroq, nafaqat transportni tanlaydi, balki tashish bilan bog‘liq barcha jarayonlarni boshidan oxirigacha boshqaradi.

Ekspeditsiya kompaniyalari yukni jo‘natuvchidan qabul qilib, u tegishli qoidalarga mos ravishda qadoqlanishi, markirovka qilinishi va yuklash-tushirish ishlarining to‘g‘ri bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi. Mijozga qulaylik yaratish uchun bu tashkilotlar turli transport turlaridan foydalanib, eng maqbul yo‘nalishni shakllantiradi, yuk harakatini real vaqt rejimida kuzatadi hamda zarur hollarda yukni sug‘urta qilish, saqlash yoki qayta yuklash xizmatlarini taklif qiladi.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlarining eng muhim vazifalaridan biri – hujjatlashtirish jarayonini to‘liq yuritishdir. Xalqaro tashishlar bojxona, tranzit va sug‘urta hujjatlarining to‘g‘ri rasmiylashtirilishini talab qiladi. Ekspeditorlar bu jarayonni o‘z zimmasiga olib, mijozni ortiqcha vaqt va xarajatlardan xalos qiladi. Ayniqsa, “eshikdan eshikkacha” tamoyili asosidagi xizmatlar – ya’ni yukni jo‘natuvchining omboridan olib, bevosita qabul qiluvchi omboriga yetkazib berish – ekspeditorlik faoliyatining eng talabgir yo‘nalishlaridan biridir.

Bugungi kunda transport-ekspeditsiya tashkilotlari nafaqat yuk tashishni tashkil etadi, balki logistika zanjirining barcha bo‘g‘inlarini birlashtiruvchi koordinator sifatida faoliyat yuritadi. Ular transport turlarini muvofiqlashtirib, yetkazib berish muddatini optimal darajaga keltiradi, yuk xavfsizligini ta’minlaydi va mijozning logistika xarajatlarini kamaytiradi. Shuningdek, zamonaviy ekspeditsiya kompaniyalari raqamli texnologiyalar yordamida yuk harakatini onlayn monitoring qilish, elektron hujjat almashinuvi va avtomatlashtirilgan logistika boshqaruv tizimlarini joriy etmoqda.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari zamonaviy logistika tizimining ajralmas qismi bo‘lib, ular yuk tashish jarayonini integratsiyalash, optimallashtirish va xavfsizligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mijozlarga kompleks xizmat ko‘rsatish orqali bu tashkilotlar global savdo oqimlarining uzluksizligi va samaradorligini oshiradi, logistika bozorida raqobatbardoshlikni ta’minlaydi.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari (TET) zamonaviy logistika tizimida faqat yuk tashish bilan cheklanmaydi. Ular bir nechta muhim vazifalarni birlashtirgan kompleks xizmat ko‘rsatuvchi markazlar sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu tashkilotlar yuklarni jo‘natuvchidan qabul qilish, ularni tegishli transport vositalariga yuklash, manzilga yetkazish va qabul qiluvchiga topshirish jarayonlarini boshqaradi, shu bilan birga butun logistika zanjirini muvofiqlashtiradi.

Ekspeditsiya tashkilotlarining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

1) Transportni rejalashtirish va muvofiqlashtirish – yukning turli transport turlari orqali optimal yo‘nalish bilan yetkazib berilishini

ta’minlash. Bu vazifa yuk hajmi, narxi, yetkazib berish muddati va transport vositalarining imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

2) Hujjatlar va rasmiylashtirish – ekspeditorlar yuk tashish bilan bog‘liq barcha hujjatlarni tayyorlaydi: yuk nusxalari, bojxona deklaratsiyalari, sug‘urta polislarini rasmiylashtiradi va tranzit hujjatlarini yuritadi.

3) Yuklarni saqlash va qayta ishlash – ekspeditorlar vaqtinchalik omborlarda yukni saqlash, qayta yuklash, qadoqlash va markirovka qilish xizmatlarini tashkil qiladi. Bu ayniqsa multimodal tashishlarda muhimdir, chunki yuk bir transport turidan boshqasiga o‘tkaziladi.

4) Nazorat va xavfsizlik – yukning butun harakati davomida ekspeditorlar nazoratni amalga oshiradi. Yuklarni kuzatish, plomba va markirovka qilish, sug‘urtalash hamda muammolar yuzaga kelganda tezkor choralar ko‘rish ular zimmasidagi vazifalardandir.

5) Qo‘shimcha xizmatlar – bojxona rasmiylashtirish, sug‘urtalash, yukni paketlash, konteynerlar bilan ishlash, “oxirgi mil” yetkazib berish va mijozga real vaqt rejimida axborot taqdim etish kabi xizmatlar TETning qo‘shimcha imkoniyatlaridir.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari samarali ishlash uchun zamonaviy texnologiyalarga tayanadi: raqamli kuzatuv tizimlari, elektron hujjat almashinuvi, GPS monitoring va avtomatlashtirilgan transport boshqaruvi bu sohada asosiy vositalardan hisoblanadi. Shu bilan birga, TET global savdo oqimlarini qo‘llab-quvvatlab, mijozlar uchun vaqt, mablag‘ va resurslarni tejash imkonini yaratadi.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari nafaqat yuk tashishni tashkil qiladi, balki logistika zanjirining muvofiqligi, xavfsizligi va samaradorligini ta’minlovchi strategik bo‘g‘in hisoblanadi. Ular mijozlarga kompleks xizmat ko‘rsatib, logistika jarayonlarini soddalashtiradi, global savdoda raqobatbardoshlikni oshiradi hamda tashishning barcha bosqichlarini yagona tizimda boshqarish imkonini yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Logistik markazlar va transport-ekspeditsiya xizmatlari zamonaviy savdo va ishlab chiqarish tizimining samarali ishlashida muhim ahamiyatga ega. Logistik markazlar nafaqat yuklarni saqlash va qayta ishlash, balki ularni saralash, paketlash, markirovka qilish va taqsimlash kabi kompleks operatsiyalarni amalga oshiradi. Ushbu markazlar yordamida yetkazib berish zanjiri optimallashtiriladi, transport va saqlash xarajatlari kamayadi, mijozlarga xizmat sifati oshadi va logistika jarayonlari markazlashtirilgan boshqaruv orqali muvofiqlashtiriladi.

Multifunksional logistika operatsiyalari esa turli funksiyalarni – saqlash, transport, yukni qayta ishlash, taqsimlash va axborot xizmatlarini birlashtirib, jarayonlarni tezlashtiradi va xarajatlarni kamaytiradi. Shu orqali logistika tizimi yanada samarali, moslashuvchan va mijozlar talablariga javob beradigan darajaga ko‘tariladi.

Multimodal tashish esa turli transport turlarini birlashtirish orqali yuklarni tez, xavfsiz va iqtisodiy samarali yetkazib berishga imkon beradi. Bu tizim yukning harakatini yagona shartnoma asosida boshqarishga, optimal yo‘nalishlarni tanlashga va yukni real vaqt rejimida kuzatishga xizmat qiladi. Multimodal terminallar esa yukni turli transport turlariga uzluksiz o‘tkazish, saqlash va qayta ishlash imkoniyatini ta’minlaydi.

Transport-ekspeditsiya tashkilotlari esa logistika zanjirining koordinatorlari sifatida faoliyat yuritadi. Ular yuk tashishni rejalashtiradi, transportni muvofiqlashtiradi, hujjatlarni rasmiylashtiradi, bojxona va sug‘urta jarayonlarini boshqaradi hamda mijozga “eshikdan eshikka” xizmat ko‘rsatadi. Shu tariqa, ekspeditsiya xizmatlari logistika tizimining samarali ishlashini ta’minlab, global savdo jarayonlarida raqobatbardoshlikni oshiradi.

Umuman olganda, logistik markazlar va transport-ekspeditsiya xizmatlari birgalikda yuk oqimini optimallashtiradi, yetkazib berish muddatini qisqartiradi, xarajatlarni kamaytiradi va mijozlarga yuqori darajadagi xizmat ko‘rsatishni ta’minlaydi. Ushbu tizimlar zamonaviy

iqtisodiyot va xalqaro savdo jarayonlarining uzluksizligi uchun strategik ahamiyatga ega.

Tayanch so‘z va iboralar: logistik markazlar, xalqaro transport-logistika tizimlarining asosiy vazifasi, multifunksional logistika operatsiyalar, xavfsiz yetkazish, yuk ortish-tushirish jarayonlarini tashkil etish, transportlar o‘rtasidagi almashinuvni yo‘lga qo‘yish, multimodal tashish, multimodal terminal, transport-ekspeditsiya tashkilotlari.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar:

1. Logistik markaz nima va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Logistik markazlar transport va saqlash jarayonini qanday optimallashtiradi?
3. Logistik markazlarda amalga oshiriladigan asosiy xizmatlar va operatsiyalarni sanab bering.
4. Logistik markazning ishlab chiqarish va savdo zanjiridagi roli haqida tushuntiring.
5. O‘zbekiston sharoitida logistik markazlar tashkil etilishining iqtisodiy va ijtimoiy afzalliklarini tahlil qiling.
6. Multifunksional logistika operatsiyalari tushunchasini izohlang.
7. Multifunksional logistika operatsiyalar qaysi asosiy funksiyalarni birlashtiradi?
8. Multifunksional logistika operatsiyalari qanday qilib xarajatlarni kamaytiradi?
9. Saqlash, transport va yukni qayta ishlash jarayonlarini birlashtirishning samarasi qanday namoyon bo‘ladi?
10. O‘zbekistonda multimodal markazlarda multifunksional logistika operatsiyalari qanday amalga oshirilishi mumkinligini tushuntiring.
11. Multimodal tashish tushunchasini o‘z so‘zlaringiz bilan izohlang.
12. Multimodal tashishning asosiy afzalliklari nimalardan iborat?

13. Multimodal terminallar qanday vazifalarni bajaradi?

14. Turli transport turlarini birlashtirishning samaradorligini qanday oshirish mumkin?

15. Multimodal tashish O‘zbekiston transport tizimida qanday rivojlanmoqda va uning istiqbollari qanday?

16. Transport-ekspeditsiya tashkilotlari nima va ularning asosiy funksiyalari nimalardan iborat?

17. Ekspeditsiya xizmatlari yuk harakatini qanday boshqaradi?

18. “Eshikdan eshikka” xizmat tushunchasi nimani anglatadi?

19. Transport-ekspeditsiya tashkilotlarida hujjatlar va bojxona rasmiylashtirish jarayoni qanday amalga oshiriladi?

20. Ekspeditsiya xizmatlari logistika tizimining samaradorligini qanday oshiradi?

21. TETning mijozga qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatishdagi roli qanday?

22. O‘zbekistonda transport-ekspeditsiya tashkilotlarini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlarini tahlil qiling.

XIV BOB. SAQLASH, YUKLASH VA QADOQLASH INFRATUZILMASI.

14.1. Logistikada omborlar tizimi.
14.2. Yuklash-tushirish uskunalari.
14.3. Qadoqlash logistikasi.

14.1. Logistikada omborlar tizimi.

Logistikada omborlar tizimi – bu mahsulotlar va materiallar oqimini samarali boshqarish, ularni saqlash va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtirishga xizmat qiluvchi kompleks tizimdir. Omborlar nafaqat mahsulotlarni vaqtincha saqlash uchun mo‘ljallangan, balki ularni qabul qilish, saralash, to‘plab yetkazish va mijozlar talabiga muvofiq tayyorlash kabi bir qator funksiyalarni amalga oshiradi. Shu tariqa ombor tizimi butun logistika zanjirining uzluksiz va samarali ishlashida muhim bo‘g‘in hisoblanadi.

Ombor tizimining asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

1) Mahsulotlarni qabul qilish va joylashtirish – omborga kelgan tovarlar tegishli tartibda qabul qilinadi va ularni saqlash shartlariga muvofiq joylashtirish amalga oshiriladi. Bu jarayon mahsulot sifatini saqlash va ularni tezkor topish imkoniyatini beradi.

2) Saqlash – mahsulotlar saqlanishi uchun zarur sharoitlar, jumladan, harorat, namlik va ventilatsiya nazorati ta’minlanadi. Omborda har bir mahsulot turiga mos joy ajratiladi va ularning xavfsizligi kafolatlanadi.

3) Komplektatsiya va yetkazib berishga tayyorlash – buyurtmalar bo‘yicha mahsulotlar yig‘iladi, saralanadi va jo‘natishga tayyorlanadi. Bu jarayon mijozlarga tez va to‘liq yetkazib berishni ta’minlaydi.

4) Zaxiralarni nazorat qilish – ombor tizimi mahsulotlarning mavjudligi, harakati va yetishmasligini kuzatadi, kerak bo‘lganda zaxiralarni to‘ldirishni tashkil qiladi.

5) Qo‘shimcha xizmatlar – mahsulotlarni paketlash, etiketlash, to‘plamlar shakllantirish, yetkazib berishga tayyorlash kabi xizmatlar ombor tizimida bajarilishi mumkin.

Ombor tizimining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

1) Fizik inshootlar va uskunalar – ombor binolari, javonlar, konveyer tizimlari, ko‘tarish va tushirish jihozlari mahsulotlarni samarali saqlash va harakatlantirishni ta’minlaydi.

2) Axborot tizimlari – WMS (Warehouse Management System) kabi maxsus dasturiy ta’minot ombor ichidagi harakatlarni boshqaradi, mahsulotlarni kuzatadi va zaxiralarni avtomatlashtirilgan tarzda nazorat qiladi.

3) Identifikatsiya texnologiyalari – mahsulotlarni skanerlash, RFID, QR-kodlar yordamida aniqlash va kuzatish tizimi mahsulot harakatini aniq va tez bajarishga yordam beradi.

4) Kadrlar – malakali ombor xodimlari, operatorlar, logistlar va boshqaruvchilar omborning samarali ishlashini ta’minlaydi.

Omborlarning quyidagi turlari mavjud:

1. Markazlashgan omborlar – bu kompaniya yoki tashkilotning barcha zaxiralarini bitta markaziy joyda saqlashni ta’minlovchi tizimdir. Ushbu model bir nechta iste’molchilar yoki korxona bo‘linmalari ehtiyojlarini bir joydan qondirish imkonini beradi. Natijada ishlab chiqaruvchi ustidagi yuk kamayadi, zaxiralarni boshqarish soddalashadi va logistik jarayonlar samarali tashkil etiladi.

Markazlashgan omborlar tizimida zaxiralar ikki asosiy yo‘nalishda ishlatiladi:

a) Ichki ehtiyojlar uchun omborlar – kompaniyaning o‘z ishlab chiqarish yoki operatsion bo‘linmalari ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu omborlar mahsulotlarning ichki harakatini optimallashtiradi, ishlab chiqarishni kechikishlarsiz ta’minlaydi.

b) Taqsimot markazlari – tashqi mijozlar va turli hududlardagi bo‘linmalarga xizmat ko‘rsatadi. Bunday markazlar orqali mahsulotlar hududlar bo‘yicha samarali yetkazib beriladi, transport xarajatlari kamayadi va yetkazib berish jarayoni tezlashadi.

Markazlashgan ombor tizimining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

– logistik boshqaruvni soddalashtirish – barcha zaxiralar bir markazda bo‘lgani uchun ularni kuzatish, inventarizatsiya qilish va to‘ldirish osonlashadi;

– xarajatlarni kamaytirish – zaxiralarni birlashtirish transport va saqlash xarajatlarini kamaytiradi;

– yetkazib berishning tezligi va ishonchliligi – mahsulotlarni yagona nuqtadan tarqatish orqali yetkazib berish jarayoni barqaror va tez bo‘ladi;

– samarali resurslardan foydalanish – inventar, kadrlar va texnologik resurslar markazlashtirilgan tizim orqali optimal ishlatiladi.

Markazlashgan omborlar modelini muvaffaqiyatli joriy etish uchun logistika tizimi samaradorligini oshiruvchi zamonaviy texnologiyalar va axborot tizimlari qo‘llaniladi. Masalan, WMS (Warehouse Management System) dasturi yordamida ombor ichidagi harakatlar avtomatlashtiriladi, mahsulotlar real vaqt rejimida kuzatiladi va inventarizatsiya jarayoni soddalashtiriladi. Shu bilan birga, transport va yetkazib berish jarayoni ham markazlashgan boshqaruv orqali optimallashtiriladi.

Natijada markazlashgan omborlar kompaniyalarga inventar boshqaruvini samarali qilish, yetkazib berish muddatlarini qisqartirish va umumiy logistika xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi. Shu tariqa ular zamonaviy logistika tizimining asosiy va strategik bo‘g‘ini sifatida xizmat qiladi.

2. Hududiy omborlar – bu mamlakatning turli hududlarida joylashgan va mahsulotlarni mijozlarga tez yetkazib berish uchun xizmat qiluvchi saqlash punktlari hisoblanadi. Ular markazlashgan omborlardan farq qiladi: markaziy ombor katta hududni qamrab olsa, hududiy omborlar faqat yaqin atrofdagi viloyat, shahar yoki mintaqani qamrab oladi. Shu bilan hududiy omborlar yetkazib berish zanjirini qisqartiradi, mahsulotlarni tez yetkazib berish va xaridorlar qoniqishini oshirishga yordam beradi.

Hududiy omborlarning asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

a) Yetkazib berishni tezlashtirish – hududiy omborlar xaridorlarga yaqin joyda joylashgani sababli mahsulotlar uzoq

masofadan kelishi shart emas, bu yetkazib berish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi.

b) Markaziy omborda yukni kamaytirish – hududiy omborlar orqali mahsulotlar mintaqaga yetkazilgach, markaziy omborda saqlash va tarqatish yuklari kamayadi, bu esa barcha logistika jarayonlarini samaraliroq qiladi.

c) Mahalliy qamrovni ta’minlash – hududiy omborlar xizmat qiladigan hudud cheklangan bo‘lib, u faqat yaqin atrofdagi shaharlar yoki viloyatlarni qamrab oladi. Bu hududiy logistika tizimini aniq va samarali qiladi.

d) Moslashuvchanlik va tezkorlik – hududiy omborlar mijoz talablariga tez javob berish imkonini yaratadi, ayniqsa mavsumiy talab yoki aksiyalar davrida samaradorlikni oshiradi.

Hududiy omborlarni tanlash mezonlariga quyidagilar kiradi:

a) Buyurtmalar hajmi va turlicha mahsulotlar – hududiy ombor qanchalik ko‘p buyurtmalarni qamrab olishini aniqlash.

b) Mahsulotning mavsumiyligi – mavsumiy mahsulotlar uchun hududiy omborlar yetkazib berish jarayonini tezlashtiradi.

c) Saqlash va qabul qilish xarajatlari – omborda mahsulotni saqlash va qabul qilish xarajatlarini hisobga olish.

d) Logistika xarajatlari – transport xarajatlari va yetkazib berish xarajatlari hududiy omborlar tanlovida muhim rol o‘ynaydi.

e) Xizmat qilish hududi – hududiy ombor qamrab oladigan hududni belgilash, shuningdek, yetkazib berish tezligini optimallashtirish.

Hududiy omborlar tizimi zamonaviy logistika jarayonlarida markaziy omborlar bilan birgalikda ishlaydi. Markaziy omborlarda saqlangan mahsulotlar hududiy omborlarga yetkazilib, mijozlarga yaqin joylarda saqlanadi, bu esa yetkazib berish tezligini oshiradi va umumiy logistika xarajatlarini kamaytiradi. Shu tarzda, hududiy omborlar butun ta’minot zanjirida muhim bo‘g‘in sifatida xizmat qiladi, mahsulotlarni xaridorlarga tez va samarali yetkazish imkonini beradi.

3. Avtomatlashtirilgan omborlar – bu zamonaviy texnologiyalar yordamida boshqariladigan ombor tizimlari bo‘lib, ular mahsulotlarni

qabul qilish, saqlash, komplektlash va yetkazib berish jarayonlarini minimal inson ishtirokida amalga oshiradi. Bunday omborlar maxsus dasturiy ta’minot, robotizatsiya va mexanik uskuna – konveyerlar, kran-shhtabelerlar, shatl tizimlari kabi texnologiyalarni birlashtiradi.

Avtomatlashtirilgan omborlarning asosiy maqsadlari va afzalliklari quyidagilardan iborat:

a) Jarayonlarni optimallashtirish – mahsulotlar harakati va buyurtmalarni bajarish jarayoni avtomatlashtirilgan tizim orqali boshqarilib, operatsion samaradorlik oshadi.

b) Tezlik va aniqlikni oshirish – robotizatsiya va dasturiy ta’minot yordamida buyurtmalarni tez va xatoliklar minimal bo‘lgan holda bajarish mumkin.

c) Ombor maydonidan samarali foydalanish – mahsulotlar yuqoriga qarab saqlash tizimlarida joylashtiriladi, bu esa ombor maydonini maksimal darajada ishlatishga imkon beradi.

d) Ishchi kuchi xarajatlarini kamaytirish – inson ishtirokini minimal darajada talab qiluvchi tizimlar ishchi kuchi xarajatlarini sezilarli darajada qisqartiradi.

e) Zaxira nazoratini avtomatlashtirish – mahsulotlar real vaqt rejimida kuzatiladi, inventarizatsiya va hisob-kitob jarayonlari tizim tomonidan boshqariladi.

Avtomatlashtirilgan omborlarning tarkibiy elementlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

a) Dasturiy ta’minot – WMS (Warehouse Management System) va boshqa tizimlar yordamida barcha ombor operatsiyalari boshqariladi.

b) Robotlashtirish va mexanik uskuna – konveyerlar, shatl tizimlari, kran-shhtabelerlar mahsulotlarni tez va aniq harakatlantirishga xizmat qiladi.

c) Sensorlar va identifikatsiya tizimlari – mahsulotlarni skanerlar, QR-kodlar yoki RFID orqali kuzatish va boshqarish imkonini beradi.

d) Avtomatik komplektlash va yetkazib berish tizimlari – buyurtmalarni yig‘ish, qadoqlash va yetkazib berish jarayonlari minimal inson ishtirokida amalga oshiriladi.

Avtomatlashtirilgan omborlar, shuningdek, boshqa ombor tizimlari bilan integratsiyalashib, markazlashgan yoki hududiy omborlar bilan birgalikda ishlaydi. Bu tizimlar nafaqat tez va ishonchli yetkazib berish imkonini yaratadi, balki kompaniyalarga logistika jarayonlarini raqamlashtirish va umumiy xarajatlarni kamaytirishda katta yordam beradi.

4. Sovutgichli omborlar – bu tez buziluvchi mahsulotlar, muzlatilgan va haroratga sezgir mahsulotlarni saqlash uchun mo‘ljallangan maxsus binolar yoki xonalar hisoblanadi. Ular oziq-ovqat, farmatsevtika, kimyo sanoati va boshqa mahsulot turlarini sifatini saqlab qolish uchun ishlatiladi. Bunday omborlarda mahsulotlar saqlanishi uchun past harorat rejimi ta’minlanadi, bu esa ularning sifatini uzoq muddat davomida saqlashga yordam beradi.

Sovutgichli omborlarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

a) Mahsulot sifatini saqlash – harorat va namlikni nazorat qilish orqali mahsulotlarning sifati va xavfsizligi ta’minlanadi.

b) Muzlatilgan mahsulotlarni uzoq muddat saqlash – go‘sht, baliq, meva-sabzavot va boshqa tez buziluvchi mahsulotlar uchun optimal sharoit yaratadi.

c) Logistika jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash – sovutgichli omborlar orqali mahsulotlarni ombordan yetkazib berish jarayoni samarali tashkil etiladi, shu bilan yetkazib berish zanjirida sifat va xavfsizlik nazorat qilinadi.

d) Tezkor va xavfsiz yuklash/chiqarish – maxsus jihozlangan rampalar va transport tizimlari mahsulotlarni tez va xavfsiz harakatlantirish imkonini beradi.

Sovutgichli omborlarning texnik va tashkiliy jihatlariga quyidagilar kiradi:

a) Xona va qurilma tarkibi – zamonaviy sovutgichli omborlar murakkab izolyatsiya tizimlari, sovutish va muzlatish uskunalari, shuningdek avtomatik harorat va namlik nazorati bilan jihozlangan.

b) Monitoring tizimlari – mahsulotlarni saqlash jarayonida real vaqt rejimida harorat, namlik va boshqa parametrlar kuzatiladi, bu esa sifatsiz mahsulotlar paydo bo‘lishining oldini oladi.

c) Sig‘im va zaxira imkoniyatlari – omborlar katta hajmdagi mahsulotlarni saqlashga mo‘ljallangan bo‘lib, bir vaqtning o‘zida turli turdagi mahsulotlarni joylashtirish imkonini beradi.

d) Sovutgichli omborlar zamonaviy logistika tizimida muhim o‘rin egallaydi. Ular nafaqat mahsulotlarni sifatli saqlashga xizmat qiladi, balki yetkazib berish jarayonini optimallashtiradi va xaridorlarga doimiy sifatli mahsulot yetkazib berilishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, ushbu omborlar hududiy va markazlashgan omborlar bilan integratsiyalashib, ta’minot zanjirida samaradorlikni oshiradi.

5. Tranzit omborlar – bu mahsulotlarni qisqa muddatli saqlash va ularni bir turdagi transportdan boshqasiga o‘tkazish jarayonini samarali tashkil etish uchun mo‘ljallangan maxsus omborlar tizimidir. Bunday omborlar ko‘pincha portlar, temir yo‘l stansiyalari va aeroportlar yaqinida joylashadi, shuningdek, zamonaviy e-tijorat va marketing platformalarida mahsulotlarni vaqtinchalik qabul qilish va keyingi yetkazib berish uchun ham qo‘llaniladi.

Tranzit omborlarning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

a) Qisqa muddatli saqlash – tranzit omborlar mahsulotlarni minimal vaqt davomida saqlab, ularni keyingi transportga tayyorlash imkonini beradi.

b) Yuklarni tezkor qayta ishlash – mahsulotlarni qabul qilish, tasniflash, komplektlash va yetkazib berish jarayonlari tezkor amalga oshiriladi.

c) Logistika zanjirini optimallashtirish – mahsulotlarni to‘g‘ri va samarali yo‘naltirish orqali yetkazib berish vaqtini qisqartiradi va xarajatlarni kamaytiradi.

d) E-tijorat platformalarida qo‘llanilishi – onlayn savdo maydonlarida sotuvchilar mahsulotlarini tranzit omborlarga jo‘natib, ularni keyinchalik markaziy yoki hududiy omborlarga yetkazish imkoniga ega bo‘ladi, bu esa yetkazib berish xarajatlarini kamaytiradi.

Tranzit omborlarning afzalliklari quyidagilardan iborat:

– mahsulotlarni tezkor qabul qilish va qayta jo‘natish imkoniyati;

– transport turini o‘zgartirish jarayonida samaradorlikni oshirish;

– logistika jarayonlarida xarajatlarni kamaytirish;

– Onlayn savdo va marketing platformalari uchun qulaylik, chunki mahsulotlar bir necha nuqtaga yetkazib berilmasdan oldin vaqtinchalik saqlanadi.

Tranzit omborlar logistika tizimining muhim qismi bo‘lib, ular transport va omborlash jarayonlarini uzluksiz va samarali amalga oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, ular markazlashgan va hududiy omborlar bilan integratsiyalashib, yetkazib berish zanjirining umumiy samaradorligini oshiradi va xaridorlarga tezkor yetkazib berish imkonini yaratadi.

6. Bojxona omborlari – bu import qilinadigan tovarlarni bojxona nazorati ostida vaqtincha saqlash uchun mo‘ljallangan maxsus xonalar yoki ochiq maydonlardir. Ushbu omborlar orqali mahsulotlar ichki bozorga chiqarilishidan oldin yoki reeksport qilinadigan tovar sifatida saqlanishi mumkin. Bojxona omborlarida saqlash jarayoni nafaqat jismoniy saqlashni, balki maxsus bojxona tartib-qoidalariga muvofiq yuritiladigan huquqiy va moliyaviy tartibni ham o‘z ichiga oladi.

Bojxona omborlarining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

a) Bojxona nazorati ostida saqlash – tovarlar bojxona ruxsati olinmagan holda ichki bozorga kiritilmaydi, bu esa nazoratni kuchaytiradi.

b) To‘lovlarni kechiktirish – bojxona to‘lovlari va soliqlar tovar omborda saqlanish davrida to‘lanmaydi, bu esa importchilar uchun moliyaviy qulaylik yaratadi.

c) Ichki bozorga yoki reeksportga tayyorlash – tovarlar bojxona omborlarida kerakli hujjatlar rasmiylashtirilgandan so‘ng ichki bozorga chiqariladi yoki boshqa mamlakatga jo‘natiladi.

d) Logistik jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash – bojxona omborlari import jarayonini soddalashtiradi, transport va omborlashni samarali tashkil qiladi.

Bojxona omborlarining afzalliklariga quyidagilar kiradi:

– import qilinadigan mahsulotlarni xavfsiz va nazorat ostida saqlash;

– bojxona to‘lovlarini kechiktirish orqali kapital oqimini optimallashtirish;

– tovarlarni ichki bozorga chiqarish yoki boshqa davlatlarga jo‘natish jarayonini tezlashtirish.

– logistika va yetkazib berish zanjirini samarali boshqarish imkoniyati.

Bojxona omborlari zamonaviy logistika tizimida muhim rol o‘ynaydi. Ular nafaqat mahsulotlarni nazorat ostida saqlashga xizmat qiladi, balki importchilar va eksportchilar uchun moliyaviy va operatsion qulayliklar yaratadi. Shu bilan birga, bojxona omborlari boshqa turdagi omborlar, masalan, tranzit yoki hududiy omborlar bilan integratsiyalashib, butun yetkazib berish zanjirining samaradorligini oshiradi.

Ombor infratuzilmasi – bu tovarlarni qabul qilish, saqlash, qayta ishlash va yetkazib berish jarayonlarini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan barcha moddiy, texnologik va axborot resurslarini o‘z ichiga oladigan tizimdir. Zamonaviy logistika sharoitida ombor infratuzilmasi faqat saqlash bilan cheklanmaydi, balki mahsulotlarni komplektlash, markirovka qilish, qayta qadoqlash, yetkazib berish va hatto qisqa muddatli ishlab chiqarish jarayonlarini ham qamrab oladi.

Ombor infratuzilmasining asosiy tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

1. Fizik ob’ektlar – ombor binolari, saqlash raflari, konteyner maydonchalari va yuk ko‘tarish-uskunalari. Ular mahsulotlarni xavfsiz va qulay sharoitda saqlash imkonini beradi.

2. Texnologik jarayonlar – tovarlarni qabul qilish, tartibga solish, saqlash, komplektlash, yetkazib berishga tayyorlash va chiqish operatsiyalari. Bu jarayonlar omborning samarali ishlashini ta’minlaydi va xatoliklarni kamaytiradi.

3. Axborot tizimlari – WMS (Warehouse Management System), barkod va QR-kod skanerlari, RFID texnologiyalari kabi tizimlar

ombordagi tovarlar oqimini real vaqt rejimida kuzatish, hisobini yuritish va zaxiralarni boshqarish imkonini beradi.

Ombor infratuzilmasining maqsadiga quyidagilar kiradi:

– tovarlarning uzluksiz harakatini ta’minlash va yetkazib berish jarayonini tezlashtirish;

– ombor operatsiyalarini avtomatlashtirish orqali xarajatlarni optimallashtirish;

– tovar zaxiralarini nazorat qilish va yetarli darajada saqlashni ta’minlash;

– yetkazib berish zanjirining turli bo‘g‘inlarida samaradorlikni oshirish.

Zamonaviy ombor infratuzilmasi nafaqat moddiy jihatlarni, balki jarayonlarni avtomatlashtirish va axborot oqimini boshqarishni ham qamrab oladi. Shu bilan birga, u butun logistika tizimining samarali ishlashini ta’minlovchi asosiy element hisoblanadi va kompaniyalar uchun raqobatbardosh afzallik yaratadi.

14.2. Yuklash-tushirish uskunalari.

Yuklash-tushirish uskunalari, xalqaro atamalar bilan aytganda MHE (Material-Handling Equipment), ombor va logistika tizimlarida yuklarni harakatlantirish, ko‘tarish, tartibga solish va saqlash jarayonlarini avtomatlashtirish yoki soddalashtirishga mo‘ljallangan barcha turdagi mexanik va qo‘lda ishlatiladigan vositalar majmuasini anglatadi. Ular nafaqat yuklarni bir joydan boshqa joyga tez va xavfsiz yetkazishda, balki ombor ichidagi operatsiyalarni samarali boshqarishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Yuklash-tushirish uskunalarining vazifalariga quyidagilar kiradi:

– yuklarni harakatlantirish. Ombor ichidagi yoki tashqi transport jarayonlarida yuklarni ko‘chirishni tezlashtiradi.

– Yuklash va tushirish. Transport vositalariga yuklarni tez va xavfsiz yuklash, hamda tushirish imkonini yaratadi.

– Saqlashni optimallashtirish. Stelaj, javon va paletlar bilan birgalikda yuklarni tartibga solish va ombor maydonidan maksimal foyda olish.

– Ish samaradorligini oshirish. Mehnat sarfini kamaytiradi, yuklarni tez va aniq joylashtirishni ta’minlaydi.

– Xavfsizlikni ta’minlash. Yuklarning shikastlanish xavfini kamaytiradi, ishchilar uchun xavfsiz ish muhitini yaratadi.

Asosiy turdagi yuklash-tushirish uskunalariga quyidagilar kiradi:

1. Vilkalik yuk ko‘targichlar (forkliftlar). Paletlar va og‘ir yuklarni ko‘tarish hamda harakatlantirish uchun universal vosita.

2. Stakerlash mashinalari. Yuqori balandlikdagi raflarda ishlashga mo‘ljallangan ko‘tarish va joylashtirish qurilmalari.

3. Konveyer tizimlari. Yuklarni belgilangan marshrut bo‘yicha uzatish, paketlash va saralash jarayonlarini avtomatlashtirish.

4. Ko‘tarmali platformalar va liftlar. Yuklarni turli darajalar orasida tez va xavfsiz harakatlantirish.

5. Qo‘lda ishlatiladigan aravachalar va trolleylar. Kichik yuklar va qisqa masofalar uchun.

6. Gidrobortlar va dock-levelerlar. Transport vositalariga yuklash va tushirish jarayonini soddalashtiradi.

Yuklash-tushirish uskunalarining faqat o‘zi yetarli emas; u samarali ishlashi uchun maxsus infratuzilma talab etiladi. Bunga ombor maydonining tartibi, stelajlar va javonlar, texnologik yo‘laklar, elektr tarmog‘i va dasturiy ta’minot (masalan, WMS – Warehouse Management System) kiradi. Shuningdek, ishchi kuchi va tajribali operatorlar ham yuklash-tushirish uskunalari tizimining to‘liq samarali ishlashi uchun muhim omildir.

Yuklash-tushirish uskunalari zamonaviy logistika tizimining ajralmas qismi bo‘lib, ular yordamida ombor va transport operatsiyalari tez, xavfsiz va samarali amalga oshiriladi. Yuklash-tushirish uskunalari tizimi ish unumdorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va yuklarni optimal boshqarish imkonini beradi, bu esa butun logistika zanjirining barqaror va tejamkor ishlashiga hissa qo‘shadi.

Yuklash-tushirish uskunalari – bu tovarlarni omborga joylashtirish, saqlash va yetkazib berish jarayonlarida ishlatiladigan turli mexanik, avtomatlashtirilgan yoki qo‘lda boshqariladigan vositalar majmuasi. Ularning asosiy vazifasi – ish samaradorligini oshirish, xavfsizlikni

ta’minlash, xarajatlarni kamaytirish va transport vositalarining aylanmasini tezlashtirishdir.

Yuklash-tushirish uskunalari asosiy turlari va vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Transport vositalari:

– karreta va aravachalar – bular qo‘lda, gidravlik yoki elektr motorli bo‘lib, yuklarni qisqa masofalarga yetkazishda ishlatiladi;

– yuqori darajali stakerlash mashinalari (richer track) – bular katta balandlikdagi raflarda ishlashga mo‘ljallangan;

– vilkalik yuk ko‘targichlar (forkliftlar) – bular paletlar va boshqa og‘ir yuklarni ko‘tarish va ko‘chirish uchun universal vosita.

2. Ko‘tarmali transport uskunalari:

– kranlar va talalar – bular og‘ir va katta o‘lchamli yuklarni ko‘tarish va harakatlantirish uchun ishlatiladi;

– liftlar va ko‘tarmali platformalar – bular turli darajalar orasida yuklarni harakatlantirish imkonini beradi.

3. Ombor texnikasi:

– konveyer tizimlari yuklarni belgilangan marshrut bo‘yicha uzatishda ishlatiladi, masalan, qutilar yoki paketlar;

– paletlarni o‘rash va qadoqlash mashinalari – bular paletlarga joylashtirilgan yuklarni tez va samarali tarzda qadoqlash imkonini beradi;

– stelaj va javonlar omborda yuklarni tartibga solish va saqlash uchun mo‘ljallangan.

Yuklash-tushirish uskunalari zamonaviy logistika tizimining ajralmas qismi bo‘lib, har qanday omborning samarali ishlashini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ular yordamida yuklar oqimi tez va xavfsiz tarzda boshqariladi, shuningdek, omborning maydoni va resurslari optimal tarzda ishlatiladi.

14.3. Qadoqlash logistikasi.

Qadoqlash logistikasi – bu mahsulotlarni transportga tayyorlash jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va boshqarish tizimi bo‘lib, uning asosiy maqsadi yuklarning xavfsizligi, yetkazib berish samaradorligi va

saqlash sharoitlarini ta’minlashdir. Ushbu jarayon nafaqat mahsulotlarni paketlashni o‘z ichiga oladi, balki ularning transport va ombor operatsiyalaridagi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Qadoqlash logistikasi vazifalari quyidagilardan iborat:

– yuklarni himoyalash. Mahsulotlarni tashish va saqlash jarayonida shikastlanishdan himoya qilish;

– samarali transportni ta’minlash. Mahsulot hajmi, og‘irligi va shaklini hisobga olgan holda yuk tashish xarajatlarini kamaytirish va joydan samarali foydalanish;

– ombor tizimiga moslashuv. Qadoqlash ombor ichidagi saqlash va yuklash-tushirish operatsiyalariga qulay bo‘lishi kerak;

– ma’lumot taqdim etish. Qadoqlash yorliqlari va belgilar orqali mahsulot haqida to‘liq ma’lumotni yetkazish, jumladan, tarkibi, og‘irligi, manzili va saqlash shartlari.

Qadoqlash jarayonining asosiy bosqichlariga quyidagilar kiradi:

– rejalashtirish. Mahsulot turini, miqdorini va transport yo‘nalishini hisobga olib, optimal qadoqlash usullarini aniqlash.

– materiallar tanlovi. Karton, plastik, qog‘oz, plyonka, paletlar va boshqa himoya vositalarini tanlash.

– qadoqlash texnologiyasi. Mahsulotlarni biriktirish, paketlash, muhrlash va markirovka qilish jarayonlari.

– Nazorat. Qadoqlash sifatini, shikastlanish ehtimolini va transportga tayyorgarlikni tekshirish.

Qadoqlash logistikasi afzalliklariga quyidagilar kiradi:

– xavfsizlikni oshirish. Yuklar transport va saqlash jarayonida shikastlanish xavfi kamayadi.

– samaradorlik. Mahsulotlar tez va oson yuklanadi, joydan optimal foydalanish ta’minlanadi.

– transport xarajatlarini kamaytirish. Yuk hajmi va og‘irligi optimal bo‘lgani uchun tashish xarajatlari pasayadi.

– mijozlarga qulaylik. Belgilangan va standart qadoqlash mijozlar uchun ham qulaylik yaratadi va mahsulotni tezkor identifikatsiya qilish imkonini beradi.

Qadoqlash logistikasi – bu mahsulotlarni transportga tayyorlash jarayonini rejalashtirish, uni joriy etish va boshqarish tizimi bo‘lib, uning asosiy maqsadi yuklarning xavfsizligi, ishonchliligi va yetkazib berish samaradorligini ta’minlashdir. Ushbu jarayon mahsulotlarni shikastlanishdan himoya qilish, ularni saqlash va tashish qulayligini oshirish, shuningdek, yetkazib berish zanjirida jarayonlarni yagona tizimga birlashtirishga xizmat qiladi.

Transport qadoqlash – bu mahsulotni uzoq muddatli saqlash, yuklash va tushirish jarayonlarida xavfsizlikni ta’minlash, shuningdek, tashish va ko‘chirishda qulaylik yaratadigan universal vosita hisoblanadi. U mahsulotni har qanday harakatlanish jarayonida himoya qiladi va transport operatsiyalarining samaradorligini oshiradi.

Transport qadoqlash logistika tizimida mustaqil konstruktiv element sifatida qaraladi va u turli taraflar – mahsulot ishlab chiqaruvchisi, logistik xizmat ko‘rsatuvchi kompaniya yoki yukni buyurtma qilgan firma – tomonidan ishlatilishi mumkin. Bu esa qadoqlash tizimini nafaqat mahsulotni himoya qiluvchi vosita sifatida, balki yetkazib berish zanjirining muhim komponenti sifatida ham ko‘rishga imkon beradi.

Qadoqlash logistikasi zamonaviy ta’minot zanjirining ajralmas qismi bo‘lib, u mahsulotni himoya qilish, tashish va saqlash jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va yetkazib berish tezligini oshirishga xizmat qiladi. Transport qadoqlashning to‘g‘ri tanlovi va samarali boshqarilishi butun logistika tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Qisqacha xulosalar

Saqlash, yuklash va qadoqlash infratuzilmasi zamonaviy logistikaning asosiy elementlari bo‘lib, mahsulotlarni yetkazib berish zanjirida samaradorlik, xavfsizlik va tezlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Omborlar tizimi mahsulotlarni qabul qilish, saqlash, komplektlash va yetkazib berish jarayonlarini tashkil etadi, ularning turli turlari (markazlashgan, hududiy, avtomatlashtirilgan, sovutgichli,

tranzit va bojxona omborlari) har xil ehtiyojlarga javob beradi va logistika oqimlarini optimallashtiradi.

Yuklash-tushirish uskunalari esa ombor ichidagi va tashqi transport jarayonlaridagi harakatlarni tezlashtiradi, mehnat unumdorligini oshiradi hamda mahsulotlarni shikastlanishdan himoya qiladi. Zamonaviy MHE tizimlari mexanik, elektron va avtomatlashtirilgan elementlarni birlashtirib, logistika operatsiyalarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Qadoqlash logistikasi esa mahsulotni transport va saqlash jarayonlarida himoya qilish, yetkazib berish samaradorligini oshirish va ombor operatsiyalariga moslashuvni ta’minlashga xizmat qiladi. Transport qadoqlash orqali yuklarning xavfsizligi, yuklash-tushirish jarayonlarining soddaligi va yetkazib berish tezligi oshiriladi, bu esa butun ta’minot zanjirining barqarorligini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, saqlash, yuklash va qadoqlash infratuzilmasi bir-biri bilan chambarchas bog‘langan tizim bo‘lib, u logistika jarayonlarini samarali, xavfsiz va tez amalga oshirishga imkon yaratadi. Ushbu infratuzilmani rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish kompaniyalarga raqobatbardoshlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlarga sifatli xizmat ko‘rsatishni ta’minlash imkonini beradi.

Tayanch so‘z va iboralar: mahsulotlarni qabul qilish va joylashtirish, saqlash, komplektatsiya va yetkazib berishga tayyorlash, zaxiralarni nazorat qilish, markazlashgan omborlar, ichki ehtiyojlar uchun omborlar, taqsimot markazlari, hududiy omborlar, yetkazib berishni tezlashtirish, avtomatlashtirilgan omborlar, sovutgichli omborlar, tranzit omborlar, yuklarni tezkor qayta ishlash, bojxona omborlari, yuklash-tushirish uskunalari.

O‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. Omborlar tizimi logistika jarayonida qanday asosiy vazifalarni bajaradi?
2. Markazlashgan va hududiy omborlar o‘rtasidagi asosiy farqlarni tushuntiring.

3. Avtomatlashtirilgan omborlarning asosiy afzalliklari nimalardan iborat?

4. Sovutgichli omborlar qaysi turdagi mahsulotlar uchun zarur va nima uchun?

5. Tranzit omborlar logistika jarayonida qanday rol o‘ynaydi?

6. Bojxona omborlari nima va ular qanday maxsus talablarni bajaradi?

7. Ombor infratuzilmasining asosiy elementlarini sanab bering va ularning vazifalarini tushuntiring.

8. Omborlarning samaradorligini oshirish uchun qanday texnologiyalar va tizimlar ishlatiladi?

9. Yuklash-tushirish uskunalari (MHE) logistika jarayonida qanday vazifalarni bajaradi?

10. Viloqchi yuk ko‘taruvchi, ricktrakk va konveyer tizimlari o‘rtasidagi farqni tushuntiring.

11. Yuklash-tushirish uskunalarining samaradorlik, xavfsizlik va xarajatlarni kamaytirishdagi rolini tahlil qiling.

12. Qaysi turdagi yuklash-tushirish uskunalari og‘ir va katta hajmli yuklarni ko‘tarish uchun ishlatiladi?

13. Ombor infratuzilmasida yuklash-tushirish uskunalari bilan birga qanday qo‘shimcha jihozlar ishlatiladi?

14. Qadoqlash logistikasi nima va uning asosiy maqsadlarini tushuntiring.

15. Transport qadoqlashning mahsulotni himoya qilishdagi ahamiyati nimada?

16. Qadoqlash jarayonida xavfsizlik va tezkorlikni ta’minlash uchun qanday amaliyotlar qo‘llaniladi?

17. Qadoqlash logistikasi va ombor infratuzilmasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qiling.

18. Qadoqlashning samarali tizimi logistika xarajatlarini qanday kamaytiradi?

19. Mahsulotni yetkazib berish zanjirida qadoqlashning rolini qisqacha tushuntiring.

XV BOB. AXBOROT TEXNOLOGIYALARI INFRATUZILMASI.

15.1. Zamonaviy logistika axborot texnologiyalari.

15.2. WMS, TMS va ERP tizimlari va ularning xususiyatlari.

15.3. RFID, IoT, GPS, Big Data va boshqa texnologiyalar orqali yuklarni kuzatish, prognoz qilish, real vaqtda boshqarish.

15.4. Axborot texnologiyalari logistik jarayonlarni shaffof, aniq va optimal holatga keltirish imkoniyatlari.

15.1. Zamonaviy logistika axborot texnologiyalari.

Zamonaviy logistika tizimlarining samarali ishlashi axborotni tez, aniq va shaffof uzatish, qayta ishlash hamda tahlil qilishga asoslanadi. Global raqobatning kuchayishi, mahsulotlarning yetkazib berish muddatiga qo‘yiladigan talablar, transport xarajatlarining oshib borishi logistika jarayonlarini raqamlashtirishni zaruratga aylantirdi. Shuning uchun logistika sohasida axborot texnologiyalari asosiy strategik omil sifatida e’tirof etilmoqda.

Boshqaruv qarorlarini asoslash doirasida axborotni qayta ishlash usullarining butun majmuasi sifatida tushuniladigan zamonaviy axborot texnologiyalari ushbu qayta ishlashga ish sharoitlari bilan qo‘yiladigan muayyan talablarni qondirishga qaratilgan.

Logistika axborot tizimlarining o‘ziga xos xususiyati - bu fikr-mulohazalarning mavjudligi[18]. Bu shuni anglatadiki, ishlab chiqarish va sotish faoliyati davomidagi ma’lum hodisalar ma’lumotni hosil qiladi, ular idrok etilgandan va qayta ishlangandan so‘ng boshqaruv qarorlarida aks etadi va bu hodisalarning borishini belgilaydi. Shunday qilib, ishlab chiqarish va sotish tizimi, logistikani boshqarish organlari va axborotni yig‘ish, uzatish, saqlash va qayta ishlash tizimining kombinatsiyasi avtomatik boshqaruv nazariyasida “yopiq halqa” deb ataladigan narsani tashkil qiladi. Logistikada boshqariladigan parametrlar turli xil materiallar oqimlarining turli xarakteristikalari - kirish, oraliq va chiqish.

[18] https://studfile.net/preview/5269988/page:33/

Ma’lumot to‘plash umumiy material oqimining turli nuqtalarida sodir bo‘lishi mumkin va logistika boshqaruvi qarorlari ham ushbu turli nuqtalarga ta’sir qilishi mumkin. Shunday qilib, mahalliy axborot sikllari paydo bo‘lishi mumkin va butun logistika axborot tizimi odatda ko‘p tsiklli.

Barcha ishlab chiqarish va sotish faoliyatini tashkil etish ma’lumotlarni yig‘ish nuqtalarini va ushbu ma’lumotlarga asoslangan logistika nazorati harakatlarini qo‘llashni belgilaydi. Bu axborot tizimining tuzilishini va uning mahalliy axborot zanjirlarini tashkil etuvchi quyi tizimlarga parchalanishini belgilaydi.

Logistika axborot tizimlari, har qanday qayta aloqa tizimlari kabi,ularning tuzilishiga qo‘shimcha ravishda, kechikish kattaligi va kuchayishi kabi miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Logistik qarorlarni qabul qilishda kechikishlar, bu qarorlarni qabul qilishga olib kelgan ma’lumotlarni olish bilan solishtirganda, kattaligi jihatidan farq qilishi va tartibga solinadigan materiallar oqimining turli nuqtalarida sodir bo‘lishi mumkin.

Qabul qilingan ma’lumotlarga asoslanib, qaror qabul qiluvchilar yuqori sifatli logistika boshqaruvini ta’minlashi kerak. Ya’ni, logistika menejmenti ta’siri ostida ishlab chiqarish va taqsimlash tizimi atrofdagi iqtisodiy muhit sharoitlari bilan belgilanadigan bitta o‘rnatilgan holatdan, shu muhitda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga mos keladigan yangi holatga o‘tishi kerak. Ushbu o‘tish talab qilinadigan sifat ko‘rsatkichlarini saqlab turganda amalga oshirilishi kerak.

Logistika axborot texnologiyalari — bu material oqimlarini boshqarish jarayonida zarur bo‘lgan ma’lumotlarni yig‘ish, uzatish, tahlil qilish va ulardan qaror qabul qilishda foydalanishni ta’minlaydigan dasturiy va texnik vositalar majmui[19].

[19] Boyjigitov S.K., Xo’jaxmedov U.A. Logistik xizmatlarni raqamlashtirish jarayonini tashkil etilishi. Moliyaviy hisobot auditini xalqaro standartlar asosida o‘tkazishning nazariy, tashkiliy va metodologik masalalar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari 2024 yil 15 noyabr kuni. Samarqand, SamISI, 2024. – 342-bet.

15.1-rasm. Logistika axborot texnologiyalari orqali erishish mumkin bo‘lgan xususiyatlar

15.2. WMS, TMS va ERP tizimlari va ularning xususiyatlari.

WMS, TMS va ERP zamonaviy korxonalarda logistika, ishlab chiqarish, moliya va resurslarni boshqarishni avtomatlashtiruvchi eng muhim axborot tizimlaridan hisoblanadi. Ularning har biri korxonaning ma’lum bir jarayonini optimallashtiradi, bir-biri bilan integratsiya qilinsa, korxona samaradorligi keskin oshadi[20].

WMS (Warehouse Management System) — bu omborlarni boshqarish tizimi bo‘lib, ombordagi barcha jarayonlarni aniq va tartibli yuritishga xizmat qiladi. WMS yordamida tovar qoldiqlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi, mahsulotlarni joylashtirish, qabul qilish, saralash va jo‘natish jarayonlari avtomatlashtiriladi. Ushbu tizim ombordagi xatoliklar va yo‘qotishlarni kamaytiradi, inventarizatsiya jarayonlarini tezlashtiradi va tovar aylanishi bo‘yicha batafsil hisobotlar taqdim etadi. Shuningdek, WMS mahsulotlarni joylashtirishda optimal joy tanlash, picking jarayonini tezlashtirish va ombor ichidagi

[20] Пулатов Муродхон Мусохон Угли Цифровые технологии в логистике: преобразование сферы и воздействие на эффективность // Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). 2023. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-v-logistike-preobrazovanie-sfery-i-vozdeystvie-na-effektivnost

harakatlarni yaxshilashga imkon beradi. WMS tizimining asosiy xususiyatlari:

Ombordagi tovar qoldiqlarini real vaqt rejimida nazorat qilish – kirim, chiqim, saqlash jarayonlari avtomatlashtiriladi.

Yuklarni joylashtirishni optimallashtirish – mahsulotlar hajmi, og‘irligi yoki aylanish tezligiga qarab eng qulay joyga qo‘yiladi.

Picking (yig‘ish) jarayonlarini avtomatlashtirish – buyurtmalarni yig‘ish jarayoni vaqtini qisqartiradi.

Inventarizatsiyani soddalashtirish – skanerlar, RFID texnologiyalar asosida aniq hisob yuritiladi.

Xatoliklar va yo‘qotishlarni kamaytirish – inson omili ta’siri qisqaradi, tovarlar aralashib ketish xavfi kamayadi.

Ombor logistikasining tezligini oshirish – yuklarni qabul qilish, joylashtirish va jo‘natish jarayonlari bir-biriga bog‘langan.

Tovar aylanishi bo‘yicha analitika – ombordagi harakatlar bo‘yicha hisobotlar shakllantiriladi.

TMS (Transportation Management System) — transport jarayonlarini boshqarishga mo‘ljallangan tizimdir. TMS orqali korxonalar transport vositalarining harakatini kuzatadi, jo‘natmalarni rejalashtiradi, marshrutlarni optimallashtiradi va tashish xarajatlarini kamaytiradi. TMS haydovchilar ishini boshqarish, yuklarni transport vositalariga to‘g‘ri taqsimlash, GPS monitoring orqali transport holatini kuzatish imkonini beradi. Ushbu tizim yetkazib berish tezligi, yoqilg‘i sarfi, tashish sifati va mijozlarga xizmat darajasini yaxshilaydi. Bundan tashqari, TMS orqali mijozlar yukning holatini real vaqtda kuzatishi mumkin.

TMS — korxonaning transport va tashish jarayonlarini rejalashtirish, monitoring qilish va optimallashtirishga mo‘ljallangan axborot tizimi. TMS tizimining asosiy xususiyatlari:

Marshrutlarni optimallashtirish – eng qisqa, tejamkor va xavfsiz yo‘nalishlarni taklif qiladi.

Transport vositalarini kuzatish (GPS monitoring) – har bir avtomobil real vaqtda kuzatiladi.

Yuk tashish xarajatlarini kamaytirish – yoqilg‘i sarfi, masofa va vaqt bo‘yicha optimal rejim tanlanadi.

Buyurtmalarni tashishga taqsimlash – yuklar hajmi, og‘irligi, transport imkoniyatlariga qarab avtomatik taqsimlanadi.

Haydovchilar ishini nazorat qilish – ish vaqti, tezlik, qoidabuzarliklar bo‘yicha ma’lumotlar yig‘iladi.

Tashish jarayonlari bo‘yicha hisobotlar – yetkazib berish vaqti, xarajatlar, transport samaradorligi o‘lchanadi.

Mijozlarga yetkazib berish jarayonini shaffof ko‘rsatish – “tracking” funksiyasi mavjud[21].

ERP (Enterprise Resource Planning) esa korxona resurslarini rejalashtirish tizimi bo‘lib, u butun korxona faoliyatini yagona axborot maydoniga birlashtiradi. ERP moliya, buxgalteriya, ta’minot, savdo, ishlab chiqarish, HR va logistika jarayonlarini yagona platformada boshqaradi. Bu tizim yordamida korxona ichidagi barcha bo‘limlar o‘zaro bog‘lanadi va har qanday jarayon bo‘yicha aniq ma’lumot almashadi. ERP tizimi strategik rejalashtirishni yaxshilaydi, xarajatlarni kamaytiradi, resurslar taqsimotini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yadi va korxona faoliyatini to‘liq nazorat qiladi. Shuningdek, ERP tizimi WMS va TMS tizimlari bilan integratsiya qilinib, logistika jarayonlarini ham to‘liq qamrab oladi.

ERP — korxonaning barcha asosiy biznes jarayonlarini yagona platformada birlashtirib boshqarishga mo‘ljallangan kompleks tizim. Unda moliya, HR, ta’minot, ishlab chiqarish, logistika, marketing va boshqa modullar mavjud. ERP tizimining asosiy xususiyatlari:

Korxonaning barcha bo‘limlarini yagona axborot tizimiga birlashtirish – resurslar harakati to‘liq nazorat qilinadi.

Moliya va buxgalteriya jarayonlarini boshqarish – to‘lovlar, xarajatlar, daromadlar, balans nazorati avtomatlashtiriladi.

Ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirish – xomashyo sarfi, ishlab chiqarish quvvati, buyurtmalar ketma-ketligi belgilanadi.

[21] https://www.cleverence.ru/articles/sklad-i-logistika/-informatsionnye-tehnologii-v-transportnoy-logistike-effektivnoe-primenenie-i-avtomatizatsiya/

Taminot va sotib olishni optimallashtirish – talab prognozi asosida buyurtmalar shakllantiriladi.

Kadrlar boshqaruvi (HRM) – xodimlar hisob, ish haqi, lavozimlar, KPIlar yuritiladi.

Logistika jarayonlari integratsiyasi – WMS va TMS tizimlari bilan bog‘lanib, umumiy boshqaruvni kuchaytiradi.

Analitika va BI – korxona faoliyati bo‘yicha chuqur tahliliy hisobotlar tayyorlanadi.

O‘zgaruvchan bozor talablariga tez moslashish – tizim moslashuvchan, kengaytiriladigan platforma.

Umuman olganda, WMS ombor jarayonlarini, TMS transport jarayonlarini, ERP esa korxonadagi barcha jarayonlarni boshqaradi. Ular birgalikda qo‘llanganda, korxona uchun to‘liq avtomatlashtirilgan, samarali va shaffof boshqaruv tizimi shakllanadi.

15.1-jadval

WMS – TMS – ERP tizimlarining o‘zaro bog‘liqligi

Tizim	Asosiy vazifasi	Qamrab oladigan jarayon	Boshqa tizimlar bilan bog‘liqligi	Integratsiya natijasi
WMS (Warehouse Management System)	Ombor jarayonlarini boshqarish	Tovar qabul qilish, joylashtirish, inventarizatsiya, picking, jo‘natish	ERP bilan – tovar qoldiqlari, buyurtmalar; TMS bilan – jo‘natish va yuklarni tayyorlash	Ombor jarayonlari tezlashadi, xatoliklar kamayadi
TMS (Transportation Management System)	Transport va yetkazib berish jarayonlarini boshqarish	Marshrutlash, yuk tarqatish, transport monitoringi, yetkazib berish nazorati	ERP bilan – buyurtmalar va yuklar; WMS bilan – ombordan yuk chiqishi ma’lumotlari	Yetkazib berish xarajatlari kamayadi, yo‘nalishlar optimallashadi
ERP (Enterprise Resource Planning)	Korxonaning barcha resurs va jarayonlarini boshqarish	Moliya, HR, ishlab chiqarish, ta’minot, savdo, logistika	WMS va TMS bilan – to‘liq logistika jarayonlarini integratsiya qiladi	Korxonaning barcha bo‘limlari yagona tizimda ishlaydi, boshqaruv aniq va shaffof bo‘ladi

WMS, TMS va ERP tizimlari korxona logistika va boshqaruv jarayonlarini bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda qo‘llab-quvvatlaydi. WMS ombor ichidagi harakatlarni boshqarib, tovar qoldiqlari va

jo‘natishga tayyor mahsulotlar haqida aniq ma’lumot beradi. TMS ushbu tovarlarni yetkazib berish jarayonini optimallashtiradi, marshrut larni belgilaydi va transportni nazorat qiladi. ERP esa korxonaning barcha bo‘limlari, shu jumladan WMS va TMSdan kelgan ma’lumotlarni yagona platformada birlashtirib, strategik boshqaruvni ta’minlaydi. Ularning integratsiyasi natijasida ombor, transport va umumiy boshqaruv jarayonlari uyg‘unlashadi, xarajatlar kamayadi, tezlik va aniqlik esa ortadi.

15.2-jadval

WMS – TMS – ERP tizimlarining Integratsiyalash

Integratsiya turi	WMS roli	TMS roli	ERP roli	Yakuniy natija
Buyurtmani bajarish jarayoni	Ombordan tovarni tayyorlaydi va jo‘natishga chiqaradi	Transportga yukni taqsimlaydi va yetkazib beradi	Buyurtma, mijoz, to‘lov va hisobotlarni boshqaradi	Buyurtmalar tez va aniq bajariladi
Zanjir bo‘ylab axborot almashinuvi	Ombor qoldig‘i haqida ERP va TMSga real vaqt ma’lumot uzatadi	Transport holati va yetkazilgan yuk haqida ERP va WMSga ma’lumot beradi	Barcha jarayonlarni yagona tizimda birlashtiradi	Axborot oqimi uzluksiz va sinxron bo‘ladi
Resurslarni rejalashtirish	Ombor sig‘imi va tovar aylanmasi bo‘yicha ma’lumot beradi	Transport quvvati va yuk oqimi bo‘yicha ma’lumot beradi	Umumiy rejalashtirishni amalga oshiradi	Resurslar optimal taqsimlanadi

15.2-jadval WMS, TMS va ERP tizimlarining integratsiyasi korxona bo‘ylab axborot almashinuvi va buyurtma bajarish jarayonini qanday yaxshilashini ko‘rsatadi. WMS ombordagi tovarlar bo‘yicha aniq ma’lumotlarni shakllantirib, TMSga yuk jo‘natishga tayyor ekanini bildiradi. TMS esa transport imkoniyatlarini hisobga olib, yuklarni yetkazib berishni tashkillashtiradi va jarayon haqida ERPga qayta ma’lumot uzatadi. ERP tizimi barcha bu ma’lumotlarni

birlashtirib, korxonaning umumiy rejalashtirishini, buyurtmalarni, moliyani va hisob-kitoblarni boshqaradi. Integratsiya natijasida buyurtmalar tezroq bajariladi, resurslar oqimi muvofiqlashadi va butun logistika zanjiri bo‘yicha shaffoflik va samaradorlik oshadi.

15.3. RFID, IoT, GPS, Big Data va boshqa texnologiyalar orqali yuklarni kuzatish, prognoz qilish, real vaqtda boshqarish.

Zamonaviy logistika tizimlarida yuklarni kuzatish, ularning holatini nazorat qilish va yetkazib berish jarayonini optimallashtirishda ilg‘or texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi. RFID, IoT, GPS, Big Data kabi texnologiyalar orqali yuk harakatini real vaqt rejimida nazorat qilish, prognozlar tuzish va boshqaruv sifatini oshirish imkoniyati yaratilgan.

RFID (Radio-Frequency Identification) texnologiyasi yuklarga biriktirilgan radiochiplar yordamida tovarlarni avtomatik aniqlash, skan qilish va ro‘yxatga olish imkonini beradi. Bu texnologiya omborlarda yoki tranzit jarayonida tovarni qo‘lda sanash zaruratini yo‘q qiladi, xatoliklarni kamaytiradi va yukning aniq qayerda ekanini bir zumda aniqlaydi. RFID yordamida yuklarning har bir birligi bo‘yicha tarix va harakat yo‘nalishini to‘liq nazorat qilish osonlashadi.

IoT (Internet of Things) texnologiyasi yuk tashish vositalari, konteynerlar, sensorlar va ombor uskunalarining internetga ulangan holatda ishlashini ta’minlaydi. IoT sensorlari yukning harorati, namligi, zarbaga uchragani yoki qadoq buzilgani kabi holatlarni aniqlab, logistika tizimiga darhol signal yuboradi. Bu ayniqsa farmatsevtika, oziq-ovqat, yengil buziladigan tovarlar yoki xavfli yuklarni tashishda muhim ahamiyat kasb etadi.

GPS (Global Positioning System) texnologiyasi yuk ortilgan transport vositasining real vaqt rejimida qayerda ekanini ko‘rsatadi. GPS orqali marshrutni optimallashtirish, transportning harakat tezligini nazorat qilish, yoqilg‘i sarfini kamaytirish va kechikish ehtimolini oldindan ko‘rish mumkin. Mijozlar uchun esa GPS asosidagi “Live Tracking” funksiyasi yetkazib berilayotgan yukning aynan qaysi nuqtada ekanini kuzatish imkonini beradi.

Big Data texnologiyalari katta hajmdagi logistika ma’lumotlarini tahlil qilish orqali samarali qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Big Data yordamida yuk tashish jarayonlaridagi muammolar, kechikish sabablari, yo‘nalish bo‘yicha yuk oqimi, mavsumiy o‘zgarishlar, transportning ishlash darajasi to‘g‘risida chuqur tahlillar o‘tkaziladi. Bu esa kelajakdagi talabni prognoz qilish, resurslarni rejalashtirish, yetkazib berish vaqtini aniq bashorat qilish imkonini beradi.

Shuningdek, bulut texnologiyalari barcha logistika ma’lumotlarini yagona platformada saqlab, ularni istalgan joydan boshqarish imkonini beradi. AI va Machine Learning esa transport qatnovi, yuk harakati, mijozlar buyurtmalari va ombor jarayonlari bo‘yicha avtomatik prognozlar tuzib, jarayonlarni optimallashtiradi.

Natijada, ushbu texnologiyalar integratsiyasi yuklarni to‘liq shaffoflikda kuzatish, jarayonni avtomatlashtirish va xatoliklarni kamaytirish imkonini beradi. Transport va logistika kompaniyalari uchun bu nafaqat tezkor boshqaruv, balki xarajatlarni kamaytirish, mijozlarga xizmat darajasini oshirish va butun logistika zanjirini maksimal samarali ishlashini ta’minlaydi.

Logistik korxonalarda texnologiyalardan foydalanish xususiyatlari

Logistik korxonalarda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish asosan yuklar harakati, ombor faoliyati, transport boshqaruvi va umumiy tarmoq samaradorligini oshirishga qaratilgan. Har bir texnologiya o‘ziga xos rol o‘ynaydi va ular birgalikda qo‘llanganda logistika zanjiri ancha yengillashadi.

RFID korxonalarda yuklarni avtomatik aniqlash va ro‘yxatga olishda qo‘l keladi. Omborda kirim-chiqimni minimal xatolik bilan yuritish, qadoqlangan mahsulotlarning aniq joylashuvini topish, inventarizatsiyani tezlashtirish uning asosiy afzalligi. Bu jarayon xodimlar yugur-yugurini kamaytiradi, ayniqsa katta omborlarda juda qo‘l keladi.

IoT sensorlari korxona uchun yukning sifat holatini nazorat qilishda juda muhim. Transport ichidagi harorat, namlik yoki tebranish

kabi koʻrsatkichlar buzilgan mahsulot xavfini kamaytiradi. Masalan, sovuq zanjir logistikasida IoT boʻlmasa, yarim tunda muzlab qolgan mahsulot bilan yugurishga toʻgʻri kelardi. Sensorlar esa bunga yoʻl qoʻymaydi.

GPS korxonalarda transportdagi yuklarning real vaqt harakatini kuzatish uchun ishlatiladi. Bu texnologiya transport kechikishlarini aniqlash, haydovchilarning intizomini baholash, yoqilgʻi sarfini nazorat qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, mijozga “yukingiz aynan qayerda turibdi” deb gapirishda ogʻizda koʻp gap qidirishga hojat qolmaydi.

Big Data esa korxona boshqaruvchilari uchun strategik qurol. Minglab buyurtmalar, yuzlab transportlar, turli yoʻnalishlar boʻyicha yigʻilgan ma’lumotlarni tahlil qilib, kelajakdagi yuk oqimini, talabni, xarajat darajasini oldindan bilishga yordam beradi. Logistika oʻz-oʻzidan tartibli boʻlib qolmaydi, demak katta ma’lumotlar bilan ishlash korxonani raqobatbardosh qiladi.

AI va Machine Learning korxonalarda marshrutlarni optimallashtirish, yuk taqsimotini avtomatik rejalashtirish, talab prognozlash, transport nosozliklarini oldindan aniqlash kabi vazifalarni bajaradi. Bir soʻz bilan aytganda, odamlar qilishi kerak boʻlgan jiddiy hisob-kitoblarni ular odamdan tezroq va aniqroq qiladi.

Bulut texnologiyalari esa korxonada ma’lumotlar almashuvini soddalashtiradi. Xodimlar, haydovchilar, mijozlar va boshqaruvchilarning hammasi bir xil ma’lumot asosida ishlashi logistika zanjirini sinxronlashtiradi. Har kim oʻzicha “bizda hamma narsa joyida” deb oʻylab yuradigan davrlar tugaydi.

Umuman olganda, ushbu texnologiyalar logistika korxonalarida tezkorlik, shaffoflik, xavfsizlik va samaradorlikni oshiradi. Korxona qanchalik koʻp avtomatlashtirilsa, shuncha kam asab yeyiladi. Logistikadagi eng yaxshi yutuq ham shudir.

15.4. Axborot texnologiyalari logistik jarayonlarni shaffof, aniq va optimal holatga keltirish imkoniyatlari.

Zamonaviy logistika tizimlarida axborot texnologiyalarining o‘rni tobora oshib bormoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida yuklarni kuzatish, transport harakatini boshqarish, omborlarni optimallashtirish, yetkazib berish tezligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, IoT, GPS, RFID, Big Data, bulut texnologiyalari va sun’iy intellekt kabi texnologiyalar logistika jarayonlarini shaffof, aniq va optimal yuritishda asosiy vosita hisoblanadi.

Birinchidan, axborot texnologiyalari jarayonlarning shaffofligini ta’minlaydi. GPS-monitoring, RFID-chiplar, IoT sensorlari orqali har bir yukning qayerda ekanini, qanday sharoitda saqlanayotganini, jo‘natma qaysi bosqichda qolganini real vaqt rejimida kuzatish mumkin. Bu mijozlarga yuk holatini onlayn kuzatish imkonini berib, ishonch darajasini oshiradi. Korxona ichida esa har bir operatsiya – ombor qabul qilishdan tortib mijozga yetkazib berishgacha – raqamli izga ega bo‘ladi va jarayonlar bo‘yicha yashirin harakatlar, yo‘qotishlar va kechikishlar oldi olinadi.

Ikkinchidan, axborot texnologiyalari logistika jarayonlarining aniqligini oshiradi. RFID va IoT yordamida tovarlar sonini qo‘lda sanash, hujjatlarni qayta-qayta tekshirish zarurati kamayadi. Avtomatlashtirilgan tizimlar xatolik probabilitetini pasaytiradi, tovar qoldiqlari, jo‘natma raqamlari, yetkazib berish vaqti kabi ma’lumotlar inson omilidan xoli ravishda aniq qayd etiladi. ERP, WMS va TMS tizimlari orqali ombor, transport va moliyaviy jarayonlar yagona platformada sinxronlashgan holda yuritiladi.

Uchinchidan, axborot texnologiyalari logistika jarayonlarini optimal holatga keltiradi. Big Data tahlillari yordamida yuk oqimi, yo‘nalishlar, talab prognozlari, transport yuklanishi, mavsumiy o‘zgarishlar bo‘yicha chuqur tahlillar olib boriladi. Sun’iy intellekt asosidagi algoritmlar eng tejamkor marshrutni tanlaydi, transport vositalarini to‘g‘ri taqsimlaydi, ortiqcha xarajatlarni qisqartiradi va yetkazib berish vaqtini qisqartiradi. Shuningdek, bulut texnologiyalari

orqali korxonaning barcha bo‘limlari yagona ekotizimda ishlaydi, ma’lumot almashuvi tezlashadi va qaror qabul qilish sifati oshadi.

Natijada, axborot texnologiyalarining logistika jarayonlariga joriy qilinishi korxonalar uchun strategik raqobat ustunligi yaratadi. Jarayonlarning avtomatlashtirilishi, shaffoflik, tezkor boshqaruv, xarajatlarni kamaytirish, mijozlarga xizmat sifatining oshishi va xavflarni oldindan prognoz qilish imkoniyatlari logistika tizimini yanada samarali qiladi. Shu bois, raqamli texnologiyalarni qo‘llash logistik korxonalarning zamonaviy talablarga mos bo‘lishi uchun eng asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Transport logistikasidagi asosiy IT vositalari

Amalda kompaniyalar turli raqamli yechimlardan foydalanadi, jumladan, ichki BI tizimlari, bulutli platformalar va marshrut, park va yetkazib berishni boshqarish uchun mobil ilovalar. Quyida logistika jarayonlarini avtomatlashtirish va takomillashtirishga yordam beradigan asosiy texnologiyalar turlari keltirilgan.

TMS (Transport boshqaruv tizimi) — transportni boshqarish tizimlari sizga marshrutlarni rejalashtirish, avtotransport yuklanishini nazorat qilish va onlayn buyurtmalarni kuzatish imkonini beradi.

GPS monitoringi va telematika avtomobilning joylashuvi, tezligi, yoqilg‘i sarfi va haydovchining haydash uslubini kuzatishga yordam beradi.

Elektron hujjat aylanishi (EDM) yuklarni qayta ishlashni tezlashtiradi, xatolar xavfini kamaytiradi va nazorat qiluvchi organlar bilan ishlashni osonlashtiradi.

Bulutli platformalar jo‘natishda ishtirok etuvchi barcha tomonlar: ombor, tashuvchi va mijoz o‘rtasida ma’lumotni real vaqt rejimida sinxronlashtirish imkonini beradi.

IT tizimlari yordamida kompaniyalar transport xarajatlarini samarali kuzatib borishlari va boshqarishlari mumkin. Logistika xizmatlarini buxgalteriya hisobi va boshqaruv tahlili tizimlari bilan integratsiyalashuvi alohida ahamiyatga ega. Bu har bir buyurtma, marshrut va transport turi uchun shaffoflikni ta’minlaydi.

15.3-jadval

Zamonaviy mobil logistika yechimlari

Funksionallik	Foyda
Onlayn marshrut navigatsiyasi	Sayohat vaqtini qisqartiring va tirbandlikdan qoching
Yetkazib berish holati haqida ogohlantirishlar	Mijozlarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash
Yuklarni suratga olish	Yetkazib berish sifatini nazorat qilish
Elektron imzolarni yig‘ish	Hujjatlar aylanishini tezlashtirish

Har bir soha xodimi yagona raqamli tarmoqqa ulanganda, barcha logistika boshqariladigan, o‘lchanadigan va tahlil qilinadigan bo‘ladi.

Transport logistikasi butun ta’minot zanjirining asosiy elementidir. Yetkazib berishni to‘g‘ri boshqarish mahsulot narxiga, mijozlarga xizmat ko‘rsatish darajasiga va umumiy biznes barqarorligiga bevosita ta’sir qiladi.

Biroq, qo‘lda tashishni boshqarish har doim inson xatosi, ma’lumotlarni tezda tahlil qila olmaslik va masshtabni o‘lchash qiyinligi tufayli yo‘qotishlarga olib keladi. Shu sababli avtomatlashtirish 2025-yilda logistikani rivojlantirish uchun shunchaki trend emas, balki amaliy zaruratga aylanib bormoqda.

15.4-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, axborot texnologiyalari logistika jarayonlarini shaffof, aniq va optimal boshqarish imkonini beruvchi asosiy omil hisoblanadi. Zamonaviy IT vositalari – RFID, IoT, GPS, Big Data, bulut xizmatlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari – yuk harakati, transport vositalari va ombor jarayonlarini real vaqt rejimida nazorat qilishni ta’minlaydi. Bu esa logistika korxonalarida resurslardan foydalanishni optimallashtiradi, operatsion xarajatlarni kamaytiradi va jarayonlarning uzluksizligini oshiradi.

15.4-jadval

Axborot texnologiyalarining logistika jarayonlariga ta’siri

Axborot texnolo-giyasi	**Logistik jarayonlarni shaffoflashtirish imkoniyati**	**Jarayonlarni aniq boshqarish imkoniyati**	**Jarayonlarni optimal holga keltirish imkoniyati**	**Qo‘llanilishi (logistik korxonalar va korxona logistika bo‘limlari)**
RFID	Yuklarning qayerda ekanini avtomatik aniqlash, noto‘g‘ri hisobni bartaraf etish	Har bir qadoq yoki birlik bo‘yicha aniq ma’lumotlar	Zaxiralarni to‘g‘ri joylashtirish, ortiqcha saqlashni kamaytirish	Omborlar, distribyutorlar, eksport-import korxonalari
GPS monitoring	Transport harakatini onlayn kuzatish orqali to‘liq shaffoflik	Yetkazib berish vaqtini aniqlik bilan nazorat qilish	Marshrutlarni optimallashtirish, yoqilg‘i tejamkorligi	Transport-logistika firmalari, ekspeditorlik xizmatlari
IoT sensorlari	Yuk holati (harorat, namlik, zarba) bo‘yicha onlayn ma’lumot	Noaniqliklarni oldindan aniqlash, xavfli o‘zgarishlarni sezish	Buziluvchan tovarlarni optimal tashish, talafotlarni kamaytirish	Oziq-ovqat, farmatsevtika, kimyo logistikasi
WMS tizimi	Ombor ichidagi barcha jarayonlar shaffof ko‘rinadi	Inventarizatsiyadagi xatoliklar yo‘qoladi, real-vaqt ma’lumotlar	Tovar joylashuvi, picking va jo‘natish tezligini oshiradi	Ombor logistika bo‘limlari, 3PL korxonalar
TMS tizimi	Transport yuklamalari va marshrutlari shaffof ko‘rinadi	Transport quvvatidan aniq foydalanish	Yetkazib berishni tezlashtirish, xarajatlarni kamaytirish	Transport bo‘limlari, tashqi logistika operatorlari
ERP tizimi	Barcha bo‘limlar o‘zaro ochiq ma’lumot almashadi	Jarayonlar yagona tizimda aniq boshqariladi	Resurslar optimal taqsimlanadi, operatsion xarajat kamayadi	Yirik ishlab chiqarish va savdo korxonalari
Big Data analiz	Tovar oqimlari, mijoz talablari shaffof tahlil qilinadi	To‘g‘ri prognozlar va ma’lumotga asoslangan qarorlar	Talab prognozi, transport yuklamasi va ombor aylanmasini optimallash-tirish	Yirik logistika tarmoqlari, rejalashtirish bo‘limlari
Bulut texnolo-giyalari	Ma’lumotlar yagona platformada to‘planadi	Uzoqdan boshqarish qulayligi, xatoliklarning kamayishi	Moslashuvchan va tezkor boshqaruv, xarajatlarning kamayishi	Har qanday logistika bo‘limi, 3PL/4PL operatorlari
AI va Machine Learning	Jarayonlar bo‘yicha intellektual nazorat va prognozlar	Avtomatik tahlil asosida aniq qaror qabul qilish	Marshrut, yuk hajmi, zaxira darajasi bo‘yicha eng yaxshi variantlarni topish	Katta hajmda ishlovchi logistika tizimlari

Korxonalar logistika bo‘limlari uchun IT texnologiyalarining joriy etilishi yetkazib berish zanjiridagi barcha bosqichlar bo‘yicha aniq ma’lumot almashinuvi, kechikishlarning oldini olish, talabni prognoz qilish va mijozlarga xizmat ko‘rsatish darajasini oshirishga yordam

beradi. Natijada logistika jarayonlari maksimal darajada avtomatlashtiriladi, qaror qabul qilish tezlashadi va butun zanjir bo‘yicha shaffoflik ta’minlanadi. Axborot texnologiyalari orqali logistika tizimi real vaqtga moslashuvchan, tezkor va samarador boshqaruv mexanizmiga aylanadi.

Qisqacha xulosalar

Axborot texnologiyalari infratuzilmasi korxona faoliyatining samarali yuritilishi uchun zarur bo‘lgan apparat, dasturiy ta’minot, tarmoqlar, ma’lumotlar bazalari va xavfsizlik vositalarini o‘z ichiga oladi. U logistika jarayonlarini avtomatlashtirish, real vaqt rejimida nazorat qilish, ma’lumotlarni tezkor almashish va qaror qabul qilishni osonlashtirish imkonini beradi. Kuchli infratuzilma korxonaning ichki va tashqi jarayonlarini shaffof, aniq va optimal holatga keltiradi hamda resurslarni samarali taqsimlash, xarajatlarni kamaytirish va xizmat sifatini oshirishni ta’minlaydi.

Axborot texnologiyalari infratuzilmasi korxonaning barcha asosiy jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan apparat vositalari (serverlar, kompyuterlar, skanerlar, sensorlar), dasturiy ta’minot (ERP, WMS, TMS, CRM), tarmoqlar (mahalliy va global), ma’lumotlar bazalari va kiberxavfsizlik tizimlarini o‘z ichiga oladi.

Logistik korxonalarda bu infratuzilma yuklarni kuzatish, ombor va transport jarayonlarini real vaqt rejimida nazorat qilish, buyurtmalarni samarali boshqarish va xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi. Shu bilan birga, axborot texnologiyalari infratuzilmasi qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi, jarayonlarni shaffof va aniq qiladi hamda resurslarni optimal taqsimlashga yordam beradi. Kuchli va barqaror infratuzilma korxonaning raqobatbardoshligini oshiradi va logistika bo‘limlarining samaradorligini maksimal darajada ta’minlaydi.

Tayanch so‘z va iboralar. Zamonaviy logistika axborot texnologiyalari. WMS (Warehouse Management System) – omborni boshqarish, TMS (Transportation Management System) – transportni samarali boshqarish, ERP (Enterprise Resource Planning) – korxonaning barcha resurslarini yagona tizimda boshqarish imkonini

beradi. RFID (radiochastotali identifikatsiya), IoT (internet vositalar), GPS, Big Data va boshqa texnologiyalar orqali yuklarni kuzatish, prognoz qilish, real vaqtda boshqarish amalga oshiriladi. Axborot texnologiyalari logistik jarayonlarni shaffof, aniq va optimal holatga keltirish uchun zarurdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Zamonaviy logistika axborot tizimlari qaysi asosiy vazifalarni bajaradi?
2. Logistika jarayonlarini avtomatlashtirishda eng ko‘p qo‘llaniladigan axborot texnologiyalari qaysilar?
3. Axborot texnologiyalari logistika samaradorligini qanday oshiradi?
4. Zamonaviy axborot tizimlari orqali xarajatlarni kamaytirish va vaqtni tejash qanday amalga oshiriladi?
5. WMS tizimi qanday jarayonlarni boshqaradi va uning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
6. TMS tizimi transport va tashish jarayonlarini qanday optimallashtiradi?
7. ERP tizimi korxona resurslarini boshqarishda qanday rol o‘ynaydi?
8. WMS, TMS va ERP tizimlarining o‘zaro integratsiyasi korxona faoliyatini qanday samarali qiladi?
9. IoT qurilmalari yuklarni real vaqt rejimida nazorat qilishda qanday yordam beradi?
10. GPS texnologiyasi transportni boshqarishda va yetkazib berishda qanday afzalliklar beradi?
11. Big Data yordamida logistika jarayonlarini prognoz qilish va optimallashtirish qanday amalga oshiriladi?
12. Axborot texnologiyalari logistik korxonalarda jarayonlarni shaffof va aniq qilishda qanday rol o‘ynaydi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

I. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent : Adolat, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. 30.04.2023. https://lex.uz/docs/-6257288
3. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2019-yil 5-noyabr, O‘RQ–580.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Bojxona kodeksi” (yangi tahrir). – 2022-yil 25-yanvar, O‘RQ–740.
5. O‘zbekiston Respublikasining 25.02.2021 yildagi “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida” O‘RQ-677-son Qonuni, https://lex.uz/docs/-5307886
6. O‘zbekiston Respublikasining “Baholash faoliyati to‘g‘risida”19.08.1999 yildagi 811-I-son Qonuni,
7. O‘zbekiston Respublikasining 22.12.2010 yildagi “Rieltorlik faoliyati to‘g‘risida” O‘RQ-269-son Qonuni. https://lex.uz/docs/1714042
8. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2019-yil 10-may, O‘RQ–537.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2019-yil 25-dekabr, O‘RQ–598.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillari to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2022-yil 28-iyul, O‘RQ–784.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Markaziy bank to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020-yil 11-noyabr, O‘RQ–642.
12. O‘zbekiston Respublikasining “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2023-yil 3-iyul, O‘RQ–850.
13. O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”ги Qonuni. – 2021-yil 23-noyabr, O‘RQ–730.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston – infratuzilma taraqqiyoti” dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-postanovasi. – 2020-yil 24-noyabr.

15. Prezidentning PF–5611-son Farmoni “Bojxona tizimini raqamlashtirish va ‘Yagona darcha’ tamoyilini joriy etish”. – 2019-yil 24-yanvar.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘ZBEKISTON — 2030” STRATEGIYASI TO‘G‘RISIDA” Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son. https://lex.uz/ru/docs/-6600413

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Digital Uzbekistan – 2030” PF–6079-son Farmoni. – 2020-yil 5-oktabr.

18. Prezidentning PF–6250-son Farmoni “Infratuzilma loyihalarini davlat kafolati bilan moliyalashtirish”. – 2021-yil 30-iyul.

19. Vazirlar Mahkamasining “Transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish konsepsiyasi (2020–2030)” қарори. – 2020-yil 17-iyun.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.12.2022 yildagi 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-436-son qarori, https://lex.uz/uz/docs/-6303230?ONDATE=29.02.2024

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi. Birja va uning iqtisodiy roli. Tashqi iqtisodiy aloqalar bo‘limi nashri, 2020

II. Asosiy adabiyotlar

37. Abdukarimov B. Bozor infratuzilmasi va logistika asoslari. – T.: “Fan va texnologiya”, 2020.

38. Abdullayev, R. Tovar birjalari va ularning iqtisodiy ahamiyati. O‘zbekiston iqtisodiyoti jurnali, 2020.

22. Ahmedov D.Q., Zaxidov G.E. ва бошқ. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari. – Toshkent, 2018.

39. Akbarov, S. Moliyaviy birjalar va risklarni boshqarish mexanizmlari. O‘zbekiston Milliy Universiteti Ilmiy jurnali, 2020.

40. Akmalov A. Birjalar va moliyaviy bozorlardagi infratuzilma. O‘zbekiston iqtisodiyotining hozirgi muammolari. Tashkent: Fan va texnika, 2019.

41. Armstrong, M. Human Resource Management Practice. – Kogan Page, 2020.

42. Asian Development Bank (ADB). *Uzbekistan Country Infrastructure Assessment.* – Manila, 2022.

23. Babayev N., Xolmamatov D.H., Boyjigitov S.K. Amaliy marketing. – Samarqand : STEP-SEL, 2022.

43. Ballou, R.H. Business Logistics/Supply Chain Management. Pearson, 2014.

24. Boboev N. Logistika. – Samarqand : SamISI, 2021.

44. Bowersox D.J., Closs D.J., Cooper M.B. Supply Chain Logistics Management. – McGraw-Hill, 2013.

45. Christopher M. Logistics & Supply Chain Management. – Pearson, 2016.

46. Christopher, M. Logistics & Supply Chain Management. Pearson Education, 2016.

47. Christopher, M. Logistics and Supply Chain Management. – Pearson, 2020.

25. Ergashxadjayeva Sh.J., Yusupov M., Xakimov Z., Abdurahmonova M. Tovarlar va xizmatlar marketingi. – Toshkent : Iqtisodiyot, 2019.

48. Flyvbjerg B. et al. Megaprojects and Risk. – Cambridge University Press, 2013.

49. Flyvbjerg B. et al. *Megaprojects and Risk.* – Cambridge University Press, 2013.

26. G‘ofurov M.E. O‘zbekiston iqtisodiyotida infratuzilmani modernizatsiya qilish yo‘nalishlari. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2021.

50. Greaver, M. Strategic Outsourcing and Consulting Practice. – Amazon Books, 2019.

51. Hugos, M. Essentials of Supply Chain Management. Wiley, 2018.

27. Ibodov K.M. Marketing. – Toshkent, 2019.

28. Ibragimov I.X. Bozor va logistika infratuzilmasi. – SamISI, 2025.

52. Iskandarov, X. Investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlari va ularning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri. O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2020.

53. Jo‘rayev, Q. Audit va iqtisodiy tahlil asoslari. – T.: “Sharq”, 2018.

54. Jochimsen R**.** Theorie der Infrastruktur: Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung. — Tübingen: Mohr Siebeck, 1966.

55. Karimov, M. Metall bozorlar va tovar birjalari: nazariy va amaliy jihatlari. Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, 2022.

56. Koppenjan J., Enserink B. *Public–Private Partnerships in Developing Countries.* – Routledge, 2018.

57. Kotler, P., & Keller, K. Marketing Management. – Pearson, 2019.

58. Kotler, P., Keller, K.L. Marketing Management. Pearson, 2016.

59. Laudon, K.C., Laudon, J.P. Management Information Systems: Managing the Digital Firm. Pearson, 2020.

29. Mahmudov N.M., Asqarova M.T., Umarov I.Yu. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlash. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2014.

30. Mahmudov N.M., Shakarov A.B. Makroiqtisodiyot. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021.

60. Nazarov D. Standartlashtirilgan aktivlar va tovarlar bozorining rivojlanishi. O‘zbekiston moliya va bank ishi. 2022.

61. Norqobilov, B. Logistika jarayonlarini boshqarish va optimallashtirish. – T.: “Muhandis”, 2021.

62. OECD. Competition Law and Policy Review in Uzbekistan. – Paris, 2022.

63. OECD. *Green Infrastructure Finance: Framework and Options for Uzbekistan.* – Paris, 2023.

64. OECD. Green Infrastructure Finance: Framework and Options for Uzbekistan. – Paris, 2023.

65. OECD. Pension Markets in Focus. – 2024.

31. Omonov A.A., boshq. Pul, kredit va banklar. – Toshkent : Iqtisod-moliya, 2012.

66. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. – Free Press, 2008.

67. Qodirov, A. Sug‘urta bozorining rivojlanishi va iqtisodiy barqarorlikdagi roli. Jahon iqtisodiyoti va moliya jurnali, 2019.

68. Qodirov, N. Don va paxta birjalari: rivojlanish va hozirgi holat. O‘zbekiston milliy iqtisodiyot instituti, 2021.

32. Rasulov M.X., Maxkamov N.Ya. Transport servisi. – Toshkent: NMIU, 2015.

69. Rozensteyn-Rodan P. Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe // Economic Journal, 1943.

70. Rushton A., Croucher P., Baker P. The Handbook of Logistics and Distribution Management. – Kogan Page, 2017.

33. Salomov A.A. Marketing infratuzilmasi va raqobat muhiti. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2021.

71. Samuelson P., Nordhaus W. Economics. – McGraw-Hill, 2010.

72. Samuelson P.A. Economics: An Introductory Analysis. – McGraw-Hill, 1954.

73. Singer H. The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries // American Economic Review, 1950.

74. Slack, N., Chambers, S., & Johnston, R. Operations Management. – Pearson, 2020.

34. Sodiqov U. Moliyaviy tizim va investitsiya faoliyati asoslari. — T.: Iqtisod-Moliya, 2021.

75. Stiglitz J.E. Globalization and Its Discontents Revisited. – W.W. Norton & Co., 2018.

76. Sultonov R. Elektron birjalar va onlayn trading platformalarining rivojlanishi. Toshkent Davlat Universiteti ilmiy ishlanmalar. 2021.

77. Toshmatov, A. Konsalting faoliyati va biznesni boshqarish. – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2021.

78. Turban, E., Volonino, L. Information Technology for Management. Wiley, 2018.

79. Tursunov, D. Global tendensiyalar va texnologik innovatsiyalarning sug‘urta va investitsiyalar sohasiga ta’siri. Xalqaro iqtisodiy forum, 2023.

80. UNCTAD. Investment Policy Framework for Sustainable Development. – Geneva, 2021.

81. Usmonov, S. Kadrlar siyosati va boshqaruv psixologiyasi. – T.: “Universitet”, 2022.

82. World Bank. Benchmarking Infrastructure 2023: Uzbekistan Country Profile. – Washington D.C., 2023.

83. World Bank. Digital Payments and Financial Inclusion in Uzbekistan. – Washington D.C., 2024.

84. World Economic Forum. *Global Competitiveness Report 2023.* – Geneva, 2023.

85. World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2023. – Geneva, 2023.

86. Youngson, A. J. Economic Development in the Long Run. — London: Allen & Unwin, 1967.

87. Yusufov, D. Tovar birjalari rivojlanishi va logistika infratuzilmasi. O‘zbekiston Transport va logistika assotsiatsiyasi nashri, 2018.

35. Абдураҳмонов Қ.Ҳ. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. – Тошкент : Фан ва технология, 2012.

88. Балабанов И.Т. Логистика: Учебник. — М.: Инфра-М, 2020.

36. Зайналов Ж.Р...Асланова Д.Х. Халқаро молия муносабатлари. (д). Тошкент “Fan va texnologiya” 2021.

89. Лапыгин Ю.Н. Консалтинг в бизнесе. — М.: Юрайт, 2018.

90. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск: Новое знание, 2021.

91. Федько В. Р., Федько Н. С. Инфраструктура и её роль в рыночной экономике. — Киев: Наукова думка, 1998.

III. Foydali saytlar ro‘yxati

92. mckinsey.com — global konsalting kompaniyasining maqola va tahlillari
93. bcg.com — Boston Consulting Group tadqiqotlari
94. deloitte.com — Deloitte konsalting, audit va biznes tahlillari
95. pwc.com — PricewaterhouseCoopers ekspert izoh va hisobotlari

a. Audit va huquqiy maslahatlar bo‘yicha

96. kpmg.com — audit, soliq va huquqiy maslahatlarga oid tahlillar
97. lex.uz — O‘zbekiston qonun hujjatlari milliy bazasi
98. norma.uz — soliq, huquq va buxgalteriya bo‘yicha izohlar
99. auditnet.org — xalqaro audit hamjamiyati resurslari

b. Kadrlar tayyorlash, trening va HR bo‘yicha

100. hrportal.ru — kadrlar boshqaruvi bo‘yicha maqolalar
101. hbr.org — Harvard Business Review: liderlik, boshqaruv, trening
102. coursera.org — HR, menejment va trening kurslari
103. edx.org — biznes va menejment bo‘yicha bepul kurslar

c. Logistika va bozor infratuzilmasi bo‘yicha

104. sciencedirect.com — logistika va ta’minot zanjiri bo‘yicha ilmiy maqolalar
105. supplychainquarterly.com — global ta’minot zanjiri tahlillari
106. logisticsmgmt.com — logistika boshqaruvi yangiliklari
107. wto.org — xalqaro savdo va bozor infratuzilmasi bo‘yicha materiallar
108. stat.uz — O‘zbekiston statistika agentligi (bozor infratuzilmasi ma’lumotlari)
109. yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz
110. jshippingandtrade.springeropen.com
111. banotes.org
112. ges-shipping.com

ILOVALAR

“Bozor va logistika infratuzilmasi” fanidan yakuniy nazorat savollari

1-Mavzu. Tovar bozori infratuzilmasi: mohiyati va funksiyalari

1. Tovar bozori infratuzilmasining iqtisodiyotdagi o‘rni nimada namoyon bo‘ladi?
2. Bozor infratuzilmasining asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
3. Tovar harakati infratuzilmasi va xizmat infratuzilmasi o‘rtasidagi farq nimada?
4. Infratuzilmaning samaradorligi bozor ishtirokchilariga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
5. Tovar bozori infratuzilmasining asosiy elementlarini sanang.
6. Bozor infratuzilmasi barqaror iqtisodiy o‘sishga qanday ta’sir etadi?
7. Infratuzilma rivojlanishini belgilovchi asosiy omillar nimalar?

2-Mavzu. Ulgurji savdo: mohiyati va vazifalari

8. Ulgurji savdo tizimining asosiy belgisi nimada?
9. Ulgurji savdo vositachilarining bozordagi roli qanday?
10. Ulgurji savdoning chakana savdodan asosiy farqlari nimada?
11. Ulgurji savdo ishlab chiqaruvchilar uchun qanday ahamiyatga ega?
12. Ulgurji savdoning asosiy turlari qaysilar?
13. Ulgurji savdoda logistikaning roli nimada?
14. Ulgurji savdo bozorida raqobat qanday shakllanadi?

3-Mavzu. Chakana savdo: turlari va vazifalari

15. Chakana savdoning mohiyati nimada?
16. Chakana savdoning asosiy turlarini sanang.
17. Chakana savdoda iste’molchi xulq-atvori qanday ahamiyatga ega?
18. Chakana savdo logistikasining vazifalari nimalardan iborat?
19. Chakana savdoda xizmat sifati raqobatga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

20. Zamonaviy chakana savdoda raqamli texnologiyalarning roli nimada?

21. Chakana tarmoqlarda assortiment boshqaruvi qanday amalga oshiriladi?

4-Mavzu. Birjalar: turlari va funksiyalari

22. Birja nima va uning asosiy vazifasi nimadan iborat?

23. Tovar birjalari va fond birjalari o‘rtasidagi farqlarni tushuntiring.

24. Birja kotirovkalari iqtisodiy jarayonlarga qanday ta’sir qiladi?

25. Birja bitimlarining turlarini sanang.

26. Birjalarda narx shakllanishining o‘ziga xos jihatlari nimalar?

27. Fyuchers bitimi nima?

28. Birja infratuzilmasining asosiy elementlari qaysilar?

5-Mavzu. Ko‘rgazma va yarmarkalar

29. Ko‘rgazma va yarmarka o‘rtasidagi asosiy farq nimada?

30. Ko‘rgazmalarning marketingga ta’siri nimada namoyon bo‘ladi?

31. Yarmarkalarda tovar harakati qanday tashkil etiladi?

32. Ko‘rgazma va yarmarka infratuzilmasining elementlarini sanang.

33. Ko‘rgazmalarda ishtirok etish qanday turdagi bozor tadqiqotiga kiradi?

34. Ko‘rgazmalarning ichki savdo va eksport rivojiga ta’siri nimada?

35. Xalqaro yarmarkalarda logistikaning ahamiyati nimada?

6-Mavzu. Lizing va franchayzing faoliyati

36. Lizing nima va uning iqtisodiyotdagi roli nimadan iborat?

37. Lizingning asosiy turlari qaysilar?

38. Moliyaviy lizing va operatsion lizing o‘rtasidagi farq nimada?

39. Franchayzing nima va uning ustunliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?

40. Franchayzing shartnomasining asosiy elementlari qaysilar?

41. Lizing infra tuzilmasining asosiy ishtirokchilarini sanang.

42. Franchayzing biznesining rivojlanish omillarini tushuntiring.

43. Lizingning kichik biznesni rivojlantirishdagi ahamiyati nimada?

7-Mavzu. Professional qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasi

44. Professional qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasi deganda nimani tushunasiz?

45. Konsalting xizmatlarining bozor iqtisodiyotidagi roli nimada?

46. Audit xizmatlarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

47. Baholash faoliyatining mazmuni va funksiyalari nimada?

48. Yuridik xizmatlar infratuzilmaning qaysi bo‘g‘iniga kiradi?

49. Ko‘rgazma va yarmarka tashkilotchisi professional xizmat ko‘rsatishda qanday rol o‘ynaydi?

50. Professional xizmatlar bozorida sifat standartlari qanday belgilanadi?

51. Ekspertiza xizmatlarining ahamiyatini tushuntiring.

8-Mavzu. Moliyaviy infratuzilma

52. Moliyaviy infratuzilmaning mohiyati nimada?

53. Banklar moliyaviy infratuzilmaning qaysi segmentini tashkil etadi?

54. Sug‘urta bozori infratuzilmasining vazifalari nimalardan iborat?

55. Qimmatli qog‘ozlar bozori infratuzilmasining elementlarini sanang.

56. To‘lov tizimlarining iqtisodiyotdagi ahamiyati nimada?

57. Moliyaviy vositachilar qanday funksiyalarni bajaradi?

58. Fintex (FinTech) infratuzilmasining o‘sish omillarini tushuntiring.

9-Mavzu. Savdo-sanoat palatasining vazifalari

59. Savdo-sanoat palatasi nima va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

60. Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlikni qanday qo‘llab-quvvatlaydi?

61. Eksportga ko‘maklashish bo‘yicha palataning roli nimada?

62. Savdo-sanoat palatasining arbitraj faoliyati nimalarni o‘z ichiga oladi?

63. Palata tomonidan ko‘rsatiladigan sertifikatlash xizmatlarining turlari qaysilar?

64. Palataning xalqaro hamkorlikdagi o‘rni qanday ahamiyatga ega?

65. Savdo-sanoat palatasi a’zoligidan olinadigan afzalliklarni izohlang.

10-Mavzu. Axborot-tashkiliy tijorat faoliyati

66. Axborot-tashkiliy tijorat faoliyati tushunchasiga ta’rif bering.

67. Tijorat axborotining asosiy turlari qaysilar?

68. Savdo axborot tizimlarining vazifalari nimalardan iborat?

69. Elektron tijoratning an’anaviy savdodan farqi nimada?

70. Mijozlar bazasi boshqaruvi (CRM)ning savdoga ta’siri nimada?

71. Axborot texnologiyalari savdo jarayonini qanday tezlashtiradi?

72. Savdoda tashkiliy boshqaruvning samaradorligi qaysi omillar bilan belgilanadi?

11-Mavzu. Logistik infratuzilma: turlari va elementlari

73. Logistik infratuzilmaning mohiyati nimada?

74. Logistika infratuzilmasining asosiy elementlarini sanang.

75. Transport infratuzilmasining logistik tizimdagi roli nimada?

76. Ombor infratuzilmasining funksiyalari nimalardan iborat?

77. Yuklash-tushirish infratuzilmasi va uning tarkibiy qismlarini tushuntiring.

78. Logistik infratuzilmaning samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar qaysilar?

79. Logistika xizmatlari bozorining rivojlanish tendensiyalarini izohlang.

12-Mavzu. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilma

80. Tarmoqlar bo‘yicha logistik infratuzilmaning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?

81. Sanoat logistikasining asosiy funksiyalarini ayting.

82. Qishloq xo‘jaligi logistikasining infratuzilmasi qanday shakllanadi?

83. Savdo tarmog‘i logistikasining o‘ziga xosligi nimada?

84. Xizmat ko‘rsatish sektori logistikasining farqli jihatlari qaysilar?

85. Tarmoqlar kesimida transport infratuzilmasining talablari qanday o‘zgaradi?

86. Tarmoq logistikasi samaradorligini oshirishning asosiy yo‘llari nimalar?

13-Mavzu. Logistik markazlar va transport-ekspeditsiya xizmatlari

87. Logistik markazning mohiyati nimada?

88. Logistik markazlarning asosiy funksiyalarini sanang.

89. Multimodal tashishning afzalliklari nimada?

90. Transport-ekspeditsiya xizmatlarining mazmuni nimalarni o‘z ichiga oladi?

91. Ekspeditorning asosiy vazifalari qaysilar?

92. Logistik markazlar tarmog‘ining rivojlanish omillarini tushuntiring.

93. Xalqaro transport ekspeditsiyasining o‘ziga xos xususiyatlari nimalar?

14-Mavzu. Saqlash, yuklash va qadoqlash infratuzilmasi

94. Saqlash infratuzilmasining asosiy elementlari nimalardan iborat?

95. Ombor boshqaruvi (WMS) tizimlarining roli nimada?

96. Yuklash-tushirish mexanizmlarini sanang.

97. Qadoqlash logistikasi nima va uning funksiyalari qaysilar?

98. Qadoqlashning xavfsizlikka ta’siri nimada?

99. Ombor jarayonlarining samaradorligi qaysi ko‘rsatkichlar bilan o‘lchanadi?

15-Mavzu. Axborot texnologiyalari infratuzilmasi

100. Logistika va savdo jarayonlarida axborot texnologiyalarining ahamiyati nimada?

101. IT infratuzilmasining asosiy elementlari qaysilar?

102. Elektron ma’lumot almashinuvi (EDI)ning afzalliklari nimada?

103. Raqamli monitoring va sensor texnologiyalari logistika jarayonlarini qanday o‘zgartiradi?

104.Bulutli texnologiyalar logistik infratuzilmada qanday qo‘llaniladi?

105.IT infratuzilmasi xavfsizligini ta’minlashning asosiy talablari nimalardan iborat?

BABAYEV N. XOLMAMATOV D.H. VA BOSHQALAR

BOZOR VA LOGISTIKA INFRATUZILMASI

O’quv qo’llanma

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

O’quv qullanma institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 321-27/11).

“BUNYODKOR AVLOD MATBUOTI” MChJ nashriyoti,
Samarqand - 2026

2917

ISBN: 978-9910-5268-7-9

Tasdiqnoma № 3278 (13.12.2021)
Nashrga ruxsat etildi: 26.05. 2026 y.
© “BUNYODKOR AVLOD MATBUOTI” MChJ nashriyoti.

2026 yilda chop etildi.
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 22.62
Buyurtma № 0108A/26. Adadi 50 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.